

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSIAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 1

BAKI – “ELM” – 2022

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı” na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:

Nərgiz AXUNDOVA, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Yaqub MAHMUDOV, akademik

MƏSUL KATİB:

Lamiyə QAFAR-ZADƏ, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Gövhər Baxşəliyeva (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstənzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliağa Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN XARİCİ ÜZVLƏRİ:

Selma Yel (doktor, professor, Türkiyə), Toğrul İsmayıl (doktor, professor, Türkiyə), İqor Turitsın (doktor, professor, Rusiya Federasiyası), Hakim Elnazarov (doktor, Böyük Britaniya), Djozgil Kim (professor, Cənubi Koreya), Jozef Tymanovski (doktor, professor, Polşa), Pavel Stavarz (doktor, Polşa), Meruyert Abuseitova (doktor, professor, Qazaxıstan).

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30

Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Наргиз АХУНДОВА, академик

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Ягуб МАХМУДОВ, академик

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Ламия КАФАР-ЗАДЕ, доктор философии по истории

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Говхар Бахшалиева (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтен Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусеибли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

ИНОСТРАННЫЕ ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Сельма Йель (доктор, профессор, Турция), Тогрул Исмаил (доктор, профессор, Турция), Игорь Турицын (доктор, профессор, Российская Федерация), Хаким Эльназаров (доктор, Великобритания), Джозгил Ким (профессор, Южная Корея), Жозеф Тумановски (доктор, профессор, Польша), Павел Ставарз (доктор, Польша), Меруерт Абусейтова (доктор, профессор, Казахстан).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалийат, 30

Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

EDITOR-IN-CHIEF:

Nargiz AKHUNDOVA, Academician

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yagub MAHMUDOV, Academician

EXECUTIVE SECRETARY:

Lamiya GAFAR-ZADA, Doctor of Philosophy in History

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Govhar Bakhshaliyeva (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of AN- AS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosophical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Ayten Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

FOREIGN MEMBERS OF EDITORIAL BOARD:

Selma Yel (doctor, professor, Turkey), Toghrul Ismayil (doctor, professor, Turkey), Igor Turitsyn (doctor, professor, Russian Federation), Hakim Elnazarov (doctor, Great Britain), Djozgil Kim (professor, South Korea), Jozef Tymanowski (doctor, professor, Poland), Pawel Stawarz (doctor, Poland), Meruert Abuseitova (doctor, professor, Kazakhstan).

EDITORIAL ADDRESS:

AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St.

Phone: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

Email address: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

MÜNDƏRİCAT

TARİX

Aidə BAĞIROVA. ƏRƏB BİRLİYİ: TARİXİ KONTEKSTƏ İRAQ TƏCRÜBƏSİ	11
Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV. URTEHİ ÖLKƏSİ: URARTU EKSPANSİYASININ ŞİMAL-ŞƏRQ İSTİQAMƏTİNDƏ SONUNCU HƏDƏF	20
Elçin MƏHƏMMƏDLİ. ROMANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN REGIONUN İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATINA TƏSİRİNƏ DAİR (E.Ə. I ƏSR – Y.E. III ƏSRLƏR)	26
Xeyirbəy QASIMOV. NİZAMİ GƏNCƏVİ: MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞININ BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ	33
İkram AĞASİYEV, Mehparə TAJDEHİBONAB. MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRƏ “TARİXİ YADDAŞ” AMİLİNİN TƏSİRİ (AZƏRBAYCAN-RUSIYA VƏ RUSIYA-POLŞA MÜNASİBƏTLƏRİNİN KOMPORATIV TƏHLİLİ ƏSASINDA	41
İsmayıl HACIYEV. NAXÇIVANIN ŞƏRQƏ AÇILAN QAPISI: CULFA GÖMRÜKXANASI	54
Könül VƏLİYEV. AZƏRBAYCANIN OSMANLI İDARƏSİNƏ KEÇƏN ŞƏHƏR VƏ QALALARINDA MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ (1578-1612-Cİ İLLƏR)	61
Leyla BABAZADƏ. III ƏSRDƏ QAFQAZ ALBANİYASININ SASANİLƏR DÖVLƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN SİYASİ MƏNZƏRƏSİ: MÜTTƏFİQLİK, YOXSƏ ASİLİLİK?	71
Mais ƏMRAHOV, Vaqif ŞÜKÜROV. AZƏRBAYCAN KOMMUNİST PARTİYASI XX ƏSRİN 50-60-Cİ İLLƏRİNDƏ	78
Pərvinə ƏFƏNDİ. RİFAA RAFİ ƏT-TƏHTAVİNİN BAXIŞLARINDA MODERNLƏŞMƏ VƏ ƏNƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİN NİSBƏTİ	90
Ramil AĞAYEV. NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TÜRKLƏR	94
Şahlar ŞƏRİFOV. AZƏRBAYCANIN MARAĞA ŞƏHƏRİNİN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏRDƏ	104
Tofiq NƏCƏFLİ. XVII ƏSRİN I YARISI SƏFƏVİ-POLŞA ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN	112
Ülkər ƏLİYEV-ABDULLAYEVA. İRANDA ATOM ENERGETİKASININ İNKİŞAFINA ÇİNİN YARDIMLARI	127
Vaqif ŞİRİNOĞLU. TRABZON SÜLH DANIŞIQLARI VƏ CƏNUBİ QAFQAZ SEYMİ: ZAQAFQAZIYA SEYMİNİN SƏNƏDLƏRİ ÜZƏRİNDƏN TƏHLİL	133

ARXEOLÖGİYA vƏ ETNOQRAFİYA

Anar AĞALARZADƏ, Samir KƏRİMOV. ASTARANIN TUNC DÖVRÜ QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRİ	142
Elmar BAXŞƏLİYEV. DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ VƏ XRONOLOGİYASI	148
Ruhiyyə RZAYEVA. NAXÇIVANIN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	158
Vəli BAXŞƏLİYEV. AZƏRBAYCANIN NEOLİT ABİDƏLƏRİNİN DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	167

FƏLSƏFƏ vƏ HÜQUQ

Günəl MƏLİKLİ. MİLLİ İNKİŞAFA DOĞRU APARAN YOL: HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ	186
Habil QURBANOV. QANUNYARATMA PROSESİ	194
Leyli QULİYEV. CƏMİYYƏTİN DAVAMLI İNKLÜZİV İNKİŞAFI KONSEPSİYASINDA MULTİKULTURAL VƏ TOLERANTLIQ SİYASƏTİNİN ROLU	203
Şölət ZEYNALOV. İNKİŞAF VƏ İDEYALARIN KONFRONTASIYASI KONTEKSTİNDƏ DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMİ	211

DİNŞÜNASLIQ

Sevinc RƏHNULLA. ƏBDÜSSALAM AXUNDZADƏNİN MİLLİ MƏNAFENİN QORUNMASINDA ƏMƏLİ FƏALİYYƏTİ	220
---	-----

SİYASİ ELMLƏR

Orxan MUSA. AZƏRBAYCAN – İTALİYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIĞI	228
Rəhimə TALIBLI. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ	233
Səidə ƏHMƏDOVA. SSRİ-NİN DAĞILMASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASININ BAŞLANGICI	239
Seymur TALİBOV. MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİN İNKİŞAFI VƏ REGIONAL LİDERLİYİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ	247
Yeganə BAXŞIYEVA. İSRAİL DÖVLƏTİ İLƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA TİCARƏT - İQTİSADI ƏLAQƏLƏR	254

RESENZİYALAR

Nərgiz Axundovanın Xatirə Quliyevanın «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» adlı kitabına resenziyası	261
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Аида БАГИРОВА. АРАБСКОЕ ЕДИНСТВО: ОПЫТ ИРАКА В ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ	11
Аллахверди АЛИМИРЗОЕВ. СТРАНА УРТЕХИ: КОНЕЧНЫЙ ПУНКТ УРАРТСКОЙ ЭКСПАНСИИ НА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ НАПРАВЛЕНИИ	20
Эльчин МОХАММЕДЛИ. К ВОПРОСУ О РИМСКОЙ ПОЛИТИКЕ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ЕЕ ВЛИЯНИИ НА ЭКОНОМИЧЕСКУЮ И КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ РЕГИОНА (1 В. ДО Н.Э. - 3 В. Н.Э.)	26
Хейирбек ГАСЫМОВ. НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ: СРЕДА, ЖИЗНЬ И ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	33
Икрам АГАСИЕВ, Мехпара ТАДЖДЕХИБОНАБ. ВЛИЯНИЕ ФАКТОРА "ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ" НА МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ (НА ОСНОВЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКИХ И РОССИЙСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ)	41
Исмаил ГАДЖИЕВ. ВОРОТА НАХЧЫВАНА НА ВОСТОК: ДЖУЛЬФИНСКАЯ ТАМОЖНЯ	54
Кёнуль ВЕЛИЕВА. УКРЕПЛЕНИЕ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В ГОРОДАХ И КРЕПОСТЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА, ПЕРЕШЕДШИХ ПОД ОСМАНСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ (1578-1612 гг.)	61
Лейла БАБАЗАДЕ. ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЛАНДШАФТ ОТНОШЕНИЙ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ И САСАНИДСКОГО ГОСУДАРСТВА В III ВЕКЕ: СОЮЗ ИЛИ ЗАВИСИМОСТЬ?	71
Манс АМРАХОВ, Вагиф ШУКУРОВ. КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В 50-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА	78
Первине ЭФЕНДИ. СООТНОШЕНИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ И ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ВО ВЗГЛЯДАХ Р. Р. АТ-ТАХТАВИ	90
Рамил АГАЕВ. ТЮРКИ В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ	94
Шахлар ШАРИФОВ. РАННЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОРОДА МАРАГА В АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ	104
Тофиг НАДЖАФЛИ. ИЗ ИСТОРИИ СЕФЕВИДСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА	112
Улькер АЛИЕВА-АБДУЛЛАЕВА. ПОДДЕРЖКА СО СТОРОНЫ КИТАЯ РАЗВИТИЮ АТОМНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В ИРАНЕ	127
Вагиф ШИРИНОГЛЫ. ТРАБЗОНСКИЕ МИРНЫЕ ПЕРЕГОВОРЫ И ЮЖНО-КАВКАЗСКИЙ СЕЙМ: АНАЛИЗ ДОКУМЕНТОВ ЗАКАВКАЗСКОГО СЕЙМА	133

АРХЕОЛОГИЯ и ЭТНОГРАФИЯ

Анар АГАЛАРЗАДЕ, Самир КЕРИМОВ. НАСКАЛЬНЫЕ РИСУНКИ ЭПОХИ БРОНЗЫ В АСТАРЕ	142
Эльмар БАХШАЛИЕВ. ГЕНЕЗИС И ХРОНОЛОГИЯ КУЛЬТУРЫ ДАЛМА ТЕПЕ	148
Рухийе РЗАЕВА. ОСОБЕННОСТИ ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЙ КЕРАМИКИ НАХЧЫВАНА	158
Вели БАХШАЛИЕВ. ВЛИЯНИЕ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ДАЛМА ТЕПЕ	167

ФИЛОСОФИЯ и ПРАВО

Гюнель МЕЛИКЛИ. ПУТЬ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ: ФЕНОМЕН ГЕЙДАРА АЛИЕВА	186
Габил КУРБАНОВ. ЗАКОНОТВОРЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС	194
Лейли ГУЛИЕВА. РОЛЬ ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО ИНКЛЮЗИВНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА	203
Шолат ЗЕЙНАЛОВ. ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ДИАЛОГА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ И КОНФРАНТАЦИИ ИДЕЙ	211

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

Севиндж РАХНУЛЛА. ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АБДУССАЛАМА АХУНДЗАДЕ В ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ	220
--	-----

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Орхан МУСА. АЗЕРБАЙДЖАНО–ИТАЛЬЯНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ И ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО	228
Рагима ТАЛЫБЛЫ. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ЗАДАЧИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	233
Саида АХМЕДОВА. РАСПАД СССР И НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	239
Сеймур ТАЛЫБОВ. РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РУКОВОДСТВА: ПРИМЕР АЗЕРБАЙДЖАНА	247
Егяна БАХШИЕВА. ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИЗРАИЛЬСКИМ ГОСУДАРСТВОМ И АРМЕНИЕЙ	254

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Наргиз Ахундовой на книгу Хатиры Гулиевой «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence»	261
---	-----

CONTENTS

HISTORY

Aida BAGHIROVA. ARAB UNITY: THE EXPERIENCE OF IRAQ IN THE HISTORICAL CONTEXT	11
Allahverdi ALIMIRZAYEV. THE COUNTRY OF URTEHI: THE END POINT OF THE URARTIAN EXPANSION IN THE NORTHEAST DIRECTION	20
Elchin MAHAMMADLY. ON THE IMPACT OF THE ROMANIAN SOUTH CAUCASUS POLICY ON THE ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF THE REGION (1st CENTURY BC – III CENTURY OF THE NEW ERA)	26
Kheyirbek GASIMOV. NIZAMI GANJAVI: ENVIRONMENT, LIFE AND THE PRINCIPAL FEATURES OF HIS ACTIVITY	33
İkram AGHASIYEV, Mehpara TAJDEHIBONAB. THE INFLUENCE OF "HISTORICAL MEMORY" FACTOR ON INTERSTATE RELATIONS IN MODERN PERIOD (ON THE BASIS OF COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJAN-RUSSIA AND RUSSIA-POLAND RELATIONS)	41
İsmail HAJIYEV. NAKHCHIVAN'S EASTERN GATE: CULFA CUSTOMS-HOUSE	54
Konul VALIYEVA. STRENGTHENING THE DEFENSE SYSTEM IN THE CITIES AND FORTRESSES OF AZERBAIJAN WHICH CAME INTO THE OTTOMAN GOVERNMENT (1578-1612)	61
Leyla BABAZADA. THE POLITICAL LANDSCAPE OF RELATIONS BETWEEN CAUCASIAN ALBANIA AND THE SASANIAN STATE IN THE III CENTURY: ALLIANCE OR DEPENDENCE?	71
Mais AMRAHOV, Vagif SHUKUROV. AZERBAIJAN COMMUNIST PARTY IN THE 50-60 YEARS OF XX CENTURY	78
Parvina AFANDI. RELATIONSHIP OF MODERNIZATION AND TRADITIONAL CULTURE IN THE VIEWS OF R. R. AT-TAKHTAWI	90
Ramil AGHAYEV. TURKS IN NIZAMI GANJAVI'S OEUVRE	94
Shahlar SHARIFOV. EARLY MEDIEVAL HISTORY OF MARAGHA CITY OF AZERBAIJAN IN ARABIC SOURCES	104
Tofiq NAJAFLI. FROM THE HISTORY OF SAFAVID-POLISH RELATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY	112
Ulker ALIYEVA-ABDULLAYEVA. CHINESE SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF NUCLEAR ENERGETICS IN IRAN	127
Vagif SHIRINOGLU. TRABZON PEACE TALKS AND THE SOUTH CAUCASIAN SEIM: ANALYSIS OF THE DOCUMENTS OF THE TRANSCAUCASIAN SEIM	133

ARCHAEOLOGY and ETHNOGRAPHY

Anar AGHALARZADA, Samir KARIMOV. THE BRONZE AGE ROCK PAINTINGS OF ASTARA	142
Elmar BAKHSHALIYEV. GENESIS AND CHRONOLOGY OF DALMA TEPE CULTURE	148
Ruhiyye RZAYEVA. FEATURES OF CHALCOLITHIC AGE CERAMICS OF NAKHCHIVAN	158
Veli BAKHSHALIYEV. INFLUENCE NEOLITHIC MONUMENTS OF AZERBAIJAN ON FORMATION OF DALMA TEPE CULTURE	167

PHILOSOPHY and LAW

Gunel MELIKLI. THE PATH OF NATIONAL DEVELOPMENT: THE PHENOMENON OF HEYDAR ALIYEV	186
Habil QURBANOV. LEGISLATIVE PROCESS	194
Leyli GULIYEVA. THE ROLE OF POLITICS, MULTICULTURALISM AND TOLERANCE IN THE CONCEPT OF INCLUSIVE SUSTAINABLE DEVELOPMENT	203
Sholat ZEYNALOV. THE PROBLEM OF FORMING A CULTURE OF DIALOGUE IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT AND CONFRANTION OF IDEAS	211

RELIGIOUS STUDIES

Sevinj RAHNULLA. PRACTICAL ACTIVITY OF ABDUSSALAM AKHUNDZADE IN PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS	220
---	-----

POLITICAL SCIENCES

Orkhan MUSA. AZERBAIJAN-ITALY CULTURAL TIES AND HUMANITARIAN COOPERATION	228
Rahima TALIBLY. MAIN DIRECTIONS AND TASKS OF THE STATE YOUTH POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	233
Saida AKHMEDOVA. THE COLLAPSE OF THE USSR AND THE BEGINNING OF THE FORMATION OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	239
Seymur TALIBOV. THE DEVELOPMENT OF NATIONAL STATEHOOD AND THE RELATIONSHIP OF REGIONAL LEADERSHIP: THE EXAMPLE OF AZERBAIJAN	247
Yegana BAKHSHIYEVA. TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE STATE OF ISRAEL AND ARMENIA	254

REVIEWS

Nargiz Akhundova's review of Khatira Guliyeva's book "History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence".....	261
---	-----

UOT 94 (100-87)

АИДА БАГИРОВА

доцент, д.ф.и.н.

Бакинский Государственный Университет, Азербайджан

aida_bagirova@yahoo.com

ORCID 0000-0003-4458-6970

АРАБСКОЕ ЕДИНСТВО: ОПЫТ ИРАКА В ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Ключевые слова: арабский мир, межарабская интеграция, арабское единство, Ирак, партия Баас.

Введение

Причины, породившие центростремительные тенденции в арабском мире, многочисленны и разнообразны: они отражают как общемировые закономерности, так и целый ряд присущих этому региону специфических черт. Но любая интеграция не может осуществляться без наличия для этого благоприятных объективных и субъективных предпосылок, внутренних и внешних условий. Предпосылками объединительных процессов могут служить наличие национальных факторов, таких, как общее историческое прошлое, единство культуры, языка, традиций, религии, а также общие политические и экономические интересы.

Специфика арабского мира, создающая объективные предпосылки для интеграции, заключается в его единстве по многим важнейшим параметрам. Арабский мир един по территориальному принципу. Независимо от страны проживания арабы считают себя принадлежащей к единой нации. Арабские народы объединяет общий язык – арабский, а также общность исторических судеб. Мощным фактором, объединяющим арабский мир, является религия Ислам.

Основные этапы на пути межарабской интеграции

Проблема межарабской интеграции, важным компонентом которой является концепция арабского единства, имеет глубокие исторические, социокультурные, экономические и психологические корни. Она тесно связана с историей становления со-

временной государственности в арабском мире и отражает стремление арабских стран к восстановлению своего единства, утраченного в период колонизации и не восстановленного в полном объеме в период деколонизации региона. Предпосылки межарабской интеграции формировались на протяжении длительного исторического отрезка времени и прошли через несколько важных этапов.

Первый этап восходит ко второй половине XIX в. и завершается Первой мировой войной – именно в этот период наряду с ростом национального самосознания и национальной идентичности, зарождается политическое движение под знаменем исламского единства – панисламизм. Его основоположником считался известный общественный деятель Дж. аль-Афгани, который впервые высказал мысль о необходимости политического союза мусульманских народов. Он рассматривал ислам как единую идеологическую платформу, способную сплотить народы на борьбу против колониализма, противопоставлял национальному самосознанию и национальной идентичности религиозную солидарность, считая, что националистические устремления препятствуют объединению мусульман против общего врага – колониализма. Однако серьезным вызовом и испытанием для исламского единства стал не только отказ от поддержки мировым мусульманством призыва Османского султана к джихаду против стран Антанты [2, с.174], но и то, что мусульмане в самой Османской империи подняли восста-

ние против власти. После Первой мировой войны панисламистское движение постепенно идет на спад, одновременно с этим приходит понимание того, что более надежным знаменем в борьбе за независимость может стать национализм.

Второй этап охватывает период между двумя мировыми войнами, когда наряду с сохранением западного господства в регионе были образованы первые суверенные арабские государства. В условиях смещения акцентов и смены объекта в борьбе за национальное освобождение началась разработка ее теоретических основ, где центральное место занимала концепция арабского единства на националистической платформе. При этом единого подхода к проблеме будущего арабского мира не было: пойдут ли они по пути формирования самостоятельной нации в каждой арабской стране, которая будет развиваться самостоятельно, или же отдельные страны должны объединиться во имя интересов всех арабов [3, с.291]. Практическое воплощение этих исканий вылилось в выдвижение различных инициатив, таких как проекты Великая Сирия (1942) и Благодатный полумесяц (1943). Они предусматривали объединение Сирии, Ливана, Палестины и Трансиордании в единое государство – Великую Сирию, с последующим подключением к нему Ирака, при этом союз этот был открыт для любой арабской страны. Однако и эти инициативы из-за комплекса причин остались безрезультатными. В 40-е годы активным проводником идеи арабского единства как союза свободных арабских государств стал выступать Египет. Пиком подобного объединения стало создание в марте 1945 г. Лиги арабских государств (ЛАГ).

Третий этап условно можно отнести к 1946-1967 годам, когда большинство арабских стран обрели политическую независимость. Именно в этот период были сформированы различные националистические течения – баасизм, насеризм, Движение арабских националистов (ДАН) и сделана попытка практически реализовать идею арабского единства. Самым знаковым событием «объединительного» движения стало созда-

ние унитарного союза между Египтом и Сирией – Объединенной Арабской Республики (ОАР). Были выдвинуты и другие проекты, такие, как создание Хашимитской арабской федерации, планы по объединению Египта, Сирии и Ирака и т.д.

Характерной особенностью четвертого этапа (условно 1967-1979 гг.) стало временное отступление от идеи арабского единства под влиянием ряда объективных факторов – поражение арабов в войне 1967 г., изоляция Египта после подписания Кэмп-Дэвидского договора – в арабском мире углубились дезинтеграционные процессы. Отсутствие какого бы то ни было прогресса в вопросах реализации объединительных проектов, а также преобладание национальных целей над панарабскими стали серьезным ударом по престижу сторонников единства. Добавим, что в этот период в арабском мире на передний план выдвигаются внутренние проблемы, а также углубляется его дифференциация.

Пятый этап восходит к 80-90-м годам XX в., когда происходит активизация интеграционных процессов в арабском мире за счет формирования различных субрегиональных альянсов – более практичных и ограниченных по масштабу объединений. Среди них выделялся сформированный в 1981 г. Совет сотрудничества арабских государств Персидского Залива (ССАГПЗ), в котором помимо Саудовской Аравии были представлены все малые монархии Залива. Кроме этого альянса в феврале 1989 г. были учреждены еще две субрегиональные организации – Совет арабского сотрудничества (САС), куда входили Ирак, Египет, Иордания и Йемен, а также Союз арабского Магриба (САМ), где были представлены пять арабских стран Северной Африки.

И, наконец, шестой этап относится к началу 2000 годов и продолжается в настоящее время. Характерной особенностью этого этапа является углубление брожения в арабском мире после иракской войны 2003 г., достигшее своего пика в период событий «арабской весны», и усиление позиций политического Ислама в регионе.

Отметим, что в арабской историографии выделяется четыре направления по проблеме арабского единства и возможных путей его достижения:

– панарабизм, конечной целью которого является создание единого арабского государства;

– так называемый реализм, который поддерживает любые шаги на пути осуществления идеи арабского единства, кроме насильственных, агрессивных;

– регионализм, сторонники которого не видят перспектив осуществления идеи арабского единства на современном этапе, но не отрицают ее реализации в будущем, выдвигая в качестве главной цели относительную демократизацию существующих арабских режимов;

– функционализм, который предусматривает развитие сотрудничества между арабскими странами при условии сохранения суверенитета каждой из них [14, с.74].

Межарабская интеграция и концепция арабского единства: опыт Ирака

Эволюция концепции арабского единства более отчетливо прослеживается на примере одного из ключевых стран арабского мира – Ирака, которая в различные периоды возводилась в ранг государственной политики. Во внешней политике этой страны проблема межарабской интеграции и арабского единства занимала исключительно важное место и выделялась в самостоятельную область политики, именуемую «ас-сийяса аль-арабийя» («арабская политика») [6, с.121]. Ее исходным пунктом служило положение об этнической, языковой, исторической и социокультурной принадлежности Ирака арабскому миру, что неизменно фиксировалось в Конституциях страны: «Ирак является неотъемлемой частью арабской отчизны, а иракский народ – частью единой арабской нации» [13, с.56].

В этом смысле особенно выделялись годы нахождения у власти в Ираке партии Баас (1963, 1968-2003 гг.), лидеры которой неизменно подчеркивали, что только они являются «единственными последовательными выразителями идеи единства арабов»

[16, с.50], претендуя на роль руководителей объединенного арабского государства, которое планировалось создать под эгидой этой партии и опираясь на ее лозунги. Отличие баасистской концепции «арабского единства» от других, по мнению баасистских лидеров, было связано с тем, что она вывела эту проблему из «плена общих идей и туманных фраз, придала ей плоть и кровь ..., связав с общей борьбой арабских народов за освобождение» [10, с.54]. Идеологи и лидеры Баас считали, что борьба за арабское единство должна быть составной частью и одной из эффективных форм борьбы арабских народов за подлинную национальную независимость и экономический суверенитет.

Как известно, идея «арабского единства», положенная в основу партийного лозунга «Единство, свобода, социализм», являлась одним из основополагающих принципов партии Баас, проистекавших из «стремления арабских народов к освобождению и объединению арабской нации в единое государство» [15, т.4, с.26]. Еще на принятой в 1947 г. первой партийной программе важнейшей ее целью провозглашалось «объединение на национальной основе всех арабских стран в единый государственный организм» во имя «возрождения былого величия арабов» и «утверждения национальных идеалов». В качестве объективных предпосылок для ее реализации в программе назывались общность языка, территории, культуры и «священной миссии арабов» [там же, с.27]. В первой статье партийной программы отмечалось, что «арабы – единая нация, имеющая естественное право жить в едином государстве и быть свободной в определении своей судьбы» [там же, с.24]. В триаде – «единство, свобода, социализм» очередность слов не случайна, как это может показаться на первый взгляд: поскольку Баас ставила общенациональные задачи, сконцентрированные в понятии «единство», в основу своей внутренней и внешней политики, то только через достижение «единства» возможен был путь к «свободе», в условиях которой можно было построить «социализм» в обществе.

Важное место, отводимое баасистскими идеологами в их теоретических выкладках проблеме арабского единства, было не случайно, если принять во внимание исключительную популярность идеи объединения в большинстве арабских стран. Не было ни одного государства, политической партии, национального лидера или государственного деятеля, идеолога или политика в арабском мире, которые бы не выступали за арабское единство, за объединение арабских стран в едином государстве. Единство считалось одним из главных лозунгов практически всех политических сил арабского мира, которое в отдельные периоды возводилось в ранг государственной политики. Кроме того, вопросы межарабской интеграции, как одного из ключевых элементов межарабских отношений, занимали весомую нишу в общественной и научной мысли арабских стран [16, с.51]. В этой связи отметим, что уже в 70-е годы в арабских странах начинают формироваться научные центры, целью которых является исследование проблемы арабского единства. Среди них выделялись объединившие в своих рядах видных арабских интеллектуалов и ученых из разных стран «Центр исследования арабского единства» в Бейруте, а также «Форум арабской мысли», расположенный в Аммане [12, с. 73].

Первым, как известно, практическим воплощением идеи арабского единства в жизнь стало создание в феврале 1958 г. Объединенной Арабской Республики (ОАР) в составе Египта и Сирии. В этот период иракская Баас выступала как самый радикальный и бескомпромиссный сторонник арабского единства, выдвинув в июле 1958 г. лозунг «немедленное и полное объединение с ОАР» [15, т.7, с.27]. В директивах и внутрипартийных документах, рассылаемых для обязательного выполнения всеми партийными звеньями, осуществление единства с ОАР указывалось как «важнейшая задача партии текущего этапа» и партийным функционерам вменялось в обязанность «ориентировать своих сторонников и вести агитацию для выполнения именно этой цели» [8, с.152]. Для «проталкивания» вопроса об

объединении Ирака с ОАР в Багдад приезжал даже Генеральный секретарь общеарабской Баас Мишель Афляк, но его вояж окончился безрезультатно, так как осуществление арабского единства не входило в планы правившей в тот период в Ираке военной группировки А.К.Касема. Следует добавить, что региональное руководство иракской Баас в вопросе объединения придерживалось принципа полного единства, и компромисс со сторонниками иного мнения категорически отвергался, как не соответствующий «высшим интересам арабской нации» [15, т.7, с.27].

Максимализм и радикализм Баас при реализации одного из компонентов ее программного лозунга был обусловлен тем, что руководство партии стремилось закрепить за партией имидж истинного поборника идеи единого арабского государства. В то же время члены партии искренне верили в удачу политического союза Ирака с ОАР и считали, что выполняют своеобразный социальный заказ общества, не задумываясь о том, насколько в тот период страна была готова политически и экономически к полному слиянию с ОАР. Кроме того, нельзя было также отрицать популярность и притягательность для арабского сообщества идеи арабского единства в целом и при более реалистическом и взвешенном подходе к ее реализации можно было бы избежать многих ошибок и негативных наслоений.

Реальная возможность претворить в жизнь принцип «арабского единства» представилась иракской Баас в период ее кратковременного пребывания у власти в февраленоябре 1963 г. Курс на создание единого арабского государства наряду с принципиальным характером этого плана в тот период приобрел больше политическую окраску, поскольку именно вокруг лозунга арабского единства произошло объединение пришедших к власти группировок. Привлекает внимание существенная трансформация подходов и взглядов иракских баасистов к «объединительной» политике: неудачный опыт первого объединительного проекта арабских стран – создание ОАР (1958-1961 гг.) привел к отказу от лозунга полного единства в

пользу федеративного объединения, который еще в 1958 г. был отвергнут руководством иракской Баас как «регионалистский» («кутрийя») [15, т.7, с.29].

Выступив с заявлением о намерении предпринять практические шаги для объединения со всеми освободившимися арабскими странами, баасистские руководители в так называемой «Этапной программе» в разделе «Арабская политика» уже конкретно назвали страны, объединение которых должно было составить ядро будущего арабского государства – Египет, Сирия, Ирак, Алжир и Йемен [9, с.9]. Для разъяснения позиции общеарабского руководства в Багдаде побывала возглавляемая М. Афляком партийная делегация. Из его высказываний становилось понятным, что на данном этапе речь идет не о полном слиянии освободившихся арабских стран, а об их сближении по различным политическим вопросам, ибо «между ними имеются различия, хотя и касающиеся частностей, но являющиеся фактом, с которым необходимо считаться» [7, с.82]. В Багдаде одновременно была достигнута договоренность о федеративном объединении Ирака и Сирии с единой внешней политикой, обороной, экономикой и финансами. На этом пути было согласовано установить военно-политический союз между пятью арабскими странами – Сирией, Ираком, Египтом, Алжиром и Йеменом. Алжир и Йемен отказались от предполагаемого союза, поэтому усилия иракской и сирийской Баас были сосредоточены на создании Федерации арабских республик (ФАР) в составе Ирака, Сирии и Египта.

Несмотря на подписание Хартии ФАР, функции которой охватывали от внешней политики, обороны до экономической сферы, практическое осуществление ее основных положений из-за расхождений в позициях сторон оказалось весьма сложным делом. На деле эти страны позиционировали себя как горячие сторонники ФАР, однако в действительности ставили свои интересы выше все еще являвшейся абстракцией концепции «арабское единство». Поскольку попытки создания тройственной федерации не увенчались успехом, то баасистские режимы

в Ираке и Сирии начали спешно готовить объединение двух стран в федерацию более узкого масштаба, а именно установление военного и экономического союза между ними. Официально этот план подавался как начальный этап на пути реализации идеи арабского единства. Состоявшийся 5-23 октября 1963 г. VI общеарабский съезд Баас принял специальную резолюцию об установлении федеративного союза между Ираком и Сирией с обязательным условием подключения к нему Египта в качестве равноправного партнера. Но из-за падения баасистского режима в Ираке в ноябре 1963 г. эти планы потерпели фиаско. Для аргументации ошибок и упущений в деле осуществления принципа «арабского единства» М. Афляк впоследствии писал: «Действительность отличается от теоретически подготовленных планов. Поэтому наша цель – как можно лучше использовать имеющиеся возможности» [11, с.63]. По его мнению, правильное использование объективных и субъективных факторов, осознание особенностей конкретных исторических условий могли бы корректировать формы и сроки осуществления арабского единства.

С конца 60-х годов баасистские лидеры стали проявлять известную осторожность в своих ранее радикальных призывах к арабскому единству. Определенную роль здесь сыграло критическое осмысление неудачных уроков, «экспериментов прошлых объединений», нашедшее подтверждение в документах IX, X и XI общеарабских (национальных) съездов партии Баас и решениях некоторых региональных съездов иракской Баас. Анализ этих документов подтверждает курс на более взвешенный и прагматичный подход к идее арабского единства, который выразался в «необходимости вести работу в направлении политического, экономического и военного единства арабской отчизны» [15, т.7, с.67], то есть исходить из того факта, что наиболее реальной платформой объединения может быть сотрудничество и интеграция в отдельно взятых областях.

Повторный приход к власти в Ираке партии Баас в июле 1968 г. показал, что «арабское единство» по-прежнему находит-

ся в числе ее приоритетных целей. Это положение подтвердили две Временные Конституции страны (октябрь 1968 г. и июль 1970 г.), в которых также провозглашалось создание единого арабского государства в качестве главной задачи текущего момента. Стремление реализовать концепцию арабского единства нашло свое отражение в решениях VII (ноябрь 1968 г.) регионального съезда правящей Баас, а также Хартии национальных действий (ноябрь 1971 г.).

На VIII региональном съезде партии Баас (январь 1974 г.) было принято окончательное решение о практических методах и путях объединения арабов в единое государство, основные положения которого состояли в следующем: во-первых, партия исходила из реального факта существования суверенных арабских государств, поэтому необходимо действовать в рамках существующих государственных границ, но в то же время стремиться к интеграции арабского мира; во-вторых, следовало установить контроль сначала в одной стране, а затем и в других – до тех пор, пока не осуществится принцип арабского единства и не будет создано единое арабское государство [1, с.61]. Предполагалось, что этим процессом будет руководить партия Баас, чьи идейные принципы и организационные формы составят ядро будущего единого арабского государства и которой в этом объединении будет принадлежать ведущая роль. В документах съезда отмечалось: «Развитие регионального государства будет поставлено на службу построения общенационального государства, через организационное и идейное единство партии Баас и на базе ее политической программы» [там же, с.167].

Отметим, что неудача арабов в «июльской» войне 1967 г. сделала актуальным вопрос сотрудничества прифронтовых арабских государств конкретно в военной сфере. Ирак исходил из тезиса, что «война направлена не против конкретно какой-то арабской страны, а против всего арабского мира» [4, с.17], поэтому в конце 1968 г. предложил объединить военные усилия, создать единое военное командование из частей Египта, Сирии, Ирака и Иордании. После отказа

египетского руководства войти в планируемый военный союз, последние создали так называемое «восточное командование», которое, однако, просуществовало недолго из-за несовпадения в позициях сторон. Крайний радикализм иракского руководства, а также политико-идеологические противоречия с Сирией оставили в тот период Ирак вне рамок интеграционных процессов в регионе. Вопреки своим амбициям, Ирак не только не сумел возглавить «объединительные усилия» в арабском мире, но даже инициировать создание каких-либо союзов.

С конца 70-х годов Ирак частично перенес акценты своей «объединительной» политики в зону Залива, выдвигая различные планы военно-политического и экономического сотрудничества, создания структур субрегиональной безопасности. Так, в конце 1979 г. Ирак выступил с предложением заключить пакт о коллективной безопасности с монархиями Залива. Этим шагом Багдад, с одной стороны, пытался обозначить свои претензии на лидерство в данном субрегионе, с другой – нейтрализовать влияние иранской исламской революции. Однако разбалансированность официальных подходов к проблеме обеспечения субрегиональной безопасности не позволила решить эту проблему ни в политической, ни в практической плоскости. В продолжение этой инициативы в феврале 1980 г. в Багдаде была обнародована так называемая «Национальная декларация», предусматривавшая координацию деятельности Ирака и монархий Залива во внешней политике и обороне. Однако указанные планы официального Багдада не были реализованы по причине перманентного соперничества субрегиональных центров влияния, сложных межгосударственных отношений и неоднозначного отношения к баасистскому режиму Ирака со стороны арабских монархий. Начавшаяся же в сентябре 1980 г. ирано-иракская война надолго лишила Ирак возможностей участвовать в «объединительных» проектах в рамках арабского сообщества.

Серьезным испытанием для межарабской интеграции, арабского единства и регионального сотрудничества стал кризис в

Заливе, возникший в результате агрессии Ирака против Кувейта в августе 1990 г. Он продемонстрировал наличие глубоких противоречий в арабском мире, его разобщенность, готовность поступиться общеарабскими идеалами ради узкокорыстных интересов [3, с.302]. Тогда же была приостановлена деятельность созданного в феврале 1989 г. САС, куда входили Ирак, Египет, Иордания и Йемен. Более того, партнер Ирака по альянсу – Египет однозначно осудил его действия против суверенного арабского государства, был инициатором межаарабских усилий в рамках ЛАГ по выработке единой арабской позиции в отношении иракской агрессии, а также участвовал в составе многонациональных сил [5, с. 3].

Таким образом, изменения, произошедшие в общественно-политическом развитии арабских стран после достижения ими политической независимости и глобальные вызовы, внесли значительные коррективы в идейную платформу баасизма, содержание его основных идеологических доктрин, в том числе и концепцию арабского единства. Эволюция позиций и подходов Баас к вопросу арабского единства как в теоретическом плане, так и при его практической реализации прошла долгий и тернистый путь – от полного государственного объединения в начале, затем создания федерации в составе близких по общественно-политическому устройству арабских стран и, наконец, до интеграции и сотрудничества в различных сферах в рамках ограниченных по масштабу субрегиональных союзов и альянсов. Позже в одном из своих интервью лидер иракских баасистов Саддам Хусейн так охарактеризовал изменения, произошедшие в позиции правящей партии в вопросе арабского единства: «Двадцать лет назад мы думали, что можно осуществить единство конституционными, политическими и директивными мерами. А сейчас видим, что единство или приближение к нему не может быть осуществлено только политическими и конституционными актами. И мы стали искать возможность для действия в направлении единства также и в других областях» [17, с.82].

Анализ предыдущих «объединительных» опытов свидетельствовал о том, что в арабском мире преобладала тенденция не к сплочению, а к углублявшемуся размежеванию. Это подтверждалось и самой историей баасизма, с середины 60-х годов пребывавшему в состоянии идейно-организационного раскола [18, с.127]. Более того, баасистским лидерам не удавалось хотя бы частично реализовать идею единого арабского государства путем объединения Ирака и Сирии – стран, где партия Баас находилась в тот период у власти. Последняя такого рода попытка потерпела крах в 1978-1979 гг. на фоне хронической ирако-сирийской конфронтации.

Современное состояние межаарабской интеграции

В XXI век арабский мир вступил отягощенный грузом многочисленных нерешенных проблем, которые препятствовали развитию интеграционных процессов. Серьезным тормозом на пути углубления межаарабской интеграции и сотрудничества являлась укоренившаяся конфликтность региона. События «арабской весны», ставшей новым этапом в развитии арабского мира, привели к замене ряда отживших свой век режимов, но не сумели изменить баланс между центробежными и центростремительными тенденциями. Усиление позиций политического Ислама в регионе с попытками воссоздания Халифата наряду с появлением новых разделительных линий, привело к возникновению реальных вызовов для межаарабской интеграции на традиционной платформе. Тем не менее, думается, что идея арабского единства как одна из немногих идей, способных сцементировать арабский мир в единый организм, сохранит свою идеологическую востребованность, свое значение как мобилизующая сила в борьбе за общеарабские цели, для активизации интеграционных процессов в арабском мире, вне зависимости от того, настолько она выглядит утопичной в эпоху глобализации.

Заключение

Сейчас, на наш взгляд, арабский мир стоит перед тремя альтернативными сценариями, суть которых состоит в:

- углублении разобщенности на уровне отдельных стран, вплоть до их распада (Судан, Сомали, Джибути);
- сохранении существующего статуса-кво;
- развитию интеграционных процессов в различных сферах как возможный путь к арабскому единству.

На фоне растущей дифференциации арабского мира, тенденции к укреплению национальных государств в рамках географических и политических границ межарабская интеграция и осуществление арабского единства возможны при реализации следующих условий:

- необходимо определить критерии единства;
- выявить оптимальные механизмы для конкретизации платформы для объединения;
- определить наиболее целесообразные и реальные для существующих условий формы объединения.

Список литературы

1. Арабская нация едина, ее миссия бессмертна. Партия Арабского Социалистического Возрождения. Иракский регион. Политический отчет восьмого регионального съезда. Хельсинки. 1975, - 190 с.
2. Багирова А. Деятельность шиитских улемов в Ираке в годы Первой мировой войны / Вопросы истории. Москва. 2018. №2, - с. 146-155.
3. Восток/Запад: региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Москва. 2002. - 528 с.
4. Политический отчет VII регионального съезда Баас. Багдад. 1971. - 58 с.
5. Шмелева Т. Иракский кризис и египетско-иракские отношения / Ближний Восток, Москва. 2003, - с. 58-74.
6. Аль-баян ракам вахид ли маджлис кияда ас-саура фи-ль-Ирак / Масыра ас-саура. Багдад. 1970. - 321 с.
7. Аль-васаик аль-арабийя. Бейрут. 1970-1976. - 321 с.
8. Аль-мактаб ас-сакафи аль-кауми. Ламхат мин ныдаль аль-баас (1947-1974). Багдад. [б.г.], - 45 с.
9. Аль-Минхадж аль-мархали ли-ль-маджлис аль-ватани ли кийада ас-саура. Багдад. 1963. - 103 с.
10. Афляк М. Фи сабил аль-баас. Бейрут. 1975. - 236 с.
11. Афляк М. Маарака аль-масыр аль-вахид. Бейрут. 1975. - 192 с.
12. Ахмед Ю. Ас-сыраат аль-арабийя. Бейрут. 1988. - 177 с.
13. Визарат ас-сакафа ва-ль-илан. Ад-дустур аль-муваккат. Багдад. 1979. - 132 с.
14. Ибрагим С. Мустакбал ад-дауля ва-ль-муджтамаа фи-ль-ватан аль-араби. Бейрут. 1988. - 274 с.
15. Ныдаль хизб аль-баас аль-араби аль-иштираки фи сабил аль-вахда ва-ль-хуррийя ва-ль-иштиракийя, т.1-11, Бейрут, 1963-1974. - 326 с.
16. Фарах И. Татаввур аль-идйулуджийя аль-арабийя аль-муасира. Бейрут. 1971. - 293 с.
17. Хусейн С. Аль-ирак ва-с-сийяса ад-даулийя. Багдад. 1981. - 196 с.
18. Baram A. Ideology and Power Politics in Syrian-Iraqi Relations. 1968-1984 / Syria under Assad. N.Y., 1986, p. 122-139.

Xülasə

Aidə Bağirova

Ərəb birliyi: tarixi kontekstə İraq təcrübəsi

Ərəblər arası inteqrasiya problemi və onun mühüm tərkib hissəsi olan Ərəb birliyi konsepsiyası dərin tarixi və sosiyo-kültürəl köklərə malik olub Ərəb dünyasının müasir dövlətçilik tarixinin təşəkkülü ilə bağlıdır. Məqalədə Ərəblər arası inteqrasiyanın əsas mərhələləri və bunların hər birinin xarakterik xüsusiyyətləri göstərilib, həmçinin ən mühüm “birlik” layihələri araşdırılıb.

Məqalədə aparıcı Ərəb dövlətlərindən İraqın timsalında Ərəb birliyi konsepsiyasının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilib. Qeyd olunur ki, Bəəs partiyası hakimiyyəti dövrü (1963, 1968-2003-cü illərdə) İraqda Ərəb birliyi konsepsiyası dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxmışdı. Lakin bir sıra obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında o köklü dəyişikliklərə uğrayaraq tam birlik, federativ əsaslarda birlikdən məhdud subregional alyanslar çərçivəsində əməkdaşlığa qədər yol qət etmişdi. Məqalədə həmçinin Ərəblər arası inteqrasiyanın müasir durumu haqda bilgilər verilibdir.

Açar sözlər: Ərəb dünyası, Ərəblər arası inteqrasiya, Ərəb birliyi, İraq, Bəəs partiyası

Summary

Aida Baghirova

Arab unity: the experience of Iraq in the historical context

The problem of the inter-Arab integration, the important component of which is the concept of the Arab unity, has deep historical and socio-cultural roots and is closely connected to the history of the emergence of modern statehood in the Arab world. The article discusses the main phases of the inter-Arab integration, touches upon the specific features of each of these phases, along with analyzing some of the most significant unification projects.

There is a special focus on the concept of the Arab unity based on the case of one of the leading Arab countries, Iraq, in this article. It is noted that during the reign of the Baath Party in Iraq (1963, 1968-2003) the concept of Arab unity rose to become the state policy. But under the influence of various objective and subjective factors it endured significant evolution – from full unification and federation to cooperation within the frameworks of sub-regional alliances narrower in their scope. The article also provides information on the current state of inter-Arab integration.

Keywords: Arab world, inter-Arab integration, Arab unity, Iraq, Baath Party

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Tarix İnstitutu, Azərbaycan
alimirzoev.60@mail.ru

URTEHİ ÖLKƏSİ: URARTU EKSPANSİYASININ ŞİMAL-ŞƏRQ İSTİQAMƏTİNDƏ SONUNCU HƏDƏF

Açar sözlər: Urartu kitabələri, urartulular Cənubi Qafqazda, mixi yazıların qrafikası, qədim adların etimologiyası, Urtehi ölkəsi, qədim Zəngəzur.

Giriş.

“Urtehi” toponimi erməni ideoloqlarının manipulyasiya hədəfi olan coğrafi adlardan biridir. 1931-ci ildə Q.Kapantsyan ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağa verdikləri “Artsax” termininin praforması elan etmiş və bu ideya erməni ictimaiyyətində rəğbətlə qarşılanmışdır [8, c.104].¹ Lakin heç bir ciddi və səriştəli tədqiqatçı zahiri fonetik bənzərliyə aldaraq “Urtehi” və “Arsax” terminlərinin eyniləşdirilməsinin məsuliyyətini üzərinə götürməyib. Yalnız elmdən uzaq diletantlar məqsədyönlü olaraq və ucuz şöhrət xatirinə “Urtehi” adını “Arsax” termininin praforması olduğunu iddia edirlər [6, c.529]. Bu məqalədə deyilən fikrin nə dərəcədə elmi əsası olduğunu, eləcə də müasir dövrdə bölgəni ifadə edən “Qarabağ” istilahının mixi yazılı mənbələrdə əks olunub olunmadığını müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərilir.

Toponimin xatırladığı mənbə.

Elmə təqribən 600-dən bir qədər artıq biay-ni dilli (Urartu dövlətinin rəsmi dilli) mətn məlumdur. Yalnız bir mətndə – Urartu hökmdarı II Sardurinin (e.ə.764-735-ci illər) Aşağı Zağalı kəndindən² tapılan 9 sətirlik qayaüstü kitabəsində Urtehi toponimi xatırlanır. Yazı 1862-ci ildən məlumdur; o vaxt arxiyepiskop Mesrop onun rəsmi çəkirmiş və həmin rəsm 1 ildən sonra erməni dilində Moskvada “Ruskiy vest-

nik” dərgisində nəşr olunmuşdur. 1893-cü ildə təşkil olunmuş ekspedisiyada A.A. İvanovski kitabənin estampını (bax: şəkil 1) hazırladıqdan sonra yazını oxumaq mümkün olmuşdur. Kitabədə deyilir:

1. ^dhal-di-ni uş³-ta-bi ma-si-ni şu-ri-e
2. ka-ru-ni ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e
3. ^{md}sar⁵-du-ri-şe a-li uş-ta-di
4. ha-u²⁴-bi ^mar-qu-qi-ni KUR.-ni-e
5. qu-tu-bi pa-ri KUR. ur-te³-hi KUR.-ni-[e]
6. ^dhal-di-ni-ni al-su-i-şi-ni
7. ^{md}sar⁵-du-ri-ni ^mar-qiş-ti-hi
8. LUGAL₂. DAN.NU. LUGAL₂. GAL.-ni LUGAL₂. KUR. KUR. LUGAL₂. LUGAL₂. MEŞ.
9. a-lu-si URU. tu-uş-pa-a-e URU.

“Tanrı Haldi silahı ilə [yürüşə] çıxdı, Arkukini tayfasının ölkəsini məğlub etdi. Sarduri deyir: [Yürüşə] çıxdım, Arkukini tayfasının ölkəsini işğal etdim. Urtehi vilayətinə çatdım. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Arqıştı oğlu Sarduri, qüdrətli şah, böyük hökmdar, ölkələr hökmdarı, şahlar şahı, Tuşpa şəhərinin hakimi.” [16, c.118, № 15, табл. 29; 13, №4; 12, № 161].⁵

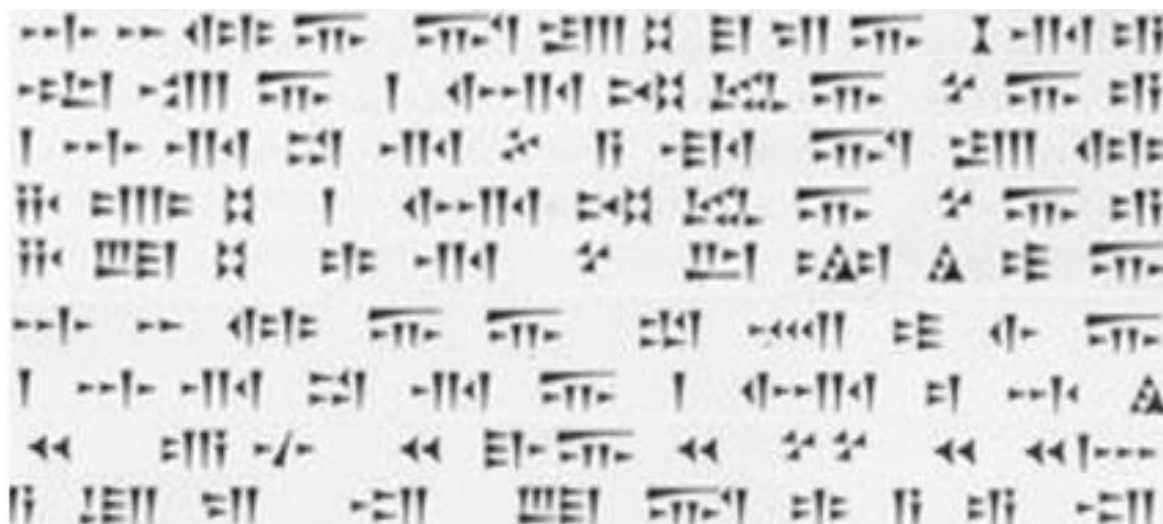
³ Mixi yazıların transliterasiyasında istifadə olunan -ş- fonemi bizim dildə -ş- səsinə uyğundur.

⁴ Mixi yazıların transliterasiyasında qəbul olunmuş standartlara uyğun olaraq eyni mənalı hecalı və ideoqrafik işarələr bir-birindən ya rəqəmlə (və ya ədədlə), ya da diakritik vurğu ilə fərqləndirilir. Transliterasiyada istifadə olunan **u**₂ (və ya **ú**) yazılışı Aşşurşünaslığa dair kataloqlara əsasən -u- səsinə ifadə edən sayca ikinci işarəni bildirir. Bundan əlavə, mətnin zədələnmiş yerləri kvadrat mötərizənin içində verilir, bərpası mümkün olmayan sözlər üç nöqtə ilə işarələnir və s.

⁵ Kitabənin 4-5-ci sətirləri üçün fərqli tərcümələri də təklif olunub. Məsələn, “Arkukini ölkəsini tutdum, Urtehini ölkəsinə qədər (və ya Urtehini ölkəsindən) ayırdım”. Və ya: “Mən Arkukini ölkəsini işğal etdim, Urtaxi(ni) ölkəsində möhkəmləndim.” [15, c.126, 179].

¹ Azərbaycan dilində emfatik -II- səsi olmadığından məqalədə deyilən termini “Arsax” formasında veririk. İ.Əliyev yazır ki, bu ehtimal düz olsa belə, “Urtehi” erməni-mənşəli ad olmamışdır [3, c.37].

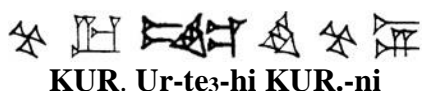
² Aşağı Zağalı Göycənin cənub-şərq sahili yaxınlığında, Kolanı (və ya Kirlanı < Gölyanı) və Alçalı kəndləri arasında yerləşir. Ermənilər kəndin adını dəyişdirib “Tsovak” qoyublar.

Şəkil 1. II Sardurinin Aşağı Zağalı kitabəsi.

Toponimin qrafik forması haqqında qeydlər.

A.A. İvanovskinin estampaına (bax: şəkil 1) əsaslanaraq bizi maraqlandıran ölkənin adının yazıldığı işarələr qrupu müvafiq rusdilli elmi ədəbiyyatda **Ur-te3-hi-i-ni** kimi oxunur. Lakin 1955-ci ildə F.Köniq kitabənin fotoqrafiyasından çıxış edərək bu işarələr qrupunu **Ur-te3-hi KUR.-ni** kimi oxumağı təklif etmiş və N.Arutyunyan bu fikri qəbul etmişdir [5, c.265, № 250].¹ Belə oxunuş kitabədə Arkukini ölkəsinin qrafik variantı ilə özünü doğruldur (bax: şəkil 2).

Şəkil 2.

Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, 3 işarənin hər biri omofon xüsusiyyətli olduğundan onların vasitəsilə yazılan toponimin nədən məhz **Ur-te3-hi** kimi oxunması özlüyündə mübahisə doğura bilər. Belə ki, e.ə. I minillikdə Aşşurda tətbiq olunan analoji mixi yazı sistemində bu işarələrin omofon imkanları daha geniş olmuşdur. Məsələn I işarı 14, II – 18, III – 16 fərqli fonetik (səsli) oxunuşa malik idi [22, № № 575

¹ Toponimi tamamlayan **KUR.-ni** fonetik komplementli geteroqrafik yazılış formasıdır və urartulular onu **eba-ni** kimi oxuyurdular. Urartuluların **eba-** sözü türk dillərindəki *oba* sözü ilə eynilik təşkil edir. Anadoluda bu söz - *ova* şəklində komponent qismində toponimikada işlənir; məsələn, Yalova, Çukurova, Gözelova və s.

+ 172 + 396]. Bu işarələr qrupu əgər Aşşur mətnlərində yazılmış olsaydı toponimi təqribən 100 formada oxumaq olardı. Urartu yazı sistemində eyni qrafikalı bu işarələrin fonetik imkanlarının azalmasının hansı şərtlər daxilində mümkün olduğu haqqında indiyə kimi elmi tədqiqat aparılmayıb. Məsələn, Aşşurdan mixi yazı sistemini mənimsəyərkən urartuluların nə üçün I işarənin yalnız 3 (**ur, lik, liq**), II işarənin yalnız 3 (**te3, de3, ne**) və III işarənin yalnız 3 (**ti3, di3, hi**) oxunuşunu saxladıqları bilinmir [12, c.37, 38]. Deməli, faktiki olaraq bizi maraqlandıran işarələr qrupu tamamilə fərqli formalarda oxuna bilər və vaxtı ilə oxunub da. Məsələn, İ.Meşşaninovun oxunuşunda bu toponim “Urtaxi” kimi səslənir [15, c.179].

Adətən analoji hallarda sözün optimal oxunuşu digər mətnlərdə yazılış variantları ilə müqayisə etməklə seçilir. Lakin bizi maraqlandıran termin yalnız bir mətnə qeydə alınıb və Urartuşünaslıqda qəbul olunmuş meyarlara sadıq qalaraq hamı kimi biz də toponimin **Ur-te3-hi** formasında oxunuşunu saxlamışıq. Belə yanaşma bizi opponentlərimizin hücumlarından sığortalasa da təkrarən etiraf etməliyik ki, mümkün çoxsaylı variantlar arasında nədən məhz bu oxunuşun daha doğru olduğu heç vaxt və heç bir arqumentlə əsaslandırılmayıb.

Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, toponimin əsasını **Urte-** təşkil edir [20, p.96; 24, s.240]. Əslində, Urartu mətnlərində xatırlanan bir çox yer adları kimi, Urtehi toponimi də morfoloji baxımdan ismi sifətdir; bu qrammatik kateqoriya ismə **-hi** adyektiv şəkilçinin qoşul-

ması ilə əmələ gəlir.¹ Bu tip yer adlarının toponimik formantla (-ni) tamamlandığı hallar qeydə alınıb [14, c.73-74; 15, c.227-231].²

Urtexi ölkəsinin lokalizasiyası.

Aşağı Zağalı kitabəsində Urartu qoşunlarının yürüşünün marşrutu haqqında məlumat verilmədiyindən Urtehi vilayətinin dəqiq yeri bilinmir. Mətdə bölgəyə edilən yürüşün marşrutu haqqında məlumat verilməsə də hərbi əməliyyatların e.ə. 741-ci ildə Göyçə gölünün cənub sahilləri yaxınlığında, konkret olaraq kitabənin həkk olunduğu yerdə baş verdiyi, Urtehi vilayətinin də bu yerdən cənub-qərbdə və ya cənub-şərqdə yerləşdiyi söylənir [11, c.56, 68; 12, c.420; 4, c.37, 211-212].

Kitabədə bizi maraqlandıran coğrafi nomenklatura ilə bərabər daha bir məntəqənin – Arkukini – adı çəkilir. Bu məntəqə II Sarduri-nin salnaməsində müxtəlif illərdə baş tutmuş iki yürüşünü tərənnüm edən xəbərdə xatırlanır. Birinci yürüşdə dağıntıya məruz qalan Arkukini, Lueruni, Kamaniv ölkələri Uduri-Etiuni tayfa birliyinin (Göyçə gölünün qərb sahilini bütünlüklə əhatə edən konqlomerat siyasi qurum) tərkibində göstərilir.³ Üçüncü yürüşün təsvirində bildirilir ki, Arkukini ölkəsi ilə birgə daha 7 ölkənin (Adahuni, Luipruni, Eşumuai, Kamniui, Kuh-Albani, Uhuni, Teriani) 20 qalası və 120 yaşayış məntəqəsi fəth olunmuş, əsirlər ələ keçirilmişdir.⁴ Hesab olunur ki, Arkukini toponimi tayfa adından törəmədir [4, c.227]. Arkukini ölkəsi I Rusanın (e.ə. 735-714-cü illər) Kolaqran kəndində (ermənilər kəndin adını dəyişib “Sovinar” qoyublar) həkk olunmuş qayaüstü kitabəsində də xatırlanır. Həmin kitabədə Teriani ölkəsi **Te-ri-u-i-ša-i-ni** formasında yazılıb və

yeri **ipani aptini suiniani** (“gölün bu tərəfində”) ifadəsilə bildirilir [16, c.129-130; 12, № 266; 5, № 389; 1, s.117-118; 24, p.270]. Kolaqran kitabəsindəki “gölün bu tərəfində” yerləşən digər ölkənin (Luipruni) adını “Luivruni” kimi oxumaq⁵ və Mərənddən 19 km şimal-qərbdə yerləşən Livar kəndilə eyniləşdirmək olar. Alman arxeoloqları 1970-ci illərdə burada Urartu qalasının xarabalıqlarını tədqiq etmişlər [10, c.61].

Kolaqran kitabəsində Cənubi Göyçə toponimikası nisbətən əhatəli təsvir olunduğundan onun üzərində dayanmağa ehtiyac var, çünki Urartu qoşunlarının Qarabağa yolu yalnız buradan keçə bilərdi. Kitabədə “gölün bu tərəfində” yerləşən 4 ölkədən (Adahuni, Uelikuhi, Lueruni, Arkukiu) sonra “gölün qarşı sahilində, uca dağlarda” (**işani aptini şuiniani ŞADU. babania kurunie**) yerləşən 19 ölkə sadalanır: Qurkumeli, Şanatua, Teriuişa, Rişua, [...]zua, Aria, Zama, İrkimatara, Ela, Ereltua, Aidamaniu, Quriaini, Alzira, Pirna, Şilaa, Uidua, Ateza, Erea, Azameruni [16, c.129-130; 12, № 266; 5, № 389; 1, s.117-118]. Urartu toponimikası ilə az-çox məşğul olanlar İ.İ.Meşşaninovun ardınca bu 19 ölkəni yanlışlıqla Göyçədən şərqdə, bir qismini Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələrində (Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Dağlıq Qarabağ nəzərdə tutulmaqla) lokalizə edirlər [8, c.73-75; 6, c.268; 11, p.37; 2, c.506]. Lakin bu siyahıda “Urtehi” adında ölkə yoxdur. Siyahıdakı Quriaini fonetik baxımdan digər mətnlərdə xatırlanan Quriania ilə (göldən xeyli qərbdə) müqayisə oluna bilər [4, c.67]. Siyahıdakı sonuncu ölkənin adı – “Azameruni” – zənnimizcə **Aza+meruni** komponentlərindən yaranıb və “Aza tayfasının torpağı” kimi mənalandırıla bilər.⁶ Aza ölkəsi Ağrı vadisi ilə Ellər (indiki

¹ Bu infiks rus dilində “-евый”, “-овый”, “-ский” kimi şəkilçilərə uyğun gəlir. Məsələn, **hiiaruhi** “qızılı” (< **hiiaru** “qızıl”; dilimizdə işlənən *əyar* sözü ilə müqayisə oluna bilər), **aštuhi** “qadına məxsus” (rusca «женский» < **aštu** “qadın”) [19, c.68].

² Məsələn, **Etiu-ni**, **Etiu-hi**, **Etiu-hi-ni**. Xoroniminin “uti” tayfa adından yarandığı güman olunur [9, c.9]. Müqayisə et: **Lueru-ni** = **Lueru-hi**, **Ada-h-u-ni**, **Lu-hi-u-ni** (bəlkə də **Lu[l]-hi-u-ni** “Lullubilərə məxsus”) və s.

³ Mətdə: **KUR. u2-e-du-ri-e-tu-u2-ni** [12, № 155D].

⁴ Salnamə Van qayasının “Xəzinə qapısı” adlanan şimal yamacına həkk olunub [11, c.267; 12, №№ 155D, 155F]. Bölgəyə yürüş zamanı Urartu qoşunu Uşkiani və Bamni dağları bölgəsindən keçmişdir. Bamni dağı urartululara I Arqıştinin dövründən məlumdur [12, № 127; 5, № 241].

⁵ Salnamədə Cənubi Urmiya hövzəsinə birinci yürüşün təsvirində “Lueruni” formasında yazılıb. Toponimin tayfa adından yarandığı güman olunur [11, c.68, 69]. Şumer piktoqrafiyasından törəyən mixi yazı sistemlərində -V fonemini ifadə etmək üçün xüsusi işarə olmadığından bu yazı stilini qəbul edən xalqlar onu adekvat səsləri (babililər və aşşurlular -P- səsi ilə, hurrilər, hetlər və urartulular isə -U- səsi ilə) ifadə edən işarələr vasitəsilə bildirirdilər. Hesab olunur ki, bu toponim Kolaqran kitabəsində **Lu-e-ru** formasında yazılıb [4, c.127, 132].

⁶ I Arqışti, II Sarduri, II Rusanın kitabələrində yeni qalaların inşası “düşmənlər ölkəni” (**KUR. luluina**), o cümlədən Aza ölkəsini, qorxuda saxlamaq niyyəti ilə izah olu-

Abovyan) arasındakı ərazini əhatə edirdi və I Arqıştinin zamanında orada Urartunun əyalət sistemi yaradılmış, qalalar tikilmiş, kanallar çəkilmiş, meyvə bağları salınmışdır.

Göldən cənubda yerləşən daha bir ölkə – Suluku – haqqında II Arqıştinin (e.ə. 713–685-ci illər) Ərəfsə kəndindən¹ tapılmış kitabəsində məlumat verilir. Kitabədə yalnız ölkənin paytaxtı İrdvani və Amuşa şəhəri xatırlanır, lakin orada da “Arsax” adına bənzər toponim yoxdur [5, № 411; 1, s.118-119]. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, “gölün qarşı tərəfindəki” 19 ölkə Göyçədən şərqdə yox, qərbdə yerləşirdi. Bu baxımdan Urtehini Qarabağda axtarmağa ehtiyac yoxdur. Qarabağın ərazisində urartuluların olduğunu təsdiq edən maddi nümunələr aşkar çıxarılmayıb, bu səbəbdən onların hərbi yürüslərinin Göyçə gölündən şərqdə və cənub-şərqdə yerləşən əraziləri nə dərəcədə əhatə etdiyi məsələsi açıq qalır. B.B.Piotrovski Urartunun şimal-şərqə doğru genişlənmə siyasətinin Qarabağın dağlıq hissəsini əhatə etmədiyini qeyd etmişdir [17, c.91-92]. İ.Əliyev də hesab edir ki, Qarabağ bölgəsi Urartu şahlarının ekspansiya siyasətindən kənarda qalmışdır [2, c.18]. Hesab olunur ki, Göyçə gölündən cənub-şərq istiqamətində yerləşən ərazilər Aşşura və Urartuya məxsus maddi nümunələrin Qarabağa çatmasında tranzit kimi istifadə olunurdu. Dağlıq Qarabağın o dövrə aid tikililərində ciddi dağıntılar qeydə alınmadığından urartuluların burada hərbi əməliyyatlar aparmadıkları, oranın yerli əhalisi ilə sülh şəraitində əlaqə saxladıkları, hətta onlara dəmirin emalı texnologiyasının sirlərini ötürdükləri güman olunur [18, c.208].

Urtehini toponim kimi səciyyələndirən **KUR**. determinativi həm də “dağ” mənasında işləndiyindən [44, № 366] bəzi tədqiqatçılar bu coğrafi məkanın vilayət yox, dağ olduğu fikrindədirlər və onun Basarkeçər (Göyçə gölündən cənub-şərqdə; 1969-cu ildə ermənilər onu “Vardenis” adı ilə əvəz etmişlər) dağlıq bölgəsi ilə

eyniləşdirilməsini mümkün hesab edirlər [12, c.446; 20, p.96].

Etimologiya

Urtehi toponimi hurrice **uruthi** “mis” sözündən törəmədir. Hesab olunur ki, termin hurri leksikasına şumerlilərin dilindən (**urudu**) keçib [23, p.286; 19, c.52]. Lakin, şumerlilərin məskunlaşdığı Cənubi Mesopotamiyada mis yataqları yoxdur. Deməli, onlar bu metalın adını ya miqrasiya zamanı özləri ilə ana vətənlərindən gətirmişlər, ya da hansısa yerli substrat dildən mənimsəmişlər. Bu izah Urtehi ölkəsinin yerləşdiyi bölgədə, Göyçə gölündən cənubda (Qərbi Zəngəzurda) mis yataqlarının olması ilə təsdiqlənir. Məsələn, Kafan rayonu mis-molibden yataqları ilə məşhurdur. Rayonun Qacaran şəhərində 1951-ci ildən dağ-mədən və əlvan metallurgiya kombinatı fəaliyyət göstərir. Ola bilsin ki, Qərbi Zəngəzurda vaxtı ilə azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Urud kəndinin (Qarakilsə (Sisyan) rayonunda) adı da **urudu** (“mis”) termini ilə bağlı olub.

Nəticə.

Nəzərdən keçirdiyimiz kitabələrin məlumatlarından görünür ki, urartulular Cənubi Göyçə hövzəsindəki ölkələrin hər birinə qarşı ayrıca yürüş təşkil etməmişlər, onların yaratdıqları hərbi koalisiya ilə konkret bir ərazidə (adətən sonralar həmin yerdə qələbənin şərəfinə stela (yazılı daş) qoyulurdu) döyüşmüşlər. Bu kitabələrin təhlili söyləməyə əsas verir ki, II Sardurinin ordusu birinci yürüşündə Aza əyalətindən qərbə yönələrək Göyçənin cənub-qərbindəki Arkukiniyə, oradan da Urtehi ölkəsinə yetişmişlər. II Sardurinin ordusu Arkukiniyə ikinci yürüşü zamanı Urtehiyə qədər getsə də orada hərbi əməliyyatlar aparmamışdır. Görünür, Arkukinini məğlub etməklə onun tərkibində olan Urtehi də Urartunun nəzarətinə keçmişdir. Təbiidir ki, qələbəni mədh edən kitabə də məhz hərbi yürüşün son məntəqəsində – Urtehidə (Aşağı Zağalı kəndində) – həkk olunmuşdur. Aparılan araşdırmadan ortaya belə bir məntiqi nəticə çıxır: əgər Urartu mətnlərində “Arsax”ın prototipi yoxdursa, deməli, ilk orta əsr ermənidilli mənbələrində qeydə alınmış “Arsax” istilahnın mənşəyini başqa dildə axtarmaq lazımdır.

nur. Lulubilərin etnik adı urartuluların dilində “düşmən” anlamında ümumi ismə çevrilmişdir. Elmi ədəbiyyatda lulubilərin dilinin elam dili ilə genetik qohumluğuna dair fikir geniş yayılıb [11, c.124-125; 7, c.101]. Elam dilində **murun** (və ya **murū**) sözü “torpaq”, “yer” anlamındadır [20, s.954-955].

¹ Sisian rayon mərkəzindən 17 km cənub-qərbdə yerləşən bu kəndin adını ermənilər dəyişib Arevis qoyublar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Алиев И. Карабах в древности // Изв. АН Азерб. ССР (серия истории, философии и права), 1988, № 3.
3. Алиев И. Нагорный Карабах: история, факты, события / Сборник статей, посвященный 95-летию со дня рождения академика Играра Алиева. Баку, 2019.
4. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
5. Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
6. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование). I. Баку, 1991.
7. История Армении Фавстоса Бузанда (Перевод с древнеармянского и комментарии М.А. Геворгяна, вступительная статья Л.С.Хачикяна). Ереван, 1953.
8. Капанцян Г.А. Chetto-Armeniaka. Ереван, 1931.
9. Капанцян Г. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, 1940.
10. Керимов В. Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода. Баку, 2003.
11. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.
12. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.
13. Мещанинов И.И. Халдоведение. История древнего Вана. Баку 1927.
14. Мещанинов И.И. Восточное Закавказье времен халдских завоеваний // Вестник древней истории, 1937, № 1.
15. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград, 1978.
16. Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья // Материалы по археологии Кавказа. Выпуск V. Москва, 1896.
17. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
18. Погребова М. Н. История Восточного Закавказья. Вторая половина II – начало I тыс. до н.э. Москва, 2011.
19. Хачикян М.Л. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985.
20. Diakonoff I.M., Kashkai S. M. Geographical Names According to Urartian Texts / Reportaire Géographique de Texts Cuneiforms. Band 9. Wiesbaden, 1981.
21. Hinz W., Koch H. Elamische wörterbuch /Archaologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge. Ergänzungsband 17. Band II, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin, 1987.
22. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaires, ideogrammes). La 6⁰ edition, Paris, 1988.
23. Laroche E. Glossaire de la Langue Hourrite. Paris, 1980.
24. Payne M.R. Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu. İstanbul, 2006.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

The country of Urtehi: the end point of the Urartian expansion in the northeast direction

The country of Urtehi is mentioned only once, in the rock inscription of the Urartian king Sarduri II, from the village of Ashagi Zagali, renamed Tsovak by the Armenians. The nine-line inscription reports the conquest by the Urartians in 741 BC. countries of the Arquq tribe (graphically Arqukini). At the final point of this military company - in Urtehi, this inscription was embossed; this is what the Urartian kings traditionally did. Proceeding from consonance, back in 1931, G. Karanttsyan proposed to consider the toponym Urtehi as the proto-form of the term Artsakh, which

since the Middle Ages Armenians have called the mountainous part of Karabakh. This opinion is still held by the Armenian public and their ideological supporters.

The country of the Arkuk tribe is also mentioned in two other inscriptions in the list of conquered countries of the basin of Lake Gokcha (Sevan), but the country of Urtehi is absent from them. The route by which the Urartians could get into the mountainous part of Karabakh could only pass through the lands of the western part of Zangezur (Syunik). There was a small kingdom of Suluku. The inscription of Argishti II speaks of a military action in Suluku, but even there the country of Urtehi is not mentioned. Thus, the military chronicle of the Urartians does not allow looking for Urtehi in the mountainous part of Karabakh. In addition, in the monuments of the mountainous part of Karabakh of that period, no archaeological evidence was found of any major destruction that could be considered as a result of military operations.

The basis of the toponym Urtehi is the term *urte-*, which was used in the form *urudu* (“copper”) even by the Sumerians and Hurrians. This etymology is confirmed by rich copper and molybdenum deposits in the western part of Zangezur (Syunik).

Keywords: *Urartian inscriptions, Urartians in the South Caucasus, cuneiform graphics, etymology of ancient names, the country of Urtehi, ancient Zangezur.*

Резюме

Аллахверди Алимierzоев

Страна Уртехи: конечный пункт урартской экспансии на северо-восточном направлении

Страна Уртехи упоминается лишь однажды, в наскальной надписи урартского царя Сардури II, из села Ашагы Загалы, переименованного армянами на Цовак. В девятистрочной надписи сообщается о завоевании урартами в 741 г. до н.э. страны племени аркук (графически Аркукини). В конечном пункте этой военной кампании – в Уртехи, была высечена эта надпись; так традиционно поступали цари Урарту. Основываясь на созвучности, ещё в 1931 г. Г.Капантцян предложил считать топоним Уртехи праформой термина Арцах, которым со средних веков армяне называют нагорную часть Карабаха. Этому мнению до сих пор придерживается армянская общественность и её идейные сторонники.

Страна племени аркук упоминается также в перечне покорённых стран бассейна озера Гёкча (Севан) ещё в двух других надписях, но в них страна Уртехи отсутствует. Маршрут, по которому урартамы могли попасть в нагорную часть Карабаха, мог проходить только через земли западной части Зангезура (Сюник). Там располагалось небольшое царство Сулуку. В надписи Аргишти II говорится о военной акции в Сулуку, но и там страна Уртехи не упоминается. Таким образом, военная хроника урартов не позволяет искать Уртехи в нагорной части Карабаха. К тому же, в памятниках нагорной части Карабаха того периода не обнаружены археологические свидетельства о каких либо крупных разрушениях, которые могли бы расцениваться как результат военных операций.

Основой топонима Уртехи является термин *urte-*, который применялся в форме *urudu* («медь») ещё шумерами и хурритами. Такая этимология подтверждается богатыми медными и молибденовыми залежами западной части Зангезура (Сюника).

Ключевые слова: *урартские надписи, урарты на Южном Кавказе, клинописная графика, этимология древних названий, страна Уртехи, древний Зангезур.*

UOT 94

ELÇİN MƏHƏMMƏDLİ

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
kiçik elmi işçisi, Azərbaycan Universitetinin doktorantı,
Azərbaycan
mhmmqli95@inbox.ru

ROMANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN REGIONUN İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ HƏYATINA TƏSİRİNƏ DAİR (e.ə. I əsr- y.e. III əsrlər)

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, sikkələr, şüşə məmulatları, maddi mədəniyyət, memarlıq.

Tarixən Cənubi Qafqaz regionu şərqdən qərbə, şimaldan cənuba xalqların köç bölgəsində yerləşmiş, sivilizasiyaların toqquşma zonası olmuşdur. Antik dövrün qüdrətli imperiyalarından birinin qurucusu hesab edilən romalıların sərhədləri şimal-qərbdə İngiltərədən, cənub-şərqdə Mesopotamiyada Dəclə çayına qədər uzanmaqla, Şimali Afrikanın, Ön Asiyanın və Avropanın böyük hissəsini əhatə edirdi. Cənubi Qafqaz da bu imperiyanın siyasi maraqlarından kənar qalmamışdır. Məqalənin əsas məqsədi əhatə etdiyi zaman kəsiyində Cənubi Qafqaz bölgəsinin mədəni və iqtisadi həyatında Roma təsirinin əhəmiyyətini öyrənməkdir.

“Qafqaz” ifadəsinə ilk dəfə yunan yazıçı Aisxilyosun (Eksilin) e.ə. 490-cı ildə yazdığı bir əsərdə Qara dənizin şərqindəki yüksək dağlar olaraq rast gəlinmişdir [6,s.1]. Eradan əvvəl II əsr boyu Roma ordusu şərq istiqamətində irəliləmiş, Qərbi Anadolu çarlıqlarını özünə tabe edərək e.ə.129-cu ildə *Asiya* vilayətini qurmuşdur. Ardıcıl baş verən müharibələrdən sonra şərqdə Parfiya dövləti ilə qarşılaşmışdır. E.ə.92-ci ildə Roma komandanı Sulla ilə Parfiya sərkərdəsi Orobaz arasında imzalanan Melitene (Malatya) anlaşmasına əsasən iki dövlət arasında Fərat çayı sərhəd olaraq qəbul edilmiş, tərəflər hərbi qarşıdurmalardan yayınmağı öhdəliyinə götürmüşdür [18,s.337; 7,s.1-2]. Cənubi Qafqaz regionunun Roma siyasətində mühüm yer tutmasının səbəbi ilk öncə Çin ilə aparılan ticarətdə mərkəz yer tutması, sonralar isə həm də siyasi arenada Parfiya ilə uzunmüddətli rəqabət olmuşdur.

Cənubi Qafqaz regionuna Roma respublikasının marağı e.ə.I əsrin 70-60-cı illərində art-

mışdır. Roma sərkərdəsi Lukull şərqdə bir sıra uğurlu müharibələr aparsa da, Senatdan xəbərsiz etdiyi yürüşlər səbəbindən vəzifəsindən kənarlaşdırılmış, Qney Pompeylə əvəz edilmişdir [18,s.469-471]. Pompey Pont kralı VI Mitridatı təqib etmək üçün Cənubi Qafqaza həmlələr etməyə başlamışdır. İki dəfə Albaniya ərazisinə hücum edən Pompey VI Mitridata dəstək verən İberiya çarlığını da zorla Romanın müttəfiqi etmişdir [17,s.66].

Lukullun yürüşlərindən sonra Pompey və Antoninin şərq ölkələrinə hücumları bu bölgələrdə yaşayan əhəlinin həyat tərzinə təsir göstərməyə başladı. Xüsusən e.ə. I əsrin II yarısından etibarən Albaniya-Roma ticarət əlaqələri ona gətirib çıxardı ki, Roma məhsulları Albaniyada və onun paytaxtı Kabalada (indiki Qəbələ) tədricən görünməyə başladı.

Siyasi nəzarət sferasına daxil etdiyi digər regionlarda olduğu kimi, Qafqazda apardığı siyasəti dövründə də Roma tabe etdiyi xalqlara simvolik vergilər təyin etmişdir. Tabe edilən bölgələrə adətən *xərac* və kiçik məbləğdə *hökumət vergisi* tələb kimi qoyulurdu. Bunun başlıca səbəbi tabe edilən xalqları əsarət altında saxlamaq müddətini uzatmaq olmuşdur. Şərqdə və həmçinin Qafqazda aparılan işğalların Roma üçün iqtisadi əhəmiyyəti çox böyük olmuşdur. Bu faktı qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. I əsrdə dövlət xəzinəsinə illik daxil olan gəlirin miqdarı 340 milyon sistersi idi. Bunların Cənubi Qafqaza da aid olan hissəsi bu formada göstərilmişdir:

- Pompeyin şərq fəthlərindən (e.ə.65-ci il) əldə olunan gəlirlər: 200 milyon sistersi;
- Romada vətəndaş müharibəsi (e.ə.49-e.ə.30-cu illər) dövründə mərkəzi İberiya-

dan göndərilən vəsaitlər: 18 milyon sistersi [16,s.67-68].

Romanın Cənubi Qafqaza mədəni və iqtisadi təsirini təsdiq edən xeyli faktlar görmək mümkündür. Bu təsir ictimai həyatın bir sıra sahələrində nəzərə çarpır. Şüşə istehsalı, müdafiə tikililəri, müxtəlif bəzək əşyaları və keramika məmulatları və s. nümunə kimi göstərmək olar.

E.ə. 27-ci ildə Roma imperiya elan olunduqdan sonra regionlarda yeritdiyi siyasi xəttində də dəyişikliklər etmişdir. Ankira kitabəsi eramızdan əvvəl birinci əsrin sonunda Albaniyada mövcud olmuş siyasi vəziyyət və romalılarla yaxın münasibətlər haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu kitabədə Roma imperatoru Avqustun adından bildirilir ki, İberiya, Atropat Midiyası ilə bərabər Albaniya ilə də dostluq münasibətləri yaratmaq niyyətindədirlər.

Qobustanda Böyükdaş dağının cənub yamacına həkk olan kitabədə I əsrdə vətənimizə hücum etmiş Roma legionu haqqında məlumatlar verilir. Abidə XII legionun birinci yüzliyünün (senturiyası) burda olmasının göstəricisidir. Kitabə 1948-ci ildə İshaq Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır. Romalıların burada olması hər hansı maddi mənbə ilə təsdiqlənməsə də, bir fakt xüsusilə diqqəti çəkir. Abidə imperator Domisianın hakimiyyət dövrünə (81-96) aiddir. Domisian Flavilər sülaləsinin son nümayəndəsi

olmuş və xristianlığı təbliğ edən imperatorlar sonradan lənətlənərək onun adının həryerdən silinməsi qərara alınmışdır. Ancaq Qobustan kitabəsi romalılar üçün əlçatan olmamışdır [2,s.99-100; 3,s.180]. Kitabə həm də bu dövrdə Cənubi Qafqazın Romanın şərqi yürüşlərində mərkəzi rol oynadığının göstəricisidir.

E.ə. I əsrin ortalarından etibarən Albaniya bazarlarında gətirilmə Roma sikkələrinə rast gəlinmişdir. Roma sikkələri daha çox Mingəçevirdə, Bərdədə, Beyləqan rayonundakı Təzəkənd xarabalığında, Gəncə, Şamaxı və Qəbələdə tapılmışdır. Yeni eranın başlanğıcında Avqust denariləri regionda geniş yayılmışdı. Albaniya ərazisində sayca bu sikkələr digər Roma sikkələrindən çoxdur. Avqust denarisinin tək-tək nümunələrinə Albaniyanın hər yerində rast gəlinir. Təzəkənd xarabalığında 12 ədəd Avqust denarisindən ibarət kiçik dəfinə tapılmışdır [11,s.142-144]. 2011-ci ildə Oğlanqalada Azərbaycan-Amerika birgə arxeoloji qazıntıları vaxtı Qərb divarı boyunca aparılan təmizləmə işləri zamanı küp qəbirə rast gəlinmişdi. Küp qəbirdə imperator Avqustun portreti olan dörd gümüş pulun qalıqları tapılmışdır. Sikkələrin üz tərəfində Avqustun barelyefi vardır. Onun kənarında "CAESAR AVGSTVS DIVI F PATER PATRIAE"(Sezar Avqust Allahın oğlu) sözləri vardır (bax:şəkil №1) [5,s.366-367].

Şəkil №1

Albaniyada Roma şüşə məmulatlarından istifadə edilməsi daha əvvəllə təsadüf etsə də, II-III əsrlərdən daha kütləvi xarakter almışdır [1,s.344; 8,s.62]. 2013-cü ildə Qəbələ şəhərinin I-XI əsrlərə aid hissəsi olan Səlbirin bir neçə ərazisində şimali-qərb, qərb və cənub istiqamətlərində Koreya qrupu tərəfindən aparılan ekspedisiyalar zamanı aşkar edilən 17 katakombadan ikisində (8 və 9 sayılı katakombada) şüşə məmulatına rast gəlinmişdir. Romalıların şüşə materiallarını daha çox Suriya ilə ticarət zamanı əldə etməsi məlumdur. Yalnız Albaniyada deyil, İberiya ərazisində də II-III əsrlərə aid edilən Suriya istehsalı olan şüşə qablar tapılmışdır [10,s.426-430]. Şüşənin bahalı və kövrək material olması onu deməyə əsas verir ki, ilk vaxtlarda ondan geniş istifadə edilmirdi. Katakombalardan sadəcə ikisində şüşə məmulatının tapılması onu söyləməyə əsas verir ki, ilk vaxtlarda ondan zadəganların və ya dövlət məmurlarının evlərində istifadə olunurdu. III əsrdən nəqliyyat xərclərinin aşağı olması ilə bərabər şüşə gündəlik istifadə edilən əşyaya çevrilmişdir.

Alban kişi və qadın qəbirlərində tez-tez üzük və sırğalara rast gəlinir; bunlar formaca bir-birindən ayrıdır; üzüklər tökmə və döymə üsulu ilə düzəldilir, bəzən qiymətli daşlarla bəzədilir, zoomorf təsvirlər, həndəsi ornamentlərlə təmin olunurdu. Üzük-möhürlərin xarici nümunələrinin əksəriyyəti də adətən Roma mənşəlidir [1,s.332]. Roma təsirini yaradıcı təfəkkürün bir sıra sahələrində izləmək mümkündür. Torevtika və bəzək əşyalarının üzərində Roma torevtikasına aid tapıntılar, zinət əşyalarının üzüm salxımı formasında hazırlanması Albaniya əhalisinin düşüncə tərzinə yunan-Roma dünyasının təsirinin göstəricisidir [9,s.10-14].

Albaniyanın memarlıq və tikinti texnikasında yunan-Roma təsirini tikintidə kirəmitlərdən istifadə, oval formalı tikililər, hörgüdə beton tipli çınqılla gəc qarışıqlı məhluldan istifadə və s. aydın sezilir [12,s.34-38].

Qəbələ rayonundan aşkarlanan Yaloylutəpə abidəsi antik dövr alban mədəniyyətinin yeni nümunələrini ortaya çıxarmışdır. Yaloylutəpədən Azərbaycan keramika məmulatları üçün nadir sayılan tək və üçayaq vazalar, oynoxxoya (şərab küpləri) tapılmışdır. Çuxur-Qəbələ kəndinin antik şəhər yerində isə 200-ə yaxın şərab küpü aşkarlanmışdır. Bu, Azərbaycan ərazisində tapılan ən böyük şərab anbarıdır. Oynoxxoya tipli qablar xüsusən Romada geniş yayılmışdır və bu qablar Roman təsirinin göstəricisi hesab edilə bilər [4,s.234-235].

İberiyada "Roma erası" adlanan dövr e.ə. I əsr-yeni eranın VII əsrlərini əhatə etmişdir. Hellenistik dünyanın Roma idarəçiliyi dövründə İberiyada və onun əyalətlərində böyük dəyişikliklər nəzərə çarpır. İberiya və Roma münasibətlərinin iqtisadi və mədəni sferalardakı vəziyyətinin öyrənilməsi arxeoloji materiallar əsasında mümkün olmuşdur. Kldeeti, İnkiti, Poti, Vaşnari, Gonio, Tbilisi, Digomi, Dedoplistgora, Urbnisi, Uplistsixe, Muxatgverdi, Mtsxeta (Armazixxe, Armazişxevi, Kamaraxevi, Gartisxari), Suxumi, Tsebelda, Şorapani, Vani, Tagiloni, Tsitsamuri, Sarkine (qalalar hamısı müasir Gürcüstan ərazisindədir) və digər ərazilərdə aşkar edilən qalalar özünün tikilmə üslubuna baxımdan Roma əyalətlərində olanlara bənzərdir. Gonio qalası bu baxımdan örnəklərdən hesab oluna bilər.(bax:şəkil №2)

Şəkil №2

Yunan-Roma üslubunda məbədlər həm Kolxidada, həm də İberiyada tikilmişdir. Roma-da formalaşan dini dünyagörüşü İberiyaya təsir etməmişdir. Kolxida və İberiyada insanlar yeni eranın II-III əsrlərinə qədər bir çox tanrıların təbiət güclərinə nəzarət etdiyinə inanırdılar. Bütperəstlik hələ sivilizasiyanın başlanğıcında İberiyaya gələn və Mitra-qayo-da (həyat verən) kimi öz bütperəst tanrılarını (gürcücə devi) gətirən ari superstratalarına görə 2 romantik formada müəyyən edilmişdir; Gaim və Ainina. Növbəti mərhələdə artıq Tanrı hikmətinə, xalis ideyaya-Gürcüstanda bütperəstləşmiş və döyüşçü-Armaziyə çevrilmiş Ahura Məzdaya sitayiş edənlər də ortaya çıxmışdır. Beləliklə, Armazi, Gaim və Ainina ilə birlikdə 3 tanrıya hələ xristianlıq dərin kök salmazdan öncə inanılırdı. Dəfn adətində müəyyən yenilikləri görmək mümkündür. Məsələn, Mtsxetadada aparılan qazıntılarda pullu bir qayıqçının qəbirinin içində mifik qayıqçı Xaronun şərəfinə sikkələr qoyulduğu aşkar edilmişdir. Bu, antik Romadan gələn dəfn adətlərindən hesab olunur.

I-II əsrlərdə Roma vətəndaşlığının verilməsi, sürətli və rahat rabitə, çoxlu sayda kolonistlərin bu ərazidə məskunlaşması İberiya üçün böyük nailiyyət hesab olunurdu. Bunu da bildirmək lazımdır ki, romalı kolonistlərin məskunlaşdığı bölgələr “bələdiyyə azadlığı” statusuna malik idi. Roma təsirinin mütərəqqi tərəflərindən biri də iqtisadi inkişaf tempinin qorunması və artması olmuşdu. Bu fakt Kolxida və İberiyada Avropaya inteqrasiya meyllərini sürətləndirən amil kimi qəbul edilə bilər. Şərq ölkələrini qərb dünyası ilə birləşdirən ticarət yolunun bu ərazidən keçməsi eramızın ilk əsrlərində Romanın İberiya ilə dostluq siyasəti aparmasına gətirib çıxarmış, hakimiyyətə gələn yeni hökmdarlar hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün yaxın münasibətlər saxlamağa çalışmışlar. Romalılar müttəfiqləri olan hakimlərə vətəndaşlıq təklif etməklə birlik qurmağa çalışırdılar. Onların arasında İberiya hökmdarları da var idi. Roma vətəndaşlığı Avropanın əsas domenlərindən

əyalətlərinə ötürülən ənənəvi fəxri dərəcə idi. Eramızın II-III əsrlərinə aid gümüş fincanda İberiya və Kartli kralı Flavi Dadesin adı yazılıb. Adından məlum olduğu kimi o, Roma vətəndaşı idi və vətəndaşlığını imperator Vespasian, ya da Domisian tərəfindən almışdı. İberiya ordusunun baş komandanı Publiki Aqrippan vətəndaşlığı, Adrianın Suriya qubernatoru Publikius Markellusun qrantından əldə edilmişdir. Roma ordusunda yüksək vəzifələrə iberiyalılar da təyinat alırdılar. Əslən İberiyanın Mtsxeti əyalətindən olan Mosxis imperator Otonun dövründə ordu komandanı təyin olunmuşdur [14].

İberiya hakimlərinin iqamətgahı I-III əsrlərdə Mtsxetadakı Armazişxevi hesab edilirdi. Buradan əhəngdən geniş istifadə edilməsini, təsərrüfat obyektlərini və su kanallarını, eləcə də Roma təsirinin təzahürü olan *toreuticsləri* (mədən ocaqlarını) də görmək mümkündür. Armazişxevi yaxınlığında məqbərə tipli daş məbəd aşkar olunmuş, saray kompleksi və nekropol da üzə çıxarılmışdır. Əsilzadələrin nekropolu saraya bitişik olmuşdur. Daş tikililərin divarlarına əhəng vurulmuş, damı kirəmitlə örtülmüşdür. Roma memarlığının spesifik xüsusiyyəti hesab edilən palmetto başlıqları, relyef karnizləri burada da görmək olar [15,s.4-6].

III əsrdən etibarən Roma imperiyasında inteqrasiya prosesləri zəifləmiş, adambaşına düşən sənaye istehsalı məhsulu azalmışdı. Avropa təbələri kimi, Cənubi Qafqazda da Romaya olan rəğbət azalmağa başlamışdı. Buna baxmayaraq, hələ də tədaviyə imperiya sikkələrindən istifadə edilirdi. II-III əsrlərdə İberiyada Roma sikkələrinin gürcü imitasiyaları zərər edilməyə başlamışdır. Bələdiyyə statusunun olduğu bu bölgələrdə tapılan sikkələrin ön tərəfində Roma imperatorunun adı, arxa tərəfində isə bələdiyyənin adı qeyd olunub. (bax:şəkil №3) 1958-ci ildə aparılan Biçvinta qazıntıları sikkələrin tarixini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sikkələrin üzərində toxuculuq parçaları aşkar edildiyindən dəfinənin pul kisəsində saxlandığı güman olunur [13,s.36].

ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ლ უ ნ ი ვ ე რ ს ი ტ ე ტ ი ს
ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ი ს ტ ო რ ი ს
ი ნ ს ტ ი ტ უ ტ ი ს შ რ ო მ ე ბ ი (Ivane
Cavaxișvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti
nəzdində Gürcüstan Tarix İnstitutunun
materialları), Tbilisi, 2021. pp.35-47.

14.Dundoa T. Colchis & Iberia in Antiquity
:[elektron resurs] / 2018,
URL:<https://www.worldhistory.org/article/1192/colchis--iberia-in-antiquity/>

15.Gamkrelidze G.The process of globalistic
Romanization and Iberia-Colchis, AR-
CHAEOLOGY OF THE ROMAN PERIOD
OF GEORGIA (Iberia-Colchis), Tbilisi, 2014.
Essay & Catalog , pp.4-6.

16.McLaughlin, R. Rome and the Distant
East: Trade Routes to the Ancient Lands of
Arabia, India and China, Bloomsbury-Conti-
num ,2010, 256 p.

17.Morrell K. Pompey, Cato and the Gov-
ernance of the Roman Empire, Oxford Univer-
sity Press ,2017, 320 p.

18.Plutarch. Plutarch's Lives, IV, Alcibia-
des and Coriolanus. Lysander and Sulla. (Vol-
ume IV) (Translated by Bernadotte Perrin).
Harvard University Press, Cambridge,1916,
480 p.

19.The Geography of Strabo (Volume V)
(Translated by Horace Leonard Jones). Alpha
Edition,2020, 560 p.

Summary

Elchin Mahammadly

On the impact of the romanian South Caucasus policy on the economic and cultural life of the region (1st century bc – III century of the new era)

From the first half of the first century BC, Rome began to pay special attention to the South Caucasus in its Eastern policy, and the struggle for the inclusion of these territories in the sphere of Roman influence became one of the priorities of its eastern policy. It is necessary to look at the reasons for his arrival in both political and economic contexts. The political reason was the desire to expand the territory to the east and to prevent the Parthian domination in the region. The economic side of the issue is that Rome passes through Albania through the Caspian Sea and it was a desire to control the transit trade routes that connected it to the Black Sea region. The economic and cultural impact of Rome on the South Caucasus has been examined, taking into account the chronological framework presented in the article. Separate sources and historical materials are also used in the study, and attention is also paid to the results of archeological excavations, which play an important role in the study of economic and cultural impact.

Keywords: South Caucasus, coins, glass products, material culture, architecture.

Резюме

Эльчин Мохаммедли

К вопросу о римской политике на Южном Кавказе и ее влиянии на экономическую и культурную жизнь региона (1 в. до н.э. - 3 в. н.э.)

С первой половины I века до н.э. в своей восточной политике Рим стал уделять особое внимание Южному Кавказу, а борьба за включение этих территорий в сферу римского влияния стала одним из приоритетов его восточной политики. Важность непосредственного присутствия Рима в регионе следует рассматривать как в политическом, так и в эконо-

мическом контексте. Политической причиной было желание расширить свою территорию на восток и ослабить господство Парфии в регионе. Экономической стороной вопроса было стремление Рима взять под контроль транзитные торговые пути по Каспийскому морю через территорию Албании, связывавшие её с Причерноморьем. В представленной статье, с учётом хронологических рамок, исследовано экономическое и культурное влияние Рима на Южный Кавказ. В исследовании также использовались некоторые письменные источники и историографические материалы, а также было уделено внимание результатам археологических раскопок, сыгравшим важную роль в деле изучения хозяйственного и культурного влияния Рима на интересующий нас регион.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, монеты, стеклянные изделия, материальная культура, архитектура.*

UOT 94(479.24)

XEYİRBƏY QASIMOV

*tarix elmləri doktoru, dosent,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Orta əsrlər tarixi” şöbəsinin baş elmi işçisi,
Azərbaycan*

**NİZAMİ GƏNCƏVİ: MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞININ
BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami Gəncəvi, mədəniyyət, poeziya, fəlsəfə, poema, mütəfəkkir, türk, İntibah, Səlcuqilər imperiyası, Şərq Renessansı, Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövləti.

880 il bundan öncə dünyaya gəlmiş, ömrünün 60 ildən çoxunu xalqına, bəşəriyyətə xidmətə həsr etmiş dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hissiyyət, duyğu, düşüncə, şüur, şüuraltı varlığı ilə yetişdiyi mühitə - Vətənə dərinliklə bağlıdır. O, bütün dünya ədəbiyyatında müstəsna mövqeyi olan bir şair-mütəfəkkirdir. “Nizaməddin” ləqəbini daşımış İlyas ibn Yusifin (Nizami Gəncəvinin) Şərqin heç bir şairinə nəsis olmayan fikir nizamı mövcuddur. Bu nizam ahəngdar bir ideologiya və dünyagörüşü sistemindən ibarətdir. Nizami Gəncəvinin o zaman poeziyada yaratdığı həmin “nizam” böhranlı, ziddiyyətli XXI əsrin ilk onilliklərində də aktual və yenidir. Dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin fikrincə, millətlərə yalnız mənəvi cəhətdən nüfuz etmək, onların ruhlarını anlamaq, varlıqlarına hörmət etmək lazımdır. Məqalədə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaşayıb-yaratdığı mühit, onun yaradıcılığının başlıca cəhətləri və xüsusiyyətləri, alimlərin Azərbaycan İntibahı (Renessansı) ilə bağlı olan müddəaları nəzərdən keçirilir, mütəfəkkirin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyi və rolu dəyərləndirilir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi dahi simalardan biri Nizami Gəncəvidir. M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) Nizami Gəncəvinin zəngin irsinə, bu irsin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirmiş, 1941-ci ilin avqust ayının 10-da “vətənpərvər Azərbaycan ziyalılarının və xalqını sevən bütün dünya türklərinin vəzifəsini bu cür ifadə etmişdir: “Azərbaycanın bu böyük oğluna (Nizami

Gəncəviyə - X.Q.) can və ürəkdən bağlanmaq, ona aid maddi və mənəvi xatirələri vətəni və milləti birləşdirən bir müqəddəsət kimi mənimsəmək, əsərlərini diqqət və ehtiram ilə öyrənmək, yaratdığı ədəbi tablo və timsalları müasir sənətin texnikası vasitəsi ilə yenidən canlandırmaq, möcüzəli sənətindəki bütün incəliklərin zövqünə varmaq, yüksək ruhundakı varlığın sirlərini araşdıran hikmət və fəlsəfəsini qavramaq bir sözlə: öz zamanında anlaşılmadığından şikayət etdiyi “türkcə”sini anlamaq” [23, s. 31]. Hal-hazırda da həmin “mənimsəməyə”, “öyrənməyə”, “yenidən canlandırmaya”, “varmağa”, “qavramaya”, “türkcəni anlamağa” kəskin ehtiyac vardır.

Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığı dövrü (XII əsrin 40-cı illərindən XIII əsrin ilk illərində) Səlcuqilər imperiyası parçalandıqdan sonra Azərbaycan ərazisində yaranmış müstəqil və yarım-müstəqil dövlətlərin varlığı məqamına təsadüf etmişdir [15, s. 101-106; 3; 2; 1; 34; 16; 31; 11; 23; 24; 12; 13; 27; 29; 31; 22; 32; 37; 38; 35; 39]. Şirvanşahlar dövləti X-XI əsrlər ərzində rusların qəfil və viranedicilik hərəkatına məruz qalmış, bölgədə hegemonluğa can atan digər dövlətlərə (gürcü hokmdarlarına, Dərbənd Haşimi əmirlərinə, Azərbaycan Atabəylərinə) qarşı müqavimət göstərməli olmuş, bir çox hallarda həmin siyasi qurumlardan asılı hala düşmüş, əlverişli siyasi məqamlarda isə öz ərazisini genişləndirməyə çalışmışdır [15, s. 101]. XII əsrdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Bu baxımdan Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti dövrü (1160-1197) daha əlamətdardır. Həmin

şirvanşahın uğurlu daxili və xarici siyasəti, mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. 1192-ci ildə bu dövlətin paytaxtı Şamaxıda baş vermiş güclü zəlzələdən sonra şirvanşah öz iqamətgahını Bakı şəhərinə köçürməli oldu. Bu dövrdə Şirvan dövlətinin İraq Səlcuq sultanlığından (əslində bu sultanlıqda hakim olmuş Azərbaycan Atabəylərindən) vassal asılılığı formal səciyyə dəşıyırdı.

İraq Səlcuq sultanlığından “yaxa qurtarmış”, əslində bu sultanlığı da idarə etmiş Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225) həmin siyasi qurumlar arasında xüsusilə fərqlənirdi [15, s. 105; 3]. Bir çox türk xalqlarının təşəkkülü, türk dilinin geniş yayılması, elm və incəsənətin digər sahələrinin çiçəklənməsi Səlcuqilərin hakimiyyəti dövrünün əlamətdar cəhətlərindən olmuşdur. Səlcuqilər imperiyasında inzibati idarəçilik işi tamamilə yerli məmurların üzərinə qoyulmuşdu. Sultan Məlikşahın dövründə (1072-1092) “Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı” [2, s. 355]. XI əsrin 70-ci illərinin sonundan bu imperiyanın tərkibində olmuş Azərbaycan nəzərdən keçirilən dövrün passiv obyektı deyildi: Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olan şəxslərin nüfuzu və təsiri XII əsrin 30-cu illərindən imperiya miqyasında nəzərə çarpırdı. 1160-cı ilin sonlarından etibarən yeni – Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq Sultanlığının real hökmdarına çevrilmişdi [3, s. 367]. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı müxtəlif vaxtlarda Naxçıvan, Həmədan və Təbriz şəhərləri olmuşdur. Bu dövlətin təşəkkül dövrü 1136-1191-ci illərə, tənzül mərhələsi isə 1191-1225-ci illərə təsadüf etmişdir. Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan (1186-1191), Əbubəkr (1191-1210) və Özbək (1210-1225) qurulmuş dövlətin varlığını təmin etmiş hökmdarlar olmuşlar. Bu dövrdə Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Bağdad şəhəri və onun ətrafı istisna olunmaqla, Qafqaz dağlarından Fars körfəzinədək olan böyük ərazi bu dövlətin banisi Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti altında idi [2, s. 367]. İraq Səlcuq Sultanlığı daxilində baş ver-

miş hərbi-siyasi çəkişmələr, vaxtaşırı təkrarlanan gürcü həmlələri və hücumları Azərbaycan Atabəyləri dövləti rəhbərlərinin əsas qayğı obyektləri olmuşdur.

Bəhs olunan dövrün fars ədəbi dili öz inkişafına və təkmilləşməsinə görə Azərbaycan poetik məktəbinin əzəmətli nümayəndələrinə borcludur. “Fars dilinin Azərbaycan hökmdarlarının (Şirvandan başqa) ana dili olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan poetik məktəbinin Nizamidən başqa bütün nümayəndələri Səlcuq sultanlarının, sonralar isə Azərbaycan Atabəylərinin saray şairləri olmuşlar” [3, s. 221-222]. Camal (Nizami) əd-Din Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami Gəncəvi dünya şöhrətli Azərbaycan şairi-mütəfəkkiridir. “Nizami Qum şəhərində anadan olmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərğ olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindənəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycanın... Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərk etməmişdir” [3, s. 225]. İlyas ibn Yusif (Nizami) sənətkar ailəsində anadan olmuş, öncə atasını, sonra isə anasını itirmiş, dayısı Xacə Həsənin himayəsində böyümüşdür. “O da tarixin bir “Dürri-yetim”i” [23, s. 36] olmuşdur. O, Gəncə mədrəsələrində təhsil almış, şəxsi mütaliəsi sayəsində Şərqi orta çağ elmlərini mükəmməl səviyyədə öyrənmişdir. Şair türk, fars və ərəb dillərinin dərin bilicisi idi. Onun yunan dilini də bildiyini, yunan fəlsəfəsini və tarixini, qədim hind fəlsəfəsini, astronomiyasını, təbabəti və həndəsəni mükəmməl səviyyədə mənimsədiyi öz əsərlərindən bəlli olur. Nizami Gəncəvi saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmiş, lakin bir sıra hökmdarların sifarişi ilə poetik əsərlər yaratmış, həmin əsərlərin müqabilində layiqli haqq və hədiyyələr almışdır.

Nizami Gəncəvidən qalmış ədəbi mirasın ümumi həcmi 48 min beytdən ibarətdir [23, s. 97]. Mütəfəkkir şair poetik yaradıcılığa lirik şeirlər yazmaqla başlamışdır. O, böyük şeirlər “Divan”ının müəllifidir. Şərq təzkiyəçiləri Nizami Gəncəvinin təqribən 20 min beyt həcmində divan yaratdığını bildirmişlər, lakin bu şeirlərin az bir qismi qalmışdır. Şair dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət olan “Pənc-gənc”in (“Beş xəzi-

nə”nin) və yaxud ərəbcə “Xəmsə”nin (“Beşliyin”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizami Gəncəvi “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) poemasını 1177-ci ildə yazmışdır. Onun 2263 beytdən ibarət olan bu poeması [23, s. 98] Ərzincanın Səlcuq valisi (hakimi) Fəxrəddin Bəhramşah ibn Mənuçəkə (1162-1225) ithaf olunmuş, şair bu əsərin müqabilində 5 min dinar pul hədiyyə almışdır [15, s. 130]. Nizami Gəncəvi sonuncu İraq Səlcuq sultanı III Toğrulun sifarişi ilə yazdığı “Xosrov və Şirin” poemasını (1180) Azərbaycan Atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ünvanına göndərmiş, lakin atabəy 1186-ci ildə vəfat etdiyinə görə 6966 beytdən ibarət olan mədhiyyə hissəsi Qızıl Arslana həsr edilmişdir. 1188-ci ildə şirvanşah I Axsitan şairə “Leyli və Məcnun” poemasını yazmağı sifariş etdi. Nizami Gəncəvi Şirvan hökmdarının sifarişini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmaq istəmiş, lakin oğlunun təkidi ilə Şərqdə ilk dəfə bu mövzuda poemanı yazmışdır. Onun bu poeması 4613 beytdən ibarətdir [23, s. 118]. Nizami Gəncəvi 1196-ci ildə yazdığı 4968 beytlik “Həft peykər” (“Yeddi səyyarə”, “gözəl”) poemasını [23, s. 124] Marağa hakimi Ağsunqur Ələddin Körpə Arslana ithaf etmişdir. Şair təqribən 1203-cü ildə iki hissədən ibarət olan “İsgəndərnamə” poemasını yazdı. 10540 beytlik bu poemanın birinci qismində (“İqbalnameyi-İsgəndəri”də) isə 3644 beyt vardır [23, s. 129]. İrihəcmli bu poema Azərbaycan Atabəyi Nüsrətəddin Əbubəkrə həsr edilmişdir. Sifarişçi-hökmdar 1000 qızılı şairə dərhal göndərmiş və ona 400 qızıl miqdarında illik maaşın təyin olunması haqqında fərman vermişdi [23, s. 60].

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeması Yaxın Şərqdə didaktik fəlsəfi şeirin nümunəsi hesab olunur. Bu poemadakı 20 məqalət arasında üzvi ideya vəhdəti vardır. Şair-mütəfəkkirin Şərq poeziyasına güclü təsiri olmuşdur. XIII əsrdən etibarən Nizami Gəncəvinin poemalarına onlarla nəzirə yazılmışdır. Qeyd edək ki, onun “Sirlər xəzinəsi”nə, “Xosrov və Şirin” və “Leyli və Məcnun” poemalarına ayrı-ayrılıqda 40-dan artıq nəzirə yazılmışdır [15, s. 131]. Şairin poemalarının sifarişçiləri, ithaf obyektləri haqqında araşdırıcılar arasında bəzi mübahisələr mövcuddur. Məsələn, elmi ədəbiyyatda şairin son poemasının Əhər hakimi Nüsrətəddin Piş-Təkin ibn Məhəmmədə (1155-1210) ithaf

olunduğu fikri də mövcuddur [28, s. 151; 3, s. 226]. Lakin bu əsərlərin kimlərə həsr olunduğundan, hansı hökmdara ithaf olunmasından asılı olmayaraq, həmin poemalar şair-mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin bədii, elmi, fəlsəfi baxışlarının dərinliyindən xəbər verir. “Onun mənəvi varlığından bəhs edərkən demək lazımdır ki, yazdığı dilin farsca olmasına baxmayaraq, şairin daşdığı hissiyyatı ilə işlədiyi mövzular onun Azərbaycan duyğularından doymuş bir zövqə sahib olduğunu göstərmişdir... Ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız onun milli olması kafidirmi? Yoxsa bir əsəri milliləşdirən ruh, məna və məzundur? Bizim qənaətimizcə, yalnız forma kafi deyil və formanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, o zəruri də deyildir. Hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır... Əsəri milliləşdirən amil formadan çox məzmun və özlüyük, başqa ifadə ilə desək, dildən çox məna və məzmiundur” [23, s. 26].

Nizami Gəncəvinin “yaradıcılığı forma baxımından Azərbaycana nisbətdə milli deyilsə də, hissiyyat, duyğu, düşüncə, şüur və şüuraltı ilə öz yetişdiyi mühitə dərinləndən bağlıdır... Bu bağlılıq onu bizim gözümüzdə azərbaycanlı bir şair olmaqdan başqa, bir Azərbaycan şairi də etmişdir” [23, s. 27-28]. Nizami Gəncəvi dərin bilik sahibi olduğuna görə ona “Həkim” (“Müdrük”, “Böyük bilici”) ləqəbi də verilmişdi. “Şair, idrak və cismani hisslər haqqında təlimi əsasında, T.Kampanella, Tomas Mor, A.Sen-Simon və s. kimi görkəmli sosialistlərin fikrini bir neçə əsr qabaqlayaraq son dərəcə kamil bir nəzəriyyə yaratmışdır” [7, s. 120]. Nizami Gəncəvinin öz əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən belə bir nəticə hasil etmək mümkündür ki, o, pəhləvi, nəsturi və ıvrit (yəhudi) dillərini də bilirmiş.

Nizami Gəncəvi dindar şəxs idi. Şair din sahəsində göstərdiyi müvazinəti fikir sahəsində də nümayiş etdirmişdir. O, “bir sufi sifətilə sufiliyə çox yabançı olmadığı kimi, türki-dünyalıq istəyən dərvişlərə də özünü bağlamışdı. İsfardan və dünya nemətlərindən sui-istifadə edən, bəd əməllərdən və hər cürə düşkünlüklərdən özünü qorumaqla bərabər həyatı sevirdi və həyat sevgisində özünəməxsus bir gözəllik tapırdı, gözəl yaşamağı ürəkdən diləyirdi” [23, s. 38]. Tədqiqatçıların bir qismi Nizami Gəncəvi-

nin “sufi olduğunu” qəbul etmir, lakin bütün araşdırıcılar onun “sufiyanə həyat tərzini keçirməsi” haqqında həmrəydir. O, müxtəlif hökmdarlardan xeyli ənamlar almasına baxmayaraq, həyatını sadə və təvazökarlıqla keçirmiş, “az yemək, çox bağışlamaq” prinsipinə uyğun surətdə yaşamışdır. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasını yazanadək keçirdiyi həyat tərzinə dair səhih məlumatlar yoxdur. Lakin sonralar şair həyatının sonunadək abidliyə üstünlük vermiş, təam məhdudluğu prinsipinə əməl etmiş, özünü həyat nemətlərinin bir çoxundan məhrum etmişdir. Lakin əsərlərindən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi öz dövrünün görkəmli dövlət xadimlərinin ödənişli sifarişlərini də yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Məsələn, “Xosrov və Şirin” poemasında şair Azərbaycan Atabəyi Qızıl Arslanı tərifləyərkən deyir: “Mən bir müddət qulluqdan kənarda qalsam da, hökmdara xidmət göstərməkdən tamamilə azad deyildim” [28, s. 131].

Farsca yazılmış heç bir poetik əsərdə “türk” məfhumu Nizami Gəncəvinin əsərlərində olduğu qədər məhəbbət və məntiqi silsilə ilə ifadə edilməmişdir. “Şairin təhlil etməkdə olduğumuz “Xəmsə”sində bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əsaslarını tapmışıq” [23, s. 141]. “Nizami Gəncəvinin müxtəlif mənalarda və məqamlarda çox işlətdiyi “türk” dedikdə gözəli, mərdi, qəhrəmanı, döyüşçünü, sərkərdəni, bilicini, kişini, rəhbəri, başçını, “türklük” dedikdə gözəlliyi, yaxşılığı, təmizliyi, doğruluğu, mərdliyi, qəhrəmanlığı, sərkərdəliyi, başçılığı, “Türküstan” dedikdə vəfani, doğruluğu və istənilən yerə qovuşmağı (vüsalı) nəzərdə tutmuşdur” [23, s. 142]. Nizami Gəncəvinin poeziyasında “Sultan əzəmətli türkün Çin deryasından ucalaraq dağlara nur saçmasından” bəhs olunur. Şair-mütəfəkkir belə bir qənaətdə olmuşdur ki, ədalət üzərində qurulmuş dövlətin ideal tipi yalnız türk dövlətidir. “Bütün dünya tədqiqatçılarının məlum olan ümumi rəyinə görə, Nizami ən böyük bir qələm türküdür... Nizamının türklüyünü inkar etmək onun 800 il sonra da tərəvətini mühafizə edən “türkcə”sini anlamayan faciəvi bir “həbəşlik” olardı” [23, s. 147-149].

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin III hissəsinin “Nizamidə Qafqaz” adlanan III bölümündə (s. 149-159) uzun müddət ərzində yanlış tərzdə anlaşılan, Rusiya im-

periyasının və Sovet dövlətinin mövcud olduğu dövrdə oxucu kütləsinə məqsədli şəkildə tamamilə fərqli tərzdə təqdim edilmiş “Ermənistan” və “erməni” ifadələrinin izahına ehtiyac var. Bu ifadələrin müasir şəraitdə təqdim olunan “mənası” ilə bağlılığı yoxdur. Həmin ifadələr tarixən “Roma”, “Rum”, “Rumlu” sözləri ilə bağlıdır, eramızın əvvəllərindən etibarən “xristian əhalisinin yaşadığı ərazi” mənasını daşıyır, erməni millətçiləri tərəfindən son 200-250 il ərzində mənimsənilmişdir. Tarixdən anlayışı olan hər bir şəxsə məlumdur ki, dahi Nizami Gəncəvi “Ermənistan” və “erməni” ifadələrini işlədərkən XIX əsrin ilk onilliklərindən məqsədli şəkildə Azərbaycana köçürülmüş erməniləri, daha sonra yaradılmış inzibati-idarə vahidini deyil, erkən orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanda (xüsusilə Albaniyada - Arranda) yaşamış, əsrlərlə Vətəninə bağlı olan xristian əhalisini nəzərdə tuturdu. Fikrimizcə, bu məsələ üzərində daha dərinlən düşünməyə, araşdırmaları dərinləşdirməyə, genişləndirməyə ehtiyac var...

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığından bəhs edərkən son 80 il ərzində Azərbaycan ictimai elmlərində aktuallığını qoruyub saxlayan Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə qısaca toxunmamaq qeyri-mümkündür. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz illər ərzində tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan Renessansı (İntibahını) Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı, onun yaşadığı dövrün mədəni həyatı ilə bağlayır [2; 16; 3; 37; 32; 7; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 36; 35; 38; 39; 27; 40]. Hələ XX əsrin 40-cı illərində M.Rəfili, M.İbrahimov monqol istilalarına qədərki dövrdə (XII-XIII əsrlərdə) Azərbaycanda İntibah (Renessans) elementlərinin olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar [Bax: 37; 28; 30; 38]. Məsələn, M.Rəfili yazmışdı: “Elm indiyədək “Renessans” anlayışını digərlərindən üstün hesab edir. Azərbaycan Renessansı gerçək ictimai-mədəni hadisədir... Bu, ilk növbədə iri milli monarxiyaların yaranması, şəhərlərin və demokratiyanın inkişafı, burjua münasibətlərinin artımı ilə şərtlənmiş mütərəqqi çevriliş idi” [37, s. 107-108]. “Problemə yanaşmada mövcud meyarlardan hansının üstün olduğunun qeyri-müəyyənliyi, avropasentrist düşüncə tərzini, XII-XIII əsrlərin ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsi haqqındakı təsəvvürün həqiqi olmaması M.Rəfilinin bu fikri üçün səciyyəvi idi” [12, s. 52; 8,

s. 86-93; 13; 11; 7]. Bu, ilk növbədə həmin dövrdə Azərbaycan tarix elminin lazımi səviyyədə inkişaf etməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan Renessansı problemi ətrafında mübahisələr son 20-30 il ərzində daha da intensivləşmişdir [16; 4; 5; 6; 15; 8; 11; 12; 13; 10; 14; 9; 1; 25]. Bir sıra tədqiqatçılar (Ə.Ağayev, Y.Qarayev, A.Hacıyev, A.Rüstəmov, D.Əliyeva, Z.Quluzadə) “XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan İntibahı” ideyasını inkişaf etdirmiş, əsərlərində həmin dövrün mədəniyyətinin “Renessans səciyyəsi daşdığı” göstərmişlər [37; 7; 29; 32; 33]. Həmin ideyaya avropasentrist meyarlarla yanaşma tərzini hal-hazırda da aparıcı mövqeyə tutmaqdadır [Bax: 8; 11; 13; 14] və elmi mühtidə Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminin artıq həll olunduğu qənaəti yaranmışdır... Halbuki Azərbaycan tarix elminin və digər ictimai elm sahələrinin son 70 il ərzində Vətənin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji problemlərinin həlli sahəsindəki uğurları şəraitində bu, xüsusilə təəssüf doğuran haldır.

Azərbaycan Renessansı probleminin elmi həllinə “Şərqlin tarixi inkişaf prosesinin kifayət qədər öyrənilməməsi və düşüncə tərzinin “avropasentrizmi” [29; 39] mane olur. Bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları “Şərqlə sentrizmi” (əslində “avropasentrizm”in astar üzünü) mövqeyindən çıxış edərək XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda Renessansın mümkünlüyünü sübut etməyə çalışmışlar. Məsələn, R.Əliyev Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyinə həsr edilmiş, elmi ictimaiyyətə 1983-cü ildə nəşr olunmuş, oxuculara Azərbaycan türkcəsində, rus, fars, ingilis, fransız, alman, ərəb dillərində təqdim olunmuş, 5 min nüsxədən ibarət olan qısa bibliografik məlumat kitabında (379 s.) Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrü bu cür təsvir etmişdir: “Sosial tərəqqinin başqa bir göstəricisi feodalların “burjuaşması” idi... Monqolların hücumundan qabaq Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə feodal ictimai münasibətləri elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, yeni, daha yüksək sosial-iqtisadi formasiyanın meydana gəlməsi üçün zəmin yaranmışdı... Şərqdən gətirilmiş mədəniyyət Avropanın ümumi tarixi inkişaf prosesini sürətləndirdi. Sonralar Avropada İntibah dövrünü (Renessansı) doğuran bütün ilkin şərtlərin hamısı bu dövrdə yaranmışdı” [7; s. 110-112]. “XII-XIII əsrlərdə

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə feodalların burjuaşması prosesinin baş verdiyini” sübut edən tarixi faktlar yoxdur. Şəhər həyatının çiçəklənməsi, pul tədavülünün artımı, sənətkarlığın inkişafı isə həmin dövrün bütün Şərqlə ələmi üçün səciyyəvi olmuşdur. R.Əliyev “yeni, daha yüksək ictimai-iqtisadi formasiya” ifadəsi ilə məhz kapitalizmi nəzərdə tuturdu. Müəyyən bir xalqın İntibahında “kapitalist elementlərinin həlledici olduğunu” sübut etməyə çalışmaq isə “avropasentrizm”in təzahürlərindən biridir.

Azərbaycan fəlsəfəsi tarixinin tanınmış araşdırıcısı Z.Quluzadə Azərbaycan, Şərqlə Renessansı (İntibahı) problemini Qərblə (Avropa) qəlibinə yerləşdirməklə həll etmək cəhdlərinə qarşı çıxış etmişdir [32; 33]. XII-XIII əsrlərin Şərqlə Renessansı (Azərbaycan da həmin mədəni sistemin tərkib hissəsi kimi) gerçək tarixi fakt idi. “XII-XIII əsrlərdə Şərqlə dünyası dəyərlərinin dirçəlməsi, “oyanışı” prosesi olan Azərbaycan İntibahı (Renessansı) regional səciyyə daşmış, Şərqlə Renessansının tərkib hissəsi olmuşdur” [12, s. 53]. Həmin dövr Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə əsaslı keyfiyyət çevrilişi ilə səciyyəvi olmuş, lakin bu prosesdə Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi imkanları tam şəkildə gerçəkləşməmişdi. Məhz buna görə də Azərbaycan tədqiqatçıları həmin dövrdə baş vermiş İntibah barəsində daha ehtiyatlı mülahizələr irəli sürməyi, “Renessans elementləri”ndən, “Nizami yaradıcılığının Renessans təbiətli olmasından” bəhs etməyi üstün tuturlar [Bax: 29]. Akademik Y.M.Mahmudov 2008-ci ildə təkrarən nəşr olunmuş (əsr ilk dəfə 1996-cı ildə nəşr edilmişdir) əsərində [16] Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminin həlli tərzinin fundamental olmadığını nəzərə almış və belə bir nəticəyə gəlmişdir: “Erkən İntibah tarixi səninin əzəmətidir, mədəniyyətimizin Nizami zirvəsidir! Səninin tarixidir, Erkən İntibah üzərində yüksələn və dahi Füzuli zirvəsinə ucalan Böyük Azərbaycan İntibahıdır!” [16, s. 5]. Əsər müəllifi Azərbaycanda XIII əsrin əvvəllərində davam etmiş Oyanış dövrünü “Vətən tarixinin Erkən İntibah dövrü” kimi dəyərləndirmişdir. Bu kitabın annotasiya qismində (s. 2) müəllifin nəzərindən yayınmış, təəssüf və müəyyən etiraz doğuran “ilk dəfə olaraq” ifadəsi mövcuddur... Bəs XX əsrin 40-90-cı illərində Azərbaycan Respublikasında bu problemə həsr olun-

muş, dərc edilmiş məqalələr, baş vermiş elmi mübahisələr məhz Azərbaycan İntibahı (Renessansı), onun mərhələləri, bu İntibahın görkəmli nümayəndələri ilə bağlı deyildimi?

“Böyük Azərbaycan şairi-mütəfəkkiri Nizami Gəncəvini tamamilə anlama və anlada bildikmi?” sualına müsbət cavab verəcəyinizə şübhə ilə yanaşmış M.Ə.Rəsulzadənin bu mülahizələrinə diqqət yetirmək zəruridir: “Böyük və dahi şair olan Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, rəngarənglik və cazibədarlığını tamamilə qavramaq mümkün olmadığı kimi, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli olan Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir... Təbiətin bir fenomeni olan şeir və hikmət Nizamisini anlayıb anlatmaq da bu qəbildəndir... Nizami təbiətin nəhəng bir parçasıdır... Nizamini inkişaf yolu... eyni ilə təbiətin təkamülünə bənzəyir... Nizami, təbiəti və fikri arasında təzad olmayan müstəsna bir şəxsiyyətdir... Nizami məlum fəxriyyəsində sənətin qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyir... Bu iddia... Nizamini əsərləri üçün də mübaliğəsiz həqiqətdir... Yunanlar dünyaya Homeri, farslar Firdovsini, italyanlar Vergilini vermişlərsə, biz də Nizamini vermişik” – deyər öyünən azərbaycanlılar haqlıdırlar. Bəli, mədəniyyət tarixində özünə çox şərəfli bir yer qazandıran bu misilsiz övladına Azərbaycan bütün varlığı ilə minnətdardır. Əsərlərində bunca ideallaşdırılan türklər də, şübhəsiz, türk Nizamini böyük adı ilə fəxr edir, onun yüksək ruhunu rəhmət və minnətdarlıqla anırlar” [23, s. 220-223].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anar (A.R.Rzayev). Dədə Qorqud dünyası // Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, s. 125-217.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
4. Cəfərov N. Azərbaycan milli mədəniyyətinin təşəkkül mərhələləri. “Qobustan” incəsənət toplusu, 1988, № 4, s. 3-7.
5. Cəfərov N. Azərbaycan İntibahı (Mülahizələr). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 21 oktyabr, 1988, № 43.
6. Cəfərov N. Azərbaycan ədəbiyyatı (Mülahizələr). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 17 mart 1989, № 11.
7. Əliyev R. Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı: Yazıçı, 1982, 379 s.
8. Qasimov X.S. “Avropasentriзм” və tariximizin bəzi problemləri // Azərbaycan EAnın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 86-93.
9. Qasimov X.S. Tariximiz, tədqiqatımız, problemlərimiz // “Tarix” qəzeti, 29 yanvar 1992-ci il.
10. Qasimov X.S. Etnogenezis problemi və mədəniyyət tariximiz // “Elm” qəzeti, 8 aprel 1994-cü il.
11. Qasimov X.S. Azərbaycan İntibahı probleminin öyrənilməsi tarixindən // Azərbaycan EAnın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1997, № 1-4, s. 108-115.
12. Qasimov X.S. Azərbaycan mədəniyyəti (XVI-XVII əsrlər). Bakı: Nurlan, 2002, 170 s.
13. Qasimov X.S. Azərbaycan Renessansı (İntibahı) probleminə dair bəzi mülahizələr (Birinci məqalə) // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2006, №7, s.173-185.
14. Qasimov X.S. M.Ə.Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində orta çağların Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri // Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 505 illiyinə həsr olunmuşdur “Şah İsmayıl Xətai” III elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2006, s. 55-64.
15. Qasimov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 448 s.
16. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü (IX əsrin II yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 128 s.
17. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Fars dilindən tərcümə edənlər Süleyman Rüstəm və Abbasəli Sarovlu. Bakı: Yazıçı, 1981, 195 s.
18. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edən Rəsul Rza. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
19. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən Səməd Vurğun. Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
20. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Tərcümə edən Abdulla Şaiq və Mikayıl Rzaquluzadə. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.

21. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Tərcümə edən Məmməd Rahim. Bakı: Yazıçı, 1983, 355 s.
22. Nizami. Xəmsə, miniatürlər. Bakı: Yazıçı, 1983, 144 s.
23. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azər nəşr, 1991, 232 s.
24. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
25. Şah İsmayıl Xətai (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, 240 s.
26. Агости Э. Нация и культура. Перевод с испанского. Москва: Изд-во иност. литературы, 1963, 244 с.
27. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку: Элм, 1983, 344 с.
28. Бертельс Е.Э. Низами (творческий путь поэта). Москва: Наука, 1956, 262 с.
29. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку: Элм, 1980, 205 с.
30. Ибрагимов М.А. Азербайджанский Ренессанс и его реализм // Проблемы азербайджанского Ренессанса (Книга первая). Баку: Элм, 1984, с. 57-78.
31. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. Издание второе. Москва: 1972, 496 с.
32. Кулизаде З.А. Теоретические проблемы культуры и низамиведение. Баку: Элм, 1987, 232 с.
33. Кулизаде З.А. Закономерности развития восточной философии XV-XVI вв. и проблема Запад-Восток. Баку: Элм, 1983, 283 с.
34. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 487 с.
35. Культура эпохи Возрождения и Реформация. Сборник статей. Ленинград: Наука, 1981, 267 с.
36. Мец А. Мусульманский Ренессанс. Перевод с немецкого. Издание второе. Москва: Наука, 1973, 473 с.
37. Нуцубидзе Ш.И. Руставели и восточный Ренессанс. Тбилиси: Заря Востока, 1947, 378 с.
38. Проблемы азербайджанского Ренессанса. (Книга первая). Сборник статей. Баку: Элм, 1984, 313 с.
39. Рафили М. Ранний азербайджанский Ренессанс // Проблемы азербайджанского Ренессанса..., с. 93-113.
40. Типология и периодизация культур Возрождения. Сборник статей. Москва: Наука; 1978, 280 с.
41. Чалоян В.К. Армянский Ренессанс. Москва: Наука, 1963, 176 с.

Summary

Kheyirbek Gasimov

Nizami Ganjavi: environment, life and the principal features of his activity

The presented article talks about the environment, life of the brilliant Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi, about the main sides and features of his rich and multifaceted work, about his exceptional position and role in Azerbaijani and world literature. Most researchers dealing with the problem of the Azerbaijani Renaissance believe that this exceptional cultural and historical event is associated with the socio-political, economic, cultural environment of the era of Nizami Ganjavi. Therefore, a part of this article is devoted to a critical analysis of this approach. According to the author of the article, for a positive solution to the problem of the Azerbaijani Renaissance, it is necessary to continue thorough, deeper research in this area.

Keywords: Azerbaijan, Nizami Ganjavi, culture, poetry, philosophy, poem, thinker, Turk, Revival, Seljuk empire, Eastern Renaissance, Atabek state of Azerbaijan.

Резюме

Хейирбек Гасымов

Низами Гянджеви: среда, жизнь и основные черты деятельности

В представленной статье говорится о среде, жизни гениального азербайджанского поэта, мыслителя Низами Гянджеви, об основных сторонах и особенностях его богатого и многогранного творчества, о его исключительной позиции и роли в азербайджанской и мировой литературе. Большинство исследователей, занимавшееся проблемой азербайджанского Ренессанса, считает, что это исключительное культурно-историческое событие связано с социально-политической, экономической, культурной средой эпохи Низами Гянджеви. Поэтому часть представленной статьи посвящена критическому анализу подобного подхода. По мнению автора статьи, для положительного решения проблемы азербайджанского Ренессанса, необходимо продолжение основательных, более глубоких исследований в этой области.

Ключевые слова: *Азербайджан, Низами Гянджеви, культура, поэзия, философия, поэма, мыслитель, тюрк, Возрождение, империя Сельджукидов, Восточный Ренессанс, государство Атабеков Азербайджана*

UOT 93/94

İKRAM AĞASIYEV

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Ümumi tarix” şöbəsinin
Baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan
ikramagasiyev@mail.ru*

MEHPARƏ TAJDEHİBONAB

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Ümumi tarix və tarixin tədrisinin
texnologiyaları” kafedrasının dissertantı, Azərbaycan
hazardenizi2020@mail.ru*

**MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRƏ
“TARIXİ YADDAŞ” AMİLİNİN TƏSİRİ
(AZƏRBAYCAN-RUSİYA VƏ RUSİYA-POLŞA MÜNASİBƏTLƏRİNİN
KOMPORATİV TƏHLİLİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: «tarixi yaddaş», Azərbaycan, Polşa, Rusiya, Katın, Xocalı faciəsi.

GİRİŞ. Müasir dövrdə dövlətlər arasında mövcud münasibətlərə və bu münasibətlərin perspektivinə təsir edən ən önəmli amillərdən biri də “tarixi yaddaş” amilidir.

Elmi ədəbiyyatda “tarixi yaddaş” anlayışının 30-dan artıq açılımları var və onları təhlil edərək belə bir nəticəyə qəlmək olar ki, “tarixi yaddaş” tarixi təcrübə əsasında formalaşan keçmiş haqqında təsəvvürlər kompleksidir, keçmişin spesifik şəkildə qavranılması, şüurda, zehində şəkildə əks olunmasıdır, fərdin, sosial qrupun və bütövlükdə cəmiyyətin özünü eyniləşdirməsinin vacib elementlərindən biridir (23, s.10).

Bu anlayış elmi dövriyyədə həm də “sosial yaddaş”, “kollektiv yaddaş”, “mədəni yaddaş”, “fərdi yaddaş” və sair formalarda işlədilir. Əslində “tarixi yaddaş” və yaxud “sosial yaddaş” tarix elminin sosial funksiyalarından biridir ki, onun vasitəsilə şəxsiyyətin və cəmiyyətin həm identikliyi, həm də meylləri təyin olunur, formalaşır.

“Tarixi yaddaş” və yaxud “sosial yaddaş”, “kollektiv yaddaş” tədqiqat obyektini kimi araşdırmaçıların diqqətini nisbətən gec cəlb etmişdir və bu da onunla izah olunur ki, müasir dövrdə keçmişin qorunub saxlanması problemlərlə üzləşmirdi, çünki insanlar mühafizəkar, ətalətli həyat tərzini keçirdiklərindən və cəmiyyətdə dəyişikliklər çox ləng getdiyindən keçmiş həyat tərzinin, tarixi yaddaşın qorunması öz-

özünə təbii olaraq baş verirdi. Lakin XX əsdə ənənəvi həyat tərzininin dəyişməsi, meqapolislərin meydana gəlməsi və qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi “tarixi yaddaş”ın sosial hal kimi formalaşmasını, öyrənilməsini və təbliğini zəruri etmişdir.

Məsələnin **tarixşünaslığına** qısa nəzər salsaq bu problem Avropa tədqiqatçılarının diqqətini hələ XX əsrin əvvəllərindən cəlb etmişdir. “Tarixi yaddaş” məsələsinin ilk tədqiqatçıları kimi, sosioloq Moris Halbaksı (27), Qovard Şumanı (26), Aleyda Assmanı (2) və sairələrini göstərmək olar. Rusiyada “tarixi yaddaş” fenomeninin araşdırılması ilə hələ XX əsrin I yarısında L.Viqotskiy (5), A.Luriya (12), A.Leontyev (11) və başqaları məşğul olmuşlar. Müasir dövrdə Rusiyada A.O.Stolyarov (19;20), L.P.Repina (23), V.A.Şnirelman (24; 25) və s.bu məsələyə bir neçə əsər həsr etmişlər. Təqdim olunan məqalə mövzusunda yazılan ən dəyərli əsərlər rusiyalı araşdırmaçı A.O.Stolyarova məxsusdur [19;20]. A.O.Stolyarov Rusiya-Polşa münasibətlərində “tarixi yaddaş” amilinin təsirinə həsr etdiyi əsərlərində 1989-2009-cu illərdə Rusiya-Polşa siyasi diskursunda, Rusiya və SSRİ haqqında “tarixi yaddaş”ın təzahüründən, eyni zamanda göstərilən tarixi çərçivədə tarixi yaddaşın qarşılıqlı münasibətlərə təsiretmə mərhələlərini təhlil etmişdir. Göründüyü kimi, bu əsər apardığımız tədqiqatın bütün xono-

loji çərçivəsini əhatə etmir. Eyni zamanda, müəllifin əsərlərində Rusiya təəssübkeşliyi nəzərə çarpır. Müəllifin fikircə “tarixi yaddaş”la bağlı “mürəkkəb məsələləri” adətən daha çox Polşa tərəfi qaldırmışdır və onların inamsızlığı həmişə müəyyən gərginlik yaratmış və Rusiya - Polşa münasibətlərinin ümumi fonunu təyin etmişdir [20, s.348].

Azərbaycan tarixşünaslığına gəldikdə, təəsüf ki, “tarixi yaddaş” amilinin cəmiyyətin ictimai şüuruna, onun ideoloji əsaslarına, etnoslararası və dövlətlərarası münasibətlərə, o cümlədən Rusiya-Polşa və Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə təsiri məsələsi tədqiq edilməmişdir və təqdim olunan məqaləni bu istiqamətdə ilk addım kimi qəbul etmək olar.

Mövzunun aktuallığı müasir dövrdə dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə, siyasi liderlərin qəbul etdiyi qərarlara “tarixi yaddaş” amilinin önəmli təsiri ilə bağlıdır. Tarixi yaddaş həmçinin dövlətlərarası, xalqlararası münasibətlərin perspektivlərinə, gələcəyinə də önəmli təsir göstərməkdədir. Müqayisə üçün Rusiya-Polşa və Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin seçilməsi təsadüfi deyildir. Rusiyadan baxdıqda qərbdə yerləşən Polşa və cənubda yerləşən Azərbaycan tarixən Rusiya ilə uzun dövr qarşılıqlı münasibətlərdə olmuşlar və olmaqda davam edirlər. Yerləşdiyi coğrafi müxtəlifliyə baxmayaraq, Polşa və Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlər tarixində bir çox fərqli və oxşar cəhətlər vardır ki, bu da hər iki dövlətin və xalqın tarixi yaddaşında özünəməxsus izlər buraxmış, Rusiyaya xüsusi yanaşma formalaşdırmış, müasir dövrdə Polşa və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Əsas mətn. Rusiya-Azərbaycan və Rusiya - Polşa arasındakı münasibətlər uzun tarixi bir dövrü əhatə etməklə, həm də qeyri-stabilliyi və mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur.

Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin tarixini araşdırdıqda aşağıdakı dövrləri qeydə almaq olar: 1) Azərbaycan dövlətlərinin şərq slavyanlarla və Rus dövləti ilə epizodik münasibətləri dövrü (X-XVII əsrlər); 2) Rusiyanın Azərbaycanı işğal etmək planlarının yaranması və hərbi təcavüz aktlarının həyata keçirilməsi (XVIII əsrin əvvəllərindən-1796-cı ilədək); 3) Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanı işğal etməsi və müstəmləkə dövrü (XIX əsrin əvvəllərindən

1918-ci ilədək); 4) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rusiya ərazisində yaranan dövlətlərlə əlaqələri dövrü (1918-1920); 5) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı və Azərbaycan Sovet rejimi dövründə (1920-1991); 6) SSRİ-nin dağılması, müstəqil Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə əlaqələri dövrü (1991-2020).

Rusiya-Polşa münasibətlərinin tarixini təhlil edərək onu da 6 dövrə bölmək olar: 1) Polşanın və Rusun Şərqi Avropada hegemonluq uğrunda mübarizə dövrü (X əsrdən XVII əsrin sonunadək); 2) Rusiyanın Polşanı işğal etmək cəhdləri və təcavüzün artması dövrü (XVIII əsrin əvvəllərindən -1795-cı illər); 3) Polşa ərazilərinin bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı və Polşanın çar Rusiyasının tərkibində müstəmləkə dövrü (1795-1918-ci illər); 4) Polşanın müstəqilliyinin bərpası, SSRİ ilə mübarizə dövrü (1918-1945-ci illər); 5) Polşanın məhdud müstəqillik və SSRİ təsirində olduğu dövr (1945-1989-ci illər); 6) “Soyuq müharibə”nin başa çatması və SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqil Polşanın Rusiya Federasiyası ilə əlaqələri dövrü (1989-2022-ci illər).

Polşa və Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlər tarixinin mərhələlərinə diqqət yetirdikdə, onlar arasında elə də böyük fərqin olmadığını görürük. Nəinki tarixi xronologiya baxımından, hətta bu dövrlərdə baş vermiş hadisələrin məzmunu baxımından oxşarlıq nəzərə çarpır. Bu səbəbdən, adı çəkilən 3 dövlət arasında münasibətlərin xarakterinə kompleks şəkildə baxmaq daha münasib olardı.

Birinci dövrdə, yəni X-XVII əsrlərdə Azərbaycan-Rus əlaqələri fraqmentar xarakter daşmışdır. Slavyanların (rusların) Azərbaycan dövlətlərinə qarşı yürüşləri 909-cu ildən başlamış, bu qarətçi yürüşlər fasilələrlə sonrakı illərdə də davam etmişdir. Ruslar 914, 944-945, 987, 1030, 1032-1033 və 1175-ci illərdə Azərbaycana yürüşlər etmişlər və bu yürüşlər qarətçi, talançı xarakter daşmış, yürüşlər nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına ağır zərbələr dəymişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 944-945-ci illərdə Bərdəni 6 ay işğalda saxlayan slavyanlar şəhəri darmadağın etmiş, bu yürüşdən sonra Yaxın Şərqi 3-cü ən böyük ticarət şəhəri Bərdə öz əzəmətini itirmiş və bir də dirçələ bilməmişdir.

X-XII əsrlərdə hələ Rusiya dövləti yaranmamışdı və Ərəb qaynaqlarında Xəzər sahillərinə və Azərbaycana yürüşlərdə iştirak edənlərin müxtəlif şərq slavyan tayfaları, norman cəngavərləri və sairələr olduğu göstərilir (3).

Azərbaycan dövlətlərinin Rus dövləti ilə sonrakı əlaqələri Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması dövrünə təsadüf edir. XV-XVI əsrlərdə bu münasibətlər daha çox ticari və fraqmentar olaraq diplomatik xarakter daşıyırdısa, XVII əsrin əvvəllərindən Şimali Qafqazda möhkəmlənməyə başlayan Rus dövləti Səfəvi dövlətinin Dağıstandakı hüduclarına yaxınlaşdıqca, iki ölkə arasında siyasi-hərbi münasibətlər yaranmağa başladı. 1653-1662-ci illərdə baş vermiş və diplomatik yolla həll olunan Rus – Səfəvi münaqişəsini çıxmaq şərti ilə, iki ölkə arasında yadda qalan elə bir təsirli hadisə baş verməmişdir. Şimali Qafqazda mövqeləri hələ kövrək olan Rus dövləti səfəvilərlə münaqişənin daha da genişlənməsində maraqlı deyildi. X-XVII əsrlərdə Azərbaycan – rus münasibətləri fraqmentar xarakter daşmışdır, sıx dövlətlərarası münasibətlər hələ qurulmamışdır ki, bu da rus dövlətinin sərhədlərinin Azərbaycandan uzaqda yerləşməsi, ən əsası isə gənc rus dövlətinin hələ geniş siyasət aparmaq gücündə olmaması ilə bağlı idi. Beləliklə, yalnız 944-945-ci illərdə slavyanların Bərdəni işğal etməsini, şəhəri talan edib dağıtmasını istisna etsək, bu dövrdə Azərbaycan – rus əlaqələri Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında elə də önəmli iz buraxmamışdır.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Polşanın erkən orta əsrlərdə Şərqi slavyanlarla əlaqələri bir qədər fərqli xarakter daşmışdır. Həm ərazi, həm etnik və həm də dini baxımdan biri-birinə yaxın olan polşalılar və şərq slavyanlar arasında əlaqələr hərbi-siyasi, mədəni, diplomatik xarakterə malik olmuşdur.

Tarixi mənbələrə əsasən, polşalıların rusların əcdadlarından biri olan-şərqi slavyanlarla ilk təmasları 981-ci ilə aiddir. Belə ki, həmin ildə Kiyev knyazı Vladimir Svyatoslaviç “lyaxlara hücum etmiş və onların şəhərlərini, o cümlədən Psomıslı və Çervenı ələ keçirmişdir” (8, s.222). Ancaq bir müddət sonra iki dövlət arasında münasibətlər normallaşdı və dostluq əlaqələri niğah diplomatıyası ilə daha da möhkəmləndirildi (8, s.472). Sonrakı əsrlərdə Polşa kralları Rus torpaqlarında feodal dağınıqlığından istifadə

edərək zaman-zaman onların daxili işlərinə müdaxilə etmiş (4, s.89), nəticədə XIV əsrin ortalarına qərbi-rus knyazlıqları Polşaya birləşdirilmişdi (9, s. 26). XIV əsrin sonlarından güclənməyə başlayan Moskva knyazlığı Polşanın əsas rəqiblərindən birinə çevrilməkdə idi. Lakin Moskva knyazlığı hələ 1385-ci ildə Kreyevsk uniyası bağlayan Polşa və Litva birliyinə qarşı dayanış gətirmək vəziyyətində deyildir və bu səbəbdən ruslar özlərini hələ farağat aparırdılar. Ümumiyyətlə, XVI əsrin ortalarından Polşa-Rus qarşılıqlı münasibətləri “tarixi yaddaş” baxımından hək iki ölkədə tarixçilərin, publisistlərin və siyasətçilərin diqqətini cəlb etməmişdir. Yalnız İvan Qroznının dövründən başlayaraq rus-polyak münasibətlərində canlanma yaranmışdır və bu dövrdən başlayaraq Rusiya-Polşa münasibətləri tarixində baş verənlər müasir siyasi dairələrin “tarixi yaddaşına” təsir edən, eyni zamanda iki ölkə arasında münasibətlərin xarakterinə təsir edən amilə çevrilmişdir.

Tarixçilər Rusiya-Polşa münasibətlərində kəskin ziddiyyətlərin yaranış tarixi kimi XVI əsrin son rübünü, yəni Livoniya müharibəsi dövrünü götürürlər (10, s.111). Məhz bu dövrdən iki dövlət Şərqi Avropada hegemonluq uğrunda mübarizəyə başladılar. Belə ki, bu müharibədə Livon ordeninin müttəfiqləri kimi Litva və Polşa da iştirak edirdilər. 1561-ci ildə Livon ordeni sıradan çıxarıldıqdan sonra “Livon varisliyi” uğrunda müharibəni Polşa və Litva davam etdirdilər. Bu iki dövlət 1569-cu ildə birləşərək Reç Pospolitanı yaratdılar və əsas qüvvələrini Rus dövlətinə qarşı yönəldilər. Hesab etmək olar ki, Rusiya ilə Polşa arasında Şərqi Avropada hegemonluq uğrunda əsl mübarizə bu dövrdən başlamışdır. 25 il sürən Livoniya müharibəsi 1583-cü ildə Rus dövlətinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi: Şərqi Avropada üstünlük uğrunda ilk Rus-Polşa toqquşmasından Polşa daha da möhkəmlənmiş çıxdı (10, s.117).

Polşa siyasi elitasının Livoniya müharibəsi illərində Polşa ilə Rus dövləti arasındakı qarşıdurmanı təkcə ərazi uğrunda mübarizə kimi deyil, həm də kobud, amansız, imperiya iddiaları irəli sürən Rus dövlətinə qarşı çoxmillətli, hər xalqa hörmətlə yanaşan, hər cür mədəni və dini müxtəlifliyə qayğı göstərilən Reç Pospolitanın mübarizəsi kimi yanaşırlar (20, s.30). Rusiya siyasətçilərinin təsəvvürlərində isə Livoniya, o

cümlədən Baltikyanı ərazilər Litva, latış, eston xalqları ilə yanaşı, həm də şərq slavyanların, o cümlədən rusların tarixi torpaqlarıdır. Bu səbəbdən, Rusiya tarixçiləri tərəfindən Polşanın bu müharibədə Rus dövlətinə qarşı Litva, İsveç, Danimarka və Livon ordeni ilə eyni düşərgədə yer alması Rus dövlətinə qarşı əbədi düşmənçiliyin təzahürü kimi qiymətləndirilir (22,s.80-94).

Rusiya və Polşa cəmiyyətlərinin tarixi yaddaşına təsir edən ən ağırlı dövrlərdən biri də Rusiya tarixində “Smuta”, yəni “Qarışıqlıq dövrü” kimi adlandırılan və 1605-1612-ci illərdə cərəyan edən hadisələrdə polşalılardan rolunu məsələsidir. Rusiya-Polşa münasibətlərində elə hadisələr var ki, onları Polşada xatırlamaq istəməzlər və ilk növbədə söhbət 1605-1612-ci illərdə Rusiya tarixində baş verən “Smuta” illərindən gedir. Çünki bu dövrdə Polşa Rusiyanın daxili vəziyyətindən istifadə edərək Moskvanı ələ keçirmiş, Polşa kralı öz oğlunu Rus çarı elan etmişdi, Rus əraziləri Polşa qoşunları tərəfindən ələ keçirilmişdir və yalnız 1612-ci ildə ruslar xalq hərəkatı nəticəsində Polşa işğalından azad ola bilmişdilər. Yəni, bu hadisələrdə Polşa, bu günkü kateqoriyalarla desək, təcavüzkar tərəf kimi anlama gəlir. Ancaq Rusiya tərəfinin bu hadisələrə verdiyi siyasi qiymət Polşa siyasətçilərini də cavab olaraq bu mövzuya qoşulmağa vadar edir. Belə ki, 15 dekabr 2004-cü il tarixdə Rusiya Dövlət Dumasının qərarı ilə 4 noyabr, yəni rus xalqının xarici interventlər üzərində qələbə günü - Xalq birliyi günü elan edildi (17).

Polşanın Rusiyadakı səfiri Tadeuş Voznyak Rusiya tərəfinin 4 noyabr bayramının təşkil edilməsini Polşaya qarşı təbliğat kampaniyası kimi dəyərləndirdi (34, s.225). Doğrudur, Rusiya Dövlət Dumasının bəzi fraksiyaları (ЛДПР, Родина) həqiqətən 4 noyabr gününü ölkənin Polşa qəsbkarlarından azad olduğu gün kimi qələmə verdilər (18). Lakin bu Rusiya dövlət rəsmilərinin mövqeyini əks etdirmirdi. Çünki hətta Rusiya prezidenti V.V.Putin 4 noyabr 2016-cı il tarixdə Xalq birliyi günü ilə bağlı nitqində “ K.Minin və D.Pojarskinin rəhbərliyi ilə xalq dəstələrinin Qarışıqlığı dayandırdığını, ölkəyə qayda - qanun gətirdiyini” vurğulamışdır. V.V.Putinin çıxışında bu hadisələrdə polşalılardan iştirakı barədə heç fikir söylənilməmişdir (6).

İkinci dövr XVIII əsrə əhatə edir və bu dövrdə Rusiyanın həm Azərbaycanla, həm də Polşa ilə münasibətlərində çox böyük oxşarlıq nəzərə çarpır: çar Rusiyası həm Polşanı, həm də Azərbaycanı işğal etmək planları qurmuş, müəyyən dərəcədə buna nail olmuşdur. Bu dövrlə bağlı həm polşalılardan, həm də azərbaycanlıların tarixi yaddaşında dərin iz buraxan hadisələr baş vermişdir.

XVIII əsr Azərbaycan tarixində Rusiyanın Azərbaycana qarşı fəaliyyətində cəmiyyətin tarixi yaddaşında mənfi izlər buraxan hadisələri sadaladıqda ilk öncə XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı hərbi təcavüzü yada düşür. 1721-ci ildən başlayan bu təcavüz 1735-ci ilədək davam etmiş, Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatına ağır nəticələr gətirmişdir. I Pyotrun yürüşü – bu Azərbaycana qarşı adi bir təcavüz deyildi: məqsəd Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirərək, burada bir xristian dövləti yaratmaq, özünün dini, siyasi dayaq nöqtəsini möhkəmləndirmək idi. Ermənilərin və s. xristianların Azərbaycan ərazilərində planlı şəkildə yerləşdirilməsi məhz I Pyotrun çarlıq dövrünə təsadüf edir. Ancaq I Pyotrun ölümündən sonra Rusiyada başlayan saray çevrilişləri və əsrin ortalarında Nadir xanın başçılığı ilə Səfəvi torpaqlarının rus işğalından azad olunması sayəsində çar Rusiyası o vaxt Azərbaycanda öz planlarını reallaşdırma bilmədi. Ancaq çarizm Azərbaycanı işğal planlarından əl çəkməmişdi və II Yekaterinanın dövründə xarici siyasətdə Qafqaz istiqaməti yenə prioritet istiqamətlərdən birinə çevrildi. Azərbaycanda XVIII əsrin II yarısında yaranmış siyasi vəziyyət Rusiyanın bu bölgəyə daha çox müdaxilə etməsinə şərait yaratdı. Belə ki, 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra onun yaratdığı böyük Əfşarlar imperiyası ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış, tarixi Azərbaycan ərazilərində 20 xanlıq yaranmışdır. Bu dövlət qurumları arasındakı daxili çəkişmələr onları getdikcə daha da zəiflədir, Azərbaycanda siyasi-iqtisadi pərakəndəlik getdikcə dərinləşirdi. Xanlıqların siyasi meyilləri də müxtəlif idi: əgər Cənubi Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin son rübünə artıq İran dövləti çərçivəsində birləşmişdilsə, Şimali Azərbaycan xanlıqları arasında dağınıqlıq qalmaqda idi. Xanlıqların bəziləri İrana, bəziləri Osmanlı

dövlətinə, bəziləri isə Rusiyaya meyl edirdilər. Rusiya Şimali Azərbaycan xanlıqlarının İran və Osmanlı tərəfinə meyl etməsini arzulamırdı və onları öz tərkibinə qatmaq üçün əlverişli siyasi şəraitin yetişməsini gözləyirdi. XVIII əsrin son rübündə baş verən iki rus-türk müharibəsinin Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti ilə qurtarması çar Rusiyasının Azərbaycanda “əl-qolunu” daha da açdı və 1787-ci ildə general Burnışevin və 1795-ci ildə polkovnik Zubovun Şimali Azərbaycana hərbi ekspedisiyaları təşkil olundu. 1795-ci ildə bütün Şimali Azərbaycan rus qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdu və bu dəfə Azərbaycanı həmin ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü xilas etdi. Beləliklə, XVIII əsrdə Klio Azərbaycanın üzünə gülümsədi – bir neçə cəhdlərə baxmayaraq, çar Rusiyası Azərbaycanın işğalını həyata keçirməyə müvəffəq olmadı.

Bənzər tarixi XVIII əsrdə Reç-Pospolita da yaşadı. XVII əsrin sonlarında Reç-Pospolitada iqtisadi-siyasi böhran başladı və ölkə Rusiya və Prussiyanın təsir dairəsinə düşdü. Rusiyanın Polşa tarixində yeri haqqında danışılarda Polşa siyasətçiləri başlanğıc kimi XVIII əsrin əvvəllərini götürürlər. Yəni, 1715-ci ildən Polşa Rusiyadan asılı olan marionet dövlətə çevrildi (9, s.76-77). XVIII əsrdə Polşa Azərbaycan kimi ərazi və siyasi dağınıqlıq yaşamasa da, ölkə artıq öz nüfuzunu itirmiş, daxili intriqalara, siyasi qruplaşmalar arası mübarizə meydanına çevrilmişdi. Rusiya Polşadan bufer zona kimi istifadə etmək, onu asılı, sözə baxan dövlət kimi saxlamaqda maraqlı idi. Polşanın hər dəfə müstəqil siyasət yeritmək cəhdi, Rusiya himayəsindən uzaqlaşmaq addımları xəyanət kimi qiymətləndirilir və Polşa ərazilərinin itirilməsi ilə müşayiət olunan aktlarla tamamlanırdı. Məhz 1768-1774-cü illərin və 1787-1791-ci illərin rus-türk müharibələri dövründə Polşanın Osmanlı dövlətinə ümid yeri kimi baxması, onunla yaxınlaşması polşalılar üçün ağır fəsadlara gətirdi. Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətləri nəticəsində təklənən Reç Pospolita cəzalandırılaraq ərazisi parçalanmaya məruz qaldı. 1772-ci ildə birinci və 1793-cü ildə ikinci bölgü baş tutdu. Bu bölgülərin əsas iştirakçısı Rusiya imperiyası idi və məhz Suvorovun başçılıq etdiyi rus qoşunları ikinci bölgüdən sonra başlayan T.Kostyuşkonun rəhbərlik etdiyi xalq üsyanını yatırmış, əsir

götürülən minlərlə polşalı Sibirə sürgün edilmişdir. Və 1795-ci ildə cəza olaraq Polşa 3-cü dəfə bölüşdürülmüş, və Polşa dövləti xəritədən silinmişdir.

Üçüncü dövr – XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədərki zamanı əhatə edir. Bu dövrdə həm Polşanın, həm də Azərbaycanın önəmli hissələri Rusiya imperiyasının tərkibində olmuşdur.

XVIII əsrin sonlarında Polşanın yaşadığı taleni Azərbaycan XIX əsrin I rübündə yaşadı: 1804-1813, 1826-1828-ci illərin rus-İran və 1806-1812, 1828-1829-cu illərin rus-türk müharibələri və bağlanmış Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrinin nəticəsi olaraq, tarixi Azərbaycan torpaqları iki hissəyə - Cənubi Azərbaycana və Şimali Azərbaycana parçalandı, xalqın tarixi yaddaşına ağır zərbə endirildi, özünü eyniləşdirmədə kobud təhriflər dövrü başladı. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi yaddaşında Türkmənçay böyük bir xalqı və ölkəni iki hissəyə parçalayan bir hadisə kimi qalmışdır və bu tarixi olayın əsas səbəbkarı Qafqazda istilalarını genişləndirən çar Rusiyası olmuşdur.

Azərbaycan cəmiyyətinin qınaq obyektinə olan çar Rusiyası təkcə milli birliyin pozucusu kimi deyil, eyni zamanda 1828-ci ildən sonra Azərbaycan xalqının başına gətirilən bütün bədbəxtliklərin səbəbkarı kimi də qalmışdır. Belə ki, çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı iqtisadi müstəmləkə siyasəti bu diyarın təbii zənginliklərinin talanıb aparılmasına gətirdi. Eyni zamanda, yürüdülmən qərəzli sosial siyasət Azərbaycan elitasının sıradan çıxarılmasına, xalqın mənəvi dayaqlardan məhrum edilməsinə, mədəni, mənəvi boşluğa, xalqın intellektual resurslarının oyanışında tapdanaraq məhv edilməsinə yönəlmişdi.

Azərbaycana ən böyük zərbə isə onun ərazisində çarizmin apardığı köçürmə siyasəti oldu. XIX əsr ərzində Azərbaycanda bir milyona yaxın erməni yüz minlərlə rus, alman, kürd, fars və s. etnoslar yerləşdirildi (25; 7). Nəticədə, Azərbaycanda etnik mənşərə dəyişdi. Azərbaycanda milyondan artıq erməninin yerləşdirilməsinin fəsadları ilə bu gün də Azərbaycan dövləti mübarizə aparmaq məcburiyyətindədir.

Azərbaycan xalqı rus istilası ilə barışmadı, ona qarşı üsyanlara qalxdı - 1830-1840-cı illə

rin üsyanları, 1863, 1877-1878-ci illərin üsyanları, 1905-1912-ci illərin qaçaq hərəkəti buna sübutdur. Ancaq qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından bu üsyanlar məğlubiyyətə düşər olmuşdur.

Eynilə, XIX əsrdə dövlətçiliyə malik olmayan, XIX əsri itirilmiş əsr sayan Polşa xalqı da rus müstəmləkəsinə qarşı Polşanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda 1830-1831, 1848 və 1863-1864-cü illərdə üsyana qalxdı, qurbanlar verdi, lakin müstəqilliyə nail ola bilmədi. XIX əsrə bölünmüş, dağınıq, dövlətsiz şəkildə daxil olan Polşa xalqı bütün ümidlərini Napoleonun hərbi uğurları ilə bağlayırdılar (21). Təsadüfi deyil ki, müasir polşalı müəlliflərin böyük əksəriyyəti Napoleonun məğlubiyyəti haqqında təəssüflə yazırlar və Polşanın milli himnində “Bonapart bizə nümunə göstərdi” sözlərinin olması onu göstərir ki, bu təəssüf hissi ümummilli xarakter daşmışdır (39). Belə ki, əgər Napoleonun uğurları davam etsə idi, bu Polşa dövlətinin bərpası ilə nəticələnərdi. Məlumdur ki, 1815-ci ildə Vyana konqresinin qərarına əsasən Polşa Rusiya, Prussiya və Avstriya arasında üç hissəyə parçalandı. 1815-1915-ci illərdə sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafı məsələlərinə baxdıqda Polşa siyasətçiləri Rusiyanın tərkibində olan Polşa çarlığı ilə müqayisədə onun Prussiya və Avstriyada olan hissələrinin daha sürətli inkişaf etdiyini, Rusiya hissəsinin isə nəinki inkişafda geri qaldığını, həmçinin ruslarla birgə yaşayış dövründə Seymin deputatı Anjey Sielançukun dediyi kimi, onlardan “arağa meyllilik” kimi pis vərdişlərin də götürmüşlər (28).

Polşa Çarlığı 1918-ci ilədək Rusiya imperiyasının tərkibində qalsa da, işgalla barışmadı, xalq silaha sarıldı, üsyanlara qalxdı. 1830-1831-ci illərin Noyabr üsyanı zamanı Qroxove döyüşündə 200 minlik rus ordusu darmadağın edildi və bu döyüş Seymin deputatı İonna Fabisiak tərəfindən “Polşa Fermopili” kimi qiymətləndirildi (35). Bütün bu müvəqqəti uğurlara baxmayaraq, Polşa üsyanı çar ordusu tərəfindən amansızlıqla yatırılmışdır. Ancaq ümumilikdə bu üsyandan çox Polşa tarixi yaddaşında iz buraxan üsyançıların ayrı-ayrı döyüşlərdə qələbəsi, onların döyüş meydanında qəhrəmancasına vuruşaraq həlak olması və bununla Polşanın şərəfini xilas etməsidir (29).

Polşa siyasilərinin “tarixi yaddaşı”na təsir edən hadisələrdən biri də 1863-1864-cü illərdə Polşada çar Rusiyasına qarşı baş verən Yanvar üsyanıdır. Bu üsyan da xəyanət nəticəsində çar Rusiyası tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Ancaq polşalıların tarixi yaddaşına üsyanın məğlubiyyətindən çox ruslar tərəfindən əsir götürülən Polşa Milli Hökumətinin son rəhbəri və çar ordusunun polkovniki Romiald Trauquftun rüsvaycasına oğru kimi asılaraq edam olunması təsir etmişdir. Bu haqda çıxış edən deputat Antoni Strijevski Trauquftun edam yerinə zibil atmaq üçün düzəldilən arabada gətirilməsini polşakların milli hissəsinə toxunan fakt kimi xarakterizə etmişdir (30). Bu fakt çar hökuməti və Rusiya haqqında söylənilən fikirlərin emosionallığını artıran amildir və müasir Polşa siyasi dairələrini ən çox narahat edən məsələ bugünkü Rusiya Federasiyasının Polşaya münasibətində çar Rusiyası dövrünün ənənələrinə qayıtması ehtimalıdır.

Dördüncü dövr – Azərbaycan və Polşanın çar Rusiyası dağıldıqdan sonra müstəqilliyə qovuşduğu və dövlətçiliyini bərpa etməsi illəridir. Azərbaycan üçün bu dövr cəmi 23 ay, Polşa üçün isə 21 il davam etmişdir.

Azərbaycan və Polşa xalqlarının tarixi yaddaşının şanlı hadisələri 1918-ci ilə bağlıdır. Məhz 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və həmin ilin noyabrın 11-də Polşa respublikası elan olundu. Hər iki gənc dövlət biri-birini rəsmən tanıdılar və diplomatik əlaqələr yaratdılar. Ancaq həm AXC, həm Polşa üçün Rusiyadan qaynaqlanan təhlükələr qalmaqda idi: onlar həm 1914-cü il sərhədlərində çar Rusiyasını bərpa etməyi hədəfləyən ağ hərəkət, həm də Rusiya imperiyasını qırmızı bolşevik bayrağı altında birləşdirməyə can atan Sovet Rusiyası idi. Polşa Respublikası ilə Sovet Rusiyası arasında baş verən 1919-1921-ci illərin müharibəsi Rıqa sülhü ilə başa çatdı. Aparıcı Qərbi dövlətlərdən dəstək alan Polşa nəinki öz ərazilərini qorudu, hətta Qərbi Ukraina və Qərbi Belarusiyanı da tərkibinə qatararaq II Reç-Pospolitanı bərpa etdi.

Lakin Azərbaycan Cümhuriyyəti daxili qeyri-sabitlik və dünyanın aparıcı dövlətlərinin suskun razılığı ilə 1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyasının XI Qırmızı Ordusu tərəfindən işğal olundu və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti

ti elan edildi. Bu dövrlə bağlı Azərbaycan cəmiyyətinin yaddaşında iz salan hadisə XI Qırmızı Ordunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə silahlı təcavüzü, bu zaman bolşeviklər tərəfindən minlərlə insana qarşı törədilən zorkılıqlar, vəhşiliklər, Azərbaycanın tanınmış ziyalılarının, dövlət xadimlərinin qətlə yetirilməsi və Azərbaycanda Sovet rejiminin bərqərar olmasıdır. Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunan Şimali Azərbaycan tezliklə bütün müstəqil dövlət atributlarından məhrum oldu, 1922-ci ildə SSRİ adlı yeni bolşevik imperiyasına qatıldı.

1918-ci ilin noyabrında müstəqilliyini bərpa edən Polşa AXC ilə müqayisədə bir qədər çox, yəni 1939-cu ilədək müstəqil fəaliyyət göstərə bildi. Ancaq Polşa bu 21 il ərzində Sovet rejiminin basqılarından tam azad ola bilmədi. 1919-1921-ci illərin Polşa-Sovet müharibəsi dövründə baş verən hadisələr bu gün də həm Rusiyada, həm də Polşada qızğın mübahisələrə səbəb olur. İlk növbədə söhbət müharibədə Polşa tərəfinə əsir düşmüş qırmızıqvardiyaçıların taleyindən gedir. Rusiya tərəfi Polşanı 70-80 min qırmızıqvardiyaçıların əsir düşərgələrində kütləvi öldürülməsində günahlandırır (13). Polşa tərəfi isə həlak olan əsirlərin sayının bir neçə dəfə az olduğunu, onların müxtəlif xəstəliklər səbəbindən öldüyünü iddia edirlər. Ümumiyyətlə, Polşa tərəfi bu məsələdə etnik amili qabartmamağa çalışır və 1919-1921-ci illər müharibəsinin ruslara qarşı deyil, bolşeviklərə qarşı aparıldığını, Polşanın təkə öz müstəqilliyini deyil, bütün Avropanı “cinayətkar bolşevik ideologiyası”ndan xilas etdiyini iddia edirlər (37).

Ümumən götürdükdə, Polşa tərəfi “Smuta” dövrü kimi, əsir düşmüş Qırmızı Ordu döyüşçüləri ilə bağlı məsələnin də müzakirəsindən yan keçməyə çalışırlar. Rıqa sülhünə müsbət yanaşan Polşa siyasi elitası II Reç Pospolita dövrünü (1918-1939) Polşanın müstəqilliyinin zəfər dövrü adlandırır, bütün bu uğurlarda “Prometey” hərəkatının təşəbbüsçülərindən biri, SSRİ-nin qatı düşməni olan Yuzef Pilsudskinin böyük əməyi vurğulanır (20, s.48).

Bu gün Polşanın siyasi elitasının ən çox qaldırıldığı məsələlərdən birincisi II Dünya müharibəsinin başlanmasında əsas günahkar kimdir və bu məsələdə Polşanın günahı varmı? II Dünya müharibəsinin başlanmasında Polşa siyasi dairələri əsasən SSRİ və faşist Almaniya-

sını günahlandırır, lakin bu zaman SSRİ-nin müharibənin başlanmasında daha çox günah olduğu vurğulanır. Təsədüfə deyil ki, Polşa cəmiyyətinin yaddaşında Rubbentrop – Molotov paktı və ona əlavə edilən konfendisional protokol “ölkənin dördüncü bölüşdürülməsi” kimi qalmışdı. Rusiya tərəfi isə hesab edir ki, II Dünya müharibəsinin başlanmasında Çexoslovakianın bölüşdürülməsində iştirak edən Polşa da məsuliyyət daşıyır. Bununla bağlı Rusiya prezidenti V.V.Putin dəfələrlə məqalə ilə çıxış etmişdir (16;36). Beləliklə, tərəflər bu və ya digər tarixi hadisələrdə öz günahlarını örtbasdır etmək üçün biri-birilərini günahlandırmaq üsuluna əl atırlar. Tədqiqatçı A.Assmanın yazdığı kimi “bir tərəf, öz günahını avtomatik olaraq azaltmaq üçün əks tərəfin günahını sübut etməyi yetərli hesab edir və beləliklə, tarixi situasiya cəmi sifirlə bitən oyuna çevrilir” (2, s.168).

Polşa xalqının tarixi yaddaşında möhkəm yer tutan və bu günədək Polşa-Rusiya münasibətlərini əngəlləyən əsas məsələlərdən biri Katın faciəsidir. Katında 1940-cı ilin 22 mart tarixindən başlayaraq Polşa zabitlərinin və müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışmış məmurlar, elm və mədəniyyət xadimlərinin, ümumilikdə 22 mindən artıq insanın kütləvi güllələnməsi polyaqların tarixi yaddaşında Polşa Seyminin deputatı Tadeuş Voznyakin ifadəsi ilə desək “Sovet soyqırımının simvolu” kimi qalmışdır (32, s.205). Rusiya tərəfi Katın faciəsinin rus xalqı tərəfindən deyil, Stalin rejimi tərəfindən törədildiyini iddia edir və bütün günahları SSRİ-ni idarə edən Stalin rejiminin üstünə atır (17).

Bəşinci dövr – Azərbaycanda və Polşada sosialist sisteminin bərqərar olduğu dövrüdür. Azərbaycanda 1991-ci ilin oktyabrınadək, yəni 71 il sovet rejimi hökmran olmuşdur. Təbii ki, bu dövr Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi yaddaşında birmənalı iz buraxmamışdır. 1920-ci ilin aprelinə AXC-ni işğal edən Sovet Rusiyası Azərbaycana qarşı, Azərbaycan xalqına qarşı repressiya maşınına işə saldı. Sovet rejimi sonrakı illərdə də öz qara fəaliyyətini davam etdirdi və bu açıq, qanlı repressiyalar 1950-ci illərdə davam etmiş, sonrakı illərdə basqılar bir qədər maskalanmış forma alsa da, 1991-ci ilədək, yəni SSRİ-nin süqutunadək davam etmişdir. Eyni vəziyyəti biz Polşada da müşahidə edirik. 1918-1939-cu illərdə müstəqil yaşayan

Polşa dövləti 1939-cu ilin sentyabrında faşist Almaniyası və SSRİ tərəfindən işğal edilərək növbəti dəfə ləğv edildi. Ədalət xatirinə qeyd etməliyik ki, 1939-cu ilin sentyabrında SSRİ Polşadan Qərbi Belarusiya və Qərbi Ukrayna ərazilərini götürdü, tarixi Polşa əraziləri isə faşist Almaniyası tərəfindən ələ keçirildi.

II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Polşada da sosializm sistemi bərqərar oldu və Polşa 44 il, yəni 1989-cu ilədək sosializm sisteminə SSRİ-dən yarıasılı dövlət kimi fəaliyyət göstərdi. Polşa Respublikası Seyminin 18 iyun 1998-ci il tarixdə qəbul etdiyi “Kommunist totalitarizminin qınanması haqqında” qətnaməsində 1944-1989-cu illərdə Polşanın başına gələn bütün bəlalarda Polşada sovet yönümlü rejimin bərqərar olmasını təmin etmiş Polşa Birləşmiş Fəhlə Partiyasını və SSRİ-ni günahlandırır (38). Polşa siyasətçilərinin SSRİ haqqında etiraf etdikləri müsbət fikirlərdən biri SSRİ-də riyaziyyatın və nəzəri fizikanın yüksək, dünya səviyəsində inkişaf etməsi haqqındadır. Seymədə Sovet diplomlarının tanınması ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı Liga Polskich Rodzin Parlament klubundan deputat Zbiqnev Yat-sina – Onişkeviç belə bir fikir söyləmişdir (30).

Yerdə qalan bütün məsələlərdə Polşa siyasiləri SSRİ-yə mənfi münasibət sərgiləmişlər. Bu da təsadüfi deyildi: XX əsrdə bu dövlətin Polşaya və polyak xalqına göstərdiyi təsiri nəzərə alsaq, bu cür mənfi fikir gözləniləndir. Bu dövr haqqında polşalıların fikirləri üst-üstə düşməsə də, sosializm rejimini tərifiylənlər Azərbaycana nisbətən orada çox nadir təsadüf olunur. Fikrimizcə, bu, tarixən Bakıda, Azərbaycanda bolşevik ideyalarının daha öncədən kök salması və əhalinin etnik tərkibində bolşevizm, sosialist sisteminə təəssübkeşlik edən əhalinin sayının çox olması və ümumiyyətlə əhalinin siyasi dünyagöyüşündəki fərqlərlə bağlı idi.

Altıncı dövr – sosialist sisteminin və SSRİ-nin iflasından sonrakı müstəqillik illərini əhatə edir.

Bu dövr M.S.Qorbaçovun SSRİ-yə rəhbərliyi illəri, yəni “yenidənqurma” dövrü ilə başlayır və qeyd edək ki, Polşa cəmiyyətinin Rusiya tarixində yeganə müsbət yanaşdığı dövr “yenidənqurma” dövrüdür. Polşa siyasilərinin əksəriyyəti öz milli maraqlarını əsas tutaraq hesab edirlər ki, məhz M.S.Qorbaçovun başladığı

“yenidənqurma” siyasəti Polşada əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə şərait yaratsa da, uzun illər mübarizə aparan Polşanın azadlığa görə özünə borcludur. 2009-cu ildə Polşanın Xarici İşlər Naziri Radoslav Sikorsinin dediyi kimi “Wolność made in Poland”, yəni “Polşada istersal olunmuş azadlıq” (33,s.253).

Azərbaycanda isə M.S.Qorbaçovun “yenidənqurma” siyasəti volyuntarist, ədalətsiz, erməni şovinizminin təşviqinə, erməni separatizminin və terrorizminin dirçəlməsinə şərait yaradan, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yönəlik anti - humanist, avantürist siyasət kimi qiymətləndirilmişdir.

Rusiya siyasi dairələrində və ümumiyyətlə Rusiya cəmiyyətində də SSRİ kimi nəhəng dövlətin dağılmasına, Rusiyanın dünya siyasətində çəkisinin azalmasına, ölkənin ağır iqtisadi, siyasi, mədəni böhran girdabına qərq olmasına səbəb olan “yenidənqurma”ya münasibət mənfidir. 2005-ci ilin fevralın 25-də Rusiya prezidenti V.V.Putin Federal yığıncağa müraciətində SSRİ-nin dağılmasını “əsrin böyük geosiyasi fəlakəti” və “Rusiya xalqı üçün əsl faciə” kimi qiymətləndirmişdir (14).

Beləliklə, görürük ki, Rusiyada, Azərbaycanda və Polşada “yenidənqurma” siyasətinin səbəbləri, məzmunu, nəticələri haqqında formalaşan təsəvvürlər tamamilən bir-birinə ziddiyyət təşkil edir ki, bu da adı çəkilən xalqların milli maraqlarından qaynaqlanır.

Bu gün Rusiya-Polşa siyasi münasibətləri dalana dirənmişdir: Siyasi rəhbərlik səviyyəsində dialoq 2014-cü ildən, yəni Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi təcavüzündən sonra dondurulmuşdur. Ukraynanı özünün geostrateji maraq dairəsi elan edən Polşa, Rusiya ilə siyasi dialoqun bərpası üçün Rusiya qoşunlarının Krimdan, Donbasdan və Luqanskdan çıxarılması kimi şərtlər irəli sürür (9). Baxmayaraq ki, Rusiya və Polşa arasında iqtisadi əlaqələr mövcuddur, bu əlaqələr daha çox ticari xarakter daşıyır.

Polşa cəmiyyətinin tarixi yaddaşında bu gün Rusiya Polşaya qarşı bir sıra ağır cinayətlərdə günahlandırılır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) 1795-ci ildə Reç-Pospolitanın bir dövlət kimi ləğv edilməsi və 1918-ci ilədək Polşa xalqının müstəmləkədə saxlanması; 2) 1930-cu illərdə SSRİ-də yaşayan polşalıları qarşı repressiyalar və kütləvi sürgünlərin həyata keçirilməsi;

3) 1939-cu ilin sentyabrında müstəqil Polşanın ərazilərinin faşist Almaniyası ilə birlikdə işğalı və Polşa dövlətinin ləğv olunması; 4) 1940-cı ilin aprelində 22 mindən artıq polşalı zabitlər və dövlət məmurlarının kütləvi şəkildə qətlə yetirildiyi Katın faciəsi; 5) 2010-cu ilin aprelində Smolensk yaxınlığında Polşa prezidentinin təyərəsinin qəzaya uğraması, prezident L. Kaçınskinin və 94 dövlət məmurunun həlak olmasında Polşa Rusiyanı günahlandırır və məsələnin araşdırılması bu günədək hələ tamamlanmamışdır;

Rusiya cəmiyyətinin də tarixi yaddaşında Polşa haqqında mənfi stereotiplər formalaşmışdır və onlar aşağıdakı hadisələrlə bağlıdır: 1) 1558-1583-cü illərdə Livoniya müharibəsi zamanı slavyan Polşanın Livon ordeni ilə bir düşərgədə yer alması; 2) “Smuta” dövründə (1605-1612) Polşanın rus dövlətinə müdaxiləsi, Moskvanı və rus taxt-tacını ələ keçirməsi; 3) 1919-1921-ci illərdə Polşanın sovet Rusiyasına qarşı qərb dövlətləri ilə bir düşərgədə yer alması, əsir düşmüş qırmızı qvardiyaçılara qarşı kütləvi repressiyalar və qırğınlar törətməsi; 4) İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Polşanın faşist Almaniyası ilə əməkdaşlıq edərək SSRİ-yə qarşı düşmən siyasət yeritməsi; 5) 1991-ci ildən sonrakı dövrdə NATO-nun və Avropa İttifaqının şərq forpostu kimi Rusiyaya qarşı mübarizənin önündə dayanması.

Gördüyümüz kimi qarşılıqlı ittihamlar yetərinədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyadan fərqli olaraq, Polşa rəhbərliyi tarix siyasətinə daha çox üstünlük verir, hətta bəzən Polşanın iqtisadi maraqlarına ziyan olsa da, qərarlar tarixi yaddaşdan irəli gələn tezislərə əsasən qəbul edilir. Məsələn, Polşa 1997-ci ildə Ukraynadan kənar onun ərazisindən Rusiya neft - qazının Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutan boru xəttinin çəkilişinə prinsipial olaraq rədd cavabı verdi. Məhz bundan sonra Rusiyanın “Şimal axını – 1” və “Şimal axını -2” layihələri gündəmə gəldi. Polşa gözlənilən böyük iqtisadi gəlirlərdən siyasət naminə imtina etdi.

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək olar ki, tarixi yaddaş amili Rusiya - Polşa münasibətlərinə daha çox təsir etmiş və etməkdədir. Nə Rusiya, nə də Polşa tərəfi bu təsirdən yaxa qurtara bilməmişlər. Tarixi yaddaş Polşa tərəfində Rusiya tərəfdəşləri haqqında öncədən yüksək səviyyədə mənfi fikir formalaşdırır, etimadsızlıq iqlimi yaradır. Rusiya tərəfi isə tarixi yaddaşın təsiri

ilə hələ də Polşaya əvvəllər Rusiyadan asılı olan və bu gün müstəqil olsa da, Rusiyaya düşmən dövlətlərlə bir düşərgədə yer alan, ona müəyyən problemlər yaradan bir dövlət kimi baxır. Beləliklə, tarixi yaddaş 1991-ci ildən sonrakı dövrdə Rusiya ilə Polşa arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrə müxtəlif formalarda təsir göstərmişdir və bu gün də qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini təyin edən amil rolunu oynamaqdadır.

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixində tarixi yaddaş baxımından Rusiya ictimai şüurunda Azərbaycan haqqında mənfi fikir formalaşdıracaq bir hadisə olmamışdır. Azərbaycan dövlətləri heç vaxt Rusiya dövlətinə qarşı müharibə aparmamışdır, əksinə, XVIII əsrin I rübündən Azərbaycan Rusiyanın təcavüz obyektinə çevrilmiş, sonralar Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasına birləşdirilmişdir. Sovet dönmində eynilə Azərbaycan SSRİ-ni neft və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edən əsas region idi. SSRİ-nin II Dünya müharibəsində qələbəsi Bakı nefti olmadan mümkün olmazdı. Bir sözlə, təqribən 180 il ərzində Azərbaycan çar Rusiyası və Sovet Rusiyası dövrlərində müstəmləkə və yarımüstəmləkə vəziyyətində qalmış, Rusiya Azərbaycanın təbii sərvətlərindən, insan resurslarından bəhrələnməmiş, onu özünün xammal bazasına çevirmişdir.

Çar Rusiyasının və SSRİ-nin Azərbaycana qarşı yürütdüyü ədalətsiz siyasət və bununla əlaqəli baş verən hadisələrin nəticəsi olaraq, tarixi məsələlərlə bağlı Azərbaycan ictimaiyyətinin tarixi yaddaşında çar Rusiyası və Sovet rejimi haqqında bəzi mənfi fikirlər formalaşmışdır ki, onlardan ən çox müzakirə olunanı aşağıdakılardır: 1) Azərbaycanın tarixi ərazilərinin parçalanması məhz çar Rusiyasının təcavüzü nəticəsində baş verdi, Azərbaycan dövlətçiliyi məhv edildi. torpaqlarımız pərən-pərən salındı; 2) 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərən müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyası tərəfindən məhv edildi; 3) Çar Rusiyasının Azərbaycanda köçürmə siyasəti, xüsusən də ermənilərin Azərbaycanda yerləşdirilməsi sonrakı dövrlərdə xalqımıza qarşı soyqırımlara və qanlı müharibələrə səbəb oldu; 4) Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan xalqına qarşı repressiyalar törədildi, milli ziyalı təbəqəsi məhv edildi; 5) XX əsrin sonlarında azadlıq mübarizəsinə qalxan Azərbaycan

xalqına qarşı 1990-cı ilin 20 Yanvarında qətl-am törədildi. 1992-ci il fevralın 25-də Azərbaycanlılara qarşı törədilən Xocalı soyqırımında əsas günahkarlardan biri də Moskva tərəfindən idarə olunan 366-cı motoatıcı alay olmuşdur (15, s.284); 6) SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan Rusiyaya qarşı mehriban qonşuluq və strateji əməkdaşlıq siyasəti yürütməsinə baxmayaraq, Rusiya Azərbaycanla əməkdaşlığı genişləndirməklə yanaşı, ikili siyasət yeridərək daim işğalçı Ermənistanı da siyasi, iqtisadi, xüsusən də hərbi cəhətdən dəstəkləmişdir.

2020-ci ilin 27 sentyabrında Ermənistanın hücumuna qarşı Azərbaycan Qarabağda əks hərbi əməliyyatlara başladı və başlanan Vətən savaşı Azərbaycan Ordusunun qələbəsi, Ermənistanın darmadağın olması ilə bitdi. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan – Rusiya münasibətlərini yeni mərhələyə qədəm qoydu. Belə ki, müharibə dövründə Rusiya tərəfi əvvəlki illərdən fərqli siyasət yeridərək Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə apardığını və Azərbaycanın haqq işinə əngəl olmaq iqtidarında olmadığını bəyan etdi. Bu Azərbaycan Respublikasına müsbət bir jestdir. Rusiya tərəfi də yaxşı anlayır ki, əgər əksi olarsa, onda Rusiya strateji tərəfdaş kimi Azərbaycanı birdəfəlik itirməklə üz-üzə qalar. Son illər Rusiyanın qonşuları – Baltikyanı respublikalar, Polşa, Ukrayna, Moldova, Gürcüstana qarşı apardığı siyasət yalnız Rusiyanın bu bölgələrdə beynəlxalq nüfuzunun aşağı düşməsi, adı çəkilən dövlətlərin ictimai şüurunda Rusiya haqqında neqativ fikirlərin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Ümid edək ki, Rusiyanın Qarabağ savaşı zamanı Azərbaycana qarşı səliqəli davranışı müvəqqəti, taktiki xarakter daşımayacaqdır. Rusiya müharibə sonrası sülh prosesində də beynəlxalq hüquqa əsaslanan mövqə tutmaqda davam edərsə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə hörmətlə yanaşarsa, bu öncəki tarixi dövrlərdə Rusiyanı idarə etmiş müxtəlif siyasi rejimlərdən zərbələr almış Azərbaycan cəmiyyətinin, xalqının tarixi yaddaşındakı mənfi təsəvvürləri unutturur, müasir Rusiya haqqında yeni, müsbət stereotiplərin yaranmasına gətirər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağasiyev İkrəm XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. – Bakı: “Təhsil”, –2009. –304 s.

2. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, – 2014. – 187 с. [Электронный ресурс] / URL: <https://www.twirpx.com/file/1900435/>.

3. Базилевич К.В. Из истории морских походов в VII – XII вв.: [Электронный ресурс] / URL: <http://flot.com/history/io01.htm>.

4. Вернадский Г.В. Золотой век Киевской Руси. – М.: Алгоритм, –2012. – 400 с.

5. Выготский Л. С. Социалистическая перделка человека // Человек. –2019. –Т. – № 4. – С. 122-131. [Электронный ресурс] / URL: <https://chelovek.iphras.ru/article/view/2802>.

6. Выступление на государственном приеме, посвященном Дню народного единства / В. В. Путин // Президент России. 04.11.2006. [Электронный ресурс] / URL:<http://www.kremlin.ru/transcripts/23882> (müraciət tarixi 04.07.2018).

7. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. – М.: –1831, –144 с. / Перепечатка: Баку, «Элм», –1996, –142 с.

8. Греков Б.Д. Киевская Русь. Отв. ред. Л.В.Черепнин, ред., А.Ц.Мерзон. – Л.: – 1953. –569 с.

9. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. –М.: "Наука", –1993. – 528 с.

10. Краткая история СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской Социалистической революции. В двух частях. Часть первая. Издание второе, переработанное. – Ленинград, Издательства «Наука», –1972. – 439 с.

11. Леонтьева А. Н. Развитие памяти. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, –1931. –228с. [Электронный ресурс] / URL: <https://www.klex.ru/975.pdf>.

12. Лурия А.Р. Психология как историческая наука. К вопросу об исторической природе психологических процессов. [Электронный ресурс] / URL: [https:// scepsis. net/ library/id_929.html](https://scepsis.net/library/id_929.html).

13. Памятных Алексей. Пленные Красноармейцы в польских лагерях: Историки двух стран, изучив документы, пришли к общим выводам // «Новая Польша», –2005. – №10. – С. 29-36.

14. Послание Федеральному Собранию / В. В. Путин // Президент России. 25.02.2005. [Электронный ресурс] / URL: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/04/25/1223_type63372type63374_type82634_87049.shtml (müraciət tarixi 03.07.2018).

15. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). – Баку: Элм, – 2002. – 395 с.

16. Путин В.В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим // Rusiya Prezidentinin rəsmi saytı. [Электронный ресурс]. URL: [http:// kremlin. ru/events/ president/ news/ 63527](http://kremlin.ru/events/president/news/63527). 26. 06. 2020.

17. Стенограмма заседания 15 декабря 2004 г., № 69 (783) // Государственная Дума. Официальный сайт, «База данных стенограммы заседания Государственной Думы» (Москва), 2004-2015. [Электронный ресурс] / URL: (<http://transcript.duma.gov.ru/node/1173/>). (müraciət tarixi 01.07.2018)

18. Стенограмма заседания 03 ноября 2006 г., N 190 (904) // Государственная Дума. [Электронный ресурс] / URL: [http:// transcript.duma.gov.ru/node/819/](http://transcript.duma.gov.ru/node/819/) (müraciət tarixi 14.07.2018.)

19. Столяров А.О. Проблема обращения польских политиков к исторической памяти в отношениях с Россией (1989–2005 гг.) // Клио – № 3 (99) – 2015. – С.110-117.

20. Столяров А.О. Влияние исторической памяти на польско-российские отношения (1989-2009 гг.) На правах рукописи. Специальность 07.00.15 – История международных отношений и внешней политики. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Санкт-Петербург, – 2015. – 397 с.

21. «Отечественная война и Русское общество». Том III. [Электронный ресурс] / URL: [http:// www. museum.ru/museum/1812- Library/Sitin/book3_16.html](http://www.museum.ru/museum/1812-Library/Sitin/book3_16.html).

22. Филюшкин А.И. Ливонская война или Балтийские войны? К вопросу о периодизации Ливонской войны // Балтийский вопрос в конце XV-XVI вв. Сборник научных статей. – М., –2010. –С. 80–94.

23. Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Препринт WP6/2003/07 – М.: ГУ ВШЭ, –2003, – 44 с.

24. Шнирельман В.А. Социальная память – вопросы теории ...Историческая память и российская идентичность / под. ред. В.А. Тишкова, Е.А. Пивневой. – М.: РАН, 2018. – 508 –С.12-35.

25. Шнирельман В.А. Историческая память и российская идентичность М., –508 с.

26. Шуман, Говард Эми Д. Корнинг Коллективное знание об общественно значимых событиях: [Электронный ресурс] / URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2005/3/kollektivnoe-znanie-ob-obshhestvenno-znachimyh-sobytyyah.html>.

27. Maurice Halbwachs, Les cadres sociaux de la mémoire (1925) Paris : Librairie Félix Alcan, Première édition, 1925. Collection: Les travaux de l'Année sociologique. Paris: Les Presses universitaires de France: Nouvelle édition, 1952, 299 pages.

28.1 kadencja, 19 posiedzenie, 3 dzień (03.07.1992) // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Prace Sejmu I kadencji.(Warszawa), 1991–1993:[Zasóbelektroniczny].URL:<http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/223FBB99> (müraciət tarixi 30.06.2018)

29.4 kadencja, 3 posiedzenie, 2 dzień (07.11.2001) // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Prace Sejmu IV kadencji. :[Zasóbelektroniczny]. URL:<http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/main/6E8AE6C8> (müraciət tarixi 28.06.2020).

30.4 kadencja, 82 posiedzenie, 3 dzień (26.08.2004) // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Prace Sejmu IV kadencji. :[Zasóbelektroniczny]. URL:<http://orka2.sejm.gov.pl/>

Debata4. nsf/main/ 7EE638CB (müraciət tarixi 30.06.2018)

31.4 kadencja, 83 posiedzenie, 3 dzień (10.09.2004) // Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Prace Sejmu IV kadencji. :[Zasóbelektroniczny]. <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata4.nsf/main/38FAED56> (müraciət tarixi 14.07.2018).

32. Sprawozdanie Stenograficzne z 39 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 13 kwietnia 2007 r. (trzecidzień obrad) . Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP V kadencji. Warszawa, 2007, s.181-209. [Zasób elektroniczny]. <http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/0/>

33.Sprawozdanie Stenograficzne z 35 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 13 lutego 2009 r. (trzeci dzień obrad). Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP VI kadencji. Warszawa, 2009, s.243-319.

34.Sprawozdanie Stenograficzne z 30 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 14 grudnia 2006 r. (trzeci dzieńobrad) Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP V kadencji. Warszawa, 2006, s.187-317. [Zasób elektroniczny]. URL:[http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/0/4C04F6EAF6CB3BABC12572450005EC97/\\$file/30_c_ksiazka.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/0/4C04F6EAF6CB3BABC12572450005EC97/$file/30_c_ksiazka.pdf) 18.06.2020. [Zasób elektroniczny].<http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/main?OpenForm&Seq=2#top>

35.Sprawozdanie Stenograficzne z 12 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 10 marca 2006 r. (trzeci dzień obrad)/ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP V kadencji. Warszawa, 2006. S.215-335. [Zasób elektroniczny]. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/0/034E7E426EEA036AC12571320046D4B7/\\$file/12_c_ksiazka.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/StenoInter5.nsf/0/034E7E426EEA036AC12571320046D4B7/$file/12_c_ksiazka.pdf) mur. 18.06.2020.

36.Putin W. List Putina do Polaków - pełna wersja // Gazeta Wyborcza. 2009. 31 sierpnia. :[Zasóbelektroniczny].URL:http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,6983945,List_Putina_do_Polakow_pelna_wersja.html. (müraciət tarixi 01.07.2018).

37.Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 listopada 2005 r. w sprawie uczczenia przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej Święta Niepodległości // Monitor Polski. 2005. №70. Poz. 964.

38.Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 18 czerwca 1998 r. w sprawie potępienia totalitaryzmu komunistycznego. // Monitor Polski. 1998. №20. Poz. 287.

39.Wystawa unikalnych pamiątek po Napoleonie Bonaparte - w Warszawie. /AKTUALIZACJA: 20.04.2018, PUBLIKACJA: 19.04.2018. :[Zasóbelektroniczny].URL: <https://dzieje.pl/wideo/wystawa-unikalnych-pamiatek-po-napoleonie-bonaparte-w-warszawie>

Summary

Aghasiyev İkrım
Tajdehibonab Mehpara

The influence of "historical memory" factor on interstate relations in modern period (on the basis of comparative analysis of Azerbaijan-Russia and Russia-Poland relations)

The article examines the influence of the factor of "historical memory" on modern interstate relations. The authors, using the example of Russian-Polish and Azerbaijani-Russian relations, carry out a comparative analysis and note that "historical memory" is an important element of the public consciousness of every nation and has a significant impact on the domestic and foreign policies of states. But at the same time, it is noted that modern interstate relations should not become hostages of "historical memory", but on the contrary, useful conclusions should be drawn from "historical memory" to establish peaceful, good-neighborly relations between countries.

Keywords: "historical memory", Azerbaijan, Poland, Russia, Katyn, Khojaly tragedy.

Резюме

**Агасиев Икрам
Тадждехибонаб Мехпара**

**Влияние фактора "исторической памяти" на межгосударственные
отношения в современное время
(на основе сравнительного анализа азербайджано-российских и
российско-польских отношений)**

В статье рассматриваются вопросы влияния фактора «исторической памяти» на современные межгосударственные отношения. Авторы на примере российско - польских и азербайджано - российских отношений проводят компаративный анализ и отмечают, что «историческая память» важный элемент общественного сознания каждого народа и оказывает существенное влияние на внутреннюю и внешнюю политику государств. Но в то же время, отмечается, что современные межгосударственные отношения не должны стать заложниками «исторической памяти», а наоборот, из «исторической памяти» нужно сделать полезные выводы для установления мирных, добрососедских отношений между странами.

Ключевые слова: *«историческая память», Азербайджан, Польша, Россия, Катын, Ходжалинская трагедия.*

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

*AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik,
Azərbaycan
haciyev.i1951@gmail.com*

**NAXÇIVANIN ŞƏRQƏ AÇILAN QAPISI:
CULFA GÖMRÜKXANASI**

Məqalədə Naxçıvan ərazisində gömrük məntəqələrinin yaranması zəruriliyi, Naxçıvan xanlığı dövründən başlayaraq bu diyarda müstəqil gömrük siyasətinin aparılması, Rusiya ilə Qacarlar İrəni arasında baş vermiş müharibələr (1806-1813, 1826-1828) nəticəsində Rusiya ilə İran arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi və buna uyğun gömrük nəzarətinin yaradılması və inkişafı təsdiq edilmişdir.

Burada həm də XX əsr boyu müxtəlif gömrük məntəqələrinin yaranması, bu məntəqələr içəri-sində Culfa məntəqəsinin fəaliyyəti, onun yeri və rolu araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Culfa gömrükxanası və postu 1-ci dərəcəli gömrükxana kimi özünü təsdiq etmişdir. Azərbaycan sovetləşəndən sonra Culfa gömrükxanasının fəaliyyətindəki dəyişikliklər də öyrənilmişdir.

Müstəqillik illərinə Naxçıvan gömrükxanalarının, xüsusilə Culfa gömrükxanasının fəaliyyəti araşdırılmış və onun inkişafında Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri əsaslandırılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin təsdiq etdiyi Dövlət Gömrük komitəsinin Əsasnaməsinin əsas müddəalarından da bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan, Culfa gömrükxanası, İran, Türkiyə, Sədərək, Ordubad, Şahtaxtı*

Qədim Naxçıvan diyarının əlverişli coğrafi mövqedə - Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsi burada ticarət və gömrük münasibətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Tarixi ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi, Naxçıvanın tarixən mövcud olmuş güclü Azərbaycan dövlətlərinin əsas mərkəzlərindən biri olması bu bölgənin əhəmiyyətini artırmışdır. Xanlıqlar dövründə burada müstəqil gömrük siyasəti həyata keçirilmişdir. Naxçıvan xanlığının maliyyə strukturunun əsas və aparıcı hissələrindən birini vergi və gömrük xidməti təşkil etmişdir. Naxçıvanın əlverişli geosiyasi mövqedə, ticarət yolları üzərində yerləşməsi, geniş ticarət infrastrukturunun mövcudluğu, bir neçə böyük dövlətlə qonşu olması burada gömrük işini çox aktual bir xidmət növünə və dövlətin gəlirlər hissəsinin əsas elementinə çevirmişdir. Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya və Qacarlar İrəni arasında baş vermiş müharibələrin (1806-1813 və 1826-1828-ci illər) hüquqi nəticəsi olan Güllüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrinə əsa-

sən, Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd xətti müəyyən edildiyindən bu çayın sahilində yerləşən yaşayış məntəqələrinin ticarət və mədəni əlaqələrində yeni dövr başlanmışdır. 1829-cu ildən Culfa şəhəri ərazisində - Araz çayı üzərindəki gediş-gəliş körpüsündə Rusiya və İran tərəfindən gömrük nəzarəti təşkil edilmişdir [1, s.298].

Bu gün də uğurla fəaliyyət göstərən Culfa Gömrük İdarəsinin əsası məhz həmin ildə qoyulmuşdur.

Rus imperiyası tərəfindən İran və Türkiyə ilə həmsərhəd olan əraziləri tam nəzarətə götürmək üçün hazırlanmış təcili tədbirlər planında əsas məsələlərdən biri də xüsusən İranla sərhəddə yerləşən ərazilərdə gömrükxanaların açılması olmuşdur. Rusiya üçün İranla ticarətin əhəmiyyəti və bu ticarətdə Naxçıvanın rolu Azərbaycan tarixinin ümumiləşdirilmiş nəşrlərində də öz əksini tapmışdır. Üçcildlik "Azərbaycan tarixi"nin ikinci cildində yazılır: "İranla ticarət yalnız dənizlə deyil, Rusiya-İran sərhə-

dindəki gömrükxana zastavaları vasitəsilə də aparılırdı. Naxçıvan bölgəsi yalnız İranla deyil, Mərkəzi Rusiya ilə ticarətdə də iştirak edirdi” [10, s.73].

1831-ci ildə Rusiya Senatı tərəfindən qəbul edilmiş “Cənubi Qafqaz ölkəsində ticarət və gömrük işlərinin təşkili haqqında” Əsasnaməyə əsasən, Azərbaycan ərazisində gömrük sahələri, o cümlədən Naxçıvan gömrük sahəsi yaradılmış, Xarici Ticarət Departamentinin 1831-ci il tarixli əmri ilə Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən gömrük orqanları Zaqafqaziya Gömrük Dairəsinə tabe etdirilmişdir. Yaranmış zərurətlə əlaqədar olaraq 1835-ci ildə Ordubad da gömrük xidməti təşkil olunmuş, 1844-cü ildə bağlanmışdır.

Qafqaz canişini A.Baryatinskiyin 31 mart 1861-ci il əmrinə görə “Qafqaz və Zaqafqaziya Karantin – Gömrük Hissəsinin yenidən təşkili və idarə edilməsi barədə Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Həmin Əsasnaməyə görə Naxçıvan gömrükxanası, Culfa gömrükxanası, Şahtaxtı keçidi, Baş Noraşen keçidi, Nehrəm keçidi məntəqələri Naxçıvan gömrükxanasının ixtiyarına verilmişdir. K.Nikitinin verdiyi məlumata görə XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Culfa məntəqəsindən bir il ərzində hər birinin tərkibində yüzdən artıq dəvə və at olan 80-90 ticarət karvanları keçmişdir. Nikitin həmçinin Culfa gömrükxanasında karantin postunun fəaliyyət göstərdiyini də nəzərə çarpdırmışdır. Bütün bunlara görə 1882-ci ildə Culfa gömrükxanasının illik ticarət dövriyyəsi 1 milyon 600 min manat təşkil etmişdir. Naxçıvan Karantin – Gömrük Kontoru 1885-ci ildə Culfa şəhərinə köçürülmüş və XX əsrin 20-ci illərinə qədər orada fəaliyyət göstərmişdir. 1912-ci ildə verilmiş qərara əsasən yeni Qafqaz Gömrük Sahəsi yaradılmış və onun mərkəzi Tiflisdə olmuşdur. Naxçıvan ərazisində olan bütün gömrük orqanları bilavasitə bu gömrük sahəsinə aid edilmişdi. 1915-ci ildə Sankt-Peterburqda dərc edilmiş “Rusiya gömrük xidmətinin strukturu və şəxsi heyəti” kitabında Qafqaz Gömrük Sahəsinə aid olan Alışar, Bulqan (əvvəllər Naxçıvan adlanırdı), Ordubad gömrük zastavalarının, Culfa gömrükxanasının, Culfa gömrük postunun adları qeyd olunmuş və gömrükxanaların şəxsi heyətləri barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Culfa gömrükxanası 1-ci dərəcəli gömrükxana olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Culfa və Ordubad gömrükxanaları vasitəsilə İrana 17 milyon manatlıq və 1 milyon 700 min pud mal ixrac olunmuş, İrandan isə bu gömrükxanalar vasitəsilə 7 milyon manatlıq və 1 milyon 42 min pud mal gətirilmişdi [3, s.298-299].

1908-ci ildən Culfa dəmiryol qovşağının Zaqafqaziya dəmiryolları şəbəkəsinə qoşulması, Culfadan Təbrizə dəmir yolunun çəkilməsi ilə Culfa Naxçıvan dəmir yolu ticarətində mühüm mərkəzə çevrilmişdir. Həmin dövrdə Culfa gömrükxanasına yeni bina tikilmişdir.

Əsrin əvvəllərində Naxçıvan gömrükxanalarının Rusiyanın xarici ticarət dövriyyəsidəki rolu xeyli artmışdı. XIX əsrin 40-cı illərində Culfa gömrükxanası vasitəsilə İrandan Rusiyaya il ərzində 1200-1300 gümüş manat həcmində ticarət edildiyi halda, XX əsrin əvvəllərində bu ölkələr arasında mal dövriyyəsi 800 min manata yaxın olmuş, Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə isə 7 milyon manata çatmışdı. 1914-cü ildə İrandan gətirilən malların 84,7 faizi Culfa gömrükxanasının payına düşmüşdü.

Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvanda qurulmuş Araz-Türk Cümhuriyyəti dövründə Naxçıvanın İranla sərhəddə yerləşən gömrük məntəqələri öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş, hətta Türkiyə ilə gömrük əlaqələrinin qurulmasına da nail olunmuşdu. 29 oktyabr 1919-cu ildə tərtib olunmuş Azərbaycanın sərhəd mühafizəsinin sxematik xəritəsində göstərilir ki, Naxçıvanın Türkiyə ilə sərhəddində Sədərək məntəqəsi yerləşirdi. Naxçıvan ərazisində İranla sərhəd boyu isə Alışar, Şahtaxtı, Nehrəm, Yaycı, Ordubad, Culfa, Aldərə (Əlidərə) məntəqələri var idi.

XX əsrin əvvəllərində İran sərhəddində ən böyük gömrük mərkəzlərindən biri olan Culfa məntəqəsi Çar Rusiyasının xarici ticarətində əhəmiyyətli rol oynayırdı. 1912-ci ilin məlumatlarına görə Naxçıvan ərazisində olan gömrük məntəqələrindən (Culfa, Şahtaxtı, Ordubad, Alışar) 16,6 milyon manatlıq 2,3 milyon pud müxtəlif mallar ixrac edilmiş, xaricdən isə 4,3 milyon manatlıq mal idxal edilmişdi [2, s.45]. Həmin ildə bütün ixracatın 15,7 milyon manatlıq 2,2 milyon pudu, idxalın isə 3,8 milyon manatlıq 814 min pudu Culfa gömrük məntəqəsinin payına düşmüşdür.

1920-ci ilin aprelində Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsindən sonra sovet respublikalarının sərhəddindəki gömrük məntəqələrinin ləğv edilməsi prosesi başlanılsa da, İranla geniş sərhəd xəttinə malik Naxçıvanda gömrük xidmətlərinin fəaliyyətinə diqqət artırılmışdır. Naxçıvan ərazisindəki gömrük orqanlarının işinin vahid mərkəzdən idarə olunmasını təmin etmək məqsədilə Naxçıvan İnkilab Komitəsinin 22 dekabr 1920-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Rayon Gömrük İdarəsi yaradılmışdır. SSRİ Xarici Ticarət Xalq Komissarlığı tərəfindən 26 yanvar 1925-ci ildə təsdiq olunmuş Zaqafqaziya SFSR-dəki gömrük təşkilatlarının siyahısına nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan ərazisində birinci dərəcəli 3 gömrükxana fəaliyyət göstərmişdir ki, onlardan biri də Culfa gömrükxanası olmuşdur. Həmin dövrdə İrəvan (ikinci dərəcəli gömrük orqanı) və Mehri (üçüncü dərəcəli gömrük orqanı) gömrükxanaları hüquqi cəhətdən Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının ərazisindəki Culfa Gömrük İdarəsinə tabe etdirilmişdir. 1925-ci ildən başlayaraq Qərbi Avropadan Batumiyə gətirilən malların tranziti üçün vahid lisenziya əsasında çox aşağı tariflər tətbiq olunmuşdur. Poti limanından dəmir yolu ilə Bakıya gətirilən mallar Culfadan keçməklə İrana daşınmışdır. Sovet respublikaları ərazisindən quru yolu ilə daşınan mallara da İran bazarına Culfa gömrükxanasından keçməklə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və Xalq Komissarları Şurasının 19 dekabr 1928-ci il tarixli qərarı ilə Culfa gömrükxanasının səlahiyyətinə sərhədi keçən sərnəşinlərin, yüklərin və nəqliyyat vasitələrinin müayinəsi və onların buraxılması, xarici ticarət inhisarçılığı haqqında qanunun yerinə yetirilməsinə faktiki nəzarət, qaçaqmalçılığın müəyyən edilməsi və tutulması, qaçaqmalçılıq barədə işlərin həll edilməsi, yük və sərnəşinlərin dövlət sərhədini keçdiyi anda gömrük rüsum və yığımlarının hesablanması və tutulması kimi vəzifələr aid edilmişdir. Culfa gömrükxanasında İrandan qəbul edilən və həmin ölkəyə yola salınan tranzit yüklərə gömrük baxışının sürətləndirilməsi sahəsində görülən tədbirlər mərkəzi aparatın diqqətini cəlb etmişdir. Zaqafqaziya Gömrük İdarəsi tərəfindən 29 sentyabr 1927-ci il tarixdə yerli gömrük orqanlarına göndərilən məktubda Culfa

gömrükxanasında əldə edilən müsbət təcrübədən istifadə edilməsi tövsiyə olunmuşdur. 1930-cu illərdə Azərbaycan sərhədlərindən keçməklə İrandan üçüncü ölkələrə göndərilən tranzit yüklərin 74 faizi Culfa gömrükxanasında qeydiyyatla alınaraq Batumi limanına göndərilmişdir. 1935-ci il avqustun 13-də SSRİ ilə İran arasında ticarət müqaviləsinin imzalanması iqtisadi-ticarət əlaqələrinin həmçinin artmasına səbəb olmuşdur. 1940-cı ildə Tehranla Təbriz şəhərləri arasında dəmir yolu əlaqəsinin yaradılması, Bakı-Culfa dəmiryolu xəttinin tikintisinin başa çatdırılması, 1941-ci ildə Culfa-Mincivan və Osmanlı-Astara dəmir yolu xətlərinin istismara verilməsi ilə yük və sərnəşin daşımaları daha da artmışdır. İkinci dünya müharibəsi illərində həyati əhəmiyyət daşıyan yüklər, o cümlədən müttəfiq dövlətlərdən daxil olan hərbi və humanitar yardımların əsas hissəsi bu gömrük orqanında yoxlanılmış və rəsmiləşdirilmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə də Naxçıvan gömrükxanaları xarici ticarət dövriyyəsində və tranzitdə öz əhəmiyyətli mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Culfa gömrükxanası çar Rusiyası, sovet Rusiyası və SSRİ dövründə mövcud olub, fəaliyyət göstərmişdir. Əksər vaxtlarda bu gömrük məntəqəsinin gəlirlərindən respublikamıza pay düşməyib. Sovet İttifaqı ilə İran arasında iqtisadi əlaqələr əsasən bu gömrük yolu ilə həyata keçirilirdi.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, gömrük nəzarəti və dövlət sərhədinin mühafizəsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ulu öndər 1970-1980-ci illərdə böyük uzaqgörənliklə Azərbaycanda gömrük işinin inkişafına, bu sahədə ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasına diqqətlə yanaşmış, milli kadrlar SSRİ-nin müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə oxumağa göndərilmişdir. Dahi rəhbər Heydər Əliyev 1980-ci ildə Azərbaycanın bütün cənub dövlət sərhədi boyu yerləşən sərhəd və gömrükburaxılış məntəqələrinə səfəri çərçivəsində Culfa gömrükxanasının əməkdaşları ilə görüşmüşdür. Məlumdur ki, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet imperiyası dövründə Naxçıvan gömrükxanalarında da əsas vəzifələrdə azərbaycanlıların xidmət etməsinə imkan verilməmiş, mərkəz

tərəfindən hər vaxtla yerli peşəkar kadrların yetişməsinin qarşısı alınmışdır. 1970-ci ildən başlayaraq azərbaycanlı məmurlar gömrük işində yüksək vəzifələrə irəli çəkilməmişdilər. Naxçıvan gömrüyü əsl inkişaf dövrünü məhz Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən və ümum-millət lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə inkişaf və tərəqqi yoluna qədəm qoyduqdan sonra yaşamışdır. Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəlləri Azərbaycan üçün, xüsusən də odlar yurdu qədim parçası olan Naxçıvan üçün son dərəcə ağır və məşəqqətli dövr kimi tarixə düşmüşdür. Mənfur Ermənistanın həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti nəticəsində blokada vəziyyətinə düşərək məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan bu qədim yurd yerinin xilasını ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri nəticəsində mümkün olmuşdur. 1991-ci ilin oktyabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qətiyyəti sayəsində İran İslam Respublikası ilə əldə olunmuş razılığa əsasən, bu ölkənin ərazisindən keçməklə Azərbaycan Respublikasının əsas ərazi vahidi ilə əlaqə yaradılmışdır. Culfa gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsi blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan üçün Azərbaycanın əsas ərazi vahidində açılan rəmzi qapıya çevrilmişdir. Ulu öndər əhalinin təhlükəsizliyinin qorunmasına, iqtisadi çətinliklərin və sosial problemlərin aradan qaldırılmasına nail olmaq məqsədilə gömrük işinin təşkilinə və gömrük orqanlarının vahid mərkəzindən idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. 1991-ci il oktyabrın 29-da Naxçıvanla Türkiyə arasında müvəqqəti körpü açılmış, 11 noyabr 1991-ci il tarixdə Sədərək gömrükxanası yaradılmış, 70 ildən sonra qardaş Türkiyə ilə əlaqələr bərpa olunmuşdur [8, s.63]. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 31 yanvar 1992-ci il tarixli Qərarında xarici ölkələrlə iqtisadi və digər əlaqələrin, gömrük xidmətinin səviyyəsinin, gömrük işinin həcmının artması ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsinin yaradılması məqsədmüvafiq hesab olunmuş, dahi rəhbər Heydər Əliyevin 24 fevral 1992-ci il tarixli Qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmışdır [3, s.300].

1992-ci il 22-25 mart tarixlərində Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycanın Naxçıvan Mux-

tar Respublikası arasında əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdır [5, s.674-675]. 1992-ci ilin may ayının 28-də "Ümid körpüsü" adlandırılan Sədərək-Dilucu körpüsünün açılışı olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 9 iyul 1992-ci il tarixli qərarı ilə Sədərək-Dilucu körpüsü Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında rəsmi sərhəd keçid qapısı elan edilmişdir.

1992-ci il 22-26 avqust tarixlərində ulu öndər İran İslam Respublikasına səfər etmiş və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair protokollar imzalamışdır [6, s.118]. 1992-ci ildə İran və Türkiyə ilə bağlanmış əməkdaşlıq müqavilələri əsasında Sədərək, Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqələri yaradıldı. Heydər Əliyev Tehrandə olarkən İran İslam Respublikasının rəhbərliyi ilə yüksək səviyyəli görüşlər keçirildi, söhbətlər aparıldı. Naxçıvanın, onun əhalisinin ehtiyaclarının ödənilməsi məsələləri ilə bağlı bir sıra razılaşmalar əldə edildi. Hələ 1991-ci il 16 aprel-də Nehrəm kəndi ərazisində sadələşdirilmiş gömrük keçid postu yaradılmışdı. Dekabrın 3-də (1992) isə Şahtaxtı-Poldəşt körpüsü istifadəyə verildi.

İran İslam Respublikası ilə razılaşmaya əsasən Culfa gömrükxanasında körpü tikildi, gediş-gəliş məsələləri həll edildi. İki tərəfli müştərək bazar açıldı. Yük maşınlarının İran ərazisindən keçərək Bakıdan Naxçıvana yük daşınmasına icazə verildi. Naxçıvandan Təbrizə və əksinə qatarlar hərəkətə başladı. Naxçıvanlılara İrana keçmək, orada sərbəst hərəkət etmək üçün əvvəlcə icazə, sonra pasport verildi, digər imtiyazlar yaradıldı.

Əməliyyatların çoxu açıq havada aparılırdı. Gömrük işini bilən kadrlar, mütəxəssislər çox az idi. Hər şey tədricən sahmana salındı. Giriş-çıxış yolları düzəldildi, nəzarət otaqları tikildi. İdarə üçün inzibati bina inşa edildi. İşə ixtisaslı kadrlar cəlb olundu. Adamların, nəqliyyatın hərəkəti get-gedə sadələşdirildi, nizam-intizam yaradıldı, qayda-qanun möhkəmləndirildi. Gömrük rüsumları artırıldı. Təkcə 2004-cü ildə idarə tərəfindən 2 milyard 936 milyon manata yaxın gömrük rüsumları toplandı. Bu, əvvəlki illə müqayisədə 260 milyon manat çoxdur. Yığılmış vəsaitin 2 milyard 841 milyon manata yaxını dövlət büdcəsinə, 95 milyon manattan

çoxu gömrük sisteminin inkişaf fonduna köçürülmüşdür. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən 7 ölkə ilə aparılan ticarət əməliyyatlarının həcmi 10 milyon 699 min ABŞ dolları dəyərində olmuşdur.

2004-cü ildə Bakıdan və Azərbaycanın digər bölgələrindən, Culfa gömrük məntəqələrindən Naxçıvana daxil olan 4795 ədəd yük maşını və onlarda gətirilən 104.809 ton müxtəlif yüklər komissiyaya vasitəsilə nəzərdən keçirilmişdir. Eləcə də Naxçıvandan Bakıya hərəkət edən 2968 boş, 1935 yüklü avtomaşın yoxlanılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov tərəfindən 7 yanvar 1999-cu il tarixdə təsdiq olunmuş Fərmanla Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətini tənzimləyən Əsasnamə qəbul edilmişdir. 2000-ci ildən Naxçıvan gömrük sistemi sürətli inkişaf və təkmilləşmə mərhələsinə qədəm qoymuş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri gömrük xidmətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması istiqamətində həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirlər öz bəhrəsini vermiş, qonşu Türkiyə Respublikası və İran İslam Respublikası ilə imzalanmış sazişlər, həyata keçirilən rəsmi səfərlər sayəsində xarici əlaqələrin əhatə dairəsi xeyli genişlənməmişdir. Şahtaxtı-Poldəşt sərhəd-keçid məntəqəsinə beynəlxalq status verilmiş, Sədərək və Culfa gömrük sərhəd-buraxılış məntəqələrinin iş rejimi 24 saata, Şahtaxtı-Poldəşt gömrük sərhəd-buraxılış məntəqəsinin iş vaxtı 16 saata çatdırılmışdır [1, s.202]. Culfa gömrük sərhəd-buraxılış məntəqəsinin fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərməsi Naxçıvan Muxtar Respublikasından Azərbaycan Respublikasının digər bölgələrinə və əks istiqamətdə yük və minik maşınlarının, o cümlədən avtobus reyslərinin müntəzəm hərəkətinə şərait yaratmışdır. Dövlətin hərtərəfli diqqəti və qayğısı ilə muxtar respublika gömrük sistemində müasir infrastruktur və möhkəm maddi-texniki baza formalaşdırılmışdır. 2002-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi üçün yeni inzibati bina, 2007-ci ildə Culfa, 2009-cu ildə Şahtaxtı, 2012-ci ildə isə Naxçıvan Şəhər Gömrük İdarəsi üçün müasir gömrük kompleksləri, 2014-cü ildə Naxçıvan Hava nəqliyyatında Gömrük İdarəsi üçün yeni inzibati bina, 2015-ci ildə “Naxçıvan terminal kompleks” Birliyi üçün

inzibati bina və anbar kompleksinin istifadəyə verilməsi, eləcə də gömrük laboratoriyasının yaradılması xidmətin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına səbəb olmuşdur. Muxtar respublikanın xarici ticarət əlaqələrində Araz çayı üzərindəki körpülərin müstəsna rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 2007-ci ilin oktyabrında yeni Şahtaxtı-Poldəşt və 2011-ci ilin iyun ayında yeni Culfa körpüsü istifadəyə verilmişdir.

Yeni körpünün və inzibati binanın istifadəyə verilməsi Culfa gömrük məntəqəsinin imkanları və rolunu artırmış, insanların bu gömrük məntəqələrindən istifadə etmələri üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Muxtar respublikamızın digər gömrük orqanları kimi, Culfa gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsində də iş prosesi “bir pəncərə” prinsipi əsasında tamamilə avtomatlaşdırılıb, avtonəqliyyat vasitələrinin sürətli keçidinin təmin olunması üçün “Sərhədkeçmə vaxtının ölçülməsi sistemi” qurulub. Xarici ölkələrdə qeydə alınan yolxucu xəstəliklərin muxtar respublikamıza keçməsinin qarşısının alınması üçün dezinfeksiya baryeri yaradılıb, gömrük nəzarət zonasında radiasiya əleyhinə qurğular quraşdırılıb. Culfa gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsinin ərazisində rüsumsuz ticarət mağazasının da fəaliyyəti təmin olunub.

2017-ci ilin dekabr ayında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun İran İslam Respublikasına rəsmi səfəri zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasındakı Culfa-Culfa gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsi 2018-ci ilin may ayının 10-da 24 saatlıq iş rejiminə keçirilib. Culfa dövlət sərhəddindən buraxılış məntəqəsinin sutkalıq iş rejimində fəaliyyət göstərməsi ticarət əlaqələrinin inkişafına, gediş-gəlişin fasiləsiz təmin olunmasına, tranzit imkanlarından daha geniş istifadəyə şərait yaratmaqla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının əsas ərazi vahidi arasında mal və sərnişin dövriyyəsinin artmasına imkan yaradıb. Əldə olunmuş razılığa əsasən 2019-cu ilin avqust ayından Bakı-Naxçıvan-Bakı marşrut xətti üzrə hərəkət edən sərnişin avtobuslarına tətbiq olunan gömrük nəzarəti sadələşdirilib. Belə ki, sərhədkeçmə prosesi zamanı aparılan gömrük nəzarəti

yoxlamalarının azaldılması ilə sərnişinlərin mənzil başına daha tez çatması təmin edilib.

Bu gün muxtar respublikamızın iqtisadi və milli təhlükəsizliyinin qorunmasında, qaçaqmalçılıq və gömrük sahəsində digər hüquqpozma hallarına qarşı mübarizədə, ticarət və tranzitin artmasında, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının əsas ərazi vahidi arasında yük və sərnişin dövriyyəsinin həyata keçirilməsində Culfa gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsinin xüsusi rolu vardır. Muxtar respublikamızın İran İslam Respublikası ilə yanaşı, Çin, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və digər Asiya ölkələri ilə ticarət əlaqələri bu gömrük orqanı vasitəsilə aparılır. Dəmir yolu ilə daşınan yüklərlə yanaşı, elektrikötürücü xətlər və boru kəməri vasitəsilə nəql edilən elektrik enerjisi və mavi yanacaq üzərində gömrük nəzarəti də Culfa gömrük-sərhəd buraxılış məntəqəsində həyata keçirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 2007, 220 s.
2. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 322 s.
3. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
4. Həbibbəyli S. Naxçıvanda gömrük işinin inkişaf yolu və müasir imkanları/ Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik. Bakı: Elm, 2007, s.193-205.
5. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
6. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005). Bakı: Şirvanəşr, 2005, 208 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Naxçıvan ensiklopediyası, 2001, 222 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası 90. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2014, 184 s.
9. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. СМОМПК. Выпуск 2, Тифлис, 1882, Выпуск 2, 142 с
10. История Азербайджана. В трех томах. Том 2. Баку, 1960, 953 с.

Summary

Ismail Hajiyev

Nakhchivan's eastern gate: Culfa customs-house

The article confirmed the need to establish customs points in the territory of Nakhchivan, carrying out an independent customs policy in this land starting from the period of Nakhchivan khanate, as a result of the wars between Russia and Gajar Iran (1806-1813, 1826-1828), defining the border line between Russia and Iran and the establishment and development of customs control was approved accordingly.

It also investigated the establishment of various customs points throughout the XX century, the activities of the Julfa point among these points, its place and role. It was determined that, Julfa customs-house and post have approved themselves as a first-class customs-house. Changes in the activities of the Julfa customs-house after the Sovietization of Azerbaijan were also studied.

During the years of independence, the activities of Nakhchivan customs-house, especially Julfa customs, were investigated and the historical services of Heydar Aliyev in its development are substantiated. The main provisions of the Statute of the State Customs Committee approved by the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic were also discussed.

Keywords: Heydar Aliyev, Nakhchivan, Julfa customs-house, Iran, Turkey, Sadarak, Ordubad, Shahtakhti

Резюме

Исмаил Гаджиев

Ворота Нахчывана на восток: Джульфинская таможня

В статье подтверждается необходимость создания таможенных пунктов на территории Нахчывана, проведение самостоятельной таможенной политики в стране со времен Нахчыванского ханства, определение линии границы между Россией и Ираном в результате войн между Россией и Каджарским Ираном (1806-1813, 1826-1828) и соответственно установление и развитие таможенного контроля.

Также рассматривается создание различных таможенных пунктов на протяжении XX века, деятельность Джульфинского пропускного пункта, его местонахождение и роль. Установлено, что Джульфинская таможня и почта зарекомендовали себя как таможня I класса. Также были изучены изменения в деятельности Джульфинской таможни после советизации Азербайджана.

Была исследована деятельность Нахчыванской таможни, в частности Джульфинской таможни в годы независимости, и обоснованы исторические заслуги Гейдара Алиева в ее развитии. Были также упомянуты основные пункты положения Государственного таможенного комитета, утвержденного председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Нахчыван, Джульфинская таможня, Иран, Турция, Садарак, Ордубад, Шахтахты.

UOT 94(479.24)

KÖNÜL VƏLİYEVƏ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun kiçik elmi işçisi, Azərbaycan
kxveliyeva@gmail.com

AZERBAJCAN'IN OSMANLI İDARESİNƏ GİREN ŞEHİR VE KALELERİNDE MÜDAFA SİSTEMİNİN GÜÇLENDİRİLMƏSİ (1578-1612-Cİ YILLAR)

Anahtar Kelimələr: Osmanlı-Safevi mücadelesi, Azərbaycan kaleleri, askeri mimari, kale, savunma kaleleri

Giriş

Askeri mimarinin en seçkin eserlerinden biri olarak kabul edilen kaleler, tarih boyunca savaşların seyrini değiştirebilme özelliğinden dolayı devletler tarafından stratejik öneme sahip bölgelerin kontrolünü ele geçirmek için kullanılmıştır. Nitekim 16. yüzyılda dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı İmparatorluğu, 1578 tarihinde Safevilere karşı başlatdığı savaşta gerek bölgedeki kaleleri gerekse işgal sonrası inşa ettiği kaleleri etkin bir şekilde kullanmıştır. Bunun sonucunda Doğu Gürcistanı ve Azerbaycan'ın Şirvan, Gence-Karabağ, Revan, Nahçıvan ve Tebriz vilayetlerini topraklarına katmayı başarmıştır.

16. yüzyılın sonlarında Safevi devleti dahilinde yaşanan sorunları yakından takip eden Osmanlı hakimiyeti uzun zamandır beklediği koşulların oluşmasının ardından 1577 yılının Aralık ayında savaş ilan ederek yüz binlik orduyla sefere hazırlandı. Fakat Osmanlının Şark seferleri sırasında karşısında bir kaç sorun vardır. Bunlar dini, mali ve coğrafi olarak sıralanabilir. Bunlardan dini ve mali sorunlar çözülsün dahi coğrafi koşullar büyük sorun oluşturmaktaydı. Sefer düzenlenecek bölgenin paytahtan uzak olması, iklim şartları, yiyecek sıkıntısı gibi sorunlar akserlerin Şark saferine çıkmak istememesine sebep olmaktadır. Nitekim 1578 tarihinde düzenlenen ilk seferde askerler kışın yaklaşması üzerine serdardan daha Şirvana varmadan geri dönmesini talep etmiştir. Bu gibi haller seferin amacına ulaşmasını zorlaştırıyor ele geçirilen bölgelerden kışın yaklaşmasıyla ordunun geriye çekilmesine neden oluyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında iki devlet arasındaki sa-

vaşlarda bu sık sık görülmüştür. Çok sayıda ordu ile yola çıkan Osmanlı padişahları Tebrize kadar gelse dahi Safeviler onların karşısına çıkmamış sadece yakılmış toprak taktikasıyla Osmanlı ordusuna yiyecek sıkıntısı vermekle yetinmişlerdi. Böylece ikmal ve lojistik sorunlarla karşı karşıya kalan Osmanlı ordusu ele geçirilen Safevi topraklarında askeri varlığını sürdürmemiştir [15].

Bu sorunu ele geçirdiyi arazilerde kale inşa ederek çözen Osmanlı devleti 1578-1590 tarihleri arasında Kafkasyaya dört serdar önderliğinde yüz binlik ordu ile dokuz defa sefer düzenler, ilk sefer serdar Lala Mustafa Paşa önderliğinde gerçekleşir. Tiflis kalesi alınarak burada asker ve mühimmat yerleştirilir, ardından Şirvanda Ereş şehrinde bir kale inşa edilir. Şirvanda Özdemiroğlu Osman Paşanı Şark serdarı tayin eden Mustafa Paşa geri döner. Növbeti yıl Kars kalesinin inşasına başlar kalenin yapımı kısa sürede tamamlanır. Böylece Revanın fethi Osmanlı için kolaylaşır.

Osman Paşa Şirvanda Kırım Tatarlarının yardımıyla Safevilere karşı savaşarak Şirvanın bir çok şehri kontrol altına alıp Bakü, Kable ve Şamahı kalelerini imar edip güçlendirirken Sinan Paşa Serdar olarak ordunun başında üçüncü Şark seferine çıkar fakat barış yanlısı tutumundan dolayı bölgede oyalanarak geri döner. Bundan dolayı azledilerek yerine Ferhat Paşa getirilir. İlk serdarlığı sırasında iki sefer düzenleyen Ferhat Paşa ilkinde Şüregel, Talın ve Revan kalelerini mükavemetsiz olarak imar edip asker yerleştirir. İkinci seferde Lori ve Tomanis kalelerini güçlendirir.

Sonraki Şark seferine Özdemiroğlu Osman Paşa serdarlık eder Tebrize düzenlenen seferde şehri almağa muvafak olur Safevi ordusuyla mücadele halındayken kaleyi onartıp Cefer Paşanı burada muhafazaya tayin edip geri döner. Dönüş yolunda Osman Paşa vefat edince bir sonraki sefer için Ferhat Paşa tekrar Şark serdarı olarak görevlendirilir ve biri Tebriz, biri Gürcüstan, bir de Gence üzerine olmak üzere üç sefer daha düzenler. Bu seferlerde imar faaliyetlerinde bulunur, ele geçirdiği kaleleri imar edilip asker ve mühimmat yerleştirilir. Bunun sonucunda Osmanlı ilk defa Şark seferlerinde bu kadar başarılı olur. Kafkasya'da yerleşik Osmanlı ordusuna karşı herhangi bir üstünlük elde edemeyen Safeviler, Osmanlı Devleti'nin şartlarını kabul etmek zorunda kalarak bir anlaşma imzalar ve bununla Azerbaycan topraklarında on iki yıllık Osmanlı hakimiyeti başlar [15].

Osmanlılar kalelerin inşası zamanı genellikle kalenin kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesi, uzun süre kuşatmalara dayanabilmesi, kalenin birkaç yönünün tabii şekilde korunması gibi unsurları göz önünde bulundurmışlardı. Bir askeri mimari olarak Osmanlıda Kaleler çoğunlukla kalın bir duvar ve duvar boyunca dizilen aralıklı burçlardan oluşmaktadır. Duvarlar genellikle, taş, kimi zaman da tuğladan yapılırdı. Burçlar birbirini görebilecek ve korunabilecek biçimde konumlandırılırdı. Kale duvarlarının üstü, savunanların her yere yetişebilmelerini sağlamak amacıyla düz yapılırdı ve bu düzlüğe “seyirden yeri” denirdi. Kayalık tepelerdeki kaleler hariç genellikle duvarların alt kısımlarında içi su dolu savunma hendeği bulunurdu. Kalenin girişini korumak ve hendek üzerinden geçişi sağlamak için iner kalkar ahşap bir köprü yapılırdı. Bazı kale duvarlarının üst bölümlerinde “senkendaz” veya “külhendaz”¹ denen ve alt bölümlerindeki deliklerden taş, kaynar su vb. atılarak duvar diplerinin korunduğu ahşap ya da taş çıkımlar yapılmıştır. Kale mimarisinin en önemli bölümü, kule veya burçlardır. Kulelerden birisi diğerlerinden yüksek ve sağlam tutulur. Bu kuleye balahisar veya basküle denilirdi. Yiyecek ambarı, sarnıçlar ve

koğuşlar kalelerde bulunması gereken bölümlerdi [6, 335].

Kaleler, genellikle iç kale, dış kale gibi bölümlerden oluşmaktadır. İçkale surlarla çevrili bir kentin en yüksek yerinde hükümdarın, beyin ya da komutanın oturmasına ayrılmış, en son savunma yeri olan kale bölümüne denirdi. Surlarla çevrili içkalede, yönetici sarayı, beylerin konutları, darphane, tutukevi ve ibadethane gibi yapılar yer almaktadır. Kentin asıl bölümünü oluşturan şehrin etrafını çeviren surla da dışkale adı verilmekteydi [2, 347].

Ereş kalesi. Savaş başladıktan sonra Lala Mustafa Paşa önderliğinde Erzurum'dan yola çıkan Osmanlı ordusu, stratejik bir güzergah çizerek Gürcüstan üzerinden Azerbaycan topraklarına ulaştı. Gürcüstana dahil olan ordu burada irili ufaklı kırk kaleyi teslim alarak kimini dağıtıp kimini berpa edip asker ve mühimmat yerleştirdi. Bu kaleler arasında Tiflis kalesi Gürcüstanın merkezi olmasından dolayı büyük önem arz etmekteydi. Bunun farkında olan Osmanlı Sultanı III Murad Tiflisin fethine hususi önem vermiş, şehrin fethi sonrasında yapılacak işleri önceden belirlemişti. Osmanlı ordusu Tiflis civarına vardığında 100 binlik büyük bir ordu ile başedemeyeceğini anlayan Tiflis hanı Davud Han şehri terk ettiği için şehir direncsiz alındı. Padişah III. Murad'ın niyeti ve yapılması emri olan iki cami, Tiflis Şehri'nde inşa edildi. Kaledeki ve şehirdeki kiliseler camiye çevrildi. Daha sonra Tiflis Kalesi'ne paralel yerde görkemli ve zarif bir cami daha inşa edildi. Ertesi gün Cuma namazı kılındı ve III. Murad adına hutbe okundu. [5, 121; 10, 38]

Daha sonra Şirvana dahil olan Osmanlı ordusu, 15 Eylülde Ereş şehrine gelerek burada konakladı. Serdar, şehrin Gence ile Şirvan arasında stratejik bir yerde bulunduğunu bildiğinden buraya bir kale inşa etmeye karar verdi. Böylece buradan Gence ve Şirvan üzerine seferler yapılabilecekti. Nitekim Ereş kalesinin yapımının bitmesinden sonra Osmanlı beyleri Şirvanın bir çok şehrine yürüşler ederek Şirvanı kontrol altına almağa muvafak oldu.

Serdar 24 Eylül 1578'de Şahbağı denilen yeri ayaklatarak, Diyarbakır beylerbeyi Derviş Paşa başta olmak üzere tüm paşalara, 30 bin atının dolaşabileceği genişlikte ahşap ve kerpiçten bir kale inşa etmelerini emretti. Üç kapısı

¹ Eski kalelerde kale dibine sokulan düşmana yukarıdan ağır taşlar vesaire atmak için altı açık cumba gibi çıkımlara verilen addır. Kale kapılarını müdafaa için üst taraflarına da böyle senkendazlar yapılırdı.

ve dört kuleli burcu olan Ereş Kalesi'nin kerpiç surlarının önüne açılan hendekler 1 Ekim'de tamamlanarak kaleye top ve hisarerleri yerleştirildi [9, 301]. Böylece ordu tarafından bir haftada tamamlanan bu kale ile Osmanlı'nın Şirvana sahip olma fikrinin temelleri fiili olarak atılmış oldu.

Evliya Çelebi diğer yazarlardan farklı olarak kalenin kırk günde tamamlandığını yazar: “*Ereşin kenarında Şah xiyabanı adlanan bir mahalı ortaya alib dört bir tarafına divar, çevresine geniş ve derin hendekler kazıp, üç kapılı on yedi istehkamlı, çim ve rıhtım bir metin seddir. Çevresinin uzunluğu 9600 adımdır. Kırk günde tamam edip. Murad han haremünde büyümiş Kaytas Paşaya miri-miranlık ile bağışlayır*” [5, 94].

Sefer sırasında orduda asker olarak görev yapan Ebubekr bin Abdullah “Şark Seferleri” isimli eserinde kalenin yapımı ile ilgili şu bilgileri verir: “*Kasabayi Ereşin önünde Şahbağçası demek ile meşhur bir büyük bağca var idi. Serdar hezretleri zikr olunan bağçayı bi-l-cümle kırdırıp ve büyük büyük ağaçları kestürüp ve divar gibi diktürüp araların çit misal ördürüp ve için toprak ile doldurup ve bazı yerlerinde kulleler bunyad edüp ve dört köşelerin kazdırup hendekler ve çahlar etdürüp ve içine su saldurup ve burc u barularına darbuzanlar koyup bir muhkem hisar olmuş idi ki tabire kabil değildir*” [4, 48].

Bir başka eserde kalenin inşası şöyle anlatılır: “*...Özellikle, üç ayrı yerden kapısı, dört kulesi, beş zira' (3, 4 metre) derinliğindeki hendegi tamamlanıp, Kale Komutanı'nın askerleri tarafından da çeşitli kısımlara top yerleri hazırlandı. Bu öyle büyük bir kuvvet ve şaşılacak kabiliyettir ki, bu kadar geniş bir kale, bütün birimleriyle bir haftada yapıldı ve burçlarına silahlar, çeşitli harp aletleri yerleştirildi. Sonra, ateş saçan topların her biri için topların atacağı taşlar hazırlandı ve toplar ateşlenmeye başlandı...*” [10, 187].

Kalenin yapımının kısa sürede tamamlanmasında Derviş Paşa ve Osman Paşa'nın rollerine vurgu yapan Rehimizade İbrahim, şu bilgileri verir: “*... Şehr-i Ereş kadimden kalası olmayub bir kala bünyadı lazım ve mühüm olmağın cümle beğlerbeğiler hususan Derviş Paşa ve Osman Paşanın hüsn-i iktamı ve yeniçeri ve ka-*

pikulunun ihtimamıyla bir haftanın içinde bir azim kala-i karnak peyda ettiler ki hendek ve kuleleri ve buruc-ı mütbikaları ve yat u yarağı yerlü yerlerinde mükemmel olub inşaallahü teala kırk elli bin atluya cilvegah olacak vasiül meydan olmuşdur” [3, 23].

İmarın bitmesinin ardından Ereş'ten, yerli rehberler ile yola çıkan Osmanlı Beğleri ve çerileri, başta Şivan'ın merkezi Şamahı, Gile, Salyan, Şeki ve Kabala, Bakı, Şaburan, Mahmudabad ve Derbend kaleleriyle çevresini işgal ederek, bütün Şirvanı Kızılbaşlar'dan aldı [3, 25].

Lala Mustafa Paşa Osman Paşanı Şirvan beylerbeyi tayin etdi. Kaytas Paşanı Ereşde beş bin birlikle bıraktı ve Şirvanın her vilayetine hakimler tayin ederek Ereş gibi Şamahı kalesini ve Bakü kalesini sağlamlaştırıp geri döndü. Serdarın dönmesinden sonra Osman Paşa, emrindeki birliklerle akınlar düzenleyerek Şirvanı tamamen kızılbaşlardan temizlemeye ve stratejik öneme sahip olan kalelerde yerleşmeye çalıştı. Şemkire ardından Rumlu Aras hanın birliklerinin üzerine düzenlenen akınlarda amacına ulaşan Osman Paşa daha sonra Şamahıya doğru ireliledi. O, Şamahıdayken Ereşe hücum eden Safevi birlikleri kaleni ele geçirerek dağıtdılar kale hakimi Kaytas Paşa öldürüldü [21, 46; 9, 330; 14, 28].

Bakü kalesi. Osmanlının Şirvanda imar ettiği kalelerden bir de Bakü kalesidir. Uzun süren savaşlardan dolayı taş ve toprak yığınının oluşan şehirde kaleden eser kalmamıştı. Bu durumda olan şehir sık sık yağmacıların hücumlarına maruz kalmış bundan bıkan ahali şehri terk etmiştir [18, 38]. 1579 senesinde Safevilerin Şirvan'a hücum etmemelerini fırsat bilen Osman Paşa harap haldeki Bakü şehrinin ve kalesinin imarına başlar. Kalenin her kısmına bir grup işçi tayin eder ve başlarına da bir mesul koyarak nasıl bina edileceğini tarif eder. Gerekli para ve eşyayı etraftan toplar. Asker ve sivil kimini maaş ile kimini ise zor ile çalıştırarak dört beş ay gibi bir zaman içinde kale ve şehrin tamirini tamamlamaya muvaffak olur [14, 31]. Böylece kalenin imarının ardından dağılan halkı geri gelerek kışı evlerine dönmüş olarak geçirirler.

Kars kalesi. Osman Paşa Şirvanda Safevilerle savaşmaktayken Serdar Mustafa Paşa Kars kalesinin imarı çalışmalarına başladı. Bu, böl-

gedeki etkisini artırmak için Osmanlının atdığı diğer bir önemli addımdı. Kars kalesinin yapılması ve burada ordunun yerleştirilmesi Revanın ve çevre arazilerinin korunmasını Safevi emirleri için zorlaştırıyordu. Nitekim Kars kalesinin yapımı aşamasındayken Serdar 4 Ekim 1579 tarihinde Anadolu Beğlerbeğisi Cafer Paşa komutanlığında 40 bini aşan birliyi Kars'tan Revan üzerine akına göndermiş. Tokmak hanın boş bıraktığı Revana gelen bu birlik buranı iki gün yağmaladıktan sonra 20 bin esirle geri dönmüştü. Kars kalesinin yapımı, Revanın yağmalanması Safevi birliklerini dağılmasına Revan bölgesinde ahalinin yurtlarını bırakarak göç etmesine sebep oldu [4, 91].

Kars kalesinin yapımı hakkında hüküm, serdara daha ilk Şark seferinden dönüp Erzurumda kışladığı zaman bildirildi [8, 60]. Kalenin yapımı için gereken ön hazırlıkları tamamlayan Lala Mustafa Paşa 26 Temmuzda karsa gelerek önce kaleyi dolaşarak yapılacak işleri yedi kola ayırıp her eyalet çerisinin yapacağı yerleri belirledi. Ertesi 27 Temmuz kalenin yapımına başlandı. Bugün de çok sağlam duran İçkale'yi, Anadolu Beğlerbeği Cafer Paşa, 5000 arşın¹ tutan ve Kaleiçi Mahallesi'ni çeviren Dışkale surları ile altı koca burcu ise, öteki altı Eyalet Beğlerbeğileri, geceleri de meş'ale ışığında dinç takımlar çalıştırarak ve birbiriyle yarışarak, bitirmeye çalıştılar. 1153 yılında Salduklular'dan kalma temeller üzerinden, 28 günde İçkale ve 58 günde de Dışkale bitirildi [9, 325]. Ayrıca bir hendek, bir ark, iki taşköprü, bir Beğlerbeği Sarayı, bir ulu mektep-medrese, bin yeniçerinin rahatça barınacağı bir koğuş, şehir dışındaki hakim tepeler üzerinde üç gözetleme-kulesi, bir kemerli gizli su yolu, bir su kulesi, bir hamam, mumyası bulunan «Şeyh Ebulhasan Khırkaani»ye bir türbe, biri Padişah ve biri de Serdar adına olmak üzere, kubbeli beş cami, demirden üç kalekapısı, ayrıca vakıf olarak : dükkanlar, konaklar, değirmenler ve çarşı yapılarak, üç ay içerisinde yepyeni bir eyalet merkezi Kars Şehri ile Kalesi, 50 bin ahalî ve 100 bin Anadolu çerinin emeği ile ortaya çıkarıldı [3, 42-45].

Nusretname isimli eserde kalenin yapımı ile ilgili şu bilgiler geçmektedir: "...Çok sağ-

lam olacak burçlar 7 kat olarak düşünülüp harap durumdaki kapıları 4 mevsim ve Kapıkullarının mertebeleri sembolünde hesaplandı. Birinci kat burcu, zeka göğünün ayı mertebesindeki Şam Beğlerbeği Hasan Paşaya, ikinci kat burcu yüceliğin sembolü mertebesindeki Erzurum Beğlerbeği Muhammed Paşaya, üçüncü kat burcu, hayanın sembolü Venüs mertebesindeki Karaman Beğlerbeği Muhammed Paşaya, dördüncü kat burcu, Güneş makamındaki Vezir Behram Paşa'ya, beşinci kat burcu Diyarbakır Beğlerbeği'ne, altıncı kat burcu Mahmud Paşaya ve yedinci kat burcu da Anadolu Beğlerbeği Cafer Paşaya benzetilerek inşaatına büyük şevkle ve heyecanla başlandı..." [10, 222]

Aynı eserde kalenin yapımında çalışan kişiler ve kalenin mimari boyutları hakkında şu bilgiler verilmiştir: "...Özellikle savaş sanatında Hazret-i Cafer-i Tayyar gibi usta ve kahraman olan Cafer Paşa, büyük bir gayret ve aşkla kalenin üzerinde çalışıyor, bu haliyle herkese örnek oluyordu. Daha önce zikredilen Behram Paşa ve kardeşi Rıdvan Paşa da Cafer Paşa'dan geri kalmıyorlardı. Kalenin yüksekliği mimari ölçülerle 3,8 metre olmuştu. Kalenin içi 2.600 metrekare kadardı..." bilgileri aktarılır. [10, 223].

Dönemin koşulları göz önüne alındığında, bir Osmanlı yapı harikası olarak kabul edilen Kars kalesinden ne yazık ki günümüze sadece iç kale gelebilmiş, dış kaleden pek bir şey kalmamıştır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, beş katlı surlarla çevrili iç kalenin iki giriş kapısı bulunmaktadır. İç kalede ayrıca bir mescit ve türbe yer almaktadır [2, 350].

Kabala kalesi. Kabala kalesi Özdemiroğlu Osman Paşanın Şirvanda Şark serdarlığı sırasında yapılan kalelerden biridir. Kalenin yapımı ve savunmasında görevlendirilen Mehmed Çelebi 1581 yılının yazında Safevi saldırılarına rağmen kaleyi zapt ve tamir etmeyi başarmış, fakat Portaloğlu Mustafanın kalabalık kuvvetlerle kaleyi uzun süre kuşatmasının ardından kalede yiyecek sıkıntısının yaşanmasıyla bir aylık kuşatmanın sonunda kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır [14, 32].

Şamahı kalesi. Yeni serdar Ferhat Paşa Revan seferi hazırlığında olduğu zaman Osman Paşa Şirvan uğrunda yaptığı Meşaleler savaşında başarılı olmuş, Osmanlı ordusu 3 Haziran

¹ eskiden kullanılan, 68 santimetreye eşit bir uzunluk ölçüsü.

1583 günü beşinci ve son defe Şamahı kalesine dahil olmuştur. Uzun süren mücadeleler dolayısıyla dağılan kalenin imarına şehre dahil olduktan iki gün sonra başlayan Osman Paşa 20 kuleli İçkale, 70 kuleli ve onbin arşın çevresinde, üç arşın enindeki Dışkale'yi, eski Şirvanşahlar Sarayı tamirini, 7 kapı, ve Dışkale'nin su ile doldurulan Hendeği'ni, 45 günde bitirdi. Böylece, bir Osmanlı kalesi olarak Şamahı, Osman Paşanın çabasıyla tahkim edilip, topları yerleştirildi [9, 338; 11, 132].

Peçevi eserinde kalenin inşası ile ilgili olarak imarın kırk günde tamamlandığını ve bunun ardından Gürcüstan ve Dağıstan beğlerinin birbiriyle yarışmasına Osman Paşaya başvurduğunu yazar, buradan anlaşıldığı kadarıyla son savaş ve Şamahı kalesinin yapımından sonra beyler bölgedeki Osmanlı gücünün kalıcılığını anlayarak itaat yoluna getmişlerdi ve Osman Paşa da bu beylerden bazılarını hizmetinde kullanmak için alıkoymuş, daha sonra Demirkapı'ya gitmek üzere, 1583 yılının 16 Eylülde Şamahı'dan ayrılmıştı [16, 76].

Revan Kalesi. 1578-1590 Osmanlı-Safevi savaşları sırasında büyük stratejik önem arzeden kalelerden biri de Revan kalesidir. Bu nedenle Osmanlı Devleti Revan'ın fethine büyük önem vermiş, 1583 yılında Ferhad Paşa tarafından kalenin alınmasından sonra buraya bir kale yaptırılmış ve asker bırakılmıştır. Revanın Osmanlı eline geçmesi Gence ve Tebriz gibi büyük öneme sahip Azerbaycan vilayetlerine Osmanlı akınlarının önünü açmış, Şirvanda yerleşen Osmanlı birliklerine ikmal ve iaşe yapılmasını kolaylaştırmıştır.

Fahrettin Kirgizoglu'nun 49 numaralı mühimme defterinden hareketle verdiği bilgilerden, Osmanlı devletinin Revan'ın fethi sonrasında imarına karar verdiğini anlıyoruz. O, bildirir ki, Ferhat Paşa sefer hazırlıkları sırasında Mimarbaşı Koca Sinana yazdığı hükümde ondan yapı ustası, dülger, demirci ve bıçkıcı ile, gereken yerlerden kırbacı (su tulumu taşıyan), meşaleci gibi gece-gündüz imar işlerine yarayacak kişiler ve aletler istedi [9, 345].

Revan Kalesi, ilki 1583 yılında Serdar Ferhat Paşa tarafından yaptırılan Etik Kalesi olmak üzere üç kaleden oluşmaktadır. Ferhad Paşa şehri ele geçirdikten sonra, burada hemen Zengi çayının doğu kıyısında Şahbağı'ndaki Tokmak

Han köşkünü ortaya alarak bir kale yapımını başlattı. Taş bulmada güçlük çektiyinden, Beğler ve çeriler çevreye yayılıp, buldukları taşları ve eski yeni yapıların kalıntılarını, Kale için haftalarca taşıdılar. Yüz elli bin askerin çalışması sonucunda 45 gün içinde sekkiz kuleli içkale ile, kırk üç kuleli Dışkale ve 4000 arşın tutan surları bir kervansaray, bir cami ile bir hamamla birlikte yapılarak bitirildi. 13 günde hendekleri bitirilerek 18 Ekimde kalanın imarı tamamlandı. Cıgaloğlu Sinan Paşa Revan muhafızasına tayin edildi. Kalede 70 bin asker ve yeniçeri bırakıldı, bir yıllık yiyecek ve silah tedariki toplandı, tophane onarıldı [1, 26; 12, 535; 5, 87].

İkinci kale Etik kalesinin güneybatısında tepe üzerinde yerleşen Görçü adlı küçük bir kaledir. Kale Etik kalesine yakın mesafededir. Üçüncü kale ise Etik kalesinin eski yerinde 1603 tarihinde yapılan Yeni kaledir. Bu kale Nahçivanda bulunan Osmanlı birliklerinin Tebrizin Safevilerin eline geçmesinin ardından Revana gelmesi ile yapılmıştır. Revana gelen birlikler önce burada Etik kalesini möhkemlendirdi. Fakat asker sayının çok olması sebebiyle yeni kale yapımına karar verildi. Revanda olan Osmanlı birlikleri Safevi ordusu Tebriz'de iken yirmi gün içerisinde Yeni kaleni tikerek buraya iki üç yıllık yiyecek ve silah topladılar. Fakat kale çevresine hendek kazmak ve top yerleştirmek fırsatı bulmadan Safevi ordusu kaleyi kuşattı. Uzun süren muhasirenin ardından kale teslim edilip içindeki Osmanlı birlikleri Karsa çekildi [13, 1171- 1173].

Ferhat Paşa Revana yaptığı sefer sırasında Etik kalesinden başka bölgedeki birçok kaleyi onartıp akser ve mühimmat yerleştirmişti. Bu kalelerden ikisi Şüregel ve Talin kaleleridir. Serdar Revana varmadan önce Şüregel ve Elegez dağı güney eteğindeki Talin kaleleri harabelerini, geceleri de meşaleler yakıp büyük çaba ve gayretler sonucu tamamlamış içlerine Sancakbeği ve kifayet mikdar asker bırakıp, Revan üzerine varmıştı. Revan çevresinde yapılan diğer kaleler ise bunlardır: Akçakala, Sürmeli, Beceni-Kalesi [9, 347].

Böylece Revan ve çevresindeki kalelerde Osmanlı birliklerinin yerleşmesinin ardından bölgedeki siyasi durumun değiştiğini anlayan Revan ve çevresinde yaşayan Dünbüli, Saadlu,

Alpavut, Rumlu, Çemişkezek gibi türk boyları kış gelmeden beylerini serdarın hüzuruna göndererek sultana itaatlerini bildirdiler. [11, 135; 9, 348].

Lori kalesi. Ertesi yıl 1584 tarihinde sefere çıkan Serdar Hamza Mirza'nın Tebriz'de bulunması nedeniyle Nahçıvan üzerine yürümekten vazgeçerek Kars üzerinden Lori ve Tomanis'e ulaşip kalelerini yaparak tahkim etmeye karar verdiği anlaşılmaktadır [9, 351]

28 Temmuz Cumartesi günü, Lori'nin iki yanı kayalıklarla çevrili bir dağ ve her iki yanı Borcalı Suyu ile çevrili çok dik Kalesi'nin inşaatına başlandı ve on iki günde tamam olup 8 Ağustos Çarşamba günü bitirildi. Kaleye mühimmat ve mühafize kuvveti yerleştirilerek Mora Sancak beyi Bosnalı Potur Ali bey beylerbeyi tayin edildi [20, 55; 17, 22].

Tomanis kalesi. Lori'den ayrılarak Tomanis doğru ilerleyen serdar şehre vardığında, civarın muhafazası ve Tiflise yapılacak olan seviyatları emniyet altına almak için bir kale yapılmasına karar verdi. Eski Tomanis kalesinin uzaklığı sebebiyle boğazın emniyetini temin edemeyeceği düşünülerek Derbend hizasına, iki tarafı vadiye bakan ve üzerine konacak toprakların tesir sahası bütün boğaza şamil sarp bir tepe intihab edilip üzerine, yağın şiddetli yağmura rağmen kırk gün zarfında taş ve kerpiçten bir kale inşa edildi. Beylerbeyi olarak Semender Paşa tayin olunup, Erzurum Beylerbeyisi Sokulluzade Hasan Paşa kale muhafızasına memur edildi. Kaleye her asker sınıfından 1400 muhafız bırakıldı [17, 22]. Tomanisden Erzuruma dönen serdar yol üzerinde bir sıra kaleleri imar edip asker ve mühimmat yerleştirdi. Mövzumuzun konusuna dahil olmadığı için bu kaleler sadece ismini vermekle yetineceğiz bunlar: Satelel, Şadbert, Varsıkhana, Artvin, Emirkhev, Salınca, Ahılkelek, Mere kaleleridir [9, 354].

Tebriz kalesi. 1585 ve 1586 yıllarında Tebrize biri Özdemiroğlu Osman Paşa ve biri de Ferhat Paşa serdarlığında iki sefer düzenlendi. İlk seferde Osman Paşa 20 Eylül 1585 tarihinde Tebriz alarak şehre girdi. 29 Eylülde Tebriz'de bir kale yapılmaya başlandı [21, 81]. Tebriz devlet sarayını kale için uygun bilen serdar, Şurabdan geçip Tebrizin ön tarafında bulunan Cerendaba gelerek kale imarına başladı. O, yapılacak işleri askerlerin arasında böldü.

Osmanlıların kalenin imar etdiği kırk gün boyunca Safevi birlikleri zaman zaman Osmanlı ordusuna baskınlar yapsalarda bu saldırılar askerlerin fazlalığı dolayısıyla sonuçsuz kaldı. Serdar kalenin inşasını bitirdikten sonra şehirde bol miktarda bulunan top ve diğer silahlar da dahil olmak üzere yiyecekleri kalenin içinde toplayarak, Cafer Paşa'yı kaleyi korumak ve Tebriz'i yönetmek için görevlendirdi [12, 563].

Tebriz kalesinin özellikleri hakkında Evliya Çelebinin Seyahetnamesinden ayrıntılı bilgiler edinmekteyiz. O, Osman Paşanın kalenin beşinci banisi olduğunu bildiren şunları nakleder: *“Azerbaycan memleketini kendi kontrolüne geçirmek için Tebriz şehrinin tam ortasında, Şah hiyabanının çevresinde dikdörtgen, taştan sağlam bir Ferhad binası inşa etdiler ki, çevresi on iki min yeddi yüz memar arşını olan bir metn kale, bürcü ve barısı metin Özdemirzade binası oldu, ...otuz altı günde kaleni tamamlayıp cümle cebhanesi ve diğer levazimatı, kırk bin kul ile kaleni techiz etdikte Allahın emri ile Özdemirzadeye birinci cümanı kılmak müyesser olmadı.”* [5, 56].

Peçevi eserinde Tebrizin Kalesinin yapımı hakkında şunları yazar: *“2 Şevval 993 (M. 27 Eylül 1585). Tebriz kenti fetholunduktan sonra, söylenen tarihte kale yapımına başlandı ve yüce Tanrı'nın inayeti ile otuz altı günde tamamlandı. Kalenin çevresi on bin yedi yüz arşın uzunluğunda idi. Değeri yüksek serdar ancak bir kez varıp orada cuma namazı kılabilirdi...”* [16, 92].

Rehimzade İbrahim Tebriz kalesinin yapımının sona çatmasını şöyle anlatır: *“Mah-ı Şevvalin on dokuzuncu günü (4 Ekim, Pazartesi), Kala-i mamurenin Tebriz kapusına kapu asıldı ve kapu-kulları bina etdiği kulleler tamam mamur oldu. Ve Anadolu bina etdiği canib dahi ol gün tamam olup, kullelerden toplar atıldı.”* [19, 69].

Böylece Osmanlılar'ın Tebriz'de en uzun süren egemenliği başlamış oldu. Serdar Tebrizden ayrıldıktan sonra Hadim Cafer Paşa idaresinde Tebriz'deki Osmanlı birlikleri, Veliahd Hamze Mirza ve tarafdarlarınca çok sıkı kuşatılıp, onbir ayda 37 defa muharebe yaptılar ve Hamza Mirzayı desteklemeyen Türkmen Begleri'nin yardımıyla kaleyi korumayı başardılar [11, 357].

Bir sonraki Tebriz seferinde Ferhad Paşa, Temmuz ayı başında Diyarbekir ve Van çerisiyle zahire ve mühimmatı önceden Tebriz'e ulaştırdı. 30 Ağustos Tebrize vardıkdan sonra dört gün kadar Tebriz Kalesi'nin bozulan yerleri onarılıp, bol erzak ve mühimmatla yeniden altı bin koruyucu koyan Serdar, Eylül ayının ilk haftasında, Erzurum'da kışlamak üzere, Tebriz'den ayrıldı [17, 27].

Safeviler için hayati önem kesp eden Tebrizi geri almak için tüm gücüyle mübarize aparan Hamza Mirze gerek ordusunun zayıflığı ve gerekse kendine muhalif olan beyler yüzünden isteyine nail olamadı. Osmanlının Tebrizde varlığını koruması etraf bölgelerdeki beglerin kendi rızaları ile Osmanlı idresini kabul etmesine sebep oldu. Karacadağ Sancakbeği Halife Ansar Oosmalı Devletine tabi olmuş ve Karacadağ Sancağı ile birlikte Tebriz'e bağlı son yerlerden Merend, Dizmar, Zunuz ve Gerger ile birlikte Aras kuzeyindeki Ordubad bölgesi, itaat yoluyla ve Nahçıvan ile Kapan ve Urut-Kalesi gibi yerler de Kızılbaş muhafızlarıyla vuruşan yerli halkının isteği ile, Osmanlılar'a katılmıştı [9, 358].

Hamana Kalesi. Ferhat Paşa önderliyinde 1586 tarihinde düzenlenen seferde ordu Tebrize varmadan 10 gün önce Tebriz'e üç konak mesafede bulunan Hamana Kalesi'ne ulaştı. Burada başkaldıran ahali tekrar itaat altına alındı. Humana kalesini onartan ve top ile koruyucular koyan serdar Tebrize ileriledi [17, 26].

Ertesi yıl, Şirvan yolunu güvence altına almak ve Kazak hanını itaat altında tutmak için yeni kaleler inşa etmeyi gerekli gören Ferhat Paşa, 30 Temmuz 1587'de Gürcistan'a doğru yola çıktı. Tomanis'e giderek burdan gönderdiği birliklerle kazak hanını itaat ettirdi ve onu Akçakalanı tamir etmek ile görevlendirdi. Gürcüstan hakimlerini itaate getirmek için sağlam kaleler yapılmasına karar verildi. 11 Eylül 1587 Cuma günü Gori (kaynaklarda Görü olarak da geçer) Kalesi yanına varan Serdar, ertesi gün kalenin yapılacak yerlerini hisselerle ayırma ve keşifle ulaştı. 13 Eylül Pazar günü bütün Beglerbeğilere ölçü ile kuleler, burçlar, hisarlar ve hendekler bölüştürülmüş olarak, gün doğarken yapılmaya başlandı. Hepsinden önce işini bitiren Haleb Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın yaptığı Kalekapısına, "Hasanabad" adı verilerek, o gün

şenlikler yapıldı. Defterdar Hasan Efendi eliyle Gori'deki kilise Padişahın adına camiye çevrilererek, 2 Ekim Cuma günü ilk namazı kılınıp, hutbesi okundu. Gori Beylerbeyiliği, Varazaoğlu Mahmud Han'a verilip, Trabuzon Beylerbeyi Çerkes Haydar Paşa eyaleti çerisiyle muhafız tayin edildi. Kapukulu ve Tımarlı asker ile önceki sınıflardan bol dirlik ve maaş isteyenler yazılıp kaldılar Sekiz milyon akça ve doksan bin kile¹ arpa ve buğdayla anbarlar dolu bırakıldı. Top ve mühimmatı konulan Gori'den Serdar ile ordu, 7 Ekim Çerşamba günü Erzurum'a doğru yola çıktı [17, 37-39; 9, 363].

Gence Kalesi. Safevi devletinde yaşanan olaylar ve Hamza Mirza'nın 5 Aralık 1586 da öldürülmesinin ardından Safevilerle barış görüşmeleri başarısız oldu. Osmanlılar, Hamza Mirza'nın ölümünden sonra Kızılbaş emirleri arasındaki iç çatışmalardan yararlanarak Azerbaycan'ın fethini tamamlamak amacıyla askeri sefere başladılar. Siyasi ve askeri durum, Osmanlı'nın Azerbaycan'da, özellikle Karabağ vilayetinde askeri hedeflerini gerçekleştirmesini kolaylaştırdı. 1588 yılında Gence ve Karabağın fethiyle görevlendirilen Ferhat Paşa beşinci seferine çıktı. Safevilerin Gence hakimi Ziyadoğlu Muhammed tüm ahali ile birlikte şehri önceden terk etdi. Böylece 1 Eylül tarihinde Osmanlı ordusu kolayca şehre girdi [7, 3-4].

Şehrin askerler tarafından yağmalanmasının karşısını alan serdar iki gün yapılacak kale ve surun keşfini yaparak 3 Eylül 1588 günü güneş doğarken kalenin inşasını başlattı. İmar, her kolda geceli-gündüzlü devam etti. Gence imarını ve ordugahı korumak üzere, çerisi ile 7 Eylül günü gelen Demirkapu muhafızı ve Şirvan Serdarı Cefer Paşa'yı, Beylerbeyiler törenle karşılayınca, o da gelip Serdar Ferhad Paşa'nın elini öptü. Gence kalesi 6000 arşından çok bir çevre, hendek, beden ve burçlarla yapıldı ve 40 günde tamamlandı. İçhisardan başka Dışkale'nin çevresi 3800 arşın, yüksekliği 10, eni de üç arşındı; 43 kulesi ve 7 yerden demir kapısı vardı. Temel açılması da hesap edilince kalenin yapımı 43 günde bitirildi. Ferhat Paşa Gence kalesinin yapımının tamamlanmasının ardından buraya yiyecek, asker ve mühimmat bırakıp 14

¹ 40 litrelik hububat ölçüsü.

Ekim Cuma Namazından sonra Gence'den ayrıldı [12, 767].

Gence kalesinin inşası ve burada askeri birliğin yerleştirilmesi bölgede Osmanlılara büyük üstünlük kazandı. Şirvandaki kalelerin savunmasında askeri desteyin sağlanmasının yanı sıra Osmanlı birliklerinin Karabağdan Şirvana güvenli hareketi sağlanmış oldu. Ayrıca yeterli mühimmat ve erzak ile donatılan kale Safevi devleti ile mücadelede bir askeri üs olarak kullanıldı [7, 4].

Bunun ardından bölgede Safevilerin varlığının tamamen bittiğinin anlayan Simon Han, Kaçarlı İskender Han (Gence hakimi Muhammed hanın akrabasıdır), Yirmidörtlü Ulusu Beğleri'nden Partaloğlu Mustafa Paşa, Berde Hakimi Ali Sultan gibi beyler serdarın hüzuruna gelerek Osmanlıya itaatlerini bildirdiler [17, 54].

Netice.

1578-1590 Osmanlı-Safevi Savaşı sırasında Osmanlı ordusu stratejik açıdan önemli Azerbaycan şehirlerini ve kalelerini ele geçirdi ve burada güçlenmeye çalıştı. Osmanlı Padişahının emriyle ele geçirilen Azerbaycan şehirleri ve kaleleri savaşlar sırasında tahrip edildiğinden, işgal altındaki şehirlerde kaleleri güçlendirmek amacıyla müstahkem kale sistemleri inşa edilmeye başlandı. Birincil kaynaklardan elde edilen veriler, Osmanlı devletinin Azerbaycanın stratejik öneme sahip olan kentlerine ve kalelerine büyük önem verdiğini bir kez daha doğrulamaktadır.

Böylece Osmanlının Azerbaycanda askeri gücünü sürdürebilmek için stratejik öneme sahip olan kaleleri bir arac olarak kullanması 1578-1590 yılları arasında yaşanan savaşta bölgedeki tüm siyasi ve idari üstünlüğü ele almasıyla sonuçlandı. Bir biri ardıyla ele geçirilen Şamahı, Revan, Tebriz ve Genge gibi stratejik mevkilerde yer alan kalelerin yapımı bölgedeki Osmanlı varlığının yerli hakimler tarafından kabul edilmesini sağladı. Kalelerde bıraktığı askerler sayesinde Sefevi birliklerinin hücumlarını def ederek, şehirlerde ve köylerde idari yapı oluşturuldu. Tüm bu gelişmeleri dahilinde yaşanan sorunlar nedeniyle uzaktan izlemek zorunda kalan Sefeviler Osmanlı Sultanının bütün şartlarını kabul ederek barış antlaşmasını imzalamaya mecbur oldu. 1590 tarihinde imzalan

antlaşma ile topraklarının büyük bir kısmında Osmanlı idaresini tanıdı.

Savaşlarda yaşanan yenilgiler Safevi şahını orduda islahatlar yapmaya teşvik etdi. Ardından 1603-1607 yıllarında Şah Abbas işgal altındaki Azerbaycan topraklarını kurtarmak için askeri hareket başladı. Ancak Osmanlı'nın Azerbaycan'da inşa ettiği kalelerde gerek askeri gerekse mühimmat olarak sağlam bir şekilde yerleşmiş olması, onun uzun süre direnmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Aydın Mustafa, Revan, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 35, 26-29, TDV Yayınları, Ankara, 2001.

2. Boran Ali, Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi, C. 10, 347-363. Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 1999.

3. Çetin Sungur, Rahimizade İbrahim Harami Çavuşun Zafername-i Sultan Murad Han adlı eserinin transkripsiyonu, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale üniversitesi, Kırıkkale, 1998.

4. Ebubekir Bin Abdullah, Sark seferleri, Hazırlayan: Süleyman Lokmacı, İstanbul, 2018.

5. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan, Nəşrə hazırlayan: Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012.

6. Eyice, Semavi, Kale, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 24, 234-242, TDV Yayınları, Ankara, 2001.

7. Guliyev Ahmad, The Ottoman Fortification of Ganja and Provincial Administration. OTAM, 39/Bahar 2016.

8. İzgi Şuayib, 986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2006.

9. Kırgızoglu Fahrattin, Osmanlının Kafkas Ellerini Fethi, Sevinç Matbası, Ankara, 1976.

10. Koçyiğit Pınar, Resimli Bir Osmanlı Gazânâmesi: Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) ve Nusretname'si (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi H. 1365), Yüksek Lisans Tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, 2012.

11. Kütükoğlu Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münasibetleri (1578-1612). Özal Matbaası, İstanbul, 1993.

12. Münşi İsgəndər bəy Türkman, Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi), I Kitab, Fars dilindən çevirən: Şahin Fazil, Bakı, Şərq-Qərb, 2010.

13. Münşi İsgəndər bəy Türkman, Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi), II Kitab, Fars dilindən çevirən: Şahin Fazil, Bakı, Şərq-Qərb, 2014.

14. Nəcəfli Tofiq, Asafi Dal Mehmet Çelebinin “Şücaətnamə” əsəri XVI əsr Azərbaycan tarixinin mənbəsi kimi. // Qarapapaqlar. Tbilisi, 2011, №5 (47), s. 26-33.

15. Nəcəfli Tofiq, Səfəvi Osmanlı Münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında), Bakı, Turxan NPB, 2015.

16. Peçevi İbrahim, Tarih-i Peçevi, C. 2, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

17. Rehimizade İbrahim Çavuş Harami, Kitab-ı Gencene-i Feth-i Gence Haz. Günay Karaağaç, Adnan Eskikurt, Çamlıca, 2010.

18. Rıhtım Mehmet, Azərbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI. Asırda Bakü, Journal of Qafqaz University, Number 20, 2007, s. 34-42.

19. Tarihi Osman Paşa (Özdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M. 1585), Haz: Zeyrek Yusuf, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.

20. Yıldız Kenan, Talikizade Mehmed Subhi'nin Gürcistan Seferi Tarihçesi (Tahlil ve Metin), Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi, İstanbul, 2001.

21. Фарах Гусейн. Осmano-сефевидская война 1578-1590 гг., Баку, Нурлан, 2005.

Xülasə

Könül Vəliyeva

Azərbaycanın Osmanlı İdarəsinə Keçən Şəhər və Qalalarında Müdafiə Sisteminin Möhkəmləndirilməsi (1578-1612-ci illər)

1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsi zamanı Osmanlı ordusu Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli şəhər və qalalarını ələ keçirərək orada güc qazanmağa çalışırdı. Osmanlı sultanının əmri ilə ələ keçirilən Azərbaycanın şəhər və qalaları müharibələr zamanı dağıldığı üçün işğal olunmuş şəhərlərdə qalaları gücləndirmək üçün möhkəmləndirilmiş qala sistemləri tikilməyə başlandı. İlk mənbələrdən əldə edilən məlumatlar bir daha təsdiq edir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycanın strateji əhəmiyyətli şəhər və qalalarına böyük əhəmiyyət verirdi.

Beləliklə, Osmanlının Azərbaycanda hərbi qüdrətini saxlamaq üçün strateji əhəmiyyətli qalalardan bir vasitə kimi istifadə etməsi 1578-1590-cı illər müharibəsində bölgədəki bütün siyasi və inzibati üstünlüyünü ələ keçirməsi ilə nəticələndi. Şirvan, Rəvan, Təbriz və Gəncə ərazilərində bir-birinin ardınca ələ keçirilən qalaların tikilməsi Osmanlının bölgədəki mövcudluğunun yerli hakimlər tərəfindən qəbul edilməsinə şərait yaratdı. Qalalarda qalan əsgərlər sayəsində Səfəvi qoşunlarının hücumlarını dəf edərək şəhər və kəndlərdə inzibati struktur quruldu. Daxildə yaşanan problemlər səbəbiylə bütün bu hadisələri uzaqdan izləmək məcburiyyətində qalan Səfəvilər Osmanlı sultanının bütün şərtlərini qəbul edib sülh müqaviləsini imzalamağa məcbur oldular.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanda Osmanlılar tərəfindən möhkəmləndirilmiş qalaların tarixini ilkin mənbələr əsasında araşdırmaq və bu tarixdə tikilmiş qalalar haqqında məlumatları ümumiləşdirməkdir.

Açar sözlər: Osmanlı-Səfəvi mübarizəsi, Azərbaycan qalaları, hərbi memarlıq, qala, müdafiə qalaları

Summary

Konul Valiyeva

Strengthening The Defense System in The Cities and Fortresses of Azerbaijan Which Came Into The Ottoman Government (1578-1612)

During the Ottoman-Safavid war of 1578-1590, the Ottoman army tried to gain power there by capturing the strategically important cities and fortresses of Azerbaijan. As the cities and fortresses of Azerbaijan captured by the order of the Ottoman sultan were destroyed during the wars, fortified systems began to be built in the occupied cities to strengthen the castles. The information obtained from primary sources once again confirms that the Ottoman state attached great importance to the strategically significant cities and fortresses of Azerbaijan.

Thus, the Ottoman use of strategically important castles as a means to maintain its military power in Azerbaijan resulted in the seizure of all political and administrative predominance in the region in the war of 1578-1590. The construction of successive fortresses in Shirvan, Ravan, Tabriz and Ganja made it possible for local rulers to accept the Ottoman presence in the region. Owing to the remaining soldiers in the fortresses, an administrative structure was established in the cities and villages to repel the attacks of the Safavid troops. The Safavids, who had to watch all these events from a distance due to internal problems, were forced to accept all the conditions of the Ottoman sultan and sign a peace treaty. The purpose of this article is to study the history of fortresses fortified by the Ottomans in Azerbaijan on the basis of primary sources and to summarize information about the fortresses built on this date.

Keywords: *Ottoman-Safavid struggle, Azerbaijan fortresses, military architecture, fortress, defense fortresses*

UOT 94(479.24)

LEYLA BABAZADƏ

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Orta əsrlər tarixi” şöbəsinin elmi işçisi, Azərbaycan
leylaceferli777@gmail.com*

III ƏSRDƏ QAFQAZ ALBANİYASININ SASANILƏR DÖVLƏTİ İLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN SIYASİ MƏNZƏRƏSİ: MÜTTƏFİQLİK, YOXSƏ ASILILIQ?

Açar sözlər: Qafqaz, Qafqaz Albaniyası, Sasani dövləti, xarici əlaqələr, Sasani kitabələri

Giriş

Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsi yalnız Azərbaycan üçün deyil, həm də regionumuz üçün dərin əhəmiyyətə sahibdir. Hələ XIX əsrdən etibarən araşdırılmağa başlayan Albaniya, 2020-ci ildə Vətən müharibəsində zəfər qazanaraq, 30 il işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdikdən sonra daha da aktualıq qazanmışdır. Bu günə qədər haqqında çoxsaylı və geniş həcmli araşdırmalar edilməsinə baxmayaraq, hələ də cavablandırılmamış suallar və tədqiqatı vacib olan məsələlər qalmaqdadır. Odur ki, təqdim olunan məqalə III əsrdə Qafqaz Albaniyasının onu əhatə edən imperiyaların müdaxiləsi kontekstində xarici siyasətinin müstəqilliyi məsələsi üzərində durur. Bu məqsədlə əsas iki sual üzərindən təhlil aparılacaqdır. Birincisi, Qafqaz Albaniyası uğrunda qonşu imperiyaların siyasi maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxaran səbəblər sırasında Albaniyanın coğrafi mövqeyi nə qədər önəmli idi? İkincisi, bütün bu hadisələrin kontekstində Albaniya öz xarici əlaqələrini formalaşdırarkən nə dərəcədə müstəqil qərar vermə haqqında sahib idi?

Qafqaz Albaniyasının məzh III əsrdə Sasaniyədən nə dərəcədə siyasi asılılıqda olmasını aydınlaşdırmaq üçün ilk olaraq dövrün ümumi hərbi-siyasi təhlilə ehtiyacı vardır. İran yaylasında Parfiya dövlətinin dağılması nəticəsində regionda yeni hərbi və siyasi güc olan Sasani dövlətinin meydana gəlməsi Qafqaz Albaniyasının deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqazın tarixi inkişaf xəttində kifayət qədər əhəmiyyətə sahib olsa da, qeyd edilən tarixi prosesləri dərinlən araşdırmaq üçün həm yerli, həm də xarici mənbələr təəssüf ki, məhduddur. Haqqında bəhs olunan bu mürəkkəb dövrlə bağlı elmi paradıq-

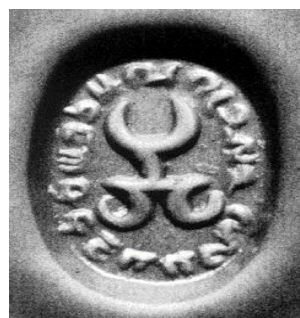
maların çoxu Qafqaz Albaniyasının öz sərhədlərinin yaxınlığında yaranan Sasani dövlətindən asılı olması və beləliklə, Albaniya dövlətinin qonşu dövlətlərlə əlaqələrinin məhz bu kontekstdə öyrənilməsi istiqamətindədir. III əsrin siyasi təhlilini verən mənbələri təhlil edərək bu hipotezin nə qədər aktual olduğunu araşdıracağıq.

Yunan, roma mənbələrində *Albaniya* yaxud *Albanis*, pəhləvi mənbələrində *Ardan*, erməni mənbələrində *Aluank*, gürcü mənbələrində *Rani*, Suriya mənbələrində *Aran* və ərəb mənbələrində *Arran* adlandırılan [1, s.25; 2, s.33; 12, s.7] Qafqaz Albaniyasının siyasi sərhədləri Araz çayından Xnarakertə (Hunan qalasına) qədər uzanırdı [14, s.226; 15, s.4; 16, s.139]. Albaniyanın siyasi coğrafiyasında əsas element onun Xəzəryanı ərazidə yerləşməsi olmuşdur ki, bu da, hər zaman onun şərqlə qərb arasındakı tranzit rolunu aktual saxlamışdır. Antik müəlliflərin Xəzər dənizi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bu ərazinin ticarət əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Belə ki, Herodot Xəzərin uzunluğunun 15, eninin isə 8 günə keçilə biləcəyi haqqında məlumat verir ki, bu da ərəb coğrafiyaşünası Əl-İstəxrinin qeydləri ilə üst-üstə düşür [8, s.82]. Bu fakt, antik dövrdə Xəzər dənizinin tranzit olaraq istifadə edilməsi iddiasını dəstəkləyir. Digər antik müəllif Strabon bir çox müəlliflərə, o cümlədən İsgəndərin yürüşlərinin iştirakçısı olan Aristobulusun ifadələrinə istinad edərək qeyd edir ki, hind malları Hirkan dənizi vasitəsilə Albaniyaya və oradan da Kür çayı ilə daşınaraq *Pontusa* (Qara Dəniz) çatdırılır [8, s.87]. Xəzər dənizinin əhəmiyyəti haqqında qiymətli məlumat verən digər müəllif isə Böyük Plinidir. O, “Təbii tarix” əsərində yazır ki, Hindistandan 7 günə Baktriyaya, *Baktra* çayına,

oradan bu çay vasitəsilə Xəzər dənizinə və Kür çayına çatmaq mümkündür, bundan başqa Hindistandan gələn mallar quru yolu ilə 5 gün ərzində *Pontusa* çata bilər [8, s.87]. Kür çayı da ticarət əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, belə ki, hələ e.ə IV-III əsrlərdən etibarən Çindən gələn mallar Oks (Amu derya) çayı vasitəsilə Kaspiyə, oradan da Kür çayı ilə Albaniya, İberiya, Kolxidadan keçərək Rion çayı vasitəsilə Qara dəniz sahilində yerləşən Fazis (Poti) şəhərinə çatdırılırdı. Kür çayından keçən bu önəmli su yolu haqqında ilk məlumatı Patrokl verir [4, s.88]. Qeyd edilən məlumatlar öz təsdiqini arxeoloji qazıntılar nəticəsində də tapmışdır. Antik dövrdən başlayaraq Kür çayının axarı boyunca yaşayış məskənlərinin mövcudluğu bu çayın gəmiçilik üçün yararlı olmasının nəticəsi idi [4, s.90]. Bütün bu məlumatlara sahib olması ehtimalı yüksək olan romalıların Albaniya torpaqlarına dəfələrlə hücum etməsi təəccüblü deyil. Sasanilər üçün Albaniyanın əhəmiyyəti daha dərin səbəblərə bağlı idi. Sasanilərin Şimal qonşusu olan albanlar Sasaniləri köçərilərin hücumundan qorumaq üçün bufer zona rolunu oynayırdı, belə ki, köçərilər Albaniyanın Çola vilayətindən, daha dəqiq desək, Böyük Qafqaz dağları ilə Xəzər dənizi arasında yerləşən Alban qapılarından keçərək, yalnız Albaniya üçün deyil, həm də İran və Roma üçün də təhlükə yaradırdı [14, s.169]. Bundan ziyadə, Romanın hücumlarına qarşı Albaniya və digər Qafqaz ölkələri ilə müttəfiqlik Sasanilər dövlətinin gücünə güc qatırdı. Ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi də *Arranın* (Albaniyanın) Sasani şahlarının diqqətində olduğunu və şimal tayfalarının basqınlarından qorxu çəkərək oradakı bütün işləri diqqətlə izlədiyini yazaraq köçərilərin Sasanilər dövləti üçün yarada biləcəyi təhlükənin ciddiyyətini vurğulayır [3, s.33]. Qonşu dövlətləri Albaniya uğrunda toqquşmağa gətirib çıxaran səbəbləri analiz edə bildiyimiz halda, eyni dövrlərdə Alban xalqının, Alban dövlətinin mövqeyini əks etdirən mənbələrin məhdudluğu, Albaniya dövlətinin və ərazidə yaşayan xalqın yaşamasını təhlil etməyi çətinləşdirir. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinin öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli mənbə hesab olunan Moisey Kalankatunun “Alban tarixi” əsərində belə 3-cü yüzillikdə baş verən əhəmiyyətli hadisələrə dair heç bir fakta rast gəlmirik: “Aran-

dan Cəsur Vaçaqanın dövrünədək nə qədər zaman keçdiyi məlum deyil...” [14, s.226] Bəhs edilən dövr, II əsrin I yarısından fasilələrlə təxminən 510-cu ilə kimi Albaniyada hakimiyyətdə olan Arşakilər sülaləsinin dövrünə düşür. [17, s.240]

Sasanilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə İranda siyasi idarəetmədə baş verən dəyişiklik, Cənubi Qafqazın həm Sasanilərlə, həm də Roma ilə siyasi münasibətlərinin formalaşmasında açar rolunu oynamışdır. Bütün bu proseslərin fonunda, bəhs etdiyimiz dövrdə Sasanilərin Cənubi Qafqazda apardığı aktiv xarici siyasəti onun bir sıra qonşu dövlətlərlə toqquşmasına gətirib çıxartmışdır. Münasibətlərin sonrakı mərhələsində Albaniyada IV əsrdə xristianlığın qəbulu, siyasi və hərbi toqquşmalar üçün Sasanilərin əlində fürsətə çevrildi. Belə ki, IV əsrdə Cənubi Qafqaz, Bizans və Sasani dövlətinin təsir dairəsinə bölünmüşdür [6, s.32]. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Albaniyanın Sasanilər ilə mədəni-siyasi əlaqələrinin təzahürü özünü eyni zamanda pəhləvi yazısının Albaniya hüduqlarında istifadəsində göstərir. Bu mənada, Albaniya hökmdarı Asuagen, Şahzadə Asay və Albaniya Katalikosuna məxsus möhürləri xüsusilə vurğulamaq gərəkdir (Bax: şəkil №1 və №2) [11, s.59].

Şəkil 1. Alban Hökmdarı Asuagenin möhürü [9, s.62].

Şəkil 2. Albaniyanın Böyük Katalikosunun möhürü [9, s.65].

Hər iki dövlət arasında III əsrdə mövcud olan əlaqələri təhlil etmək üçün qədim Alban şəhərlərinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən artefaktlar arasında pullar və sikkələr mühüm yer tutur. 1953-cü ildə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 3 nömrəli yaşayış yerinin ilk təbəqəsində, 3.1 metr dərinlikdə I Şapurun adına kəsilmiş sikkə [4, s.19], 2 nömrəli yaşayış məskənində III əsrin sonu IV əsrin əvvəllərinə aid olduğu düşünülməyən Roma pulu tapılmışdır. 1964-cü ildə Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan, uzun müddət siyasi və mədəni mərkəz kimi aktuallığını saxlayan Qəbələ şəhərindəki arxeoloji qazıntı sahəsindən Sasani şahı II Bəhramın (276-293) adına kəsilmiş draxmaların olduğu dəfinə aşkar edilmişdir. 200 sikkədən ibarət olan bu dəfinədə Parfiya və Roma hökmdarlarının da pullarına da rast gəlinir. Bu tapıntılar, Albaniyanın həm region dövlətləri, həm də qərblə ticarət əlaqələrinin mövcudluğunu və Qəbələnin bu əlaqələrdə yer aldığı sübut edir [3, s.132].

III əsr regionda siyasi maneərlərin, münacişlərin, radikal dəyişikliklərin bol olduğu yüzillik kimi xarakterizə olunur. III əsrdə Albaniya dövlətinin nə dərəcədə müstəqil siyasət yürütdüyünü analiz etmək üçün ən önəmli faktlardan biri Sasani-Roma müharibəsi gedişində Roma imperatoru Valeryanın Sasanilərə əsir düşməsindən sonra Şapurun Qafqaz xalqlarına yazdığı məktub və albanların bu məktuba münasibətidir. Mənbədə bu cümlələr yer alır: *“Bactriani et Hiberi et Albani et Tauroscythae Saporis litteras non receperunt sed ad Romanes duces scripserunt auxilia pollicentes ad Valerianum de captivitate liberandum”*. [19, s.6]. “Baktriyalılar, İberiyalılar, Albanlar və Skiflər Şapurun məktubunu qəbul etməkdən imtina etdilər və Romaya yazıb Valeryanı əsirlikdən azad etməyə kömək edəcəklərini söz verdilər” [19, s.7].

Məktub təsdiq edir ki, 260-cı ildə Albaniyanın Sasaniyədən siyasi asılılığı yox idi və xarici əlaqələrini tənzimləmək üçün qərar vermək hüququnu özündə saxlayırdı.

Qeyd olunan hadisədən sonra cərəyan edən proseslərin ümumi xəritəsini canlandırmaq üçün ən önəmli mənbələr arasında I Şapurun Persopolis yaxınlığında Nəqşi-Rüstəmdəki Kaba-i Zərdüştdə res-gestae-si (SKZ), Paukilili

Kral Nersenin yazısı (NPI) və möbid Kartirin Nəqşi-Rəcəbdəki yazısı yer almaqdadır [21, s.184]. Bu yazılar Sasaniyənin işğalçı siyasəti və eyni zamanda region xalqlarının tarixi haqqında bilgilər əldə etməyimiz baxımından önəmli olsa da, mətnin Şapur tərəfindən sifarişlə yazıldığını nəzərə alaraq kitabənin subyektiv məzmun daşdığını diqqətdə saxlamalıyıq.

Beləliklə, Qafqazın siyasi mənzərəsini ilk olaraq I Şapurun 260-cı il Eddessa döyüşündən sonra Kaba-i Zərdüştdə 3 dildə (parfiya, orta fars və yunan) oydurduğu kitabədən canlandırmaq bilirik [20, s.60]. Kitabədə məlumat verilir ki, I Şapur Albaniya dövlətini Sasani dövlətinin tərkibinə qatmağa nail olmuşdur [13, s.23]. Nəqşi Rüstəmdəki bu kitabədə I Şapur öz səltənətini belə bəyan edir: (Pəhləvi variantı) *“Ērānšāhar xwadāy ahēm ud dārām šāhar: Pārs, Parθaw, Xūzestān, Mēšān, Āsūrestān, Nōdšīragān, Arabāyestān, Ādurbādagān, Armin, Wiržān, Sīgān, Ardān, Balāsagān yad fraxš ō Kaf kōf ud Alānān bar, ud hamag Parišxwār kōf, Māδ, Wurgān, Mary, Harēw, ud hamag Abaršahr, Kermān, Sagestān, Tūyrān, Makurān, Pāradān, Hindestān, Kūšānšāhar yad fraxš ō Paškabūr ud yad ō Kāš, Sūyd ud Čācestān marz, ud az hō ārag zrēh Mazūnšāhar”* [20, s.61]. “Mən Eranşahr hökmdarıyam və bu bölgələrə sahibəm: Fars, Parfiya, Xuzistan, Meşan, Assuriya, Adiabene, Ərəbistan, Adurbadagan, Ermənistan, Gürcüstan, Sıqan, Ardan (Albaniya), Balasaqan, Qafqaz dağları və Alan qapılarına qədər, Peşavar, Midiya, Gurgan, Mərv, Heratın bütün dağ silsilələri və bütün Abarşahar, Kirman, Sistan, Turan, Makran, Paradene, Hindistan, Kuşanşəhr, Pişəvərə qədər və Kəsgər, Soqdiana və Daşkənd dağlarına qədər və dənizin digər tərəfinədəki Oman” [20, s.61]. Kitabədən də aydın olur ki, Albaniya *Ērānšāhar* sərhədləri içərisində göstərilmişdir.

260-cı ildə Albanların I Şapurun məktubunu qəbul etməyib Romaya kömək təklif etməsi çox güman ki, Sasaniyənin Romanı məğlub etdikdən sonra Albaniyaya hücum edib onu işğal etməsinə rəvac vermişdir ki, bu siyasi asılılıq da öz əksini yuxarıda qeyd edilən kitabədə tapmışdır. Nəzərdə saxlamalıyıq ki, Romanın artıq Albaniyanı və digər Qafqaz ölkələrini qorumaq gücü yox idi [12, s.10]. Lakin Sasaniyənin Alba-

niyaya nə zaman hücum etdiyi haqqında mənbələrdə heç bir məlumat rast gəlinmir.

Kitabənin pəhləvi dilində olan variantından da məlum olur ki, Albaniya ölkəsi pəhləvi mənbələrində *Ardan* adlanırdı. Qeyd olunan yazıda, Albaniya ilə bərabər 27 ərazinin də adı çəkilir. Xəzər sahillərində yerləşən Balasaqan (Balāsagān) vilayətinin adı da ilk dəfə məhz bu üçdilli kitabədə verilir [6, s.26]. Bu fakt özlüyündə bəhs edilən dövrdə Balasaqanın Albaniyadan asılı olmadan idarə edilən müstəqil vilayət olduğuna işarədir [12, s.10].

Bu məqalədə bəhsi keçən I Şapurun kitabəsinin atası Ərdəşirin kitabəsindən fərqləndirən ən önəmli cəhət budur ki, Şapur eyni zamanda “İranın” (*Ērānšahr*) və “İran olmayan” (*Aneran*) ərazilərin şahı kimi qeyd edilirdi [7, s.42]. Bundan əlavə, Ərdəşirin kitabəsində Albaniya krallığının adına rast gəlməməyimiz də onu göstərir ki, onun dövründə Albaniya hələ də siyasi müstəqilliyini saxlamışdır.

Təəssüf ki, 260-272-ci illərdə Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr haqqında heç bir məlumatımız yoxdur [9, s.92]. Lakin, qonşu Sasanilər dövlətində sürətli hakimiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi nəticəsində 272-293-cü illəri əhatə edən kiçik bir dövrdə 4 şahın bir-birini tez tez əvəz etdiyi məlumdur. Hakimiyyət dəyişikliyi bu ardıcılıqla davam etmişdir: I Hörmüz (272-273-cü illər), I Bəhram (273-276-cı illər), II Bəhram (276-293-cü illər), III Bəhram (293). Böyük ehtimal ki, III Bəhram hakimiyyət uğrunda daxili mübarizə nəticəsində belə tez taxtını itirmişdir. Bundan əlavə, qeyd olunan dövrdə İran coğrafiyasında aktual olan digər hadisə isə Sasanilər ilə Roma arasındakı hərbi qarşıdurmanın birincinin məğlubiyyəti ilə bitməsi idi. Sasanilər dövlətində bütün bu uğursuzluqların səbəbi kimi şərqdə şahzadə Hörmüzün müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə və üsyan göstərilir [5, s.263]. Bəhs etdiyimiz zaman kəsiyində baş verən hərbi və siyasi hadisələrin Qafqaz Albaniyasına necə təsir etməsi ilə bağlı heç bir yazılı mənbədə məlumat olmasa da, Albaniyanın Sasanilərdən hərbi-siyasi asılılığını iddia edən hipotezlərə qarşı həmin dövrdə İran coğrafiyasında hakim olan Sasanilərin daxilində hakimiyyət uğrunda çekişmələr, Roma ilə apardığı müharibədə məğlub olması və imperiyanın əyalətlərində üsyanların baş verməsi

fonunda Sasanilərin hərbi-siyasi gücünün zəifləməsi və onun Arazın sol sahilində yerləşən Albaniya dövləti üzərində siyasi iradəsinin zəiflədiyi iddiasını gücləndirir.

III əsrin 70-80 ci illərində Roma imperatorlarının Sasanilər üzərinə cavab hücumları təşkil olunur ki, bu savaqların nəticəsindən Qafqaz ölkələrinin də təsirləndiyini düşünmək olar. “... *Bactriani, Seres, Hiberi, Albani... veluti praesentem paene venerati sunt deum*”. “baktriyalılar, sereslər, iberiyalılar, albaniyalılar... onlara sanki Tanrı kimi hörmət edirdilər”. [19, s.277] Albanların 260-cı ildə Romaya yazdığı dəstək məktubunun ardınca, onların Roma İmperatoru Avreliana göstərdikləri hörmət Sasani vassallığında olan bir ölkə üçün xarakterik sayıla bilməz. Lakin, Sasani-Roma müharibəsinin yekununda 298-ci ildə imzalanmış Nisibis sülhünün şərtlərinə nəzər saldıqda Albaniyanın qonşu dövlətlərdən fərqli olaraq bu sülh müqaviləsində adının çəkilməməsini görürük ki, bu da öz növbəsində Albaniyanın bu sülhün siyasi yekunlarından təsirlənmədiyini göstərir [12, s.10].

I Şapurdan təxminən 20-30 il sonra dörd kitabənin müəllifi olan rahib Kartir Sasani hökmdarının göstərişi ilə “İran” (*Ērānšahr*) və “İran olmayan” (*Aneran*) ölkələrin ərazisində od məbədləri qurduğu, zərdüştlüyün ayinlərini təbliğ etdiyi və həmin ərazilərdə yaşayan zərdüşt kahinlərini qoruması haqqında ətraflı məlumat verir [17, s.29]. “*ādur ud mowmard cē pad šahr ī Anērān... šahr ud Wiruzān ud *Alān ud Balāsagān tā frāz ō Alānān dar*” [20, s.61]. (Odun və rahiblərin olduğu *Aneran* əraziləri...İberiya, Albaniya, Balasaqan əraziləri...) Maraqlıdır ki, sözü gedən kitabə də I Şapurun kitabəsində olduğu kimi Balasaqan ərazisini Albaniyadan ayırır. Bu da şərqdə Xəzər dənizi və cənubda Atropatena ilə həmsərhəd olan Balasaqanın III əsrdə siyasi qurum olması faktını gücləndirir. Kitabədə Albaniyadan “*Ērānšahr*” sərhədlərindən kənardə bəhs edilir ki, bu da öz növbəsində III əsrin sonunda İranda II Bəhramın dövründə (276-293-cü illər) hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində Sasanilərin siyasi gücünün zəifləməsi ilə izah olunur [10, s.23]. Belə ki, II Bəhram oğlunun taxta varisliyini önə çəkərkən, digər tərəfdən I Şapurun həyatda olan yeganə oğlu Narseh taxt üçün digər güclü namizəd idi.

III əsrin sonu üçün xarakterik olan siyasi mənzərəni canlandırmaq üçün digər önəmli mənbə hökmdar Nersenin (293-305-ci illər) kitabəsidir. Bu kitabədə Qafqazdan Nersiyə hakimiyyətə gəlmək üçün kömək edən hökmdarlar arasında Balasaqan hökmdarının da adı çəkilir [20, s.63]. Təxminən yarım əsr əvvəl Balasaqan şahının I Ərdəşirlə olan ittifaqının [20, s.63] analoji davamı olaraq İran yaylasının siyasi mənzərəsini təsvir edən hər 3 kitabədə Balasaqanın müstəqil qurum kimi göstərilməsi onun Cənubi Qafqazda siyasi kimliyə sahib olması iddiasını möhkəmləndirir. Lakin, bu iddia, Balasaqanda alban etnik kimliyinin mövcud olması faktını dəyişdirmir [14, s.99].

Sasani propaqandasının tərkib hissəsi hesab oluna bilən bu kitabələr III əsr üçün xarakterikdir və digər dövrlərdə heç bir analoqu yoxdur. IV əsrdə üçün isə Albaniya və Sasanilər arasında daha çox müttəfiqlik münasibətləri xarakterikdir ki, bu da öz əksini IV əsr müəllifi Ammian Marsellinin qeydlərində tapır [18, s.22].

Nəticə

III əsrdə Sasanilərin siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra həm İran yaylasının, həm də Cənubi Qafqazın dini, siyasi xəritəsində və hərbi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. İran coğrafiyası üçün daha əvvəl xarakterik olmayan *Ērānšahr* coğrafi adı siyasi elitada hakim oldu ki, bu ad özü özlüyündə Sasanilərin işğalçı siyasətinin təzahürü idi. İran yaylasında kök atan Sasanilərin yürütdüyü bu işğalçı siyasət əlbəttə ki, onunla coğrafi sərhədlərə sahib olan qonşu dövlətlərdən, xüsusilə də Arazdan şimalda yerləşən Albaniyadan yan keçməmişdir ki, bu işğalçı propaqanda I Şapurun, Nersenin və Möbid Kartirin kitabələrində öz əksini tapır. Lakin, hər üç kitabənin daxili auditoriya üçün hesablanmış ola biləcəyi və sifarişlə yazıldığı iddialarını unutmadan faktiki arqumentləri analiz etməkdə fayda vardır. Belə ki, I Şapurun məktubunu qəbul etməkdən imtina edən və Romaya dəstək ifadə edən Albaniyanın, cəmi 1 il sonra Şapurun kitabəsində onun işğal etdiyi dövlətlər sırasında adının çəkilməsi şübhəli və düşündürücüdür. Etnik və siyasi sərhədlərin stabil olmadığı bir dövrdə daimi vassallıq və ya daimi müstəqillik məsələsinin irəli sürülməsi yanaşması mübahisə doğurur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev R.Ə. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisi. Bakı, Turxan NPB, 2017, 334 s.
2. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993, 157 s.
3. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 616 s.
4. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında) – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961, 179 s.
5. Дьяконов М. М. Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, 444 с.
6. Касумова С. Азербайджан в III - VII вв. (Этнокультурная и социально - экономическая история). - Баку: Элм, 1993, 140 с.
7. Кафар-заде. Л. «Вопросы раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии» Баку: Турхан, 2017, 248 с.
8. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. - III век н.э. - Баку: «Мутарджим», 2008, 228 с.
9. Тревер К.В. “Очерки по истории и культуре Кавказской Албании: IV в. до н.э.- VII в. н.э.” 1959, 391 с.
10. Farrokh.K., Sánchez-Gracia, J., Maksymiuk, K. (2019). “Caucasian Albanian warriors in the armies of pre-Islamic Iran”. HISTORIA I ŚWIAT, 8, pp.21-46.
11. Gadjev M.S. The Role and Place of Middle Persian Language and Writing in Caucasian Albania. Vostok (Oriens). 2021. No. 5. Pp. 59–70.
12. GIPPERT J, SCHULZE W, ALEKSIDZE Z, “Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai” Turnhout, Brepols, 2009. 2 vol. 530 p.
13. Kaveh FARROKH, Javier SÁNCHEZ-GRACIA, Katarzyna MAKSYMIUK, Caucasian Albanian Warriors in the Armies of pre-Islamic Iran, Historia i Świat 8 (2019), 21-36
14. Mammadova F. “Caucasian Albania and Albanians”. Second edition. Bakı, 2021. 512 p.,

15. Movses Dasxuranc'i, The History of the Caucasian Albanians, tr. C.J.F. DOWSETT, London 1961. 253p.

16. Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, London, England 1978.

17. Rapp, Stephen H. The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. London and New York. 2016. 513p.

18. The roman history of Ammianus Marcellinus, during the reigns of the emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Va-

lens. translated by C.D. Yonge, with a general index. London: 1894.

19. The scriptores historiae Augustae. volume III. With an English translation by David Magie. Harvard university press. Cambridge, Massachusetts, London, England. First published 1932 reprinted 1954, 1961, 1968, 1982, 1998.

20. Touraj Daryaei "Armenia and Iran: The Birth of Two Nations in Late Antiquity". ELECTRUM* Vol. 28 (2021): 59–67

21. Wiesehöfer J. Ancient persia from 550 BC to 650 AD. Translated by Azizeh Azodi. I.B. Tauris Publisher. London, New York. 2001. 344p.

Summary

Leyla Babazada

The political landscape of relations between Caucasian Albania and the Sasanian state in the III century: Alliance or dependence?

The political borders of Caucasian Albania (a kingdom in Southern Caucasus), called Albania or Albanis in Greek and Roman sources, Aluank in Armenian sources, Rani in Georgian sources and Arran in Syrian and Arabic sources, stretched from the Aras River to Hunan Fortress. During the existence of Caucasian Albania, it has always been in the circle of interest of bordering countries. The first reason was Albania's geographical location. The facts provided by ancient authors about the Caspian Sea emphasizes the commercial importance of this area. While we can analyze the reasons that led neighbouring countries to clash with Albania, at the same time the lack of primary sources reflecting the position of the Albanian people and the Albanian state, it is difficult to investigate the approach of the Albanian state and the people living in the area. The importance of Albania to the Sassanids was due to deeper reasons. Thus, the Albanians, the northern neighbour of the Sassanids, acted as a buffer zone to protect Iran from nomadic attacks. After the Sassanids seized political power in the third century, significant changes took place in the religious, political map, and military life of both the Iranian plateau and the South Caucasus. This aggressive policy of the Sassanids, rooted in the Iranian plateau, certainly did not go unnoticed by neighbouring countries, especially Albania, which is reflected in the inscriptions of Shapur I, Nerseh and Rahib Kartir. However, to determine the extent of dependency of Caucasian Albania on Sassanids in the third century, it first needs a general military-political analysis of the period. In this regard, it is useful to analyze the factual arguments, keeping in mind that all three inscriptions may have been designed for an internal audience and written by order. Thus, the fact that Albania, which refused to accept Shapur I's letter and expressed support for Rome, mentioned in Shapur's inscription only a year later among the states that were occupied by Shapur I, is doubtful. At a time when ethnic and political borders are unstable, the approach to the issue of permanent vassalship or permanent independence is controversial. This article studies the Sassanid inscriptions and primary sources and describes the political landscape of Albanian Sassanid relations in the III century.

Keywords: *Caucasus, Caucasian Albania, Sasanian state, foreign relations, Sasanian inscriptions*

Резюме

Лейла Бабазаде

Политический ландшафт отношений Кавказской Албании и Сасанидского государства в III веке: Союз или зависимость?

Политические границы Кавказской Албании (царство на Южном Кавказе), именуемой в греческих и римских источниках, Албания или Албанис, в армянских источниках Алуанк, в грузинских источниках Рани и в сирийских и арабских источниках Арран, простирались от реки Аракс до крепости Хунань. За время существования Кавказская Албания всегда была в кругу интересов сопредельных стран. Первой причиной было географическое положение Албании. Приведенные античными авторами факты о Каспийском море подчеркивают торговое значение этого района. Хотя мы можем анализировать причины, которые привели соседние страны к столкновению с Албанией, в то же время отсутствие первоисточников, отражающих позицию албанского народа и албанского государства, затрудняет исследование подхода албанского государства и народа проживающих в районе. Важность Албании для Сасанидов была обусловлена более глубокими причинами. Так как, албанцы, северные соседи Сасанидов, выступали в качестве буферной зоны для защиты Ирана от нападений кочевников. После захвата политической власти Сасанидами в III в. произошли значительные изменения в религии, политической карте и военной жизни как Иранского плато, так и Южного Кавказа. Эта агрессивная политика Сасанидов, укоренившийся на Иранском плато, уж точно не осталась незамеченной соседними странами, особенно Албанией, что нашло отражение в надписях Шапура I, Нерсеха и Рахиб Картира. Однако для определения степени зависимости Кавказской Албании от Сасанидов в III в. сначала необходим общий военно-политический анализ периода. В связи с этим полезно проанализировать фактические аргументы, имея в виду, что все три надписи могли быть рассчитаны на внутреннюю аудиторию и написаны по заказу. Таким образом, вызывает сомнение тот факт, что Албания, отказавшаяся принять письмо Шапура I и выразившая поддержку Риму, упоминается в надписи Шапура только через год в числе государств, оккупированных Шапуром I. В то время, когда этнические и политические границы нестабильны, подход к вопросу о постоянном вассалстве или постоянной независимости является спорным. В данной статье рассматриваются сасанидские надписи и первоисточники, а также описывается политический ландшафт албанских сасанидских отношений в III веке.

Ключевые слова: Кавказ, Кавказская Албания, Сасанидское государство, международные отношения, сасанидские надписи.

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV

*tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Azərbaycan Respublikasının tarixi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
emrahov48@mail.ru*

VAQİF ŞÜKÜROV

*ADPU-nun dissertantı, Azərbaycan
vaqif.01.11.74@gmail.com*

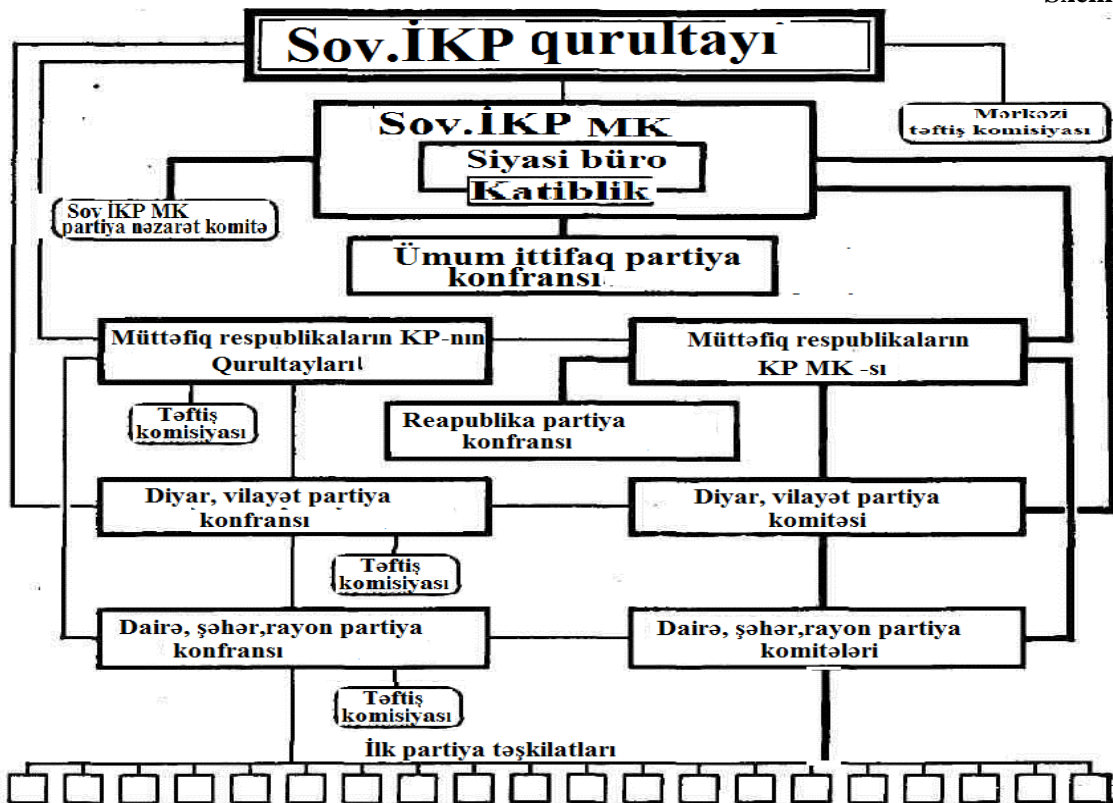
AZƏRBAYCAN KOMMUNİST PARTİYASI XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ

Açar sözlər: kommunist, partiya, komitə, qurultay, sovet

XX əsrin 50-60-cı illərində SSRİ-də vahid idarəetmə sistemi formalaşmışdı. Bu sistemin ən yuxarı eşelonunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP) dururdu. Sov.İKP-yə Baş katib rəhbərlik edirdi. Katiblikdən sonra ikinci

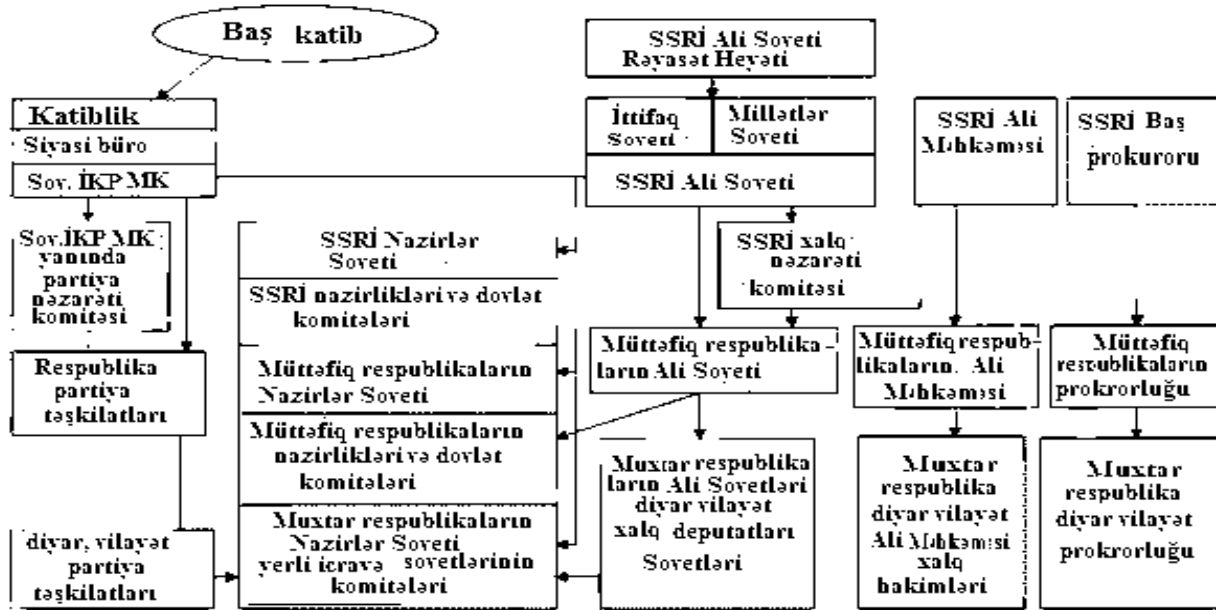
pillədə Siyasi büro dayanırdı. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi respublika diyar, vilayət partiya təşkilatlarına, həmçinin SSRİ Nazirlər Sovetinə rəhbərliyi həyata keçirirdi.

Sxem 1 (19)

SSRİ Ali Soveti iki sovetdən- İttifaq və Millətlər sovetindən təşkil olunurdu. SSRİ Ali Soveti SSRİ Xalq Nəzarəti Komitəsi, müttəfiq respublikaların Ali Sovetləri ilə qarşılıqla əla-

qədə fəaliyyət göstərirdi. SSRİ Ali Məhkəməsi və SSRİ Baş Prokurorluğu da yuxarıdan aşağıya doğru nəzarəti həyata keçirirdi. Qeyd olunan struktur aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur.

Azərbaycanda Sov.İKP hakimiyyətini həyata keçirən orqan kimi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan KP MK) partiya dikturası fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, hər hansı qanun layihəsi və qərarı Azərbaycan KP MK-da razılaşdırılmadan Ali Sovetin müzakirəsinə çıxarılmırdı. Nazirlər Soveti MK-nın qərarlarını icra edən bir dövlət orqanına çevrilmişdi. Dövlət müəssisələri, kolxoz və sovxozlar, bundan başqa yerli idarəetmə hakimiyyət orqanları dövlət proqramlarını deyil, partiya öhdəliklərini yerinə yetirməyə çalışırdılar.

Struktur. Azərbaycan KP strukturları inkişaf etmiş partiya strukturları olmaqla ölkə həyatının bütün sahələrinə yayılmışdı. Bütün dövlət və qeyri-dövlət strukturlarında ilk partiya təşkilatları vardı. Partiya ərazi-istehsalat əlaməti üzrə qurulur, ilk təşkilatlar kommunistlərin iş yerlərində yaradılır və əraziyə görə rayon, şəhər və s. təşkilatında birləşirdilər (12, s.13). Azərbaycan KP strukturu aşağıdakı kimi olmuşdu.

Sxem 3 (19)

İlk partiya təşkilatları, azı 3 nəfər partiya üzvü olan fabriklərdə, zavodlarda, sovxozlarda, təsərrüfat müəssisələrində, kolxozlarda, kəndlərdə, idarələrdə, məktəblərdə və s. iş yerlərində (10, s.23), 300 nəfərdən artıq partiya üzvü və üzvlüyə namizədi olan iri müəssisələrdə və idarələrdə, lazımı hallarda isə müəssisələrin istehsal xüsusiyyətləri və ərazi pərakəndəliyi nəzərə alınaraq 100 nəfərdən artıq kommunist olduğu təşkilatlarda Müttəfiq kommunist partiyası MK-nın icazəsi ilə yerli partiya komitələri (11, s.25), kolxozların partiya təşkilatlarında 50 nəfər kommunist olduqda partiya komitələri yaradılırdı. Cari işi aparmaq üçün ilk sex partiya təşkilatını bir il müddətinə büro seçirdi. Büro üzvlərinin sayını partiya yığıncağı müəyyən edir. 15 nəfərdən az partiya üzvü olan ilk sex partiya təşkilatlarında büro üzvü deyil, yalnız

partiya təşkilatının katibi və onun müavini seçilirdi (11, s.25). İlk partiya təşkilatının ali rəhbər orqanı ümumi yığıncaq idi. (12, s.13)

1950-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının 7180, 1960-cı ildə 5650, 1969-cu ildə 7448 ilk partiya təşkilatı olmuşdur (3, s.56). 50-ci illərin əvvəllərindən 60-cı illərin ortalarına qədər olan dövrdə ilk partiya təşkilatlarının sayının azalmasının səbəbi keçirilən struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar idi. Belə ki, bir sıra nazirliklərin ləğvi və ya yenidən qurulması, bəzi müəssisələrin və kiçik kolxozların iri kolxozlarda birləşdirilməsi ilk partiya təşkilatlarında ixtisara səbəb olmuşdur. (1, s.73).

Ümumilikdə Azərbaycan KP üzrə ilk partiya təşkilatlarının say dinamikası aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur. (3, s.56; 7, s.287)

Cədvəl 1.

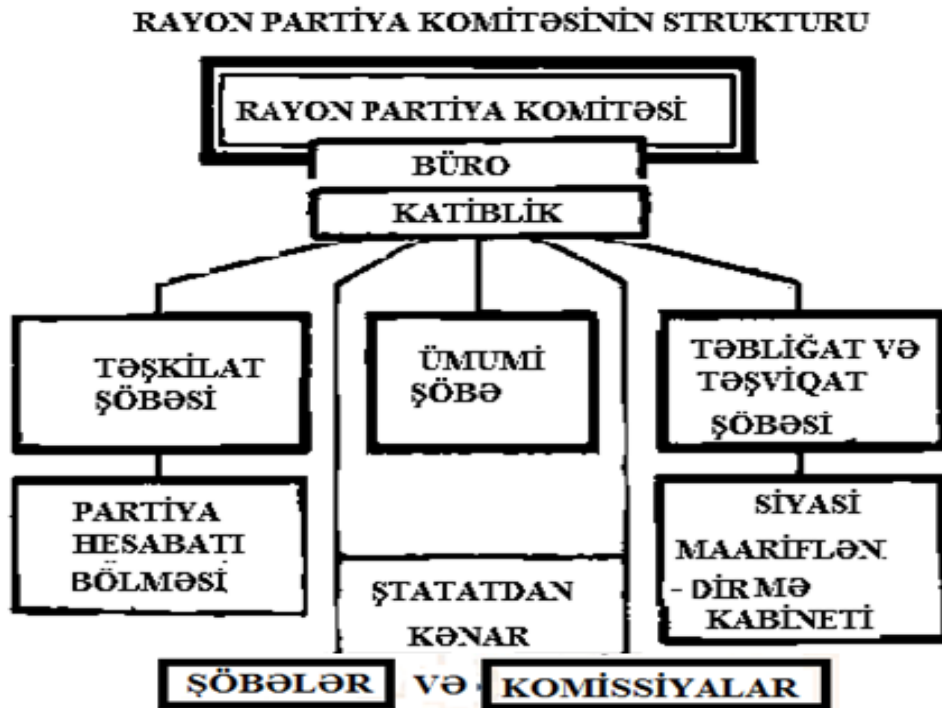
İLLƏR	1951	1954	1956	1958	1960	1961	1964	1966	1969
SAY	6274	6525	6617	6514	5651	5122	5390	6529	7448

Rayon və şəhər partiya komitələri ilk partiya və yerli partiya komitələri nümayəndələrinin konfranslarında seçilirdilər. Bakı və Gəncə şəhər partiya komitələri bu şəhərlərə tabe olan rayon partiya təşkilatlarında, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ vilayət partiya orqanları isə bu ərazilərə tabe olan rayon və şəhər partiya təşkilatlarının konfranslarında "seçilirdilər". Seçiləcək adamların siyahısı yuxarıdakı partiya nomenklatura orqanları tərəfindən müəyyənləşirdi və namizədlərə alternativ təklif edilmirdi. Nəticədə, seçici seçim haqqından məhrum olurdu. Bu proses Mircəfər Bağirov tərəfindən də etiraf olunmuş və 1950-ci il partiya iclaslarının birində bu məsələni qaldırmış və bildirmişdi: "*Mən onun tərəfdarıyam ki, siyahıları yerlərdə qoy insanlar özləri müəyyənləşdirsin və qoy sonra yoldaşlar bunu nəzərdən keçirsin ... Əgər rəhbəredici orqanlara 31-33 nəfər seçilməlidirsə və siyahıda 40 nəfər olarsa, qoyun insanlar onu ayrıca müzakirə etsinlər. ... 7 nəfərin seçilməməsi o qədər də faciə olmaz*" (18, s.78). Lakin, bu təklif əməli işdə özünü doğrultmamış, partiyanın mövcudluğu dövründə ilk partiya təşkilatları əvvəlcədən dəqiq tərtib olunmuş

siyahılar əsasında formalaşdırılmışdır. Azərbaycan KP MK tərəfindən hazırlanan siyahılar tam dəqiqləşdirildikdən sonra konfrans nümayəndələrinin təsdiqinə verildirdi. Verilmiş siyahılara deklorasiya kimi baxılır və hər hansı namizədin əleyhinə danışmaq ən yaxşı halda siyasi tərxiat hesab edildiyindən həmin şəxs üçün yaxşı heç nə vəd etməzdi.

Rayon, şəhər və vilayət partiya komitəsinin strukturuna gəldikdə 1965-ci ildə yenidən müəyyənləşdirilmiş qaydaya görə rayon, şəhər və vilayət partiya komitəsinin nomenklaturasına 3 katib və bir köməkçi təşkilat - təşviqat və təbliğat, sənaye və nəqliyyat, kənd təsərrüfatı şöbələri və texniki heyət daxil idi. (23,v.338).

1965-ci iyunun 18-də Azərbaycan KP MK Rəyasət Heyətinin yenidən qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan KP MK - nın strukturu təsdiq olundu (17, v.48-56; 32, v.27-30). Dəyişikliyə görə təşviqat və təbliğat şöbəsinin təsir dairəsinə yaradıcılıq ittifaqları, Mədəniyyət nazirliyi, Nazirlər Soveti yanında Kinomatoqrafiya və Teatrlar komitələri də daxil edildi (17, v.56). Rayon partiya komitələrinin strukturu aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Şəhər, rayon partiya komitəsinin ali rəhbər orqanı konfrans və ya kommunistlərin ümumi yığıncağı idi. Bu orqan təftiş komissiyasının hesabatlarını dinləyir, şəhər və rayon komitəsinin təftiş komissiyasına, yaxud Respublika partiya qurultayına nümayəndə seçirdi (12, s.23): Bölgə üzrə MK katiblərinin, ilk növbədə I katibin Respublika partiya aparatı tərəfindən irəli sürülür və müzakirəsiz qəbul edilirdi. Bu yolla “seçilən” I katiblər, ərazi üzrə geniş səlahiyyətə malik olan bürokrata - bir növ rayon, şəhər, vilayət icra başçısına çevrilirdi. I katib ərazi üzrə kadr məsələlərinin həllində, ümumiyyətlə regionla bağlı qərar və sərəncamların hazırlanması,

onların plenum və mərkəzi partiya iclaslarına çıxarılması kimi böyük səlahiyyətlərə malik idi. (18, c.79)

Ümumittifaq partiya nizamnaməsinə görə MK üzvləri partiya qurultaylarında seçilirdi. Qurultaylar ali partiya orqanları hesab olunurdu. Nizamnaməyə görə Sov.İKP-nin qurultayları 4 ildən bir, respublika KP qurultayları isə hər il keçirilməli idi. Lakin müəyyən səbəblərdən qurultayları hər il çağırmaq mümkün olmurdu. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan KP-nin on qurultay keçirmişdi. 1951-1966-cı illərdə Azərbaycan KP qurultaylarının keçirilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur. (9, s.151).

Cədvəl 2.

	Qurultaylar	Çağrıldığı il	Keçirildiyi tarix
1	XVIII qurultay	1951 - ci il	24-26 may
2	XIX qurultay,	1952 - ci il	23-25-sentyabr
3	XX qurultay,	1954 - cü il	12-16 fevral
4	XXI qurultay	1956 - ci il	25-27 yanvar
5	XXII qurultay	1958 - ci il	28-26 yanvar
6	XXIII qurultay,	1959 - cu il	8-9 yanvar
7	XXIV qurultay,	1960 - cı il	16-18 fevral
8	XXV qurultay,	1961 - ci il	16-18 fevral
9	XXVI qurultay,	1964 - cü il	9-10 yanvar
10	XXVII qurultay	1966 - cı il	24-26 fevral

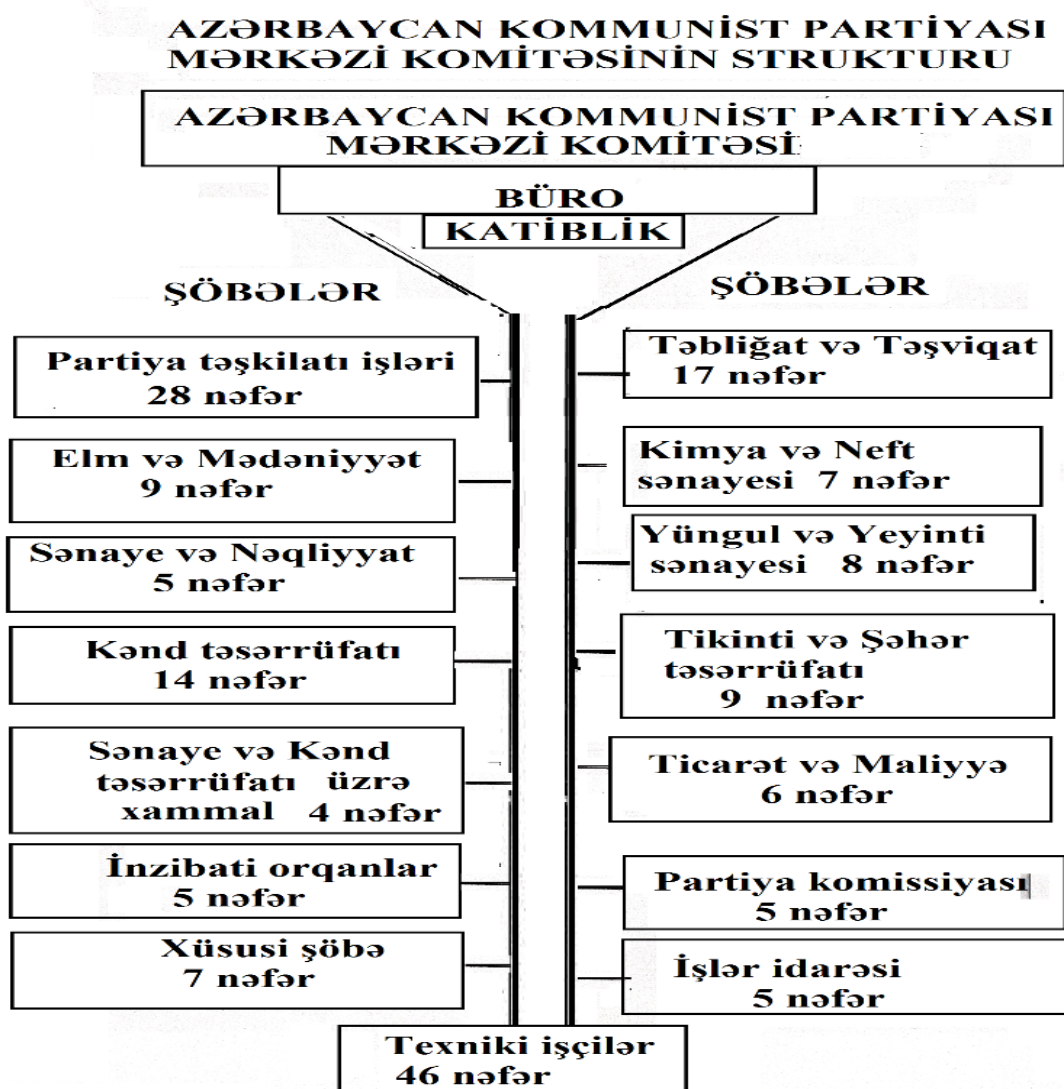
Qurultayların sonunda MK-ya seçkilər keçirilirdi. 1966-cı ildə keçirilmiş XXVII qurultayda 125 nəfər MK üzvü (29, v. 517-521) və 75 nəfər üzvlüyə namizəd (29, v. 522-523), həmçinin 13 nəfərdən ibarət təftiş komissiyası da seçilmişdi (29, v.524-525). Mərkəzi Komitənin tərkibinə sovet və təsərrüfat rəhbərlərindən başqa, fəhlələrin, kolxozçuların və ziyalılardan nümayəndələri də daxil edilmişdi.

MK aparatı partiya təşkilatının yuxarı instansiya idarəetmə orqanı olsa da, əslində prezident usul-idarəli burjua cəmiyyətinin prezident aparatı hüququnda bir orqan idi. Bəhs olunan dövrdə müəyyən struktur dəyişikliyinə

aparılsa da, mahiyyət etibarilə əvvəlki quruluş və funksiya qorunub saxlanmışdı. Nikita Xruşovun məlum uğursuz partiya islahatından sonra köhnə partiya strukturlarının bərpası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan KP MK 1965-ci ilin əvvəllərində yeni partiya aparatı strukturlarının layihəsini Moskvaya təsdiqə göndərsə də, Moskvadan bir qədər fərqli şəkildə qərara gəlmişdi. Bu da gündəlikdə duran məsələlərin mərkəzdə həll olunduğunu göstərirdi. (32, v.27-30)

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan KP MK-nın strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur. (16, v.27-30)

Sxem.5

Qurultayların qərarlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün mütəmadi olaraq qurultaylararası plenumlar çağırılırdı. Adətən ilk plenum qurultaydan dərhal sonra - təxminən iki-üç gün ərzində keçirilir, plenumda təşkilati məsələlər həll edilirdi. Təhlillər göstərir ki, ilk plenumda MK aparatı da müəyyənləşdirirdi. Başqa sözlə, bununla da MK plenumları kolleqiallığını itirirdi. Diqqəti çəkən məqam ondadır ki, plenumların əsas mövzusu kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd siyasəti ilə bağlı olmuşdu (18, s.82). Bu, ilk növbədə qeyri-rəsmi şəkildə partiya funksiyalarının Azərbaycan KP MK və Bakı komitəsi arasında bölünməsi ilə bağlı idi. Moskva daim Bakı komitəsinə özünün dayağı kimi baxır, sənayeyə, o cümlədən neft sənayesinə rəhbərliyi ona həvalə edirdi. Azərbaycanın əsas sənaye istehsal gücü Bakı iqtisadi rayonuna (60 %-dən yuxarı) düşürdüyünü, Bakı partiya təşkilatı üzvlərinin böyük bir hissəsi qeyri – azərbaycanlılardan təşkil olunduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan Kommunist Partiyasına Bakıdan kənar ərazilərə rəhbərlik tapşırılmasının məqsədi aydın olar (14, s.59). Bunun nəticəsi idi ki, Bakı partiya komitəsi hüquqi baxımdan Azərbaycan KP MK-dan asılı olsa da, əslində müəyyən məsələlərdə MK üzərindən Moskvaya tabe olması ilə Azərbaycan KP MK - nın əl qolunu bağlayırdı. Ancaq Mircəfər Bağırov Azərbaycan KP MK -nın I katibi olduğundan sonra Moskvanın razılığı ilə o, həm də Bakı partiya komitəsinin I-ci katibi vəzifəsini öz üzərinə götürülməsinə razılıq almaqla respublikada tam hakimiyyətə yiyələnsə də, (14,s.59) ölkənin təsərrüfat həyatında vəzifə bölgüsü əvvəlki kimi qalmaqda davam etmişdi.

1952-ci ildə Moskva Azərbaycanda KP - da vahid rəhbərliyini zəiflətmək üçün (14, s. 59) inzibati ərazi bölgüsünə yenidən baxdı. Azərbaycanda iki vilayət - Bakı, Gəncə vilayətləri təşkil edildi. Bölgüyə müvafiq olaraq iki vilayət partiya komitəsi təşkil edildi. Bununla əlaqədar respublika partiya strukturlarında müəyyən dəyişikliklər edildi, MK katiblərinin sayı 5-dən 4-ə endirildi. Nəticədə yeni vilayətlərin yaradılması ilə Bakı Komitəsinin nüfuzu bir qədər aşağı düşdü, əvəzində Bakı vilayət partiya komitəsinin nüfuzu xeyli artdı. Belə olduğda M.C.Bağırov dərhal Bakı Komitəsinin katibi

olmaqdan imtina etdi. Bakı vilayət partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə M.T.Yaqubov, Gəncə vilayət partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə İ.D.Mustafayev seçildi. (18, s.84)

Azərbaycanda KP MK-da plenumlararası idarəetməni büro həyata keçirirdi. Büronun tərkibini MK-nın plenumu tərəfindən müəyyən olunurdu. Büronun tərkibinə MK katibləri, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri, Nazirlər Sovetinin sədri və onun müavinləri, Bakı Partiya Komitəsinin I katibi kimi vəzifəli şəxslər daxil edilirdi.

1952 - ci ildə Azərbaycan KP MK-nın Büro tərkibinə katiblərdən Mircəfər Bağırov, Vitali Səmədov, Məmməd Əliyev, İ. Abdullayev, Bakı vilayət partiya komitəsinin katibi M.T.Yaqubov, Gəncə vilayət partiya komitəsinin katibi İ.Mustafayev, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri N. Heydərov, Dövlət Təhlükəsizlik naziri S.Yemelyanov, Həmkarlar İttifaqları Şurası sədri Z.Kərimov, "Kommunist" qəzetinin (erməni dilində) redaktoru A. Amirxan-yan daxil edilmişdi. (18, s. 84)

Həftədə bir dəfə keçirilən MK-nın büro iclaslarında respublikanın həyatı ilə bağlı bütün məsələlər müzakirə edilirdi. MK bürosunun qərarları MK sərəncamları və ya MK və hökumətin birgə qərarı kimi təqdim edilirdi. Bunun əsasında nazirlik və müəssisələrə müvafiq sərəncam və göstərişlər verilirdi. MK bürosunun qərarı qəti idi, icrası qanunverici və icraedici hakimiyyət üçün məcburi idi. (18, s.84-85)

MK-nın büro iclaslarında müzakirə olunan məsələlər birinci katibin münasibətindən asılı idi. Digər büro üzvləri isə cavabdeh şəxs qismində çıxış edirdilər. Birinci katibin mövqeyi hər şeyi həll edirdi.

MK-da aparat rəhbərləri olan katiblər böyük səlahiyyətlərə malik idilər. 1952-ci ilədək dörd, 1952-1953-cü illərdən sonra üç, 1965-ci ildə beş katib vəzifəsi var idi. Katiblər təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinə nəzarət edirdilər. Sənaye, kənd təsərrüfatı, kənd siyasəti, ideoloji məsələlərdə MK katibləri səlahiyyətə malik olub, kənd siyasətinə ciddi təsir göstərirdilər. (18, s.86)

1920-1970-ci illərdə Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. (6, c.25 s.880)

Cədvəl 3

№	A.A.Soyadı	Rəhbərlik illəri	№	A.A.Soyadı	Rəhbərlik illəri
1	M.B. Hüseyinov	28.04.1920-23.07.1920	11	R. L. Rubenov	07.02.1933-10.12.1933
2.	V. İ. Naneyşvili	23.07.1920 - 09.09.1920	12.	M. C. Bağirov	15.12.1933-06.04.1953
3.	V.E. Dumbadze	15.09 1920 - 24.11 1920	13.	M. T. Yaqubov	07.04.1953-12.02.1954
4.	Y. D. Stasova	09.09.1920-15.09.1920	14.	D. İ. Mustafayev	13.02.1954-08.07.1959
5.	Q. N. Kaminski	24.11.1920-24.07.1921	15.	V. Y. Axundov	09.07.1959-14.07.1969
6.	S. M. Kirov	24.07.1921-05.01.1925	16.	H. Ə. Əliyev	15.07.1969-03.12.1982
10	V. İ. Polonski	05.08.1930-07.02.1933			

Müttəfiq respublikalarda əsas nüfuzlu və səlahiyyətli şəxs I və II katib hesab olunurdu. Əslində I və II katiblər hakimiyyəti bölürdülər. Əvvəllər II katib I katibin nəzarəti altında olsa da, daha sonra vəziyyət dəyişdi. 1955-ci ildən sonra II katiblərin rüslardan təyin olunması və Moskvadan göndərilməsi nəticəsində sonrakı dövrlərdə II katiblərin rolu artdı. I katiblər Moskvanın müttəfiq respublikada siması hesab olunan II katiblə hesablaşmalı oldular. Bütün məsələlərin II katibin senzurasından keçməsi

şərt idi. Bu Moskvanın yerli müttəfiq respublikaları nəzarətdə saxlamaq ehtiyacından doğurdu. V.Axundovun dövründə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olan Vladimir Səmiçastını öz xatirələrində yazır: "... Belə qayda qoyulmuşdu ki, mənim imzam olmadan hətta V.Axundov bu qərarı imzalasa belə, MK-nın heç bir qərarı dərc edilmirdi... bütün sənədləri özüm redaktə edirdim. Mən və Hava Hücumundan Müdafiə Dairəsinin komandanı A.F. Şeqlöv bu məsələdə səlahiyyətli idik..." (14, s.77).

1946-1977 - ci illərdə Azərbaycan KP MK-da II katib işləmişlər. (30; 34, s.40)

Cədvəl 4

№	II katiblər	İllər
1.	Mirhəsən Seyidov	1946 -1951-ci iyun
2.	Mir Teymur Yaqubov	1951- cı il iyun -1952-ci aprel
3.	Vitali Səmədov	1952-ci il aprel-1955-ci il noyabr
4.	Dmitri Yakovlev	1955-ci il noyabr-1959-cu il avqust
5.	Vladimir Səmiçastını	1959-cu il avqust -1961-ci il 13 noyabr
6.	Pyotr Yelistartov	1961-ci il 28 dekabr-1968 -ci i 22 may
7.	Sergey Kozlov	1968-çi il 22 may -1977-ci il 20 aprel

Moskva yerli "cənşinləri" istənilən vaxt digəri ilə əvəz olunmaq ehtimalı ilə daim gərginlikdə saxlayırdı. 50-ci illərin ortalarında II katib digər katiblər arasında birinci katib olmağa daha real namizəd idi. Bu cür vəziyyət respublikada istər-istəməz gərginliyə və partiya daxili intriqaalara yol açdı (18, s.89-90). 50-ci illərin ortalarından başlayaraq II katiblərin Moskva emissarı təyin olunması ikincilərin birinci olması tendensiyasını aradan qaldırdı, bu

nunla da təkə MK katiblərinin deyil, MK üzvü və üzvlüyünə namizəd olan yüksək nomenklatura üzvlərinin də I katib vəzifəsinə gətirilməsi ehtimalı artdı.

Keçən əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərində mövcud olan iqtisadi - siyasi geriliyi aradan qaldırmaq üçün keçirilən islahatlar öz-özlüyündə siyasi xarakterli islahatlara da yol açdı. Azərbaycan KP MK-nın 1962-ci il dekabrın 6-da keçirilən plenumu respublika rəhbər partiya

orqanlarının istehsalat prinsipi üzrə yenidən təşkil olunması qərarını qəbul etdi. 1962-ci ildə partiya təşkilatları “istehsalat prinsipi” deyilən prinsip üzrə yenidən quruldu, ölkə və vilayət partiya təşkilatları öz rəhbər orqanları olan sənaye və kənd təsərrüfatı təşkilatlarına bölündü. (13, s. 244)

Azərbaycan KP MK sənaye istehsalına və tikintiyə rəhbərlik üzrə MK bürosu və Azərbaycan KP MK Rəyasət Heyəti yaratdı (4,s.788-789). Kənd rayon partiya komitələri ləğv edildi, onların əvəzinə kolxoz-sovxoza istehsalat idarələrinin partiya komitələri, habelə zona istehsalat partiya komitələri yaradıldı. Sovet, həmkarlar ittifaqı, komsomol təşkilatları və digər ictimai təşkilatlar da eyni qaydada təşkil olundu (13, s. 244). Respublikada olan 59 kənd rayonu əsasında 32 kolxoz- sovxoz idarəsi yaradıldı, bilavasitə Azərbaycan KP MK - ya tabe olan 26 kolxoz - sovxoz istehsalat idarəsi partiya komitəsi Naxçıvan MSSR ilə DQMV müvafiq vilayət partiya komitələrinə tabe olmaqla hərəsində 3 partiya komitəsi, bundan başqa, respublikada 6 şəhər partiya komitəsi, 6 sənaye istehsalat partiya komitəsi. Həmçinin plenumun qərarı ilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Partiya –Dövlət Nəzarət Komissiyası yaradıldı. (4, s.789)

DQMV və Naxçıvan MSSR partiya komitələrinin strukturu aşağıdakı sxemdə kimi müəyyənləşmişdi.

Sxem 6 (32, v.27-30)

1963-cü ildə Sov. İKP MK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Sov.İKP MK-nın Zaqafqaziya bürosu təşkil edildi. Milliyətcə rus olan Moskva emissarı Q.N.Boçkarov sədr təyin edildi. Zaqafqaziya Respublika KP MK birinci katibləri V.Mcavandze, V.Axundov Y.Zarobyayn büro üzvləri oldular. Lakin N.Xruşşovun hakimiyyətə uzaqlaşdırılması ilə bu qurum 1964-cü il oktyabrın 27-də ləğv edildi. (27, c.494-495; 532).

Təhlillər göstərir ki, yenidənqurma tədbirləri sahələrə rəhbərliyin səviyyəsini yüksəltmək əvəzinə, xeyli aşağı saldı. Bu tədbirlər xüsusilə rəhbərlikdə bütövlüyün pozulmasına, ixtisaslı kadrların səpələnməsinə səbəb oldu. Nəticədə elm istehsalatdan ayırdı, sahələrə rəhbərlikdə çoxpilləliyə, işdə operativliyin pozulmasına gətirib çıxardı. (13, s. 244)

Say dinamikası və etnik tərkib. 1945-1953-cü illərdə Azərbaycan KP üzvlərinin sayı 52,6 mindən 103,3 minə yüksəlmişdi (18, s.73; 15,v.172-173; 16, v.170). 1958-ci il yanvarın əvvəlinə olan məlumata görə Azərbaycan KP sıralarında 123.709 partiya üzvü, 7.690 partiya üzvlüyünə namizəd (5, v. 280), 1960-cı ildə 135001 nəfər partiya üzvü və 8729 nəfər üzvlüyə namizəd (8, s. 37) olmuşdur. 1961-ci il üçün respublikada bu rəqəm 158 min nəfərə (1, s.77), 1964-cü ilin əvvəlində partiya üzv və nzmizədlərin sayı 184 min 796 nəfər (8, s. 37), 1966-cı il yanvarın əvvəlinə 409 min 5 nəfər olmuşdur. (2, s.63; 28, v.238)

Azərbaycan KP-nin etnik tərkibinə gəldikdə 1950-ci il üçün azərbaycanlı kommunistlərin sayı 52,327 (48,06 %), 1966-cı ildə 131561 (62,1%) nəfər təşkil edirdi (2, s.42). azərbaycanlı kommunistlərin sayının çoxluq təşkil etməməsinin bir sıra səbəbləri vardı. **əvvəla**, bunu rus, erməni və digər dilli əhalinin təhsil səviyyəsinin yerli etnosa nisbətən yüksək olması ilə əlaqəndirmək olar. **İkincisi**, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak edən fəalların böyük hissəsinin qeyri-azərbaycanlı olması əsas nomenklaturada onların çox olmasına gətirib çıxarmışdı. **Üçüncüsü**, isə nomenklatur vəzifələrin müəyyənləşməsində, xüsusən də təsərrüfat həyatının idarə olunmasında birbaşa Moskvanın təsiri və müdaxiləsi mühüm rol oynayırdı. (18, s.76)

Sosial tərkib. Azərbaycan KP ilk növbədə fəhlə sinfinin partiyası idi. Dövlətin siyasi əsası fəhlə və kolxozçu kəndli birliyi olduğu üçün dövlət siyasətində də partiya üzvlərinin əksəriyyətinin fəhlə-kəndli olmasına üstünlük verilirdi. 1952-ci il avqustun 1-də fəhlələrin sayı 19411 nəfər və ya 17,3%, kəndlilərin sayı 23014 və ya 20,5%, yerdə qalanlar isə 69402 nəfər və ya 61.1 %... idi (26, v.12-17). 1959-cu ilin əvvəlində Azərbaycan KP sıralarında fəhlələr 29,8 %, kolxozçu kəndlilər 24,7 %, digərləri 45.5 % idi. 1968-ci ildə fəhlələr 34.9 %, kəndlilər 23.5 %,

digərləri 45.4 % (3, s.29), 1970 - ci il yanvarın 1-də respublikada fəhlələr 30.9%, kolxozçu kəndlilər 14.3 %, qulluqçular və digərləri 54.8 % təşkil etmişlər. (7,s.287)

Ümumilikdə qurultayların çağrıldığı illər üzrə Azərbaycan KP üzrə Sov.İKP üzvlərinin say dinamikası, etnik və sosial göstəriciləri aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur. (1, s.77; 3, s.30-31; 8, s.37; 15, v.172-173; 16, v.170; 25, v.44; 20, v.152 ; 26, v.11-17; 5, v.281-283; 21, v.3; 28, s.237-238 ; 20, v.152; 29, v.517-525; 31, v.12-12a)

Cədvəl 5.

	XVIII qurultay	XIX qurultay	XX qurultay	XXI qurultay	XXII qurultay	XXIII qurultay	XXIV qurultay	XXV qurultay	XXVI qurultay	XXVII qurultay	XXVIII qurultay
	1951	1952	1954	1956	1958	1959	1960	1961	1964	1966	1969
Ümumi sayı %-lə	108 554 100 %	109 629 100 %	113 152 100 %	119 774 100 %	131 399 100 %	137 533 100 %	143 730 100 %	153 221 100 %	184 796 100 %	211 969 100 %	240 926 100 %
Cinsi											
kişilər %-lə	83 423 76,9 %	107063 76,6 %	86 513 75,1 %	92475 77,3 %	103 534 78,1 %	108 681 78,7 %	114 363 79 %	123 037 79,4 %	148 023 80,2%	170 952 80,7 %	194 742 80,9 %
qadınlar %-lə	25 131 23,1 %	25 666 23,4 %	26 649 24,9 %	27 299 22,7 %	27 865 21,9 %	28 852 21,3 %	29 367 21 %	30 184 20,6 %	36 773 19,8 %	41 017 19,3 %	46 184 19,1%
Milli tərkib											
azərbaycanlılar %-lə	52 440 48,3 %	53 239 48,6 %	55 869 49,4 %	61 172 51,1 %	69 797 53,1%	74 410 54,1 %	79 455 55,3 %	86 070 56,2 %	109 910 59,5 %	131 561 62,1 %	157 538 65,4 %
ermənilər %-lə	23 436 21,6 %	23 421 21,4 %	23 535 20,8 %	24 588 28,5%	25 890 19,7 %	26 691 19,4 %	27 355 19,0 %	28 331 18,5 %	31 445 17,0 %	33 248 15,7%	34 152 14,2 %
ruslar %-lə	22 696 20,9 %	22 946 20,9 %	23 200 20,5 %	22 928 19,1 %	23 852 18,2 %	24 142 17,6 %	24 264 16,9 %	25 462 16,6%	28 037 15,2 %	30 174 14,2%	30 894 12,8 %
digərləri %-lə	9986 9,2 %	10023 9,1 %	10548 9,3 %	11086 9,2 %	11860 9,0 %	12290 8,9 %	12656 8,8 %	13358 8,7 %	15404 8,3 %	16986 8,0 %	18342 7,6 %
Sosial tərkib											
fəhlə %-lə	18 208 17,5 %	18 715 17,8 %	20 731 19,0 %	23 259 19,4 %	25 760 19,6 %	27 809 20,2 %	28 804 20,1 %	31 961 20,1 %	43 808 23,7 %	60 336 28,4 %	70 013 29,0 %
kəndli %	24 477 22,5 %	23 307 21,3 %	21 919 19,4 %	24 323 20,4 %	27 605 21,0 %	29 274 21,2 %	32 408 22,5 %	34 318 22,3 %	37 589 20,3 %	32 521 15,3 %	36 437 15,2 %
Qulluqçu %	65 869 60,0 %	67 607 60,9 %	70 512 61,6 %	72 191 60,2 %	78 034 59,4 %	81 170 58,6 %	82 518 57,4 %	86 942 56,6 %	103 399 56,0 %	119 112 56,3 %	134 476 56,8 %

Cədvəldən aydın olur ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası fəhlə-kəndli partiyası olsa da, bu sinfin nümayəndələri o qədər də partiya üzvü olmağa can atmırdılar. Çünki bu, onların həyatında heç bir dəyişikliyə gətirib çıxarmırdı. Məmur təbəqəsi üçün isə karyera və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq baxımından mühüm amil idi.

Nəticə.

Beləliklə, bəhs olunan dövrü yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası hakimiyyətdə olduğu dövr ərzində respublikada ictimai-siyasi həyata təsir göstərən alternativsiz yeganə güc olmuşdur. Respublikada siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı nəzarət altında saxlayan partiyanın yuxarı orqanı olan Mərkəzi Komitə və onun bürosu

partiya təşkilatları üzərində rəhbərlik və onu istiqamətləndirmək rolundan başqa, burjua-respublikalarında olduğu kimi, Prezident aparatı funksiyası rolunu oynayır. Azərbaycan KP MK katibləri Azərbaycan KP MK aparatı vasitəsi ilə bütün respublika həyatına rəhbərliyi təmin edirdi. Azərbaycan KP MK Birinci katibi isə Ali qanunverici və Ali icraedici hakimiyyət rəhbərlərindən üstün olub, qeyri-rəsmi dövlət başçısı statusunda idi. Yerlərdə isə xalq arasında “İspolkom” adlanan rayon və şəhər Zəhmətkeş Deputatları Sovet İcrayyə Komitəsinin sədrləri qanuni hakimiyyət rəhbəri olmalarına baxmayaraq, əslində elə bir səlahiyyətlərə malik olmayıb yerli icra başçısı rolu oynayan ərazi (vilayət, şəhər və royon) partiya komitəsinin birinci katiblərinə tabe idi. Bir sözlə, müstəqil olmayan və iqtidar-məmur partiyasına çevrilən Azərbaycan KP, həm də Sov.İKP - nin yerli filialı rolunu oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, V. Azərbaycan Kommunist Partiyası XXV qurultayına Azərbaycan KP MK-nın işi haqqında hesabat məruzəsi / V. Axundov. -Bakı: Azərənəşr, 1961. - 85 s.
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVII qurultayı. Bakı: Azərənəşr, 1966. - 95 s.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərdə (statistika məcmuəsi). Bakı: Azərənəşr, 1970. 147 s.
4. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı: Azərənəşr, 1964. - 822 s.
5. Azərbaycan Kommunist Partiyası XXII qurultayının mandat komissiyasının məruzəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi // (ARPIİSSA), Fond №1, siyahı №45, iş №1, vərəq – 281-283.
6. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / red. hey.sədri İ.H.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 25: Azərbaycan– 2007. – 884 s.
7. Qəndilov, S. Azərbaycanda partiya quruculuğu məsələləri /S.Qəndilov. - Bakı: Azərənəşr, 1971. - 291 s.
8. Qəndilov, S. Partiyanın gücü onun birliyindədir. Bakı: Azərənəşr, 1964, 42 s.
9. Siyasi tarix. Dərs vəsaiti / (Musayev, S.B, Zeynalov, İ.X və b.) II hissə. - Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" 1998. - 420 s.
10. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1958. - 32 s.
11. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1961. - 32 s.
12. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1964. - 32 s.
13. SSRİ tarixi (1938-1977-ci illər): Dərs vəsaiti (red. Berxin İ.B). - Bakı: Maarif, 1978. - 404 s.
14. Zülfüqarlı, M. P. Azərbaycanı kimlər idarə edib? (May 1918-Oktyabr 2003). - Bakı: “Qanun”, 2006. - 136 s.
15. Доклад мандатной комиссии на XVIII съезде КП(б) Азербайджана // ARPIİSSA, Fond № 1, siyahı №37, iş № 1, vərəq – 172-173.
16. Доклад мандатной комиссии на XIX съезде КП(б) Азербайджана // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 38, iş №1, vərəq – 170.
17. Записка отдела организационно-партийной работы ЦК КП Азербайджана о некоторых изменениях в работы ряда отделов ЦК в связи с утверждением новой структуры ЦК КП Азербайджана. Кадрыов А.М ЦК КП Азербайджана 18 июня 1965 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 52, iş № 54, vərəq – 55-56
18. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку: «Адилоглы», 2003,. -344 с.
19. Коммунистическая партия Советского Союза: [Электронный ресурс]. URL: /https://sovtime.ru/kpss/
20. Материалы стенограммы XI пленума ЦК Компартии Азербайджана 8 февраля 1954 года // ARPIİSSA, Fond № 1, siyahı № 40, iş № 30, vərəq – 152.
21. Пленум Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана 28 ноября 1964 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 51, iş № 32, vərəq – 3.
22. Пленум Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана 31 января 1968 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 55, iş № 2, vərəq – 44.

23. Постановление Президиума Центрального Комитета Компартии Азербайджана «О структуре и штатах районных и городских комитетов Компартии Азербайджана.» (6 февраля 1965 года) // ARPISSA, Fond №1, siyahı №52, iş №24, vərəq – 338.
24. Протоколы заседания I пленума ЦК КП Азербайджана от 17 февраля 1954 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı №40, iş №30, vərəq – 8-9.
25. Протоколы заседаний XX съезда КП Азербайджана от 12-16 февраля 1954 года // ARPISSA, Fond №1, siyahı №40, iş № 2, vərəq – 44.
26. Раздел к отчетному докладу о партийно-организационной работе за период май 1951 года май 1951 года и август 1952 год // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 38, iş № 11, vərəq – 11-17 .
27. Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953-1964 гг. / Составители О.В. Хлевнюк, М.Ю. Прокуменщиков, В.Ю. Васильев, и др. - М.:РОССПЭН, 2009, 774 с.
28. Состав членов ЦК, кандидатов в члены ревизионной комиссии, избранных на XXVI съезде КП Азербайджана и намеченных к избранию на XXVII съезда КП Азербайджана // ARPISSA, Fond №1, siyahı № 53, iş № 6, vərəq – 237-238.
29. Состав Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана, избранного XXVII съездом Компартии Азербайджана 1966 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 53, iş № 1, vərəq – 517-525.
30. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898-1991
<http://www.knowbysight.info/SSS/00396.asp>
31. Статистический отчет о составе партийной организации КП Азербайджана первый квартал 1969 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 56, iş № 28, vərəq – 12-12 а .
32. Структура и штаты Центрального Комитета Компартии Азербайджана// ARPISSA, Fond №1, siyahı № 52, iş №135, vərəq – 27-30.
33. Схема структура высших органов власти ссср // URL: <https://ttonine.appspot.com/struktura-vlasti-v-sssr-shema.html>
34. Шевякин А.П. КГБ против СССР. 17 многолений измены М.:Яуза:Эксмо, 2011, 608 с

Summary

Mais Amrahov
Vagif Shukurov

Azerbaijan communist party in the 50-60 years of XX century

During the Soviet rule, the Communist Party of Azerbaijan, with its advanced party structures, kept all areas of the life of the Republic under its control.

Any draft laws and decisions could not be brought up for the discussion to the Supreme Soviet without the approval of the CP Central Committee. The Council of Ministers had become a state body implementing the decisions of the Central Committee. State-owned enterprises, collective farms and state farms, as well as local governments, were trying to carry out party commitments rather than government programs. There were first-party organizations in all state and non-state structures. At the same time, the Communist Party of Azerbaijan was not independent and played the role of a local branch of the Soviet Communist Party.

Keywords: *communist, party, committee, congress, soviet*

Резюме

**Маис Амрахов
Вагиф Шукуров**

Коммунистическая партия Азербайджана в 50-60-е годы XX века

В советский период Коммунистическая партия Азербайджана с ее передовыми партийными структурами контролировала все сферы жизни республики. Ни один законопроект или решение не вносилось на рассмотрение в Верховный Совет без согласия ЦК КП. Совет министров стал государственным органом, исполняющим решения ЦК. Государственные предприятия, колхозы и совхозы, а также органы местного самоуправления старались выполнять партийные обязательства, а не государственные программы. Первичные партийные организации существовали во всех государственных и негосударственных структурах. В то же время Коммунистическая партия Азербайджана не была независимой, играла роль местного филиала КПСС.

***Ключевые слова:** коммунист, партия, комитет, съезд, совет*

УОТ 94

ПЕРВИНЕ ЭФЕНДИ

Научный сотрудник Отдела Истории и экономики арабских стран Института Востоковедения имени акад. З. М. Буниятова НАНА, Азербайджан

СООТНОШЕНИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ И ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ВО ВЗГЛЯДАХ Р. Р. АТ-ТАХТАВИ

Ключевые слова: *Рифаа ат-Тахтави, Египет, ислам, Запад, модернизация, традицион-ная культура*

Египетский мыслитель и просветитель XIX в. Рифаа Рафи ат-Тахтави (1801-1873) в своей обширной деятельности прежде всего стремился модернизировать египетское общество и привнести в него достижения социально-экономического развития передовых стран Запада. Однако при этом он, будучи воспитан родственниками-богословами и получив образование в крупнейшем духовном центре Аль-Азхар, сохранял верность традиционной культуре Египта и исламской религии. Поэтому в своей деятельности ат-Тахтави старался проводить модернизацию общества, не отрываясь от традиционной культуры.

В первой половине XIX в. в Египте начался процесс интенсивной социально-экономической и военной модернизации, осуществлявшейся наместником турецкого султана Мухаммедом Али (1805-1848) (9, с. 23). Интересно, что для обоснования необходимости нововведений в египетской жизни выступили некоторые египетские богословы – выпускники консервативных духовных заведений. Это связано с тем, что в Египте отсутствовала многочисленная светская элита и существовала только религиозная, которая при этом смогла осознать необходимость заимствования положительных сторон жизни Западной Европы, несмотря на политическое соперничество некоторых ведущих стран Запада и исламского мира.

Некоторые известные богословы, прежде всего ат-Тахтави, а также Мухаммад Абдо¹, побывали за рубежом и лично убедились в большом отставании Египта от за-

падной цивилизации и необходимости срочных изменений. Что касается ат-Тахтави, то на него оказал большое влияние его преподаватель, богослов Хасан аль-Аттар (9, с.387), который во время французского завоевания Египта убедился в необходимости перенимания египтянами достижений европейцев (7, сс. 543-544). Прививая своему протеже любовь к учебе, интерес к медицине, астрономии, истории и географии, а также страсть к поэзии, шейх аль-Аттар, ни разу не посетивший Запад, тем не менее особо подчеркивал важность применения существующей в европейской науке новизны (11, с. 232). «Стране нашей, - утверждал он, - необходимы изменения. Вместе с тем, особо важно перенять из западной науки все то ценное, чего лишены мы» (1, с. 29). Он был также убежден в том, что одного только религиозного знания вряд ли будет достаточно для осовременивания египетского общества, которое погрузилось в невежество и оказалось раздираемо политическими конфликтами (8, с. 15).

Ат-Тахтави имел возможность обширно познакомиться с достижениями модернизации на Западе в ходе своего пребывания во Франции в 1826-31 гг. Наиболее подробные описания о своих впечатлениях о Франции он оставил в своей книге «Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа или Драгоценный диван сведений о Париже» (11), где автор передает сведения об основных аспектах политической социально-экономической жизни в этой стране, особенно подчеркивая большое отставание Египта во многих сферах, прежде всего – в сфере индустрии, городской инфраструктуры и разнообразия досуга жителей. В частности, он хвалит французов за их воспитанность,

¹ Слова произнесенные Мухаммадом Абдо после посещения Европы: «Я видел в Европе Ислам, но не увидел мусульман. А у себя я видел мусульман, но не увидел Ислам».

стремление к знаниям и умение улучшать материальную жизнь. Среди конкретных достижений и полезных вещей во Франции он указывает на многочисленные фабрики и широкие чистые улицы, бытовые удобства домов и квартир, множество книг в домах, развитую почтовую систему. Ат-Тахтави высказывается за необходимость скорейшего заимствования экономических и материальных достижений стран Запада, чтобы обеспечить прогресс Египта в экономическом развитии и повысить уровень жизни простых египтян. (17, сс. 76-110; 4, сс. 131-182)

Что касается социальной жизни, ат-Тахтави подходит к ней более осторожно. Он, с одной стороны, отмечает наличие большого числа квалифицированных врачей и бесплатных больниц, всеобщую грамотность, высокое развитие науки, наличие сети научных обществ во Франции, и выступает за заимствование этих достижений здравоохранения и образования и за распространение современных западных наук в Египте. С другой стороны, что касается прав женщин, ат-Тахтави в целом поддерживает их эмансипацию в сфере образования и общественной жизни, но при этом выступает резко против свободных добрачных отношений и чрезмерного потакания женщинам со стороны мужчин, что противоречит культурным и религиозным нормам исламских стран. (17, сс. 94-99) Он также критикует равнодушие к религии, распространенное во Франции (16, сс. 185-186; 1, сс. 98-103), и считает необходимым для исламских обществ сохранить их глубокую религиозность, но при этом адаптировать ее к восприятию современных достижений. Он убежден, что исламская религия при ее правильном понимании содержит все необходимое для успешной модернизации общества.

Ат-Тахтави в своей деятельности часто прибегал к защите своих аргументов о необходимости общественной модернизации с помощью догматов ислама, доказывая, что многие преобразования, которые он считает нужным ввести в Египте, не только не противоречат, но и предписываются Кораном. Так, он с помощью Корана и Сунны обосновал необходимость обеспечить равенство

людей перед законом, защиту частной собственности, справедливое управление, женское образование, общественную активность женщин, равноправие мужчин и женщин в семейной жизни (5).

При этом ат-Тахтави был против слепого подражания Западу. Он постоянно размышлял о том, как провести заимствования западных достижений таким образом, чтобы это не повредило исламской религии и не привело к ослаблению национальной и культурной идентичности. Поэтому он пришел к выводу, что заимствовать надо в первую очередь те научные достижения, которые были бы полезны для Египта и при этом не противоречили бы его религии и культуре. Ат-Тахтави полагается на разум, когда рассуждает о вопросах научного прогресса и мирских делах в целом. Но когда он рассуждает о религиозных вопросах, он выступает с позиции консервативного мусульманина (3).

Ат-Тахтави выступал за распространение западных наук в том числе и среди мусульманских богословов, чтобы они были всесторонне образованы. Он выступал за включение западных наук в систему светского и религиозного образования Египта, считая, что это поможет египетскому обществу осуществить гармоничную модернизацию, соединив традиционное религиозное знание с достижениями западных ученых. По его мнению, именно отсутствие современных наук и массовая неграмотность мешает мусульманским обществам стать такими же развитыми, как западные, и вернуть их былое величие. Ат-Тахтави полагал, что для развития наук общество должно быть свободным, и наука в сочетании со свободой в конечном счете приведет к прогрессу и материальному благополучию. Поэтому он одобрял деятельность Мухаммеда Али по развитию в Египте современной системы образования и его модернизации в целом. (7, сс. 546-552) Однако далеко не все богословы поддержали модернизацию. Так, проект ат-Тахтави по модернизации преподавания в крупнейшем египетском духовном университете Аль-Азхар потерпел неудачу. Консервативные богословы были не готовы к серьезным изменениям и отказались внед-

ритель в Аль-Азхар западные науки под предлогом, что они чужды египетской традиции. Тем не менее, ат-Тахтави был убежден в том, что науки принадлежат всем людям в мире, что полное развитие стран, благосостояние всего мира и дело мира требуют максимального участия женщин наравне с мужчинами во всех областях, и что европейцы лишь развили знания, которые уже существовали в средневековой арабо-исламской культуре. Сопrotивление многих богословов Аль-Азхара современной науке связано с тем, что египетский проект модернизации осуществлялся прежде всего сверху, и традиционные слои интеллигенции в своем большинстве его не поддерживали (3). Тем не менее, несмотря на сопротивление части традиционной элиты, ат-Тахтави с помощью своей активной переводческой и преподавательской деятельности в значительной степени удалось модернизировать египетское общество и передать ему знания, накопленные на Западе (10, сс.32-35).

В настоящее время потомки ат-Тахтави поддерживают традицию их выдающегося предка не только в Египте, но и в Америке, Англии, во Франции, продолжая его деятельность по модернизации как в социально-экономическом, так и в религиозном аспекте. Так, Али, Алия и Аиша Рафи ат-Тахтави возглавляют Египетское общество духовных и культурных исследований, изучающее все многообразные формы религиозной жизни в мире. Общество издает книги и журналы, организует научные конференции (12, 13, 14, 15). Оно борется против догматизма и формального следования религиозным нормам и выступает за свободное развитие религиозной мысли, толерантность к другим религиям и сотрудничество представителей разных религий (6, сс. 711-713).

Таким образом, деятельность ат-Тахтави была во многом посвящена соединению достижений западной модернизации и принципов традиционной исламской культуры. Он признавал серьезное отставание своей страны от развитых европейских государств, но выступал за обдуманное заимствование только тех достижений Запада, которые были бы полезны Египту: развитая промыш-

ленность, здравоохранение, образование, и те стороны культурной жизни, которые не противоречат исламу. Он доказывал необходимость привнесения в жизнь Египта отдельных западных принципов ссылаясь на Коран, тем самым показывая, что ислам поощряет заимствование полезных для общества нововведений. Хотя за модернизацию по западному образцу в Египте активнее всего выступали именно некоторые богословы, большинство их не поддержало модернизационный проект, что выразилось в отказе внедрить западные науки в образовательную программу Аль-Азхара.

Список литературы

1. Çiftçi, Cemil. Rifa'a Rafi Tahtavi. Paris gözlemleri (Tahlisü'l-İbriz fi Telhisi Paris ve el-Divanü'n-Nefis bi Eyvanı Paris). "Ses Yayınları". – İstanbul: - 1992. – s. 319.
2. Аль-Исави Т. Правнучка Рифаа ат-Тахтави для «Араби 21»: Это самая опасная вещь, с которой сталкивается наша личность (хафида рифаа ат-тахтави ли-араби 21: хаза ахтар ма таваджуха хувиятина) [Электронный ресурс] // Араби-21. 10.09.2020 г. Режим доступа: <https://arabi21.com/story/1299373/> (дата обращения – 01.11.2020).
3. Аль-Исави Т. Правнучка Рифаа ат-Тахтави призывает арабов начать новую эпоху Возрождения (хафида Рифаа ат-Тахтави тадью аль-араб ат-тадшин мунталак нахдави джадид) [Электронный ресурс] // Араби-21. 26.08.2020 г. Режим доступа: <https://arabi21.com/story/1295933/> (дата обращения – 01.11.2020).
4. Кирпиченко, В. Н. Извлечение чистого золота из краткого описания Парижа, или Драгоценный диван сведений о Париже. М.: Наука, -2009. - 269 с.
5. Левин, З. И. К вопросу о развитии общественного сознания в Египте в первой половине XIX в. (период правления Мухаммеда Али) / Арабские страны. История. Экономика. Под ред. Е. А. Беляева. М.: Наука, - 1966. -200 с.
6. Hoffman V. J. Islam, Human Rights and Interfaith Relations: Some Contemporary

Egyptian Perspectives // Political Theology, Vol. 11, № 5, - 2010. - pp. 691-716.

7. Livingston J. W. Western Science and Educational Reform in the Thought of Shaykh Rifaa al-Tahtawi // International Journal of Middle East Studies, Vol. 28, № 4: - 1996. - p. 564.

8. Khaldoun, Nabwan. Al-Tahtawi Le Promethee arabe, Institut Du Monde Arabe, Centre Culturel Du Livre, - Casablanca: - 2019. - p. 112.

9. أحمد زكريا الشلق. الشيخ حسن العطار وأثره في الفكر المصري الحديث. كلية الآداب، جامعة عين شمس. مقالة - المجلد 3، العدد 3، 2004، ص. 390.

10. جرجي زيدان: تاريخ في الأدب العربي، تعليق د. شوقي ضيف، دار الهلال، القاهرة. الجزء الرابع، ص. 232.

11. رفاة بدوي رافع الطهطاوي. كتاب تخلص الأبريز الي تخلص باريز أو الديوان النفيس بايوان باريس. مصر. 1904، ص. 280.

12. علي رافع مع علياء رافع وعائشة رافع. الإسلام رسالة من قديم وإلى قادم. الإسكندرية: دار صادق للنشر، 2004، 236 ص.

13. علي رافع مع علياء رافع وعائشة رافع. إنسانية واحدة. بيت واحد: رحلات سالكين في الطريق الروحي مدينة 6 أكتوبر: مؤسسة البناء الإنساني والتنمية، 2022.

14. علي رافع مع علياء رافع وعائشة رافع. تنزيل إلهي ومفاهيم بشرية: أفق بلا حدود. مدينة 6 أكتوبر: مؤسسة البناء الإنساني والتنمية، 2015، 230 ص.

15. علي رافع مع علياء رافع وعائشة رافع. وحدة المفاهيم وتعدد التعبير: تأملات في الديانات والرسالات السماوية، الإسكندرية: دار صادق للنشر، 2000، 57 ص.

16. محمد عمارة "الأعمال الكاملة لرفاعة رافع الطهطاوي"، الطبعة الأولى - دار الشروق - القاهرة. الجزء الأول. 2010، ص. 878.

17. محمد عمارة "الأعمال الكاملة لرفاعة رافع الطهطاوي"، الطبعة الأولى - دار الشروق - القاهرة. الجزء لثاني. 2010، ص. 746.

Xülasə

Pərvinə Əfəndi

Rifaa Rafi Ət-Təhtavinin baxışlarında modernləşmə və ənənəvi mədəniyyətin nisbəti

XIX əsrin əvvəllərinə doğru ərəb ölkələri sosial-iqtisadi cəhətdən Qərbi Avropadan geri qalırdı. Beləliklə, qabaqcıl ərəb ziyalıları öz cəmiyyətlərinin təcili modernləşməsinə ehtiyac duyurdular. Misirin başdan intensiv şəkildə modernləşməsində daha aktiv fəaliyyət göstərən ictimai xadim Rifaa Rəfi ət-Təhtavi olmuşdu. Ət-Təhtavi ənənəvi mədəniyyətə əsaslanan Misir cəmiyyətinin modernləşməsinin tərəfdarı idi. Bu səbəbdən o, Qərbdən Misirin inkişafı və misirlilərin həyat rifahı, o cümlədən təhsil və tibb sahəsindəki tərzin mənimsəmənin lehinə, islam dininə və ənənəyə zidd olan mənimsəmənin isə əleyhinə çıxış etmişdir.

Açar sözlər: Rifaa ət-Təhtavi, Misir, islam, Qərb, modernləşmə, ənənəvi mədəniyyət

Summary

Parvina Afandi

Relationship of modernization and traditional culture in the views of R. R. At-Takhtawi

By the beginning of the 19th century Arab countries lagged very far behind Western Europe in the socio-economic aspect. Therefore, the most advanced Arab intellectuals were aware of the urgent need to modernize their societies. In Egypt, the public figure of Rifaa Rafi at-Takhtawi spoke about this most actively, and his activity coincided with the intensive modernization of Egypt from above. At-Takhtawi advocated such a modernization of Egyptian society, which would be based on traditional culture. Therefore, he advocated borrowing those aspects of Western life that were useful for the development of Egypt and improved the life of the Egyptians, in particular education and medicine, but was against borrowing what was contrary to Islamic religion and tradition.

Keywords: Rifa'a al-Tahtawi, Egypt, Islam, West, modernization, traditional culture

UOT 94(479.24)

RAMİL AĞAYEV

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan ramilmahir@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TÜRK LƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz, Nizami Gəncəvi, türk, xəzərlər, qıpçaqlar, etnos.

Giriş

Ümumtürk dünyasının tərkib hissəsi olan tarixi Azərbaycan torpaqlarında qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır.

Türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmış, Xəzərtrafi və Mərkəzi Asiyada məskunlaşmış digər türk tayfaları ilə daimi sıx əlaqələrə malik olmuşlar. Türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır. Bu hər şeydən əvvəl Yaxın və Orta Şərqi, o, cümlədən Xəzərtrafi regionun qədim dövrlərdən türkmənşəli xalqlarla məskunlaşması ilə izah oluna bilər.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Yaxın və Orta Şərqi özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Türk xalqlarının yaranması, yayılma arealı, bəşər tarixindəki yeri və rolu yanlış göstərilmiş, türk xalqlarını tarixi köklərindən qoparmaq üçün onların min illərlə yaşadığı torpaqlar [Qafqaz, Kiçik Asiya, Mərkəzi Asiya] Hind-Avropa mədəniyyətinin beşiyi sayılmışdır. Bu

siyasətin tərkib hissəsi olaraq, türklərin Xəzərin qərbində və cənubunda yerləşmiş torpaqlara çox sonralar gəlməsi, yerli əhalinin necə deyərək, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə indiki Azərbaycan ərazisində və Şərqi Anadoluda Qafqaz və İrandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma mülahizələr ortaya atılmış və guya "problemin həlli yolunda" araşdırmalar aparılmışdır.

Yaxın və Orta Şərqi etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə, təkcə tarixi və coğrafi əsərlərdə deyil, həm də bir sıra Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində də rast gəlinir. Bu baxımdan Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Qətran Təbrizi, Arif Ərdəbili və başqalarının əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir. Azərbaycan klassiklərinin əsərlərindəki tarixi faktlarla bağlı müəyyən qiymətli fikirlər söylənilmişdir. Lakin bu fikirlər kifayət deyildir və bu istiqamətdə araşdırmalar davam etdirilməli, hələ üzə çıxarılmamış bir sıra yeni faktlar elmi dövriyyəyə daxil edilməli, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmalıdır.

Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlər dövrü tarixi məsələlərini, o cümlədən etnik tariximizlə bağlı məsələləri öz əsərlərində əks etdirən dahi şairlərimizdən bir də Nizami Gəncəvidir. Əsl adı Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif olan Nizami Gəncəvi [1141-1209] Atabəylər dövlətinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncədə türkmənşəli sənətkar ailəsində dünyaya göz açmış və bütün ömrü boyu öz yaradıcılığı ilə Vətəninə bağlı olmuşdur. Beş poemadan – "Sirlər xəzinəsi" [1177], "Xosrov və Şirin" [1180], "Leyli və Məcnun" [1188], "Yeddi gözəl" [1196] və "İsgəndərnamə"dən [1203] ibarət olan "Xəmsə" ["Beşlik"] Nizami Gəncə yaradıcılığının zirvəsidir.

“Xəmsə” bir poeziya incisi olmaqla yanaşı, həm də özündə qiymətli faktları əks etdirən tarixi mənbədir. Belə ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərində dünyanın yaranmasından, şairin yaşadığı günlərdə baş vermiş bir sıra tarixi hadisələr öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə, həm ölkəmizin, həm də ətraf bölgələrin siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik tarixi ilə bağlı bir sıra maraqlı faktlara rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu dövrün müxtəlif dillərdə yazılmış sinxron qaynaqları ilə uyğunluq təşkil edir və mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

“Xəmsə”yə daxil olan poemalardakı bir çox tarixi şəxsiyyət və hadisələr Nizaminin təfəkkür vüsəti və sənətkarlıq qələmi ilə yeni və orijinal bir şəkildə tərənnüm olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi hadisələrin şərhi zamanı bir sıra rəsmi sənədlərdən və tarixi mənbələrdən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmişdir. O, öz poemalarında bu fakta bir neçə dəfə işarə etmişdir. Şair öz əsərlərində ərəb və fars dillərində yazılmış mənbələrə, o cümlədən Firdovsi, Ət-Təbəri, Bələmi, İbn Muqaffa, İbn Qüteybə, Səalibi, Hənzə İsfahani və başqalarının əsərlərinə dönə-dönə müraciət etmişdir. Şairin pəhləvi, yunan və latın mənbələrindən də bəhrələndiyi onun əsərlərindən görünməkdədir.

Nizami Gəncəvinin poemalarının bir tarixi əsər kimi elmi əhəmiyyəti M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfili, H.Araslı, M.A.Dadaşzadə, S.Vurğun, V.Aslanov, C.Heyət, S.Nəfisi, A.Krımski, Y.E.Bertels, Z.İbrahimov, H.Məmmədzadə, Q.Y.Əliyev, R.Əliyev, Z.Quluzadə, A.Rüsəmov, Q.Beqdeli, Ç.Sasani, Q.Cahani, Ə.Abbasov, T.Kərimli, S.Hacı, S.Şıxıyeva, N.Cabbarlı, F.K.Timurtaş və başqaları tərəfindən qeyd edilmişdir.

İran ədəbiyyatşünasları Nizami ilə Firdofsinin qarşı-qarşıya qoymaq, Firdofsinin Nizamidən daha böyük sənətkar olduğunu isbat etməyə çalışmışlar. Eləcə də, bəzi Avropa və İran şərqşünasları, o cümlədən B.Yakub və V.Dəstgərdi Nizamini Firdofsidən qat-qat üstün bir şair olduğunu iddia etmişlər. Lakin hind alimi Şibli Nemani, alman yazıçıları Höte, Henrix Heyne, çex alimi Y.Rıbka, sovet dönəmi tədqiqatçıları Y.E.Bertels, İ.S.Barginski, H.Araslı onları müqayisə etməyi düzgün saymamış, hər iki sənətkarın özünəməxsus yaradıcılıq məharətinə malik dahi şair olduğunu qeyd etmişlər [2, 7-8].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ümumtürk tarixi xüsusi yer tutur. Müəllifin əsərindəki türklərlə bağlı məlumatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türklərin vəsfi ilə bağlı məlumatlar;
2. Qədim türklər haqqında məlumatlar;
3. Orta əsrlər dövrü türk xalqları və hökmdarları haqqında məlumatlar.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində türklərin vəsfi

Nizami Gəncəvinin əsrlərinin dərinədən və diqqətlə araşdırılması onun bir müsəlman təəssübkeşi olduğunu göstərir. Bununla belə, şair həm özünün türk kimliyini, həm də məxsus olduğu türk xalqın bir sıra üstün keyfiyyətlərini də nəzərdən qaçırmır. Lakin Firdovsidən fərqli olaraq, onun əsərlərində ifrata varmaq yoxdur, fars-türk, türk-ərəb düşmənliliyi yoxdur [9, 172].

Nizami Gəncəvinin bütün yaradıcılığında türkə və türklüyə məhəbbət qırmızı bir xətt kimi keçir. Onun əsərlərində öz doğma xalqına – türk etnosuna məhəbbəti açıq-aşkar duyulmaqdadır. Təsadüfi deyildir ki, Nizami Gəncəvi insanlığın qəbul etdiyi bütün gözəllikləri və müsbət keyfiyyətləri “türk” adlandırır. Şairin öz əsərlərinə söykənməklə bu məsələ ilə bağlı yuxarıda adı çəkilən nizamişünas alimlər tərəfindən bir sıra araşdırmalar aparılmış və Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinə görə türk olduğu sübuta yetirilmişdir.

Şairin türklüyü və türk tarixinə, türk xalqlarına münasibəti məsələsi ilk dəfə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qabarıq şəkildə səsləndirilmiş, sonra isə yuxarıda adı çəkilən bir sıra nizamişünas alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800-cü ildönümü münasibətilə 1941-ci ildə yazmış olduğu, lakin 1951-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində şairin “Xəmsə”sində rast gəlinən faktlara da istinad edərək ölkə əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmiş, əsərinə “Nizamidə türklük” adlı xüsusi yarımbaşlıq da daxil etmişdir [15, 205-216].

Nizami Gəncəvini türk mühitindən ayırmaq istəyənlər onun poemalarının fars dilində yazılmasından, daha sonralar yazılmış bəzi mənbə-

lördəki qeyri-dəqiq məlumatlardan və “İsgəndərnamə”nin ikinci hissəsində - “İqbalnamə”də Qum yer adına rast gəlinməsindən bəhanə kimi istifadə edirlər. Beləliklə, bəzi Avropa və İran tədqiqatçıları Nizami Gəncəvini Azərbaycan mühitindən ayıraraq onu İrandakı Qum şəhəri ilə bağlamağa cəhd etmişlər. Bütün qədim və etibarlı mənbələr Nizaminin məhz Gəncə şəhərində doğulduğunu və orada yaşayıb-yaratdığını bir mənalı şəkildə qeyd edirlər. Nizaminin əsərlərinin XIV-XV əsrlərə aid əlyazmalarında şairin Gəncəyə gəlmə olduğu barədə heç bir qeyd yoxdur. Ancaq Nizami əsərlərinin XVI əsrdə və sonralar köçürülmüş nüsxələrində, daha doğrusu “İqbalnamə”nin bir yerində şair Gəncədən danışan zaman fikir yarımçıq kəsilərək dörd misra artırılmışdır. Həmin misraların sonradan artırıldığını məşhur İran tədqiqatçısı Səid Nəfisi də etiraf etmişdir [1, 6]. Həmin dörd misra [1, 6] aşağıdakı kimidir:

چو در گرچه در بحر گنجہ گم
ولی از قہستان شہر قم
بتفریش دہی ہست تا نامہ او
نظامی از انجا شدہ نامجو

**Gəncə dənizində olsam da pünhan,
Yerim Qum şəhridir, yurdum Qohestan.
Təfrişdə Ta adlı bir kənd dayamb,
Nizami ad-sanı ordan qazanıb! [5, 6].**

Həmin Qum yer adının Azərbaycanın Qax rayonundakı Qum kəndi ilə bağlı olması haqqında da fikirlər vardır. Bu məsələyə münasibət bildirən Z.M.Bünyadov yazır: “Nizami Qum şəhərində doğulmuşdur (“Mən mirvari kimi Gəncə dənizində qərğ olsam da, dağda yerləşən Qum şəhərindəyəm”). Qum kəndi hazırda Azərbaycan Respublikasının Qax rayonunda yerləşir. Nizaminin İran Qumundan olduğu fikrini bir kənara atmaq lazımdır. Eyni zamanda məlumdur ki, Nizami heç bir vaxt öz vətəninə tərki etməmişdir” [3, 202].

Lakin bu fikir də öz təsdiqini tapmamışdır, daha doğrusu mübahisəlidir. Nizaminin doğulduğu, ömrü boyu yaşadığı və vəfat etdiyi yer Gəncə şəhəridir. Nizami Gəncəvi də poemalarında buna dönə-dönə işarə etmişdir.

Nizamini Gəncədən ayırmaq cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərən Y.E. Bertels yazır ki,

ingilis şərqşünası Riyonun qeyd etdiyi kimi, Qum adı sonradan mirzələr tərəfindən əlavə edilmişdir. Sözlərinə davam edən müəllif əlavə edir ki, “İsgəndərnamə” əsərinin ona məlum olan h.q. 763-cü (1360-cı) ilə aid ən qədim əlyazmasında Qum yer adına rast gəlinmir, həmin misra sonradan əlavə edilmişdir və Nizami Gəncəviyə aid deyildir [17, 26]. Azərbaycan nizamişünasları da bu fikirdədirlər: “Təəssüflərsun ki, XVI əsrdən sonra yazılan bir çox təzkiyələrdə Nizaminin babasının, yaxud atasının İranın Qum vilayətinin Təfriş elinin Ta kəndindən olduğu barədə və bu kimi fikirlər yürüdülmüşdür” [5, 6].

V.Dəstgerdi isə şairin tez-tez İraqı tərifləməsinə əsalanaraq onun, guya İraqda anadan olması fikrini ortaya atmışdır [5, 6].

M.Ə.Rəsulzadə haqqında bəhs olunan əsərində bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında örnəklər vermiş [15, 35-42], Nizamini “hissiyatca türk və müsəlman olan” şair kimi təqdim etmişdir [9, 171]. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətinin dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını qeyd edir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktları ortaya qoyur. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük sözə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türküstan deyən bir şairə hansı ağız “o, türk deyildir”, deyə bilər?” [15, 58; 9, 171]. Təsədüfi deyildir ki, şair “Yeddi gözəl” poemasının bir yerində [4, 45] özünün türk olmasına qiymət verilməməsindən belə şikayət edir:

**Almaz türklüyümü həbəş ölkəsi,
Olmuş xoş dovğadan məhrum cümləsi.**

Nizami Gəncəvi burada demək istəyir ki, mənim türk dilində yazılmış gözəl, ağ, parlaq əsərlərimi və özümün türk olduğumu qaralığ rəmzi, cəhalət rəmzi olan həbəş ölkəsində başa düşməzlər, qəbul etməzlər, anlamırlar. Türklərin milli xərəyi olan ləzzətli dovğanın dadını bilməzlər [4, 311].

Maraqlıdır ki, insan xarakterlərinin təsviri zamanı Nizami Gəncəvi müqayisə obyektini kimi türk insanını götürür və ideal insanı həm fiziki,

həm də mənəvi cəhətdən onunla qarşılaşdırır, onunla müqayisə edir, ona bənzədir. Müəllifə görə, türklük “yüksək söz”, “sözünün sahibi” olmaqdır. O, “türk” sözünü “gözəllik”, “qüvvət”, “qəhrəmanlıq”, “rəhbər”, “sədaqət” mənalarında dönə-dönə işlətməmişdir. Bütün bunlar Nizami Gəncəvinin türk insanına məhəbbətinin dəlillərindəndir. Bu faktı, adətən, Nizami Gəncəvini fars şairi hesab edən İran tədqiqatçıları, o cümlədən Səid Nəfisi də duymuş və “Nizami-dən türk iyi gəlir” deməklə, etiraf etməyə məcbur olmuşdur [12, 101-102].

Nizami ədalətli dövlət idealını türk dövləti tipində tapır [12, 103]. Digər tərəfdən şair tutduqları vəzifəyə layiq olmayan və yaxud onu layiqincə yerinə yetirməyən türk hökmdarlarını da tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” poemasında [5, 111] aşağıdakı sətirlərə rast gəlirik:

**Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətəkar bir hindusan!**

Beləliklə, Nizami Gəncəvi öz qəhrəmanının dili ilə qədim dövrlərdən ədalət rəmzi kimi tanınmış türkün həqiqi simasına zərbə vuran türk hökmdarını lənətləyir, onu şərəfli türk adından məhrum edir [12, 102].

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “heç bir yerdə, farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi ilə ifadə edilməmişdir” [15, 207-208]. Təsədüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin “türk kimi” [“türkvar”, “türktaz”] meydana atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir. Məsələn, “Yeddi gözəl” poemasında [4, 142] Bəhram Gurun dilindən deyilir:

**Türktaz ləqəbi verilib mənə,
At çapar, türk kimi geniş səhrada.**

Nizami Gəncəvinin türk kimliyi, xalqına, türk dilinə məhəbbəti “Leyli və Məcnun” poemasında özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, poemanın yazılma səbəbindən bəhs edən Nizami Gəncəvi göstərir ki, o, əsəri türkcə yazmaq istəmiş [6, 134], lakin dövrün poeziya

ənənələrinə sadıq qalan sifarişçi hökmdar ona belə demişdir:

**Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.**

Əsərdən məlum olur ki [6, 35], Nizami Gəncəvi hökmdarın bu sözlərdən çox pərişan olmuş, hətta poemanı yazmaqdan imtina etmək istəmişdir:

**Qulluq halqasına düşdü qulağım
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Ömrüm viran oldu, solub saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.**

Lakin şair I Axsitanın [1160-1196] şeirə və şairə qiymət verməsini əsas götürərək və oğlu Məhəmmədin məsləhətini nəzərə alaraq poemanı bir sənət nümunəsi kimi yazmağa qərar vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Axsitanın Nizami Gəncəviyə “Leyli və Məcnun” əfsanəsini türkcə deyil, farsca yazmasını sifariş etməsi də təsdiqləyir ki, həmin dövrdə türkcə bədii əsərlər yazması ənənəsi də mövcud olmuşdur. Bu tarixi faktla Nizami Gəncəvinin də türkcə yazdığı, azərbaycanlı olduğu vasitəli surətdə təsdiqlənir [13, 124].

Bu məsələyə münasibət bildirən Y.E.Bertels Nizaminin hələ ondan əvvəl formalaşmış ənənələrə, o cümlədən poeziyada hakim mövqə tutan fars dilində yazmaq ənənəsinə qarşı mübarizə apardığını, poeziya dilində islahat keçirmək istədiyini, lakin gücsüz olduğunu, şairin özünün də bunu dərk etdiyini, xüsusi olaraq, vurğulamışdır [17, 128-129]. O, qeyd edir ki, orta əsrlərdə rus aristokratiyasının dili fransız dili olduğu kimi, müsəlman Şərqiində də fars dili saray əyanlarının, hakim dairələrin poeziya dili idi [17, 16]. Fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami bütün varlığı ilə Vətəninə bağlı idi və Azərbaycana İranın tərkib hissəsi kimi deyil, müstəqil bir ölkə kimi yanaşırdı [17, 137].

Nizami Gəncəvi əsərlərində [20, 359] əslən qıpçaq olan həyat yoldaşı Afaqı “türk”, onun ölümünü bir “türk köçü”, öz oğlu Məhəmmədi də “türkzadə” adlandırır:

چو ترکان گشته سوی کوچ محتاج،
به ترکی داده رختم را به تارج.
اگر شد ترکم از خرگه نهانی،
خدایا ترک زادم را تو دانی.

**Türklərtək olmuşdu bir köçə möhtac,
Türklərtək elədi yurdumu tarac.
O türküüm getdisə bir gün çadırdan,
Saxla türküzdəmi sən, ey Yaradan! [7, 342].**

Nizaminin türklərə məhəbbəti özünü bir də onda büruzə verir ki, şair yaratdığı müsbət monumental obrazların əksəriyyətini ya türk kimi təsvir edir, ya da onların müsbət insani sifətlərini türklərlə müqayisə edir. O, məşhur qəhrəmanlarını, o cümlədən Məcnunu, Leylini, Şirini, Məhin Banunu və başqalarını türk adlandırır.

Nizami yaşadığı “Leyli və Məcnun” əsərində cəmiyyətdə başa düşülməyən Məcnunu da türkə bənzədir:

**O evdən türk kimi çıxaraq yenə,
Düşdü köçərilik düşərgəsinə. [6, 77].**

Nizami Gəncəvinin türkə məhəbbəti o qədər böyükdür ki, hətta Makedoniyalı İskəndəri “Rum taclı türk” adlandırır [14, 15].

Məlumdur ki, XI-XIII əsrlər Azərbaycan poeziya məktəbinin poetik özəlliklərindən biri də fars dilində yazılmış əsərlərdə türk sözlərinin işlənməsi olmuşdur. Bu baxımdan Əfzələddin Xaqani, Qətran Təbrizi ilə yanaşı, Nizami Gəncəvini də qeyd edə bilərik. Onun əsərlərində rast gəlinən türkmənşəli sözlərə alaçuq, amac, bayraq, sancaq, çalış, bilək, tutuq, tutmac, çavuş, dağ, ozan, muncuq, yağ, çabuk, yeylaq, sancaq, uşaq, hancarı, tamğac və s. kimi sözləri nümunə göstərmək olar [15, 362-369; 10, 148-152]. Əsərdə həm də Azərbaycan türk mühitinin məhsulu olan bir sıra atalar sözlərinə də rast gəlinir.

Nizami Gəncəvi qədim türklər haqqında

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qədim türk tarixi xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində türklərin qədim dövrlərdən şanlı tarixə malik olmasına və ədalət rəmzi olan dövlətlər qurmasına işarə edilir. Nizami Gəncəvi qədim türklərdən, əsasən, vahid ad altında bəhs edir və onları ya-

radılış etibarilə hərbi cəhətdən üstün bir xalq kimi təqdim edir. O, qədim türklərin vahid hökmdara malik olduğunu göstərir və onu Turan hökmdarı, onun taxtını isə Turan taxtı adlandırır [8, 282]. Onun əsərlərindən məlum olur ki, tarixi Azərbaycan torpaqları İran və Turan çəkişməsinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Lakin Nizami ilə Firdofsi arasında bu çəkişmənin vəsfində yanaşma fəqrliliyi vardır. Firdofsi müxtəlif dastan, əfsanə və rəvayətləri İran tarixini, fars ənənələrini canlandırmaq, yaşatmaq üçün istifadə etmişdir. Nizami isə tarixi hadisələrdəndən həqiqətə naminə, gözəllik yaratmaq üçün faydalanmışdır [9, 172]. Nizami “Kini-Səyavuş” və “Kini-İrəc” [7, 258] ifadələrinin sasanı mühitində hələ də qaldığını göstərir. Bununla da o, fars mühitində İran-Turan müharibələrinin özündən sonra buraxdığı izlərə və farslar arasında Turan hökmdarlarına nifrət və qisas duyğularının qalmasına işarə edir.

Müəllif öz əsərlərində qədim türk hökmdarı, Turan hökmdarı Əfrasiyab haqqında da məlumat verir. Təsədüfi deyildir ki, Nizami Makedoniyalı İsgəndərin əzəmətini nümayiş etdirmək üçün onu Əfrasiyabın varisi [19, 482] adlandırır:

که چون وارث ملک افراسیاب،
سر از چین برآورد چون آفتاب.

**Əfrasiyab mülkünün varisi erkən,
Başını günəştək ucaltdı Çindən [8, 273].**

Müəllif, burada Əfrasiyabın bir zamanlar Azərbaycandan Çinədək böyük bir əraziyə yayılan türklərə hökmranlıq etdiyinə işarə edir və vahid ümumtürk məkanının olduğunu xatırladır.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında Azərbaycanın qərb torpaqlarının qədim türk torpaqları olduğuna işarə edir, onun hökmdarı Məhin Banunu və ətrafındakıları türk adlandırır. Təsədüfi deyil ki, poemanın bir yerində Məhin Banu Şirinə öyüd verərkən Xosrovu iranlıların əfsanəvi hökmdarı Keyxosrovla, özlərini isə türklərin qədim hökmdarı Əfrasiyabla [Alp Ər Tonqa] müqayisə edir [7, 119].

Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında türklərin ən böyük xalqlardan olduğunu, geniş bir əraziyə yayıldıklarını, xüsusilə, qeyd

edir. Bu, bir sıra tarixi və dini kitablardakı Yafət [Yafəs] nəslindən olan türklərin payına daha geniş ərazilərin düşməsi haqqında faktlarla uzlaşır. Həmin məlumatlara görə, Nuh əraziləri 3 oğlu [Ham, Sam, Yafəs] arasında bölüşdürmüş, Şərqi və Şimali ölkələri Yafəsin payına düşmüşdür. Onun birinci oğlu və vəliəhdi Türk, ikinci oğlu isə Xəzər olmuşdur. “Tövrat”da Nuhun dilindən deyilir: “Allah Yafəsə [Yafətə] genişlik versin” [1, 29]. Yaqut əl-Həməvi yazır ki, yer kürəsi dörd böyük hissədən ibarətdir. Onun dördü biri türk torpaqlarıdır. Türk torpaqları Hindistandan Rumun şərqinə qədər olan əraziləri əhatə edir [11, 18].

“İsgəndərnamə” poemasında [19, ۰۰۰] Makedoniyalı İsgəndərin dilindən deyilən aşağıdakı sözlərə də rast gəlirik:

زه کوه خزر تا به دریای چین،
همه ترک یر ترک بینم زمین.

Xəzər dağından Çin suyuna qədər Türklərlə doludur bütün bu yerlər [8, 313].

Müəllif qədim türklərin döyüşkən tayfalar olduğunu göstərir. O, hərbi səhnələrində “türklərin yürüşü və coşub-daşmasından”, “türklərin ayaq səslərindən”, “türklərin yağma oxlarından” tez-tez bəhs edir [10, 142]. Nizami “Şərəfnamə”də yenə də Makedoniyalı İsgəndərin dilindən döyüş borularını [əsgər şeypurlarını] eşidən qədim “türklərin qoluna gəldi qüvvət” deməklə onların döyüşə can atmaq istəyini qabartmışdır [8, 316]. Başqa bir epizodda [19, 480] Makedoniyalı İsgəndər türk döyüşçüləri haqqında belə deyir:

غلامان ترکم چو گیرند شست،
ز تری رسد لشگری شکست.

Əlinə yay alsan nişançı türklər Atdığı hər oxla bir ordu yənər [8, ۲۷۰].

Nizami Gəncəvinin poemalarında qədim türklər və onların həyat tərzi haqqında bir sıra digər məlumatlara da rast gəlinir.

Nizami Gəncəvi orta əsrlər dövrü türk xalqları haqqında

Nizami Gəncəvinin poemalarında qədim türklərlə yanaşı, orta əsrlər dövründə Qafqaz, Volqa-Xəzər, Mərkəzi Asiya bölgələrində yaşamış ayrı-ayrı türk tayfaları haqqında da məlumata rast gəlinir. Onun əsərlərindən məlum olur ki, həmin tayfalar qədim dövrlərdən etibarən adı çəkilən ərazilərdə məskunlaşmışlar. Müəllif adını çəkdiyi bu tayfalar sırasında xəzərləri və burtaları, bulqarları, qıpçaqları, yəğmələri, xəttayları, xüllələri [xəllux-karluk], talas türklərini, xərxizlər və başqalarını misal göstərmək olar. Nizami Gəncəvi həmin tayfalardan dönə-dönə bəhs etmiş, onların hər birinin həyat tərzi haqqında müəyyən qədər məlumat vermişdir. Şair haqqında bəhs olunan tayfalardan, adətən, döyüş epizodlarında bəhs etməklə onlarda hərbi sənətinin, hərbi işin ön planda olduğunu göstərir.

Nizami orta əsrlərin ən böyük imperiyalarından olan Sasanilər dövlətində baş verən hadisələri qələmə alarkən dönə-dönə türklərdən də bəhs etmişdir. Onun əsərində həmin dövrdə yaşamış qəhrəmanların bəziləri, o cümlədən Məhin Banu və Şirin türk kimi təqdim edilir. Burada, xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən adı yazılı qaynaqlarda keçən Şirinin erməni olması haqqında əsassız fikirlər də vardır. İlk yazılı qaynaqlarda Şirinin bizanslı, xuzistanlı, arami, erməni olması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Nizami öz əsərində onu gah Qafqaz gözəli, Bərdə şahzadəsi, gah da Ərmən hökmdarı kimi qələmə alaraq onun mənşəcə və milliyyətcə hansı xalqa, ölkəyə mənsub olduğu barədə açıq və qəti fikir söyləmir [2, 88; 16].

Bu fikirlərə münasibət bildirən Q.Beqdəli yazır: “Nizamidən sonra yazılan eşq mənzumələrində Şirin əksərən, Ərmən şahzadəsi kimi təqdim olunur ki, bu da müəlliflərin ancaq birini təqlid edib bir ənənə kimi bu fikri qəbul və təkrar etmələri ilə izah oluna bilər” [2, 42]. Burada iki məqamı, xüsusilə, qeyd etmək lazımdır. Birincisi, Nizami “Ərmən” yer, coğrafi məkan adı işlədən də onu etnik deyil, coğrafi baxımdan təqdim edir. İkincisi, indi erməni adlanan hayların da Ərmən və Ərməniyyə anlayışına heç bir dəxli yoxdur və bu xüsusi tədqiqat mövzudur. Beləliklə, Nizamının əsərində

“Ərmən” sözü etnonim kimi deyil, bir toponim kimi işlədilmişdir [16].

Bununla belə Nizaminin əsərində həm Şirinin öz dilindən, həm də Məhin Banunun dilindən onun türk olmasına dair işarətlər vardır. Şair Şirini geyimləri, adətləri, davranışları, özünəməxsus etnik xüsusiyyətləri baxımından bir türk qızı kimi təqdim edir. Nizaminin əsərində Şirinin milli kimliyi məsələsinə ilk dəfə Məhin Banunun ona öyüd verməsi zamanı toxunulur [7, 119]. Məhin Banu Xosrov Pərvizin yüksək əsl-nəcabəti qarşısında özünü aşağı tutmasın deyərək Şirinə belə məsləhət verir:

گر او ماهست ما نیز افتابیم،
و گر کیخسرو است افراسیابیم.

**Əgər o aydırsa, biz afitabıq,
O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq [7, 119].**

Bədi və elmi ədəbiyyatda bir qayda olaraq, Əfrasiyab türklüyü, Keyxosrov isə fərsliliyi təmsil edir. Beləliklə, bu epizodda Nizami, Q.Beqdelinin də qeyd etdiyi kimi, Məhin Banu və Şirinin mənşə etibarını ilə türk olduğunu göstərir. Nizaminin yaratdığı Şirin obrazı özünü həmişə bir türk kimi təqdim edir. “Xosrov və Şirin” poemadakı epizodlardan məlum olur ki, Şirin özü də türklüyü ilə öyünür [16]. Məsələn, o, daşdan tikilmiş Qəsri-Şirin sarayında bir məhbus kimi həyat sürdüyü zaman Xosrov Pərviz oraya gəlib onunla danışmaq aparanda özünü “qəmzəylə naz alan türk” adlandırır [7, 253.].

“Xosrov və Şirin”dəki epizodlardan birində Nizami deyir ki, Xosrov “türklük” edərək [cəsarət edərək], türkü, yəni Şirini qarət etmək istədi. Başqa bir epizodda [7, 246] isə Şirin yaşadığı Qəsri-Şirinin eyvanında belə deyir:

**Qara gözlü türkməm, bu dam üstə mən,
Ağ hindu adını almışam səndən.**

Nizaminin əsərində Məhin Banu və Şirinin türkmənşəli obrazları ilə yanaşı, onların fəaliyyət dairəsinin baş verdiyi tarixi coğrafiya da öz əksini tapmışdır. Burada türkmənşəli Məhin Banu və Şirinin hökmdar olduğu ərazilər məhz tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Başqa sözlə, şair Sasanilər dövründə Azərbaycan torpaqlarının türklərin əsas məskənlərindən biri olduğuna işarə

rə edir. Məsələn, şair epizodlardan birində [20, 48] Məhin Banunu Dərbənddən başlayaraq, bütün Arran və Ərmən torpaqlarının hökmdarı hökmdarı kimi belə təqdim edir:

همه اقلیم اران تا به ارمن،
مقرر گشته بر فرمان ان زن.

**Arrandan başlamış Ərmənə qədər
Onun fərmanına boyun əyirlər [7, 63].**

“Xosrov və Şirin”də Məhin Banu ilə bağlı başqa bir epizodda [7, 64] isə deyilir:

**Gül fəslə yamyaşıl Muğan - yatağı,
Yay zamanı yeri Ərmən torpağı.
Yay ötüb keçəndə, payız gələndə
Abxazda ovları salır kəməndə.
Bərdənin havası çox mötədildir,
Hər il qış zamanı o bura gəlir.**

Nizami öz əsərlərində erkən orta əsrlər dövründə Şimali və Cənubi Qafqazda, Volqa-Xəzər hövzəsində mühüm rol oynamış xəzərlərə və burtaslara da yer vermişdir. “Şərəfnamə”dəki epizodlardan birində [8, 316] deyilir:

**Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi,
Soldan da ucalır Bərtasın səsi.**

Burtaslardan “Yeddi gözəl” poemasında da bəhs olunmuşdur. Burada müəllif “Bərtas [burtas] pərdəsi”ndən bəhs etmişdir [4, 254]. Burtaslar gəlincə, onlar Şərqi Avropada yaşamış məşhur türk tayfalarından biri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəbdilli müəlliflərin əsərlərində Dərbənddən şimalda, Volqa-Xəzər hövzəsində məskunlaşmış türk xalqlarının Azərbaycanla ticarət əlaqələrindən Azərbaycan bazarlarında satılan burtas, bulqar, xəzər məhsullarından dönə-dönə bəhs olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi əsərlərində qıpçaqlar haqqında da məlumat verir və onları döyüşkən xalq kimi təqdim edir. Digər tərəfdən müəllif türk tayfalarının öz arasındakı, o cümlədən, xəzərlərlə qıpçaqlar arasındakı müharibələrə də işarə edir. Məsələn, “Şərəfnamə”də [8, 231] aşağıdakı misralara rast gəlirik:

**Bu qıpçaq xalqı bir dəhşətdir, dəhşət,
Əkin əkməyə də bizdə yox cürət.
Axına başlarkən açıq dağlardan,
Əkindən, biçindən qoymazlar nişan.**

Şair qıpçaqları “çöl xalqı” adlandırır və “qıpçaqlarla qaynaşan boz çöllərdən” bəhs edir [8, 305]. Nizami türklərdən, o cümlədən qıpçaqlardan bəhs edərkən İslam dininin türklər arasında yayılmasından da bəhs edir. Lakin azad türk cəmiyyəti ilə İslam mühiti arasındakı baxış fərqlərinə də işarə edir. Bu hal qadına münasibət məsələsində, xüsusilə, özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Şairin verdiyi məlumata görə, qadın türk cəmiyyətinin bərabərhüquqlu üzvü idi. Qıpçaqlara görə, İslam dinində olduğu kimi qadının üzünü örtməsi doğru deyildir. Məsələn, “Şərəfnamə”də [8, 231] bir qıpçaq sərkərdəsinin dilindən belə deyilir:

**Üz örtmək doğru yol deyildir, ancaq,
İtaət etməz bu ayinə qıpçaq.
Üz örtmək ayini qoy olsun sənin,
Bizə də göz örtmək olmuşdur ayin.
Baxmamaq gərəkdir naməhrəm üzə,
Nə suçu var üzün, cəza ver gözə.**

Nizami Gəncəvi öz əsərində yəğma və xülə türklərindən də bəhs edir [8, 264-265]. Onun əsərlərində, o cümlədən, “Yeddi gözəl” poemasında ötəri də olsa bulqarlar haqqında da məlumata rast gəlinir [4, 217].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında səlcuq türklərinin tarixi mühüm yer tutur. O, həm səlcuq hökmdarları, həm də onlara tabe olan ölkələri, bəylikləri idarə edən ayrı-ayrı türk hakimlər haqqında maraqlı məlumatlar verir. Şair türkmənşəli Ərzincan hakimi Fəxrəddin Məlik Bəhram ibn Davudu “Rumun şahı”, “Abxazın fatehi” adlandırır [15, 83; 12, 103; 5, 43]. Tarixi qaynaqlarda onun idarə etdiyi ərazi həm də Mənkücək bəyliyi adlandırılır. Bəhs edilən dövrdə Mənkücək bəyliyi Səlcuq sultanlarına tabe idi [12, 104].

Müəllif öz əsərində Atabəylərin yüksəlişi və tənəzzülü haqqında da məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Z.M.Bünyadov özünün “Atabəylər dövləti” adlı əsərini yazarkən Nizami Gəncəvinin “Xəmsəsi”ndən də əhəmiyyətli

dərəcədə bəhrələnmiş və onun elmi əhəmiyyətini qeyd etmişdir [3, 9].

Şair “İsgəndərnamə” poemasında [8, 52] Atabəylər dövlətinin hökmdarı Nüsrətəddin Əbu Bəkr [1191-1210] “Beşinci ölkənin”, yəni Azərbaycan və Türkünstanın da daxil olduğu beşinci iqlimin hökmdarı adlandırır:

**Yeddi göy altında, ey dünya şahı,
Beşinci ölkənin sənsən pənahı.**

Nizami Gəncəvinin əsərlərində III Toğrul, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Ələddin Körpə Arslan, I Axsitan kimi türkmənşəli hökmdarların fəaliyyətinə də yer verilmişdir.

Nəticə

Yaxın və Orta Şərqi qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən Nizami Gəncəvinin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun əsərlərində Azərbaycan və ətraf ərazilərin etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

Şairin əsərlərində türklər döyüşkən bir xalq kimi təqdim edilir, onların müsbət keyfiyyətləri ön plana çəkilir, Azərbaycan da daxil olmaqla, Yaxın və Orta Şərqi tarixində müstəsna rol oynadıqları vurğulanır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Xəzərətərafı bölgələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu məlumatlar, bəhs olunan problemlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurulmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeyd-şərtsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret faktların ortaya çıxarılması ilə nəticələnmə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayram S.Kaynaklara görə Güney-Doğu Anadoluda proto-türk izləri, Ankara: Türk Dünyası Araşdırma Mərkəzi, 1988, 132 s.

2. Beqdeli Q. Şərqi ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, Elm, 1970. 370.s.

3. Bünyadov. Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti [1136-1225-ci illər]. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 312 s.
4. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 336 s.
5. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s.
6. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 288 s.
7. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 s.
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı, Adiloğlu, 2011, 663 s.
9. Hacı S. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi [Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" monoqrafiyası əsasında] /Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016, s. 167-176.
10. Heyət C. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda [məqalələr toplusu]. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 704 s.
11. Həməvi Yaqut. Mucəm əl-buldan. Əl-mücelləd əl-əvvəl, Tehran, 1965, 962 s.
12. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, 244 s.
13. Qasımov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 448 s.
14. Nizami Gəncəvi: bibliografiya. Bakı, Zərdabi ЛТД, 2012.- 632 s.
15. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, Təknur, 2011, 520 s.
16. Şıxıyeva S. Türklüyü ilə qürurlanan Şirin. Nizaminin "Xosrov və Şirin"i əsasında. Ədəbiyyat qəzeti, 17 oktyabr 2021 r.
17. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Эпоха – Жизнь – Творчество. Баку: АзФАН, 1940, 148 с.
18. دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. با مقدمه و تصحیح سعید نفیسی. تهران، ۱۳۶۲. ۴۰۷ ص.
19. نظامی گنجوی. شرفنامه. // www.ParsBook.org (14 iyun 2022)
20. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. // www.ParsBook.org (14 iyun 2022)

Summary

Ramil Aghayev

Turks in Nizami Ganjavi's oeuvre

Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijan population, which is an integral part of the all-Turkic world, are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.

Information about the ancient Turks living in the territory of Azerbaijan and in other historical Turkic lands is found not only in historical and geographical works, but also in the works of Azerbaijani classics.

From this point of view, the study of the views of Nizami Ganjavi's on the Turks is of great interest and can contribute to cover issues related to the history of the Turks as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the of the Near and Middle East population.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus, Nizami Ganjavi, Turk, Khazars, Kipchaks, ethnos.

Резюме

Рамил Агаев

Тюрки в творчестве Низами Гянджеви

Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являющегося составной частью общетюркского мира, уже в течение многих лет ждут в исторической науке своего решения.

Сведения, связанных с древними тюрками жившими в Азербайджане и в других исторических землях тюрков, имеются в историко-географических сочинениях, а также трудах азербайджанских классиков.

С этой точки зрения огромный интерес вызывает изучение сведений и соображений Низами Гянджеви, связанных с тюрками. Исторические исследования в этой области могут содействовать изучению этнического состава населения Ближнего и Среднего Востока, устранению «белых пятен» в этой области науки. Например, во всех поэмах «Хамсе» Низами Гянджеви встречаются интересные сведения, связанные с историей и этнической географией Азербайджана и сопредельных стран. Огромное число этих фактов достоверны.

Ключевые слова: *Азербайджан, Кавказ, Низами Гянджави, тюрк, хазары, кыпчаки, этнос.*

UOT 94(479.24)

ŞAHLAR ŞƏRİFOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan

AZƏRBAYCANIN MARAĞA ŞƏHƏRİNİN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİ ƏRƏBDİLLİ MƏNBƏLƏRDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Ər-Ran, Marağa, Mərvan ibn Məhəmməd, əl-Vacna ibn Ər-Rəvvad

Azərbaycan tarixən təbii-coğrafi, etno-siyasi və sosial-mədəni baxımdan həm zəngin, həm də olduqca əhəmiyyətli ərazilərdən biri hesab olunur. Tarixlər boyu müxtəlif coğrafiyaşünaslar, səyyahlar, tarixçilər bu ərazi və burada yerləşən şəhərlər haqqında əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişlər. Qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan və şəhərləri haqqında həm antik mənbələrdə, həm də orta əsr ərəbdilli-farsdilli mənbələrində zəngin məlumatlara rast gəlinir. Bu tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın qədim şəhərləri olan Təbriz, Marağa, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Bab əl-Əbvab (Dərbənd), Urmiya, Bərdə, Tiflis, Məyanic, Xuveyy, Səlməs, Mərənd, Ərdəbil və digər şəhərlərin təbii-coğrafi şəraiti, etno-siyasi durumu, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı haqqında geniş məlumatlar verilir. Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan şəhərləri haqqında olduqca əhəmiyyətli elmi tədqiqat əsərləri yazılmış və nəşr olunmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İranın şimal-qərb hissələrini əhatə edirdi. Azərbaycanın tarixi hüduqları bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bildiyimiz kimi XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan ərazisi Rusiya ilə Qacarlar arasında iki yerə bölünmüşdür. Bu tarixdən başlayaraq artıq elmi ədəbiyyatda və siyasi sənədlərdə “Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan” məfhumları tez-tez işlədilməyə başlanmışdır. Bunlar arasındakı sərhəd əsas etibarilə Araz çayı hesab olunur. Buna baxmayaraq mənbələr əsasında deyə bilərik ki, qədim və orta əsrlər dövründə əhali arasında “Arazın cənubu” və “Arazın şimalı”, “Cənubi Azərbay-

can” və “Yuxarı (Şimali) Azərbaycan” ifadələri tez-tez işlədilir.

651-ci ildə Sasanilər dövlətinin süqut etməsindən sonra Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafəti tərkibinə iki əyalət – Azərbaycan və Arran əyalətləri kimi daxil edildi. Ərəbdilli mənbələr həmin ərazilərdən vahid bir ölkə kimi bəhs edəndə onu məhz Azərbaycan olaraq qeyd edirdilər [2, s. 49-52].

Tarixi Azərbaycan ərazisində bir çox feodal dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlərin bəziləri qısa müddət ərzində tarix səhnəsindən silinsə də, digərləri əsrlər boyu davam etmişdir. Bunlardan Sacilər və Salarilər dövlətlərini qeyd edə bilərik. Bu dövlətlərin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə Dərbənddən Marağaya qədər, bəzi vaxtlarda isə Həmədan və Qəzvinə qədər Azərbaycan torpaqları vahid dövlətdə birləşdirilmişdir [14, s. 9].

Orta əsr ərəbdilli müəllifləri (Əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Məsudi, Qudama ibn Cəfər və başqaları) Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş şəhərlər haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. İlk yazılı qaynaqlardan əldə olunan məlumatlara görə, Azərbaycan şəhərləri əsas etibarilə xarici hücumlardan qorunmaq məqsədilə hasar və xəndəklərlə əhatə olunurdu. Orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti öz dövrünün iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayan mədəni mərkəzlər idi. Ərəbdilli mənbələrdə Azərbaycanın qədim və paytaxt şəhərlərindən olan Marağa haqqında daha geniş məlumat verilir. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Marağa, eyni zamanda Azərbaycanın mədəniyyət, ədəbiyyat, siyasət və dini mərkəzi olmuşdur.

Azərbaycanın paytaxt şəhərlərindən olan Marağa Sacilərin, daha sonra Rəvvadilərin pay-

taxtı olmuşdur. Mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik şəhərlərdən olan Marağa, IX əsrdə Azərbaycan şəhərləri içərisində ən məşhurlarından biri hesab olunurdu. Ərəbdilli müəlliflərdən olan əl-Bəlazuri (IX əsr), əl-İstəxri (X əsr), əl-Yəqubi (X əsr), İbn əl-Fəqih (X əsr), İbn Havqəl (X əsr), əl-Müqəddəsi (X əsr) və başqaları Marağa və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat vermişlər.

Ərəbdilli mənbələrdə Ərdəbildən sonra Marağa şəhəri Azərbaycanın böyük şəhəri olaraq qeyd olunur. Marağa şəhərinin ərəblərdən əvvəlki tarixi haqqında məlumat verən orta əsr coğrafiyaşünas alimlərindən olan əl-İstəxri şəhəri “qədim dövrdə əsgəri düşərgənin və hökmdar sarayının burada olması” qeyd etməklə yanaşı, ərəblərin Marağa adlandırdıqları yerin keçmiş inzibati-siyasi əhəmiyyətini də təsdiq edir [10, s.181]. X əsrin müəlliflərindən olan əl-İstəxri mənbə olaraq istifadə etdiyimiz “Kitab əl-məsəlik əl-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) adlı əsərində Azərbaycanın sərhədləri, şəhərləri, şəhərlərarası yollar, yollar arasındakı məsafələr və eyni zamanda Azərbaycandan keçən ticarət yolları haqqında da geniş məlumat verir. əl-İstəxri ilə eyni dövrdə yaşayan və iki dəfə Azərbaycanda olan coğrafiyaşünas alim İbn Havqəl “nahiyə divanlarının xəzinəsinin” də Marağa şəhərində olduğunu qeyd edir [12, s.288]. Ərəbdilli tarixçilərdən olan əl-Bəlazuriyə görə şəhərin Sasanilər dövründə adı Əfrahəruz olmuşdur [3, s.461]. Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında geniş məlumat verən əl-Bəlazuri, hətta əsərində “Azərbaycanın fəthi” adlı xüsusi fəsil açmışdır. Bu fəsildə Azərbaycana edilən ilk ərəb yürüşləri, ərəblərlə azərbaycanlılar arasında bağlanan müqavilələr haqqında da maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Mənbələrdə şəhərin “Marağa” adlanması barədə belə bir hadisə qeyd olunur: “Ərməniyə və Azərbaycan valisi Mərvan ibn Məhəmməd Muğan və Cilanın (Gilanın) fəthindən qayıdarkən onun yaxınlığında düşərgə salmışdı. Həmin ərazidə çoxlu peyin olduğu üçün onun və silahdaşlarının atları peyinin içində ağnəməyə başlamışdılar. Ona görə də belə deyirdilər: Gedin əl-Marağa kəndinə. Sonralar adamlar “kənd” sözünü atdılar və “əl-Marağa” dedilər” [3, s.461; 4, s.330].

Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin xilafəti dövründə (786-809) Vəcna əl-Əzdi və qulamı Sədəqə bin Əlinin rəhbərliyi ilə Marağada xilafətə qarşı iğtişas baş verdi. Bu dövrdə Azərbaycan və Ərməniyyə valisi olan Xüzeymənin göstərişilə Marağaya qoşun və silah toplamaqla yanaşı, şəhərin ətrafına qoruyucu divarlar da çəkilmişdir [3, s.462]. Yalnız görülən bu tədbirlərdən sonra vali Xüzeymə, Vəcna əl-Əzdi və qulamı Sədəqə bin Əlinin başlatdığı qiyamı yatıraraq şəhəri yenidən Xilafətə tabe etmişdir.

Marağa şəhərinin Xilafətə tabe edilməsindən sonra digər Azərbaycan şəhərləri kimi bu şəhər də, ərəb canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda şəhər xəlifənin təyin etdiyi valilərin mərkəzi şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərin ətrafına qoruyucu hasarlar çəkdirən valilər, şəhərdə böyük qoşun saxlayırdılar. Azərbaycan Rəvvadilər dövlətinin hakimiyyəti dövründə şəhər onlara tabe edilmişdir. Abbasilər dövründə xilafətə və onun zülmünə qarşı baş verən ən böyük üsyanlardan olan, Babakin başçılığı ilə təxminən 60 ilə yaxın davam edən Xürrəmilər hərəkatı zamanında Marağaya sığınan əhali böyük istehkamlar qurmuşlar [12, s.581].

Ərəbdilli tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərdən olan İbn əl-Fəqih Marağa şəhərinin inkişaf dövrünü Mərvan ibn Məhəmmədə aid edir. “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Marağa şəhərindən bəhs edən alim, şəhərin Mərvanın himayəsinə könüllü olaraq keçməsi, onun tərəfindən bərpa edilərək genişləndirilməsi, əhalinin yenidən məskunlaşması üçün hər cür şəraitin yaradılması, əhalinin abadlaşdırma işlərində fəal iştirak etməsindən bəhs edir [12, s.581].

Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin (786-809) dövründə Əzd qəbiləsinə mənsub əl-Vəcna ibn ər-Rəvvad və qəbilənin məvlası Sadaqa ibn Əli Marağada xilafətə qarşı üsyan qaldırmışdı. Bu üsyanın qarşısını almaq istəyən Azərbaycan və Ərməniyyə valisi Xüzeymə ibn Xəzim şəhəri qala divarları ilə möhkəmlətməmiş, buranı paytaxt edərək, şəhərdə çoxsaylı qoşun yerləşdirmişdi [12, s.581; 3, s.461-462; 4, s.330]. Xəlifə Məmunun (813-833) dövründə Əhməd ibn Cüneyd ibn Fərzəndi və Əli ibn Hişam bu divarları yenidən təmir etdirmişdir [3, s.462; 4, s.330; 17, V, s.93].

XIII əsr tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərinədən olan Zəkəriyyə əl-Qəzvini Marağanı “böyük şəhər və ölkənin paytaxtı” adlandırmaqla yanaşı burada qədim atəşpərəstlik məbədlərinin, mədrəsə və gözəl xanəqahların olduğunu da qeyd edir [20, s.562; 19, s.377].

Marağa haqqında məlumat verən coğrafiyaşünas Yaqut əl-Həməvi şəhərdə ədib, şair, mühəddis və fəqihlərin olduğunu qeyd edir. Bunlardan hədis toplamaq məqsədilə bir çox yerlərə səyahət etmiş, Nişapurda yaşamış, Dəməşqdə və başqa yerlərdə məşhur alim və ədibləri dinləmiş Əbu Məhəmməd Cəfər ibn Məhəmməd əl-Marağinin adını xüsusi qeyd edir [17, V, s.93].

Azərbaycan ərazisi və şəhərləri haqqında geniş məlumat verən ərəbdilli coğrafiyaşünas alimlərdən biri də Əbulqasim Ubeydullah ibn Xordadbehdir. Müəllif “Kitab əl-məsəlik vəl-məmalik” adlı əsərində erkən xilafət dövründə Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi məsələlər, şəhərlər, şəhərlər arasındakı məsafələr və kənd təsərrüfatı haqqında da qiymətli məlumatlar verir. Azərbaycan vilayətinin şəhərlərini qeyd edən coğrafiyaşünas alim bu şəhərlər sırasında Marağanı da qeyd etmişdir [8, s.119].

Azərbaycan şəhərləri arasında olan məsafə haqqında məlumat verən İbn Xordadbeh Marağadan Cənzəyə 6 fərsəx, sonra Musa-abada 5 fərsəx, sonra Bərzəyə 4 fərsəx, sonra Cabravana 8 fərsəx, sonra Nərizə 4 fərsəx, sonra Urmiyaya 14 fərsəx, sonra Salmasa quru və Urmiya gölü ilə 6 fərsəx olduğunu qeyd edir [8, s.121].

İran mənşəli coğrafiyaşünas alim İbn Xordadbeh eyni zamanda Azərbaycan şəhərlərini və Azərbaycan vilayətlərində meydana gələn hökmdarlıqları qeyd edərək yazır ki, Marağa, Məyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisər, Bərzə, Saburxast və Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinin hakimiyyəti altında idi [8, s.119; 14, s.319].

Ərəbdilli tarixçilərdən olan əl-Yəqubi “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Azərbaycandan bəhs edərək Marağa şəhərini də qeyd edərək belə yazır: Azərbaycana getmək istəyən, Zəncandan çıxaraq, 4 mərhələ Ərdəbil şəhərinə gedir. Bu onun ilk qarşılaşdığı Azərbaycan şəhərlərindəndir. Ərdəbildən Azərbaycan mahallarından olan Bərzəndə 3 günlük yoldur. Bərzənddən Azərbaycan mahallarından

olan Varsan, Varsandan əl-Beyləqana, əl-Beyləqandan Marağaya gedirsən bu, Yuxarı Azərbaycanın şəhəridir. Müəllif Azərbaycan mahallarından Ərdəbil, Bərzənd, Varsan, Bərdə, Şiz, Sərat, Mərənd, Təbriz, Məyanic, Urmiya, Xuveyy və Səlmas şəhərlərinin adlarını da qeyd edir [18, s.47]. Uzun müddət Azərbaycanda yaşayan əl-Yəqubi bir neçə hakimin yanında kاتبlik vəzifəsini də icra etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın və Ərməniyyənin tarixi və coğrafi mövqeyini dərinlən tədqiq edərək “Kitab əl-buldan” adlı əsərində qiymətli məlumatlar vermişdir.

X əsr tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərinədən olan İbn əl-Fəqih əl-Həmədani “Kitab əl-buldan” (“Ölkələrin fəthi”) əsərində Azərbaycan şəhəri Marağa haqqında belə qeyd edir: “Əfrəhəruz adlandırılan Marağa Ərməniyyə valisi Mərvan ibn Məhəmmədin və silahdaşlarının mal-qarasının otlaq yeri olmuşdur. Onlar buranı “əl-Marağa” adlandırırdılar. Sonra adamlar “qəryə” sözünü ataraq “əl-Marağa” dedilər. Əhalisi onu Mərvanın himayəsinə verdi. Ümeyyəoğullarının başqa yerləri ilə birlikdə bura da ələ keçirildi və Harun ər-Rəşidin qızlarından birinin oldu. Əl-Vacna əl-Əzdi və əl-Əzd qəbiləsinin məvlası olan Sadaqa ibn Əli üsyan etdikdə, Harunun dövründə Xüzeymə ibn Xəzim Ərməniyyənin və Azərbaycanın valisi oldu. O, Marağanın divarlarını tikdirdi, onu möhkəmlətdi, paytaxt edərək burada qoşun yerləşdirdi” [12, s.581].

X əsrin 80-ci illərinə aid edilən “Hüdud əl-aləm” (“Dünyanın sərhədləri”) əsərində Azərbaycan şəhərləri, məşhur qəsəbələr və bəzi qalalar Ərdəbil, Sərav, Miyanə, Xunə, Cəbrəvan, Təbriz, Marağa, Bərzənd, Muğan, Varsan, Dvin (Dəbil), Dəxərrəqan, Salmas, Xuveyy (Xoy), Bərkəri, Ərciş, Əxlat, Naxçıvan, Bidlis, Malazcird, Qaliquala, Məyyafariqin, Mərənd, Miməz, Əhər, Sincan, Qaban, Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Şəmkür, Xunan, Tiflis, Şəki, Mübarəki (böyük kənd), Suq əl-Cibəl, Sunbatman, Sanar, Qəbələ, Bərdic, Şirvan, Xursan, Layzan, Girdman, Şavuran (Şabran), Dərbənd və Bakı haqqında məlumat verilir [11, s.164-169; 14, s.376].

“Hüdud əl-aləm”də Bərdə və Marağanın böyük [11, s.164, 167], Ərdəbil, Beyləqan, Təbriz, Naxçıvan, Şəki, Şabran, Girdman, Gəncə, Şəmkir, Xuveyy və Səlmasın “abad, xürrəm

və nemətli şəhər olduğu” göstərilir [11, s.164, 166, 167, 168, 169].

Adı çəkilən əsərdə Marağa haqqında belə yazılır: “Böyük, bol nemətli, axar sulara və səfalı bağlara malik olan Marağa şəhərinin böyük hasarı var idi. Bu hasar Əbu Sac tərəfindən dağıdıldı” [11, s.164].

889-cu ildə Azərbaycan və Ərməniyyə valisi təyin edilən Məhəmməd ibn Əbu Sac, Azərbaycana gəldiyi zaman Marağa hakimi Abdullah ibn Həsən onun valiliyini qəbul etməyərək şəhərə buraxmır. Marağa şəhərini mühasirəyə alaraq döyüşə başlayan İbn Əbu Sac, Abdullah ibn Həsəni və tərəfdarlarını əsir götürür. Əmlakının ələ keçirilməsindən sonra isə onu edam etdirir [14, s.130].

Yusif ibn Əbu Saca qədər Sacilər dövlətinin paytaxtı Marağadan Ərdəbilə şəhərinə köçürülmüşdü. Lakin buna baxmayaraq, Marağa şəhəri yenə də iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda idi. Erkən dövr mənbələrini tədqiq etdikdə məlum olur ki, X əsrdə Azərbaycanın təbii sərvətlərlə zəngin və istehkamları olan böyük şəhərlərindən biri də məhz Marağa şəhəri olmuşdur.

Sacilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycan şəhərlərindən olan Bərdə, Beyləqan, Təbriz, Marağa, Mərənd, Urmu, Salmas və Xuveyy siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik şəhərlər idi [14, s.140-141].

X əsr alimlərindən olan Əbu Əli Əhməd ibn Ömər ibn Rusta “Kitab əl-əlaq ən-nəfisə” (“Qiymətli incilər kitabı” adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Ərdəbil, Mərənd, Bacərvan və Varsan şəhərləri ilə yanaşı Marağanın da adını qeyd edir [9, s.106].

Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də İbn Qudamədir. X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbul-Fərəc Qudama ibn Cəfər “Kitab əl-xərac və sanət əl-kitaba” (“Xərac və katiblik sənəti kitabı”) əsərində Azərbaycana gedən yollardan bəhs edərkən Saburxastdan Marağaya 7 fərsəx, Marağadan Dih əl-xərqana 11 fərsəx, Marağadan Kulsəraya 10 fərsəx olduğunu qeyd edir [7, s.110-111]. Zəncandan Marağaya 11 sikkə, Marağadan Məyanicə 2 sikkə, Məyanicədən Ərdəbilə 11 sikkə, Ərdəbildən Varsan poçt məntəqəsinə - bura Azərbaycan əyalətinin sonuncu poçt məntəqəsidir - 11 sikkə, Varsan

poçt məntəqəsindən Bərdə şəhərinə qədər 8 sikkə, Bərdə poçt məntəqəsindən Mənsurəyə 4 sikkə, Bərdədən Mütəvəkkiləyyə şəhərinə qədər 6 sikkə, Mütəvəkkiləyyədən Tiflisə qədər 10 sikkədir [7, s.126]. İbn Qudamənin adını qeyd etdiyimiz əsərində erkən xilafət dövründə Azərbaycandan alınan xərac vergisi və Azərbaycanın iqtisadi coğrafiyası haqqında da ətraflı məlumatlar mövcuddur [14, s. 19].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri “Kitab əl-məsəlik əl-məmalik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərkən Ərdəbil şəhərindən sonra Marağanı ikinci böyük şəhər adlandırır. Qədim dövrdə əsgəri düşərgə və hökmdar sarayının burada olduğunu qeyd edən əl-İstəxri, Marağanı ürəkaçan, məhsuldar, bağları, rustaqları, əkin sahələri çox olan bir şəhər olaraq qeyd edir. Müəllif, şəhərin ətrafında İbn Əbu Sacın dağıtdığı divarın olduğunu qeyd edir [10, 181].

Azərbaycan, Ərməniyə və ər-Ran vilayətlərinin məsafələrinə toxunan əl-İstəxri Kulsurədən Marağaya 10 fərsəxdir olduğunu qeyd edir [10, s.194; 16, s.275].

Marağadan Dəbilə ticarət yolu haqqında məlumat verən əl-İstəxri Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx yol olduğunu yazır [10, s.194; 1, s.212]. Eyni zamanda müəllif Marağadan Dəxərqana 2 mərhələ, Marağadan Dinavərə isə 60 fərsəx məsafə olduğunu bildirir [10, s.194].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan İbn Havqəl “Kitab surat əl-ard” “Yer kürəsinin surəti”) əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Marağa haqqında belə qeyd edir: “Böyüklüyünə görə Ərdəbildən sonra Marağa gəlir. Paytaxt və hərbi düşərgə şəhəri olduğu üçün nahiyə divanlarının xəzinəsi də burada yerləşirdi. Əbul Qasim Yusif ibn əd-Davdaz ibn əd-Davdaşt bunları Ərdəbilə köçürməklə onu bütün ölkə üçün mərkəz etdi. Axar çay və suralara, təbii sərvətlərə, çoxlu bağlara və meyvələrə malik olan Marağa gəzməli yerdir. Buranın Ərdəhir kəndində kəndin adına uyğun əl-dəhiri deyilən uzunsov formalı Xorasan qovununa bənzər qovun yetişir. Marağanın ətrafında divarlar olub, Yusif ibn Əbu Sac təqribən əs-Sallar Ərdəbil divarlarını dağıtdığı zaman onları dağıtmışdır [13, s.288-289].

Arrandakı şəhərlər haqqında məlumatların təqdimatına Bab əl-Əbvabdan (Dərbənddən) başlayan İbn Havqəl Arrandan əslində, Azərbaycan tərkibində olan bir vilayət kimi bəhs edir və onun Dərbənddən Araz çayınadək olan əraziləri əhatə etdiyini göstərir. Arranın şəhərlərini ardıcılıqla təqdim edən müəllif əvvəlcə, şimaldan qərbə doğru Lahican, Qibsi, Qəbələ, Şəki və Tiflis şəhərlərini qeyd edir. Daha sonra isə əsərdə Dərbənd-Bərdə yolu üzərində yerləşən Şabran, Şamaxı, Bərdic, Bərdə şəhərlərindən bəhs olunur. İbn Havqəl Bərdədən Tiflisə qədər uzanan yolun üzərində Gəncə, Şəmkir, Xunan, əl-Qələ şəhərlərinin olduğunu göstərir. Ər-Ras çayı (Araz çayı) üzərində Varsan şəhərinin yerləşdiyini qeyd edən müəllif daha sonra Bərdədən Ərdəbilə uzanan yol üzərində Bərzənd şəhərinin olduğunu göstərir. İbn Havqəl yalnız bundan sonra Araz çayından cənubdakı Azərbaycan şəhərlərinin təsvirinə başlayır. Ərdəbildən Dəbilə uzanan yolun üzərində Meymənd, Əhər, Ruzqan şəhərlərinin yerləşdiyini yazan müəllif Ərdəbildən Bidlisə istiqamətlənən yol üzərində olan daha çox şəhərdən bəhs edir. Sərah, Marağa, Daxerqan, Təbriz, Səlmas, Xoy, Bərkəri, Mərənd, Miyanə, Cəbravan, Xunəc şəhərləri də İbn Havqəlin xəritəsində öz əksini tapmışdır [15, s. 381-387; 1, cild 39, s.10-31].

Azərbaycan şəhərləri və onun ətrafındakı kəndlərdən bəhs edən İbn Havqəl əkin sahələrinin geniş yayıldığını və müxtəlif dənli məhsullar becərdiyini göstərir. Həmin taxıl məhsullarının emalından bəhs edən müəllif dəyirmanlar haqqında da məlumat verir. Ümumiyyətlə, müəllifin verdiyi məlumatlara əsasən iqlimdə və ətraf ərazilərdə üç növ dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur [15, s. 381-387; cild 39, s.10-31].

Azərbaycanda Marağa ilə Urmiya arasında yerləşən Kəbuzan gölünün suyu şor olduğu üçün burada balıq və ya heyvan yoxdur. Göldə ticarət məqsədilə Təbriz və Dəxərraqan şəhərləri arasında gəmilər hərəkət edir [13, s.289, 296].

Bu nahiyələrin yol və məsafələri haqqında məlumat verən İbn Havqəl, Ərdəbildən Marağaya 40 fərsəx, Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx, Marağadan Dəbilə Urmiya və Səlmasdan Xuveyyədək 53 fərsəx, Marağadan Dinavərə

isə 60 fərsəx məsafə olduğunu qeyd edir [13, s.302-303].

İbn Havqəl “Azərbaycanın paytaxtının əvvəllər Marağa şəhəri olduğunu sonralar Sacilərədən olan Əbülqasimin paytaxtı Ərdəbilə köçürdüyünü” bildirir [13, s.288].

X əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən olan Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Müqəddəsi “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim” (“İqlimlərin öyrənilməsi üçün mükəmməl təsnifat”) əsərində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən olan Marağanı istehkamı, qalası, rabadı və istehkamları palçıqdan olan bir şəhər kimi təsvir edir [6, s.377].

Əl-Müqəddəsi Azərbaycan şəhərləri arasındakı məsafələr haqqında məlumat verərkən Marağadan başlasın, Qəndəriyəyə 2 mərhələ, sonra Qaryaya 3 mərhələ, sonra əl-Həsən ibn Əli qalasına 1 mərhələ, sonra Şəhrəzura 30 fərsəxdir. Marağadan başlasın, Navarinə 1 mərhələ. Marağadan başlasın əl-Xərraqana 2 mərhələ, sonra Təbrizə 1 mərhələ, sonra Mərəndə 1 mərhələdir. Marağadan başlasın, Xərə Ruza 1 mərhələ, sonra Musaabada 1 mərhələ, sonra Bərzəyə iki bərid, sonra Tiflisə 1 bərid, sonra Cabravana 1 mərhələ, sonra Nərizə 2 bərid, sonra Urmiyaya 1 mərhələdir. Marağadan başlasın, Səburxasta 1 mərhələ, sonra Bərzəyə 1 mərhələ, sonra əl-Beyləqana 1 mərhələ, sonra Sisərə 1 mərhələ, sonra Van təpəsinə 1 mərhələ, sonra əl-Xubarcana 1 mərhələ, sonra əd-Dinavərə 1 mərhələ [6, s.382-383], əd-Dinavərə isə 60 fərsəx məsafə olduğunu bildirir [6, s.384].

Azərbaycan və onun şəhərləri haqqında məlumat verən XIII əsrin coğrafiyaşünas alimlərindən biri də Zəkəriyyə ibn Məhəmməd əl-Qəzvinidir. Zəkəriyyə əl-Qəzvinin “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” (“Ölkələrdəki abidələr və (Allah) bəndələri haqqında xəbərlər”) adlı əsərində Azərbaycan şəhərlərindən olan Marağa haqqında geniş məlumat verir: “Marağa Azərbaycan ölkəsində böyük məşhur şəhər və onun paytaxtıdır. Şəhərin əhalisi sıxdır. Çoxlu çayları və meyvə ağacları olan şəhərdə atəşpərəstlərə aid qədim abidələr, mədrəsələr və xanəqahlar da vardır. Şəhərin Qiyamətabad bağ sakinləri meyvənin bolluğundan məhsulunun hamısını yığa bilmir və meyvələr ağaclardan yerə tökülür. Qiyamətabadın yanında bolsulu quyu var, ondan isti su axır. Quyunun yanına əlillər gəlir, onun

suyunda çimir və sağalirlar. Bu bir neçə bulaqdır, xroniki xəstələr və qoturluğa tutulmuşlar onların yanına gəlirlər. Quyunun suyu çıxarılıb, yerə axılırsa, bərkiyərk daşa çevrilir.

Marağa yaxınlığında “Zəncəkən” adlı dağda şirin sulu bir bulaq var. Bu bulağın suyu ilə yoğrulmuş xəmir yaxşı gəlir. Bu sudan istifadə etdikdə çörək daha yaxşı alınır və buna görə də çörəkçilər öz unlarını bu su ilə yoğurlar. Su bərkiyərk iri daşlar əmələ gətirir, adamlar da həmin daşlardan özlərinə ev tikdikdə istifadə edirlər. Şəhərin fəxri özünün səxavəti, alicənablığı, bir çox xeyirxah işləri və etdiyi hər cür ianələri ilə məşhur olan qazi Sədrəddindir. Onun xeyirxah işləri sırasında Qəzvin şəhərinin divarlarının çəkilməsi qeyd olunmalıdır. Dövrümüzün hətta ən qüdrətli hökmdarları da buna bənzərini qura bilməzlər. O, kərpicdən hədsiz hündürükdə olan şəhər darvazasını saldırmış, divarları palçıqdan, mazğalları kərpicdən qurmuşdur. Bu şəhər olduqca böyükdür” [20, s.562-563; 19, s.377-378].

Beləliklə, VIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri hesab olunan Marağa IX əsrin sonlarında öz mövqeyini Ərdəbilə vermişdir. İqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat baxımından digər şəhərlərdən geri qalmayan Marağa, orta əsrlərdə Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərindən biri olmuşdur. Bunları nəzərə alan ərəbdilli müəlliflər hərbi düşərgə, xəzinə və hökumət idarələrinin Marağada yerləşdiyini qeyd etmişlər. Digər şəhərlər kimi Marağa şəhəri də yerli feodallar və gəlmə ərəblər tərəfindən idarə edilirdi. Feodalların bəziləri əldə etdikləri gəlirləri sələmə verərək böyük gəlir toplayırdılar. Feodalların torpağında yaşayan və torpağı becərən kəndlilərdən torpaq vergisini mübaşirlər (feodal nümayəndələri) toplayırdılar.

Eyni zamanda erkən orta əsr ərəbdilli səyahətçi və coğrafiyaşünaslarının diqqətini cəlb edən Marağa ilə yanaşı digər Azərbaycan şəhərlərində zərbxanaların mövcud olması IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində bu şəhərlərin siyasi, iqtisadi və ictimai baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Ərəbdilli mənbələr Azərbaycan tarixinin və onun şəhərlərinin öyrənilməsi üçün ən mühüm mənbələrdən hesab olunur. Gələcəkdə ərəbdilli mənbələrin araşdırılması Azərbaycan və onun

şəhərləri haqqında yeni faktların meydana çıxmasına və bununla da Azərbaycan tarixinin daha da dərinlən öyrənilməsinə imkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev R.Ə. İbn Havqəlin “Kitab surət əl-Ard” əsəri Azərbaycan haqqında” / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi Əsərlər, Turxan NPB, Bakı: 2011, cild 39, s.10-31.

2. Ağayev R.Ə. Ərəb Xilafəti dövründə “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı və onun hüdudları / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri / Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları: 2 hissədə, I hissə, Bakı, 2015, s. 49-52.

3. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhulbuldan. Dəru-l-kutubul-ilmiiyyə, Beyrut: 1987, 777 s.

4. Bəlazuri. Əhməd ibn Yəhya. Fütuhulbuldan. Mətbəati-Biril, Leyden: 1866, 681 s.

5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 454 s.

6. Əl-Müqəddəsi. Şəmsəddin Əbi Abdullah Məhəmməd ibn Əhmədş Əhsənət-təqasim fi mərifət-il-əqalim. Məktəbət-i mədbuliyə, Qahirə: 1991, 505 s.

7. Əbul-Fərəc Qudama ibn Cəfər. Kitab əl-xərac. Dəru-r-raşid, Bağdad: 1981, 632 s.

8. Əbul Qasim Ubeydullah İbn Xordadbeh. Əl-məsəlik vəl-məmalik. Bimətbəati Biril, Leyden: 1889, 340 s.

9. Əbu Əli Əhməd ibn Ömər İbn Rusta. Kitab əl-əlaq ən-nəfisə. Bimətbəati-biril. Leyden: 1892, 392 s.

10. Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-İstəxri. Kitab məsalik əl-məmalik. Bimətbəati Biril, Leyden: 1870, 357 s.

11. Hüdud əl-Aləm min əl-məşriqi iləl-məğrib. Əd-dərus-səqafiyəti lin-naşri, Qahirə: 2002, 258 s.

12. İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni. Kitab əl-buldan. Aləmul-kuttab, Beyrut: 1996, 760 s.

13. İbn Havqəl. Kitab surət əl-ard. Dərus-sadr, Beyrut, Lübnan: 1992, 439 s.

14. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Turxan NPB, Bakı: 2015, 458 s.

15. Şərifov Ş.Ş. Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinin erkən orta əsrlər tarixi ərəbdilli mənbələrdə / AMEA Sosial Elmlər, Bakı: 2021, № 1, s. 381-387.

16. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə, Elm və təhsil, Bakı: 2016, 480 s.

17. Yaqut əl-Həməvi. Mucəmm əl-buldan. Darus-sadr, Beyrut: 1977, 461 s.

18. Yəqubi. Əhməd ibn Əbi Yəqub. Kitab əl-buldan. Bimətbəa Bəril, Leyden: 1860, 168 s.

19. Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad. Əl-mustafa, Leyden: 1848, 427 s.

20. Zəkəriyyə əl-Qəzvini. Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad. Darus-sadr, Beyrut, 680 s.

Summary

Shahlar Sharifov

Early medieval history of Maragha city of Azerbaijan in Arabic sources

Just as the history of Azerbaijan is ancient, so is the history of its cities. One of these cities is the ancient city of Maragha, one of the capital cities. Maragha, one of the cities of economic importance, was considered one of the most famous cities of Azerbaijan in the IX century. The city of Maragha was one of the most famous cities in the Near and Middle East in the early and Middle Ages. Al-Balazuri, al-Istakhri, al-Yaqubi, Ibn al-Faqih, Ibn Hawqal, al-Muqaddasi and others, among the medieval Arabic authors, gave information about Maragha and its importance.

Arabic-language sources provide detailed information about the city of Maragha. Arab authors who provide information about the city note that there were writers, poets, hadis scholars and jurists in the city. Among them, Abu Muhammad Ja'far ibn Muhammad al-Maraghi, one of the scholars of hadis, who traveled to many places to collect hadiths and listened to famous scholars and writers, is especially mentioned.

In Arabic sources, Maragha is mentioned as a city with large, fertile, flowing, and lush gardens. Arab authors also give information about many ancient monuments, madrasas and khanagahs left by fire-worshippers in Maragha.

Key words: *Azerbaijan, Ar-Ran, Maragha, Marwan ibn Muhammad, al-Wajna ibn ar-Rawwad*

Резюме

Шахлар Шарифов

Раннесредневековая история азербайджанского города Марага в арабских источниках

Как история Азербайджана древняя, так и история его городов. Одним из таких городов является древний город Марага, одна из столиц. Марага, один из экономически важных городов, в IX веке считался одним из самых известных азербайджанских городов. Город Марага был одним из самых известных городов Ближнего и Среднего Востока в ранние и средние века. Аль-Балазури, аль-Истахри, аль-Якуби, Ибн аль-Факих, Ибн Хаукал, аль-Мукаддас и другие, среди средневековых арабских авторов, дали информацию о Мараге и ее значении.

Источники на арабском языке предоставляют подробную информацию о городе Марага. Арабские авторы, предоставляющие информацию о городе, отмечают, что в городе были писатели, поэты, исследователи хадисов и юристы. Среди них особо упоминается Абу Мухаммад Джафар ибн Мухаммад аль-Мараги, один из знатоков хадисов, который побывал во многих местах для сбора хадисов и слушал известных ученых и писателей.

В арабских источниках Марага упоминается как город с большими плодородными, плавными и пышными садами. Арабские авторы также приводят сведения о многих древних памятниках, медресе и ханагах, оставленных огнепоклонниками в Мараге.

Ключевые слова: *Азербайджан, Ар-Ран, Марага, Марван ибн Мухаммад, аль-Ваджна ибн ар-Раввад*

UOT 94 (479.24)

TOFIQ NƏCƏFLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
şöbə müdürü, tarix elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan
tofignajali@gmail.com

XVII ƏSRİN I YARISI SƏFƏVİ-POLŞA ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, I Şah Abbas, Polşa, kral III Sigizmund, Şah Səfi, II Şah Abbas.

Giriş

Bu gün dünya dövlətləri birliyinin bərabər-hüquqlu üzvü olan müstəqil Azərbaycanımız istiqlal tarixinin şanlı səhifələrini yazır. Azadlığımızın, qurmaqda olduğumuz demokratik cəmiyyətin taleyi, heç şübhəsiz, uğurlu xarici siyasətlə sıx bağlıdır. Şübhə yoxdur ki, xarici siyasət tarixi təcrübə və ənənələr üzərində qurulur. Bizim əlaqə yaratdığımız və bizimlə münasibətlər qurmağa can atan bir çox ölkələrin, xüsusilə böyük dövlətlərin zəngin xarici siyasət təcrübələri, ənənələri var. Tarix təkrar olunduğu kimi siyasət də təkrar olunur. Odur ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Polşa ilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək, müvafiq nəticələr çıxarmaq olduqca zəruridir.

Azərbaycanla Polşa arasında ilk siyasi-diplomatik əlaqələri hələ 1471-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padşahın Polşa kralı IV Kazimirlə əlaqələr yaratması ilə başlamışdır. Növbəti il Həsən Padşahın Krakov şəhərinə göndərdiyi elçi heyətinə İsaak adlı ispaniyalı yəhudi rəhbərlik etmişdi. İki dövlət arasında yaradılan siyasi əlaqələr Həsən Padşahın ölümündən sonra davam etdirilmədi. Krakov şəhərində yerləşən Yaqellonlar sarayı Osmanlı sultanına qarşı çox ehtiyatlı siyasət yürütməyə başladı [14, 35-36]. Buna görə də, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hüquqi varisi olan və 1501-ci ildə yaranan Səfəvi dövləti Qərbi Avropanın Papalıq, Müqəddəs Roma imperiyası, Portuqaliya, İspaniya, Venesiya, İngiltərə və bir sıra digər xristian dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratsa da, Polşa kralları ilə siyasi əlaqələr yarıda bil-mədilər.

Buna səbəb qərbdə Osmanlı imperiyasının əsas düşməni olan Habsburqlardan fərqli olaraq, Polşa kralının 1533-cü ildə Osmanlı impe-

riyası ilə “əbədi sülh” bağlaması və XVI əsr ərzində tərəflər arasında dostluq münasibətlərinin qorunub saxlanması idi [14, 36]. Polşa ilə Osmanlı dövləti arasında dostluq münasibətləri 1576-cı ildə birlik vətəndaşları tərəfindən taxt-taca seçilən keçmiş Osmanlı vassalı Transilivaniya voyevodası Stefan Batorinin (1576-1586) hakimiyyəti dövründə də davam etdi.

XVI əsrdə Polşa və Səfəvi sarayları arasında siyasi yazışmaların və təmasların olmamasının əsas səbəbi həmin təmasların, ən azından Polşa tərəfi üçün maraqlı olmadığı faktında axtarmaq lazımdır. Səfəvilərlə Avropa dövlətləri arasındakı münasibətlərdən bəhs edən C.P.Rubies yazır ki, “... latın xristian dünyası ilə Səfəvilər arasında türklərə qarşı hərbi ittifaq ideyası diplomatik mübadilələrin arxasında duran əsas amil idi” [16, 354; 18, 69]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1600-cü ilə qədər belə bir amil Polşa üçün əhəmiyyətli dərəcədə yox idi.

Lakin III Sigizmund Vazın (1587-1632) kral seçilməsindən sonra Reç Pospolita* vətəndaşlarının böyük bir hissəsi içərisində Osmanlı dövlətinə dost olan fraksiya qatı katolik kralın Osmanlıların ən güclü düşməni olan Avstriya Habsburqları ilə yaxınlaşma arzusu ilə üzleşdiyi üçün bu vəziyyət dəyişməyə başladı. Kral III Sigizmund xristian hökmdarlarının daha yaxın İslam dövlətlərinə qarşı uzaq Səfəvi dövləti ilə müttəfiq olmaq üçün tarixi cəhdlərinə uyğun gəlməyən hərəkət edərək, təbii ki, Səfəviləri Osmanlı imperiyası ilə gələcək müharibələrdə potensial müttəfiq kimi qəbul etməyə başladı [15, 61].

* 1569-cu ildə imzalanmış Lüblin uniyasına görə Polşa və Litva vahid dövlətdə birləşdi. Bu dövlət Reç Pospolita adlanır.

I Şah Abbas dövründə Səfəvi-Polşa siyasi əlaqələrinin yaranması

Buna görə də, XVI əsrin sonlarında I Şah Abbas Polşa ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədilə mühüm təşəbbüs göstərdi. Belə ki, onun 1599-cu ildə Hüseyinli bəy Bayatın rəhbərliyi altında Avropanın xristian hökmdarlarına göndərdiyi “Böyük elçilik” heyəti Moskvadan keçməklə Müqəddəs Roma imperatorunun sarayına qədər getməli və yol üstündə Polşa kralı III Sigizmundla görüşmək, şahın məktubunu və hədiyyələrini təqdim etmək tapşırığını almasına baxmayaraq, Varşavadakı kral sarayına yetişmədilər [11, 142-143; 1, 280]. Fransız Abel Pinçon da Səfəvi şahının Qərbi Avropa dövlətlərinə Hüseyinli bəy Bayatın rəhbərliyi altında yola saldığı elçi heyətinin Polşa kralını ziyarət etməli və ona ünvanlanmış məktubu çatdırmalı olduğunu təsdiq edir [19, 142]. III Sigizmund və məsləhətçiləri şübhələndilər ki, Moskva çarı Boris Qodunov Səfəvi elçilərinin hərəkət istiqamətini zorla dəyişdirdiyindən, Osmanlı imperiyası ilə bağlı maraqları üst-üstə düşən Reç Pospolita ilə Səfəvilər arasında əlaqələr yaranmadı [15, 62].

Lakin XVI əsrin sonlarında kral III Sigizmund Vazın Osmanlıların ən güclü düşməni olan Habsburqlarla yaxınlaşmaq arzusu, eləcə də, Osmanlı imperiyası ilə Moldova üzərində hökmranlıq məsələsindən qaynaqlanan tarixi gərginlik Polşa kralını Səfəviləri Osmanlı imperiyası ilə gələcək müharibələrdə potensial müttəfiq kimi qəbul etməsinə təsir göstərdi.

Habsburqların tərəfdarı olan kral III Sigizmund, Səfəvi-Moskva münasibətlərini pozmaq və Osmanlılara qarşı potensial müttəfiqlə dialoqu bərpa etmək ümidi ilə 1601-ci ildə Səfər Muratoviçi Səfəvi sarayına xüsusi kral elçisi təyin etdi. Səfər Muratoviçin səfəri Səfəvi-Polşa diplomatik əlaqələrinin yaranmasına, I Şah Abbasın və varislərinin (Şah Səfi və II Şah Abbas) dövründə daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bu məqalədə məqsədimiz, məhz qeyd olunan dövrdə Səfəvi dövlətinin Polşa ilə qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasına və XVII əsrin I yarısında inkişafına aydınlıq gətirməkdir.

1601-ci ildə kral III Sigizmund Səfər Muratoviçi şəxsi taciri və elçisi kimi Səfəvi sarayına göndərdi. İstər Polşa kralı, istərsə də Osmanlı

sultanının təbəəsi olan Səfər Muratoviçin statusu, eləcə də təcrübəli tacir kimi bacarığı ona Varşava ilə İsfahan sarayları arasında səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verdi. Səfər Muratoviçin ticarət aparmaq məqsədilə göndərilməsinə baxmayaraq, bu missiyanın arxasında gizli siyasi motivlər dururdu: Osmanlı imperiyasına qarşı potensial müttəfiqlə açıq və müntəzəm əlaqəni təmin etmək istəyi Polşa kralının XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərlə dostluq münasibətləri yaratmağa çalışmasının əsas səbəbi idi [14, 64].

Polşa kralının Səfəvi sarayına xüsusi missiya göndərməsinə həmin dövrdə Reç Pospolita ilə Osmanlı imperiyası arasında Moldova üzərində hökmranlıq məsələsindən qaynaqlanan tarixi gərginlik də az rol oynamadı. Valaxiya, Moldaviya və Transilvaniyanı Osmanlı nəzarətindən azad etməyə çalışan vıax lideri Mixay Viteazulun üsyanı da hər iki dövlətin hərbi iştirakına səbəb oldu. Dövlətin xarici siyasətini təyin etmək müstəsna hüququna malik olan Reç Pospolita Seymi, güclü hərbişdirilmiş sərhəd şlyaxtasının (zadəganların) şəxsi maraqlarına baxmayaraq, III Sultan Mehmed tərəfindən 1597 və 1598-ci illərdə göndərilən “əhdnamələr” vasitəsilə güclü Osmanlı qonşusu ilə müharibədən açıq şəkildə qaçdı. Lakin Reç Pospolitanın güclü hərbişdirilmiş sərhəd şlyaxtasının şəxsi maraqları kralın bu dövrdə sabit olmayan sərhəd bölgələrinə birbaşa müdaxilə etməsinə səbəb oldu [14, 68-69].

Səfər Muratoviçin 1601-1602-ci illər ticarət missiyasının və kral III Sigizmundun İsfahana I Şah Abbas sarayına göndərdiyi xüsusi kral səfirliyinin qeydləri qonşu dövlətlər – Moskva knyazlığı, Səfəvilər və Osmanlı imperiyası arasında qüvvələr balansının dəyişməsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Səfəvi şahları Qərbi Avropanın əksər dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratsa da, Polşa kralları ilə səfirlik mübadiləsinə nail ola bilməmişdilər. Tacir qiyafəsində göndərilən Səfər Muratoviçin şah sarayı tərəfindən qəbul edilməsində Macarıstan, Səfəvi, Osmanlı və Böyük Moskva knyazlığı arasındakı regional qüvvələr balansı mühüm rol oynadı. Həm Polşa kralının, həm də Osmanlı sultanının təbəəsi statusu, eləcə də təcrübəli tacir kimi bacarığı S.Muratoviçə özünü ideal

agent kimi göstərməsinə imkan verdi. O, Polşa kralının dostluq mesajını I Şah Abbasa çatdırmağa nail oldu. S.Muratoviçin səyahətinə dair ilkin hesabatı iki dövlət arasında siyasi əlaqələrin yaradılmasına işıq salır.

Səfər Muratoviçin gündəlik qeydlərindən aydın olur ki, Reç Pospolita Seymi yaranmış vəziyyətin incəliyini nəzərə alaraq, Osmanlı dövləti əleyhinə ittifaq bağlamaq üçün Səfəvilərə açıq şəkildə yanaşmaq istəməsə də, Seym daxilindəki fraksiyalar Səfəvilər və Moskva knyazlığı arasında dinc münasibətləri pozmaqdan məmnun olsalar da, kral sarayının üzvləri 1599-cu ildə Səfəvi səfirliyinin çar tərəfindən pozulduğu iddiasından təşvişə düşsələr də, Osmanlılarla əlaqələri pozmaqda maraqlı deyildilər. Ortaq sərhədlərdə vassal kazaklar, tatarlar, moldavanlar və valaxlarla uzun sürən münaqişələrə baxmayaraq, Reç Pospolita və Osmanlı imperiyası XVI əsrin böyük bir hissəsində rəsmi sülh vəziyyətini uğurla qorudu. Bununla belə, Habsburqlar tərəfdarı olan kral III Sigizmund, Səfəvi-Moskva münasibətlərini pozmaq və Osmanlılara qarşı potensial müttəfiqlə dialoqu bərpa etmək ümidi ilə Səfər Muratoviçi şahın sarayında xüsusi kral elçisi təyin etdi [14, 70].

1598-ci ilin fevralında gənc sələfi I Fyodorun ölümü ilə hakimiyyətdə möhkəmlənən çar Boris Qodunov, Səfəvilərlə Reç Pospolita arasında qarşılıqlı maraqlara söykənən dostluq əlaqələrinin yaranmasının qarşısını almaqla, Moskvanın bölgədə hakimiyyətini təmin etməyi çalışdı. Kral III Sigizmund Səfəvi missiyasının Reç Pospolita sarayını ziyarət etmək göstərişindən xəbərdar idi və çarın Səfəvi elçilərinin marşrutlarını dəyişməyə məcbur etdiyinə inanırdı. Səfər Muratoviç sayəsində Reç Pospolita və Səfəvi dövləti Osmanlı dövlətinə qarşı əməkdaşlıq müzakirələrində iştirak etmək imkanı qazandı [14, 70-71].

Səfər Muratoviçin missiyası nəticəsində I Şah Abbas III Sigizmundun dost niyyətindən xəbərdar oldu və Moskva çarının 1599-cu ildə xristian dünyasının hökmdarlarına yola salınan Səfəvi səfirliyinin fəaliyyətini pozması barədə lazımi şəkildə məlumatlandırıldı. Maraqlıdır ki, öz missiyasını yerinə yetirdikdən sonra Mosk-

vadan İsfahana qayıdan Pirqulu bəy* səfirliyin Polşaya getmədiyi və bu laqeydliyin ona baha başa gəldiyini açıqlamadı. S.Muratoviç “Qeydləri”ndə yazır ki, şahın mehmandarı Təhmasib bəyin qonağı olan zaman o, mənə müxtəlif şeylər haqqında və buraya nə üçün gəldiyimi soruşdu. Mən ona əlahəzrət kraldan əmr aldığımı, onun üçün qiymətli daşlar və çadır almalı olduğumu söylədim. O, mənə dedi: *“il yarım bundan əvvəl əlahəzrət şah ağamız öz nümayəndəsini əlahəzrət krala, ağanıza göndərdi. Mən sizdən soruşuram, siz onu görmüsünüzdü?”* Mən cavab verdim: *“Mən onun Polşaya deyil, yalnız Moskvaya gəldiyini eşitdim. Mən Lvovdan yola düşdüyüm vaxt bu barədə Moskvadan gəlmiş bir tacirdən də eşitmişəm ki, onda sizin şahdan, ağanızdan, əlahəzrət krala [mənim ağama] bir məktub vardı”* [14, 83].

Səfər Muratoviçin “Qeydləri” I Şah Abbasın “böyük elçilik” heyətinin Polşa sarayına getməməsinin səbəbləri, şahın hədiyyələrinin və məktubunun kral III Sigizmunda təqdim olunmaması barədə tam təsəvvür yaratmağa imkan verir. Şahın elçi heyəti Avropaya uzun, çətin səyahətinə davam edərkən, Səfər Muratoviç Səfəvi sarayına gəldi. S.Muratoviç yazır ki, sarayda görüş zamanı Şah mənə dedi: *“qonaq... Alman imperatoru, ingilis kralı, Venesiyalılar, Roma papası sizdən daha uzaqdadırlar, amma onlar məni unutmur və dostluq yaratmağa yollar axtarırlar. Nə üçün əlahəzrət kral, sizin hökmdar da öz adamını və ya elçisini, heç olmasa dostluq məktubu göndərmir?”* Mən cavab verdim: *“Əlahəzrət şah əfəndim, əlahəzrət kralın öz elçisini göndərməməsi və ya məktub yazmaması təəccüblü deyil. Əlahəzrət şah da heç vaxt ona elçi göndərməyib, məktub yazmayıb. Rəbbim yaxşı bilir ki, əlahəzrət şah digər xristian hökmdarlarına məktublar və elçilər göndərib”* [14, 85].

Bundan sonra şah qəzəblə ingilis elçisinə (Robert Şerliyə – T.N.), sonra isə baş vəzirinə

* Pirqulu bəyin başlığı altında 300 nəfərlik Səfəvi elçi heyəti Hüseynəli bəy Bayatın rəhbərliyi altında göndərilən elçi heyətindən altı ay əvvəl Moskvaya yola salınmışdı. I Şah Abbas V.V.Tyufyakinin elçiliyinə cavab olaraq Pirqulu bəyin rəhbərliyi altında Moskvaya xüsusi elçi heyəti göndərdi. Onun qarşısına qoyulan məqsəd Osmanlı imperiyasına qarşı koalisiyaya müttəfiqlər cəlb etmək idi [Bax: 7, 40].

baxdı və dedi: “*Mən, həqiqətən, Polşa kralına məktub göndərməmişəmmi?*” *Vəzir cavab verdi: “əlahəzrət, məktub və hədiyyələr göndərdiniz”. Və sonra şah ingilis elçisinə dedi: “Axı sənın qardaşın (Antoni Şerli – T.N.) məktubları və hədiyyələri Polşa kralına verməli idi. Nə üçün o, bunları çatdırmadı? Elçi dedi: “Əlahəzrət, qardaşıma qəzəblənməyin, o bu məsələdə günahkar deyil, çünki o, bütün Rusiyanın çarının yanına gələrkən, Polşa kralı üçün hədiyyələri, həm də məktubları olduğunu söylədi. Çar onu həbs etdi və üç ay saxladı. Sonra and içdirdi ki, onu azadlığa buraxsalar Polşaya getməyəcək, birbaşa alman imperatorunun, sonra isə ingilislərin yanına gedəcək”* [14, 85].

Moskva hökmdarı çar B.Qodunovun Səfəvi elçilərinə qarşı bu qərribə addımını izah etmək çətindir. Rus çarının Səfəvi elçilərinə qarşı belə bir mövqe nümayiş etdirməsinin səbəbləri barədə İ.V.Mogilina yazır: “Moskva hökmdarı çar Boris Qodunov “qardaş” adlandırdığı I Şah Abbasın elçisinə qarşı niyə belə bir qərribə addım atmışdı. Bunun səbəbi çox sadədir. Boris Qodunov son 12 ildə şəxsən və uğursuz şəkildə anti-osmanlı liqasının yaradılması ilə məşğul idi. Bu incə diplomatik oyunda Qodunov uğur qazanıb, onun “əvəzolunmaz” rolunu hər iki tərəf etiraf edib. Lakin öz diplomatik fəaliyyətinin zirvəsinə çatan B.Qodunov imperiya iştahını cilovlaya bilmədi. O, şahla danışıqlarda Moskva dövlətinin “yüksək əli”nin şah tərəfindən tanınması ilə geniş antiosmanlı təbliğatının yaradılmasını əlaqələndirməyə başladı” [9, 196]. Uzaqgörən və tədbirli siyasətçi kimi tarixdə “Böyük” ləqəbini alan və buna tam layiq olan I Şah Abbas B.Qodunovun diplomatik oyunlarını duysa da, şimal qonşusu ilə müttəfiqlikdən əl çəkmək istəmirdi. Buna görə də şah rus çarından yan keçərək, bilavasitə avropalılarla antiosmanlı ittifaqı yaratmaq üçün danışıqlar aparmağa, mövcud vəziyyətlə bağlı mövqeyini ört-basdır etməyə çalışırdı. Buna görə də Avropaya cəmi 43 nəfərdən ibarət səfirlik göndərdiyi halda, Moskvaya 300 nəfərlik heyət yola salmış və B.Qodunova Sasanilər dövrü şahənşahlarının qızıl taxtı hədiyyə aparılmışdı [10, 78-79].

Təbiidir ki, B.Qodunov I Şah Abbasın Avropa dövlətləri ilə əlaqələr yaratmaq təşəbbüsünü bəyənmişdi. Çünki Avropa dövlətləri ilə Səfəvilər arasında birbaşa əlaqələrin qurulması

B.Qodunovun onlar arasında əlverişli vasitəçilik mövqeyindən uzaqlaşdırılmasına səbəb ola bilərdi. Buna görə də, Səfəvi elçi heyəti altı aya qədər Moskvada saxlanılmışdı. Çar B.Qodunov Antoni Şerli və elçi heyətinin üzvləri arasında münaqişə yaratmağa nail olaraq onu həbsə almışdı. A.Şerlinin “*həbs edilməsi nəticəsində şahın Avropa dövlətlərinə göndərdiyi bütün məktublar ondan alınmış və məzmununu öyrənmək üçün açılmışdı*” [12, 7]. B.Qodunov bilmək istəyirdi ki, I Şah Abbas ikili oyun oynayırmı və “Avropa monarxları” ilə Moskva dövlətinin mənafeyinə xələl gətirəcək işlər qururmu? Şahın belə bir şey planlaşdırdığını öyrəndikdən sonra elçi heyəti Avropaya buraxıldı [10, 80]. I Şah Abbasın Moskvaya yola saldığı elçisi Pirqulu bəy İsfahana qayıtdıqdan sonra Moskvada baş verən hadisələr barədə şahı məlumatlandırarsa da, elçi heyətinin Polşaya getmədiyi barədə heç bir məlumat vermədi.

S.Muratoviçin “Qeydlər”indən aydın olur ki, I Şah Abbas kral III Sigizmunda ünvanlandığı məktubunun və hədiyyələrinin öz ünvanına çatmadığını məhz S.Muratoviçdən öyrənmişdi. Şah daha sonra qardaşı Antoninin Moskvada həbsdə olduğunu bilən Robert Şerlini sorğu-sual etmişdi. Robert Şerli bildirdi ki, çar Antonindən yalnız Reç Pospolita sarayından yan keçmək vədini aldıqdan sonra onu azad etmişdir. S.Muratoviç bildirir ki, Polşa kral sarayının və şərqlə dillərində mahir olan Pan Dzerjekin Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoruna göndərilən Səfəvi missiyasından xəbəri vardı. Pan Dzerjek mənə dedi ki, əlahəzrət Polşa kralının dostluq gəmisini əlahəzrət Səfəvi şahı üçün digər xristian hökmdarlardan daha faydalı ola bilər. O, həmçinin mənə əlahəzrət Səfəvi şahı ilə görüşməyi və əlahəzrət Polşa kralı ilə tanış etməyi tapşırıb [14, 74]. S.Muratoviç Səfəvi şahı ilə görüşü zamanı “Böyük elçilik” heyəti ilə eyni vaxtda Moskvaya çatan Pirqulu bəyin orada baş verən hadisələrlə bağlı şahı düzgün məlumat vermədiyini ortaya çıxtdı.

S.Muratoviç yazır ki, həqiqəti öyrəndikdən sonra “*Şah vəzirlərə, elçilərə, sonra isə Hatəm bəyə baxdı və sonuncuya dedi: “Görürsən, elçi olmayan, lakin padşahının, ağasının izzətini və dürüstlüyünü ləyaqətlə təsdiq etməyə qadir olan bu adamın vəziyyəti necədir. Sonra o, ingilis elçisinin qardaşı ilə birlikdə Polşa kral həzrətlə*

rinin yanına göndərilən məşhur saray əmiri Pirqulunu yanına çağırdı. O, padşahın qarşısında dayandı və padşah əli ilə mənə işarə edərək dedi: “Eşidirsən, Pirqulu bəy, sən bu adamı görürsən, o, elçi deyil, ticarət adamıdır və buna baxmayaraq, o, namus, izzət və ad-san üçün təbliğat aparmır, mən onu günahlandırma bilmərəm. O, əzab verməklə, hədə-qorxu ilə bunu etməyə məcbur edilmədi, lakin o, həqiqəti söylədi və ağasının izzətini sevən yaxşı bir insan kimi, ağasına edilən zərərə səssiz qala bilmədi. Və sən, ey düşüncəsiz, vəzifələrini unutdun: siz bizim iradəmizi və əmrlərimizi yerinə yetirmək istəmədiniz. Mən səni ingilis elçisinin qardaşı ilə Polşa kralının yanına getməyə göndərdim. Qayıtdın. Siz bizim əmrə uyğun olaraq onunla getmədin!”. Pirqulu bəy cavab verdi ki, “Moskva çarı məni buraxmaq istəmədi, dedi ki, dil bilmədən üçün sənə orada heç bir işin yoxdur; ingilis elçisinin qardaşının ora məktublar və hədiyyələrlə tək getməsi kifayət qədər yaxşı idi”. Ancaq mənə söylədiniz ki, “ingilis elçisinin qardaşı mənimlə Moskvadan Polşaya getdi”. İndi isə xəbərim var ki, Moskva çarı həmin elçini həbs edib, ona görə də nə məktublar, nə də hədiyyələr Polşa kralına çatmayıb”. Pirqulu bəy dedi: “Sizin dedikləriniz doğrudur ki, o, mənimlə getdi, Moskvada qaldı” [14, 88].

Padşah dedi: “Bəs niyə əvvəlcə bizə həqiqəti demədin? Pirqulu bəy ona dedi: Qorxdum. Sonra padşah baş vəzirə dedi: “Doğru danışmayanların cəzası nədir? Baş vəzir dedi: Əlahəzrət nə əzabı istəsə, çəkməlidirlər. Padşah dedi: “Onu tutun, buradan götürün, dilini kəsin və gözlərini çıxarın” [14, 89]. Şahın bu əmri tezliklə yerinə yetirildi. Səfər Muratoviç “Qeydlər”ində bunu təsdiq edərək yazır ki, sarayda şahla görüşdən sonra Təhmasib bəy və Venesiya elçisi məni böyük bir küçə ilə, geniş bir meydana qədər müşayiət etdilər. Orada məni uzanmış və sızıldayan Pirqulu bəyin yanına apardılar və onun qabağında çıxarılmış gözləri və kəsilmiş dili vardı [14, 89].

Səfər Muratoviçin “Qeydlər”indən məlum olur ki, I Şah Abbas səfirlər üçün təşkil olunmuş ziyafətdə Polşa kralının şərəfinə bədə qaldırdı. S.Muratoviç yazır ki, bir az sonra masadan qalxdım və diz çökərək dedim: “Böyük hökmdar, Əlahəzrət şahdan buranı tərk etmək üçün icazə istəyirəm”. Padşah dedi: “Allah sizə

can sağlığı və xoşbəxt yola düşmək nəsim etsin”. Sonra baş vəzirə dedi: “Hatəm bəy, sənənin yanında çoxlu elçilər [qalmış]; Moskva, ingilis, Venesiya, Papa, lakin mən onların heç birindən o qədər də razı deyiləm, mən öz ana dilimdə onlarla danışa bilmirəm, çünki tərcümə vasitəsilə edilən nitqin zövqü yoxdur” [14, 91-92].

S.Muratoviç yazır ki, sarayda ziyafət başa çatdıqdan sonra Səfəvi şahı ona yaxınlaşaraq dedi ki, “... bu məktubu əlahəzrət krala çatdırın və ondan mənə sənənin və ya başqa bir elçisi vasitəsilə cavab yazmasını xahiş edin. Söz verirəm ki, əgər Allah istəsə, bu müharibədən* qayıtsam, ona məktub və hədiyyələrlə elçi göndərəcəyəm” [14, 93].

Beləliklə, S.Muratoviçin missiyası ilə Polşa və Səfəvi dövlətləri arasında diplomatik əlaqələr yaradılmış oldu. Səfər Muratoviçin fəaliyyəti sayəsində Polşa və Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasına qarşı əməkdaşlıq müzakirələrində iştirak etmək imkanı qazandılar. S.Muratoviçin Səfəvi sarayına qeyri-rəsmi missiyasının bilavasitə təsiri ilə Polşa ilə Səfəvi imperiyası arasında diplomatik əlaqələrin əsası qoyuldu və canlanmağa başladı.

III Sigismund Vaz hələ də Polşa tarixinin ən ziddiyyətli hökmdarlardan biri hesab edilir. Osmanlı sultanının açıq diplomatik dəstəyi ilə Habsburqlara qarşı seçilmiş İsveç şahzadəsinin tezliklə qatı katolik və əks-reformasiya tərəfdarı olduğu ortaya çıxdı. Üstəlik, III Sigismund Habsburq sarayına və monarxiya modelinə olan heyranlığını çətinliklə gizlədirdi. Məhz Vyana və Roma ilə yaxınlaşma fonunda 1601-1609-cu illərdə Səfəvi- Polşa münasibətlərinin güclənməsi müşahidə olunur [18, 72-73].

1604-cü ildə Papa VIII Klement (1592-1605) Hüseyin Əli bəy Bayatın səfirliyinə bir qədər gecikmiş reaksiya olsa da, italyan Paolo Simone, ispan Xuan Tadeo, Vinsent, Fransisko Rioddid de Peraeladan ibarət karmelit ordeninin üzvlərini İsfahana göndərməyə qərar verdi. Avqustun 1-də Praqaya çatan elçi heyəti bu zaman II Rudolfun sarayında olan Səfəvi elçisi Zeynal xan Şamlı ilə görüşdülər [21, 30, 32]. 1604-cü ilin 25 avqustunda karmelitlər Zeynal xan Şamlı ilə birlikdə Polşa krallığının paytaxtı Krakova

* Həmin vaxt I Şah Abbas Bəlx səfirinə çıxmağa hazırlaşır.

çatdılar. Burada onlar Papalığ nümayəndəsi Monsinyor Ranqoni tərəfindən təntənəli şəkildə qarşılandılar [13, 173].

Krakovda olduqları müddətdə onlara Polşa sarayından Səfəvi şahına çatdırmaq üçün məktublar və dəbdəbəli hədiyyələr* verildi ki, onlar arasında vaxtilə Krakov yepiskopu kardinal Bernard Matseyovski tərəfindən Fransa kralı IX Lüdovikə hədiyyə edilmiş illüstrasiyalı İncil kitabı da var idi [18, 73]. Lakin çar Boris Qodunovun onlara rus torpaqlarına girməyə icazə vermədiyinə görə keşişlər Vilnüsə, oradan da Varşavaya qayıtdılar. Papalığın Polşadakı nümayəndəsi missionerlərin yolunu dəyişərək Qara dəniz üzərindən onları göndərmək istəsə də, 1605-ci ildə V Pavelin (1605-1621) papa seçilməsi və həmin ildə çar Boris Qodunovun vəfatı vəziyyəti dəyişdi və karmelitlər yolu dəyişməkdən imtina etdilər. Onlar Smolensk, Moskva və Kazan şəhərlərindən keçərək yalnız 1607-ci ilin dekabrında İsfahana çatdılar. 1608-ci ilin yanvarın 3-də nümayəndə heyətinin üzvləri şahın hüzuruna qəbul edildilər və hədiyyələri təqdim etdilər [13, 174].

I Şah Abbasın Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlarda əldə etdiyi qələbə, 1604-cü ilin iyulunda İrəvanın azad edilməsindən sonra Zeynal xan Şamlını*, həmin ilin sonlarında isə imperator II Rudolfun elçisi Tektanderlə birlikdə Mehdiqulu bəy Türkmanı Osmanlı cəbhəsində qazandığı qələbələr barədə Avropa monarxlarına məlumat vermək və onları antiosmanlı koalisiyasına qoşulmaq tələbi ilə yola saldı. 1605-ci ildə şahın elçisi Mehdiqulu bəy Türkman şahın Osmanlı sultanı üzərində qələbələrini xəbəri ilə Varşavadakı Polşa sarayına gəldi [27, 45]. V.Pilipenko yazır ki, Raçinski kitabxanasının arxivində naməlum zadəganın fondunda I Şah Abbasın III Sigizmunda göndərdiyi məktublارın surəti saxlanılır. Səfəvi şahı Polşa kralı ilə Almaniya imperatoru II Rudolf arasında münasibətlərin yaxşı olmasına sevinir və təklif edirdi ki, *“bundan sonra II Rudolfun dostu mənim dostumdur, düşməni mənim düşmənimdir. Vahid düşmənimizə qarşı biz vahid ordu olmalı-*

* I Şah Abbasa göndərilən əlavə hədiyyələr üçün bax: [17, 141-150].

* Zeynal xan Şamlı 1604-cü ilin iyulunda Praqaya gəlmiş və iyulun 26-da imperator II Rudolf tərəfindən qəbul edilmişdi [Bax: 20, 235-236].

yıq” [28, 1330]. I Şah Abbas ümid edirdi ki, bu xəbər, kralı Osmanlı dövləti əleyhinə koalisiyaya qoşulmağa vadar edəcək. Lakin parlament hələ də Osmanlı imperiyası ilə sülh istəyirdi. Polşa kralı III Sigizmund hakimiyyəti mərkəzləşdirmək planlarına ciddi etiraz edən zadəgan üsyanı (1606-1609) ilə üzləşdi. Kral əvvəllər Habsburqların Səfəvilərlə ittifaqında fəal iştirak etməyi özünün daxili, həmçinin xarici siyasi təsirini gücləndirmək, Stokholm və Moskvada taxt-tacı təmin etmək məqsədi daşıyan möhtəşəm planlarının bir hissəsi kimi ciddi şəkildə düşünsə belə, onun xəyalları beynəlxalq, həmçinin daxili vəziyyətin dəyişməsi ilə məhv edildi [14, 38].

Bu zaman Praqada imperator II Rudolfun danışıqlar apararı Mehdiqulu bəy və Zeynal xan Şamlının səylərinə baxmayaraq, 1606-cı ildə Almaniya Osmanlı imperiyası ilə separat sülh bağladı. Bununla Səfəvi dövlətinin Avropadakı müttəfiqləri növbəti dəfə Osmanlı imperiyasına özünün bütün hərbi qüvvələrini Şərqi cəbhəsinə yönəltmək imkanı verdilər. Beləliklə, Səfəvi dövləti Osmanlı imperiyasına qarşı təkbətək müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı [1, 287].

1608-ci ilin fevralın 22-də papanın elçisi Paolo Simone şahın yeni elçisi Robert Şerli ilə birlikdə Avropaya göndərildi. Robert Şerli Paolo Simone ilə birlikdə Avropaya səyahət etməli olsa da, sonda onlar ayrı-ayrı marşrutlar seçdilər: Robert Şerli 2 fevral 1608-ci ildə İsfahandan yola düşdü, marşrutu Moskvadan keçməklə Polşaya getmək idi. O, şahdan İspaniya, İngiltərə, Fransa, Müqəddəs Roma imperiyası, Reç-Pospolita və Moskvanı əhatə edən antiosmanlı koalisiyasının yaradılmasını təklif edən məktubları çatdırmalı idi. Robert Şerli 1609-cu ilin fevralında Varşavaya gələrək, özü ilə krala və Reç-Pospolita əyanlarına ünvanlanmış iki məktub gətirdi [26, 82]. I Şah Abbasın kral III Sigizmunda ünvanlanmış 1608-ci il yanvar tarixli məktubunda krala təklif etdiyi plan birləşmiş xristian qüvvələrinin Səfəvilərlə Hələbdə görüşməyi nəzərdə tuturdu. Şah, Avropalıların Hələblə birlikdə Suriya sahillərini ələ keçirməsini, Mesopotamiya və Diyarbəkrdən keçərək Anadoluya doğru irəliləyən Səfəvi qoşunları ilə qurudan və dənizdən birgə hücum etməyi təklif edirdi [Orijinalı Varşava Tarixi Sənədlər Arxivində saxlanılan məktub üçün bax: 18, 121-124].

I Şah Abbasın Polşa əyanlarına ünvanlanmış ikinci məktubunda (fərmanında) deyilirdi: “... *Polşanın hörmətli, yüksək, davamlı və sərhədsiz padşah lütfü ilə şərafləndirilmiş böyük və ya kiçik əmirləri, hörmətli hərbi sərkərdələri bilsinlər ki, bizim xoşbəxt imperator əzəmətimiz və onların zati-aliləri arasında ... tam sevgi, dostluq, birlik və harmoniya var və hər iki tərəfdən elçilər durmadan gəlib gedirlər, həmçinin son vaxtlar böyük atalardan (papanın göndərdiyi keşişlər nəzərdə tutulur – T.N.) bir neçə nəfəri bu istiqamətə göndərdilər ki, biz aramızda sevgi və dostluğu gücləndirək, türk ordusunu məhv etmək üçün razılığa gələk və doğru olana uyğun hərəkət edək*” [18, 140-141, 143-145]. Hər iki məktubun məzmunundan görünür ki, Səfəvi şahı Polşa kralı ilə dostluq əlaqələrini gücləndirmək marağındadır, digər Qərb dövlətləri kimi Polşanı da Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə cəlb etmək niyyətindədir.

1609-cu ilin mayında Robert Şerli Krakovda Polşa kralının son dərəcə qeyri-müəyyən cavabını aldı. III Sigizmund bu yaxınlarda elçisi Qreqori Koçanovski vasitəsilə Osmanlı sultanı ilə sülhü bərpa etdiyinə görə şahə yalnız şəxsi dostluğunu təklif edə bildi [25, 82]. Robert Şerli nə Krakovda, nə daha sonra Praqada, Romada, hətta 1609-cu ildə gəldiyi Madriddə ittifaq təklifləri ilə bağlı razılıq əldə etməyi bacarmadı. O, missiyasını 1611-ci ildə şahın məktubunu İngiltərə kralı I Yakova çatdırmaqla tamamladı [18, 75].

1605-cu ildə I Şah Abbasın portuqaliyalı yezuit Fransisko de Akosta ilə yola saldığı elçisi Əliqulu bəy də Moskva knyazlığında baş verən daxili qarışıqlıqla bağlı uzun müddət Həştərxanda gözləməli oldular. Onlar yalnız 1609-cu ildə, təxminən Robert Şerli ilə eyni vaxtda Polşaya çatdılar. Buna görə də təsadüfi deyil ki, şahın Əliqulu bəy vasitəsilə Polşa kralına çatdırılan məktubunun latın dilinə tərcüməsi, Robert Şerlinin gətirdiyi məktublarda polyak tərcümələri ilə birlikdə Polşa kral Reyestrinə daxil edilib [18, 76-77].

Robert Şerlinin səfirliyinin siyasi fiaskosu I Şah Abbası Osmanlılar əleyhinə alternativ siyasət yürütməyə, daha dəqiq desək, ipəyi Moskva və Polşa vasitəsilə Avropalı alıcılara çatdırmağa nail olmaq və bununla da Osmanlı xəzinəsini gömrük gəlirlərindən məhrum etmək üçün ipək

ticarətinin istiqamətini dəyişdirməyə sövq etdi. I Şah Abbas 1607-ci ildə Səfəvi sarayına gəldiyi andan fars dilini mükəmməl öyrənərək şahın etimadını qazanan karmelit keşişi Xuan Tadeonu ipək və xalça ticarətinin Osmanlı torpaqlarından Avropaya gedən marşrutunu “*Moskva, Polşa və digər Avropa ölkələri*” xəttinə dəyişmək planını Moskva knyazına, Polşa kralına və Papalığa çatdırmağa razı saldı və 1611-ci ildə onu öz elçisi kimi Avropaya göndərdi [4, 204-205]. Lakin o, Həştərxanda həbs edildi və yalnız 1614-cü ildə çar Yalançı Dmitrinin polşalı keçmiş arvadı Marinanın müdaxiləsi sayəsində azadlığa çıxma bildi. Missiyasını yarımçıq qoyub İsfahana qayıdan Xuan Tadeo I Şah Abbasın etibarlı adamı, saray tərcüməçi kimi xidmət etməyə davam etdi [18, 77]. Keşiş Florensio del Nino Jesus öz gündəliyində I Şah Abbasın ipək ticarətinin marşrutunu dəyişmək strategiyasını “*Osmanlı müharibəsini dəstəkləməyin ən təsirli yollarını zəiflətmək məqsədi daşdığı*” qeyd edir [22, 71-72].

Yaranmış vəziyyətdə I Şah Abbas Osmanlı dövləti əleyhinə Qərb dövlətləri ilə əlaqələri daha da genişləndirməklə yanaşı, eyni zamanda Osmanlı imperiyası ilə sülh danışıqlarına da girməyə çalışırdı. Daha doğrusu, Səfəvi hökmdarı həm Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə təklənməməyə çalışır, həm də Avropa dövlətlərinin ona kömək etməyəcəyi halda, Osmanlı sultanı ilə sülh müqaviləsi bağlamaq imkanını da əldən verməmək istəyirdi. Əlbəttə, şahın bu ikinci xarici siyasət xətti, yəni Osmanlı dövləti ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq meyli Qərb ölkələrini əsla təmin etmirdi [1, 290]. Lakin Səfəvi hökmdarının Avropa dövlətlərini antiosmanlı koalisiyasına cəlb etmək planı baş tutmadığına görə Osmanlı imperiyası ilə sülh müqaviləsi bağlamağa qərar verdi. 1612-ci il noyabrın 20-də İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı [3, 119]. İki dövlət arasında müvəqqəti də olsa, sülh münasibətləri yarandı. Lakin əvvəlki kimi, bu müqavilə də Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətlərini tamamilə aradan qaldırmadı.

Səfəvi hökmdarı Osmanlı imperiyası ilə yaranmış sülh münasibətlərindən istifadə edərək Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək məqsədilə öz diplomatlarını 1613-cü ildə Avropaya göndərdi.

Məhz bu zaman Polşa kralı III Sigizmundla imperator I Matias Habsburq arasında ixtişaş törədənlərə qarşı bir-birinə kömək edəcəklərini vəd edən yeni müqavilə bağlandı. 1613-cü il müqaviləsi Polşada qalmaqla səbəb oldu. Çünki kral müqaviləni Seymlə məsləhətləşmədən bağlamış və gizli saxlamağa çalışmışdı. Müqavilə sayəsində, kral Polşanın Moskvaya müdaxiləsindən sonra öz ərazilərində dolaşan əsgərləri zərərsizləşdirə biləcək, imperator isə tezliklə Bohemiya və Macarıstanda üsyankar protestant təbəələrinə qarşı mübarizə aparacaq və Transilvaniya şahzadəsi Qabor Betlenin işğalının dəf edilməsinə töhfə verəcək əsgərləri orduya cəlb edə biləcəkdi. Amma sonuncunun Osmanlı imperiyasının vassalı olması, Litvada Habsburq qoşunlarının Polşaya cəlb edilməsi Polşa-Osmanlı sülhünü pozduğu üçün kralla sultan arasında gərginliyi artırdı [18, 78].

Belə bir vəziyyətdə Polşa elçisi Teofil Şemberq Səfəvi sarayına göndərildi. 1613-cü ildə Teofil Şemberq Qüdsə ziyarətə getmiş, 6 noyabr 1613-cü ildə onun adı Müqəddəs cəngavərlərin siyahısına daxil edilmişdi. Onun adı 30 noyabr 1613-cü ildə Yerusəlimdə Fransiskans hospitalyrlərin siyahısında da keçir. Görünür, o, Polşaya qayıdarkən Səfəvi sarayına səfər etmişdir, onun bunu öz təşəbbüsü ilə etdiyini söyləmək çətindir. Onun missiyası, görünür gizli xarakter daşımış və Polşa dəftərxanasının qeydlərində heç bir iz qoymamışdır. Ola bilsin ki, bu missiya 1613-cü il Polşa-Habsburq müqaviləsi ilə əlaqəli olmuş, kralı Osmanlı dövləti əleyhinə əlavə müttəfiqlər axtarmağa vadar etmişdir [18, 79-80].

I Şah Abbasın Polşa kralı III Sigizmundla ünvanlandığı 1615-ci il oktyabr tarixli məktubundan da görünür ki, həqiqətən kralın elçisi Teofil Şemberq Səfəvi şahını ziyarət etmişdir. I Abbas məktubunda bildirir ki, *“Hər iki tərəf arasında mövcud olan mehriban və dostluq tələblərinə uyğun olaraq, Şemberqə xoş və mehriban, tam hörmətlə yanaşmağı əmr etdik və öz ölkəsinə qayıtmağa icazə verərək yola saldıq. Və yuxarıda adı çəkilən o həzrətin xidmətinə göndərilmiş dostluq səpkili məktub, dostluq zəncirinin stimullaşdırıcısına çevriləcəkdir”* [18, 153-155]. Məktubunun sonunda Səfəvi şahı yüksək əzəmət sahibi olan Polşa kralına çatdırırdı ki, dostluq və birlik yolu belədir ki, gə-

rək dostluq və yaxınlıq yolunun tələblərinə əməl edilsin, kral güvəndiyi elçisini göndərsin, yazışmaların və qarşılıqlı məktubların qapısını açıq saxlasın. Bu ölkədə həll edilməli hər hansı bir iş axtarırlarsa, aramızda birliyə müraciət edərək elan etməlidirlər ki, bu həll edilə bilsin [18, 155].

Bu dövrdə kral III Sigizmundun Habsburqlar tərəfdarı mövqeyi Osmanlı sarayını təşvişə salmışdı. Onun Vyana Böhemiyə və xüsusən də Macar protestantlarına qarşı mübarizədə dəstəkləmək siyasəti şübhəsiz ki, Ukrayna kazaklarının Qara dəniz sahilindəki Osmanlı şəhərlərinə hücumları, Polşa maqnatlarının Moldovada və Valaxiyadakı hadisələrdə iştirakı gərginliyin artmasına səbəb olmuşdu [6, 30]. 1620-ci ildə geniş miqyaslı Polşa-Osmanlı müharibəsi baş verdi, lakin gənc sultan II Osmanın rəhbərlik etdiyi 1621-ci il hərbi kampaniyası dalana dırdı və bunun ardınca Polşa elçilərinin barışıq istəməsi nəticəsində tərəflər arasındakı sülhün rəsmi şəkildə yenilənməsi ilə başa çatdı. Sülhə görə Xotin qalası Moldova voyevodasına veriləcək, kazaklar Osmanlı torpaqlarına, Krım tatarları isə Polşa ərazisinə hücum etməyəcək, Polşa kralı Krım xanına illik 40 min florin qızıl xərac ödəməkdə davam edəcəkdi [6, 31]. Sultan II Osmanın Polşaya qarşı başladığı hərbi əməliyyatların əks-sədası I Şah Abbasın sarayına da çatdı [18, 80; 15, 38-39].

Bu dövrdə Səfəvi şahı Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün ciddi hazırlıqlara başlamışdı. 1622-ci ilin yazında I Şah Abbas portuqallardan Hörmüzü, sonra isə Moğollardan Qəndəharı azad edərək elçisi Çələbi bəy Qorçiyə-Qacarı İstanbula göndərdi. Səfəvi şahı məktubunda II Osmanı kafirlərə qarşı mübarizəyə çağırmadığı üçün qınayaraq, Portuqaliya kralına qarşı mübarizə aparmaqla onun sultanın düşmənlərinə yardım etməsinə mane olduğunu bildirdi [2, 1748; 3, 130]. Dostluq münasibətlərinin davam etməsinə bildirməsinə və Səfəvi elçisinin İstanbulda olmasına baxmayaraq, I Şah Abbas Osmanlı imperiyasında taxtac mübarizəsi nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək Ərəb İraqında möhkəmlənməyə qərar verdi. 1624-cü ilin yanvarında Bağdad Səfəvi ordusu tərəfindən ələ keçirildi [3, 130]. Bu dövrdə tərəflər arasında məktub mübadiləsinin davam etməsi bir daha

göstərir ki, Səfəvi-Polşa diplomatik əlaqələri öz intensivliyini qoruyub saxlamışdır.

Belə ki, 1624-cü ilin payızında I Şah Abbasın kral III Sigizmunda ünvanlanmış türk dilində məktubu Polşa sarayına çatdırıldı [Məktubun türk dilində ki, orijinalı, polyak və ingilis dillərində tərcüməsi üçün bax: 18, 159-167]. Səfəvi şahı məktubunda yazırdı: *“Bu günlərdə ən uca əzəmətin hökmdarlıq və hökmranlıq sığınacağı, əzəmət və təmtəraq kürsüsü, izzət və ədalətin oyanmasının nəcib tərəfindən mənim ali astanama yüksək rütbəli və hörmətli bir bəlcibaşı gəldi. Lüristanın cıdırlarında at çapan, Çingiz xanın sultanlıq taxtında əyləşən, Rəbbinin lütfü və yardımını diləyən, suverenlik, əzəmət, təmtəraq və qarşılıqlı minnətdarlıq əsasları ilə, qardaşım Şahin Gəray xan (Allah onu bütün diləklərinə çatdırsın!); Sizin [III Sigizmunda Şahin Gəray] arasında mövcud olan dostluq və inam yolunu xatırlatmaq ülfət və məhəbbətin artmasının ilhamçısı oldu və mənim şahənə razılığını aldı. Əlahəzrətlə sözügedən şanlı xan arasında qardaşlıq yolu seçildiyi üçün dostluğun vəzifəsi ondan ibarətdir ki, Sizin [III Sigizmunda Şahin Gəray] arasında mövcud olan birlik və dostluq tələblərinə riayət olunsun”* [18, 163-165]. Səfəvi şahının məktubunda haqqında bəhs olunan Şahin Gəray xan 1614-cü ildə ədavətdə olduğu əmisi oğlu Canıbəy Gəray xanın Osmanlı sultanının yardımı ilə Krım xanlığında taxt-tacda möhkəmlənməsini görərək I Şah Abbasın sarayına sığınmışdı. *“O, Şirvanın Dərbəndində iqamət edib öz irsi səltənətinin pusqusunda dayanmışdı. Əlahəzrət onun mətləbinin yerinə yetirilməsindən ötrü himmət göstərərək, geri qayıtmasına maddi və mənəvi yardım göstərdi”* [2, 1802]. O, yalnız 1623-cü ildə qardaşı III Mehmed Gəray xan hakimiyyətə gəldikdən sonra Krıma qayıda bilmişdi. İsgəndər bəy Münşi bununla bağlı yazır: *“... tatar tayfasının səltənəti və o məmləkət xanədanının fərmanfərməsi olmaq şərafəti Şahin Gəray xanın böyük qardaşı Məhəmməd Gəray xana qismət oldu. Tatarların əzəmətli adamları özlərinin tatarca “qolğay” adlandırdıqları onun padşahlığını və qardaşı Şahin Gərayın vəliəhdliyini qəbul etdilər, şahzadəni geri çağırıdılar. Şahzadə şahdan himmət diləyib öz vilayətinə rəvan oldu, hər şey onun istəyincə nəticələndi, tatar əyanlarının hamısı*

Məhəmməd Gərayın səltənətini və Şahin Gərayın vəliəhdliyini qəbul etdi” [2, 1802-1803].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Şahin Gərayın elçisi I Şah Abbasın tərəfindən qəbul edilmiş və göndərdiyi məktub şahə təqdim edilmişdi. Elçinin verdiyi məlumata görə, Osmanlı sultanı tərəfindən Şahin Gəraya nəğd pul və çoxlu qiymətli hədiyyələr təklif olunmuş, Osmanlı dövlətinə sadıq qalacağı və qızılbaşlara qarşı düşmənçiliyə dəvət olunsada, o, Səfəvi şahının sadıq tərəfdarı olduğuna görə rədd cavabı vermişdi. Onun *“Şahə yazdığı sədaqət üslublu məktubundakı üzük möhüründə “Şah Abbasın qulu Şahin Gəray” sözləri nəqş olunmuşdu. O, osmanlıların köməyi ilə üzərinə hücum keçən Canıbəy Gərayla Kəffədə döyüşərək qalib gəldi”* [2, 1803]. Səfəvi şahı elçiyə şahənə nəvazişlər göstərərək geri dönməsinə icazə verdi, inayət üslublu bir məktub yazaraq, ona davranış tərzi və dost-düşmənlə rəftar barədə qiymətli nəsihətlər və mürşüdanə öyüdlər verdi, bahalı xələtlər və bol hədiyyələrlə yola saldı [2, 1803].

Görünür, Səfəvi şahının Polşa kralına türkcə məktubu da məhz bu hadisədən sonra yazılmışdı. Çünki məktubda I Şah Abbasın doqquz il Səfəvi sarayında yaşamış tatar şahzadəsi Şahin Gərayı dəstəklədiyinə dair vədlər vardır. Məhz bu dövrdə I Şah Abbasın Bağdadı Osmanlılardan geri alması faktını nəzərə alsaq, qardaşı Krım xanı III Məhəmməd Gərayın naibi kimi çıxış edən Şahin Gəray Reç Pospolita və Ukrayna kazaklarının iştirakı ilə Osmanlılar əleyhinə koalisiya yaratmağa çalışdığına görə, şahın məktubu şübhəsiz ki, Osmanlılar əleyhinə müharibəyə dəvət kimi nəzərdə tutulmuşdu [18, 80-81; 14, 39]. I Şah Abbasın məktubunda Polşa kralı III Sigizmunda Şahin Gəray xan arasında *“qardaşlıq yolu seçildiyi üçün” tərəflər “arasında mövcud olan birlik və dostluq tələblərinə riayət olunması”* xüsusi olaraq vurğulanırdı. Lakin Polşa kralı bu dəfə ehtiyatlılığı üstün tutdu, osmanlıların şərqdə narahat olduğunu görməkdən məmnun qalsa da, öz planlarını riskə atmadı. Səfəvi şahının Şahin Gərayla bağlı planları cavabsız qaldı.

Şah Səfi və II Şah Abbas dövründə Səfəvi-Polşa siyasi əlaqələri

1629-cu ilin yanvar ayında I Şah Abbas vəfat etdi. O, oğlu Məhəmməd Bağır Mirzəni

1615-ci ildə edam etdirdiyi üçün nəvəsi Sam Mirzə Şah Səfi (1629-1642) adı ilə taxta çıxdı. Bu dövrdə Osmanlı-Səfəvi müharibəsi hələ də davam etdiyinə görə Şah Səfi dərhal elçisini Avropaya göndərərək taxta keçdiyini bildirməyə çalışdı. Səfəvi şahının 1629-cu ilin yayında Polşa kralı III Sigizmunda göndərdiyi məktubu da I Şah Abbasın 1624-cü il tarixli məktubu kimi türk dilində yazılmışdı [Məktubun türk dilində orijinalı, polyak və ingilis dillərində tərcüməsi üçün bax: 18, 170-179]. Səfəvi şahı məktubunun əvvəlində kral III Sigizmundun şəninə xoş sözlər söyləyir, babasının vəfat etməsindən sonra hakimiyyətə keçməsi barədə məlumat verməklə yanaşı, I Şah Abbas dövründə Səfəvi dövləti ilə Polşa krallığı arasında dostluq əlaqələrinin yaradıldığını xatırladaraq, öz siyasətini dostluq əsasında qurduğunu, qarşı tərəfdən də bunu gözlədiyini diqqətə çatdırır və bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün elçilər və məktublar göndərilməsinin vacibliyini bildirirdi. *“Eyni ənənəyə, hətta ondan da çox xoş niyyətimizin ehtiyacından o yüksək rütbəli, ən uca əzəmətlə dostluq, ittifaq və vəhdət yoluna baxmaq, ... aramızda mövcud olan yaxın münasibət ənənələrinə hörmətlə yanaşmalı və ixtilaf yolları rədd edilməlidir. Buna görə də dostluq nümayiş etdirmək və dostluq münasibətlərinə gəlmək üçün mehribanlıqla qeyd olunan bu məktub birlik qələmi ilə yazılmışdır”*. Məktubun sonunda xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, *“Əgər onların bu ölkədə hər hansı ehtiyacları varsa, birlik naminə onlara bildirsinlər ki, bizim imperator lütfümüz onları səxavətlə qarşılansın”* [18, 177].

1632-də kral III Sigizmund vəfat etdikdən sonra, onun oğlu Vladislav Polşa kralı seçildi. IV Vladislavın (1632-1648) hakimiyyətinin ilk iki ili Osmanlı sultanı, Böyük Moskva knyazı və İsveçlə hərbi münaqişə ilə xarakterizə olundu. Moskva knyazı ilə münaqişə uğursuz oldu və IV Vladislav Moskva taxt-tacına iddiasından əl çəkməli oldu. 1633-cü ildə Osmanlı sultanı ilə sərhəd xəttində baş verən münaqişə tezliklə həll olundu və tərəflər arasında başlayan danışıqlar 1634-cü ildə sülh imzalanması ilə başa çatdı. 1635-ci ildə Osmanlılar Polşa ilə sərhəddə sülh yaradaraq Səfəvilərə qarşı Cənubi Qafqazda böyük hücumu başladılar və İrəvan qalasını ələ keçirdilər. Həmin illərdə Polşa kra-

lının İsveçlə apardığı müharibədə uğursuz oldu, Liflandiya itirildi [8, 234; 18, 82].

Müəyyən nisbi sakitlik yaransa da, Polşa getmanı hələ də təşviş içində idi və buna görə Səfəvilərlə münasibətləri yeniləmək fərsətindən istifadə etdi. O, Polşadan keçərək Krım və Qafqaza səyahət edən dominikalı keşiş Giovanni da Lukkaya şahın yanına yarı rəsmi missiyanı yerinə yetirməyi tapşırırdı. Təbrizdə Səfəvi şahı ilə görüşən da Lukka getmanın məktubunu Şah Səfiyə çatdırdı, sonra isə 1636-cı ilin yazında İrəvanın azad edilməsi ilə nəticələnən yürüşdə şah ordusunu müşayiət etdi [bax: 23, 412-420; 18, 82]. Da Lukka missiyasına cavab olaraq Şah Səfi dominikan erməni keşişi və Naxçıvanın katolik arxiyepiskopu Oqostinosu Polşaya yola saldı. Elçi 1637-ci ilin fevralında Varşavaya gəldi. Məhz bu vaxt həddindən artıq iddialı görünən kral IV Vladislav imperator III Ferdinand Habsburqla müqavilə bağlamış və uzun illər əvvəl itirilən İsveç taxtını bərpa etmək üçün imperatordan kömək alacağına ümid bəsləmişdi. Bunun müqabilində IV Vladislav Habsburqların Osmanlılara qarşı gələcək müharibəsində iştirak edəcəyinə razılıq vermişdi [18, 83].

Müqavilə imzalandıqdan bir həftə sonra Polşa kralı Səfəvi şahına göndəriləcək elçi heyətini hazırlamış, təcrübəli Teofil Şemberqi öz elçisi təyin etmiş və onu arxiyepiskop Bajenç müşayiət etmişdi. Səfəvi şahına təqdim ediləcək məktubundan başqa, Şemberq kraldan yazılı təlimat da almışdı. Belə ki, elçi IV Vladislavın hakimiyyətinin əvvəlindən apardığı müharibələr nəticəsində kral səfirliyinin göndərilməsinin gecikdirilməsi ilə bağlı üzr istəməli idi. Eyni zamanda, ona kralın imperator III Ferdinandin bacısı Sesiliya Renata ilə qarşıdakı nikahının Osmanlılar əleyhinə əməkdaşlığının gələcəyini vəd edən Varşava ilə Vyana arasında yaxınlaşmanın əlaməti kimi istinad etmək tapşırılmışdı [18, 83].

1637-ci ilin iyununda yola düşən T.Şemberq Smolensk və Vязma vasitəsilə hərəkət edərək iyulda Moskvaya gəlmiş və iki dəfə çar tərəfindən qəbul edilmişdi. Moskvadan yola düşən Polşa elçisi Kazandan keçərək 12 sentyabrda Həştərxana gəlmişdi. 9 yanvar 1638-ci ildə Qəzvindən İsfahana səfər edərkən Şemberq, Qəzvinin cənubunda yerləşən karvansarada İsfahandan qayıdan Holşteyn-Qottorplu III

Fridrixin səfiri ilə görüşdü və bu görüş səfirliyin katibi Adam Oleari tərəfindən qeydə alınıb. Beləliklə, güman edə bilərik ki, Şemberq 1638-ci il yanvarın sonu və ya fevral ayının əvvəlində İsfahana çatmışdır [24, 238-239; 25, 515-516; 18, 84]. Polşa elçisi Teofil Şemberq Şah Səfi ilə görüşərək kralın məktubunu şahə təqdim etmiş, Səfəvi paytaxtında olduğu dövrdə 7 iyun 1638-ci ildə karmelit kilsəsinin xeyir-duasında iştirak etmişdi. Polşa elçisi T.Şemberq geri qayıdan zaman onu Səfəvi elçisi Musa bəy müşayiət etmişdi. Səfirlik Dağıstandan keçərək, Dərbənddən Tarkuya gedən yolda yerləşən qala kəndi Boynak sakinləri tərəfindən hücumə məruz qalmış, Polşa səfirliyinin üzvlərinin çoxu, o cümlədən səfir öldürülmüş, Musa bəy isə həbs edilmişdi. Səfirliyin taleyi xəbəri İsfahana çatdı və şahı qəzəbləndirdi, çünki bu, onun hakimiyyətinə alçalıcı zərbə idi. Şah Səfi bir neçə yerli əhalini ələ keçirib ənənəvi cəzaya məruz qoymağı əmr etdi, bir neçə nəfəri isə Polşaya göndərdi ki, orada cəzalandırınsınlar [18, 85-86].

Polşa elçisi T.Şemberqin öldürülməsinə baxmayaraq, Musa bəy birtəhər azadlıq əldə edə bildi və ən azı məktubların bir qismini saxlayaraq İsfahana qayıtdı. 1939-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirin sülhünün bağlanması ilə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatdı. Görünür, bununla bağlı lazımi məlumatı çatdırmaq məqsədilə həmin ilin payızında Musa bəy Şah Səfi tərəfindən yenidən Polşaya və digər Avropa saraylarına göndərildi [18, 87].

1642-ci ilin mayında Şah Səfinin vəfat etməsindən sonra azyaşlı oğlu Sultan Məhəmməd II Şah Abbas (1642-1666) adı ilə hakimiyyətə gəldi. II Şah Abbas taxt-taca keçdiyini xəbər vermək üçün 1647-ci ildə kral IV Vladislava xüsusi məktub göndərdi [Məktubun orijinalı, polyak və ingilis dillərində tərcüməsi üçün bax: 18, 182-189]. Səfəvi şahı məktubunda Səfəvi-Polşa dostluğunu xatırlatmaqla yanaşı, tərəflər arasında mövcud münasibətləri inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bildirərək yazırdı: *“Dostların borcudur ki, bu tanınmış təməllərə həmişə hörmətlə yanaşılsın, gəliş-gediş yolları əvvəlkindən çox olsun, dostluq və birliyin əsasları dostluq məktubları göndərilərək yenilənsin. Və əgər bu tərəfdə [bizim] birliyimiz naminə bildirməli olduqları hər şey olacaqsə, onu əldə etmək üçün dostcasına diqqət göstərisin”* [18, 189].

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə, adətən, şah Avropa monarxlarına Osmanlı imperiyasına qarşı birgə hərbi əməliyyatlar təklif edirdisə və avropalı tərəfdəşlərin qeyri-adekvat reaksiyasına görə dözümsüzlük göstərirdisə, onun varisləri zamanı vəziyyət tədricən dəyişdi. Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında Qəsri-Şirin sülhünün imzalanmasından sonra Səfəvi şahının Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrində Osmanlı məsələsi arxa plana keçdi. Əksinə bu zaman Venesiya respublikası ilə Osmanlı imperiyası arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başladığına və Venesiya Kritdə Osmanlı işğalına qarşı çətin mübarizə aparmağa məcbur qaldığına görə, qızğın diplomatik fəaliyyət başlamış, Osmanlılar əleyhinə koalisiyanı formalaşdırmağa çalışmışdı. 1645-ci ildə Covanni Tiepolo Polşaya səfir göndərildi və Domeniko di Santi isə Dojun, Roma papasının, imperatorun, Polşa kralının və Toskana böyük hersoqunun II Şah Abbasa ünvanladığı məktublarla Səfəvi sarayına göndərildi [5, 601; 14, 39-40]. C.Tiepolo Polşada kral IV Vladislav Vaz tərəfindən böyük təmtəraqə qarşılandı və o, Osmanlılar əleyhinə ittifaqa daxil olmaqla Venesiya pulları ilə güclü ordu toplaya biləcəyinə və kral hakimiyyətini gücləndirəcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin o, hakimiyyəti gücləndirmək üçün Reç Pospolita daxilində özünə lazımi dayaq tapmadığına görə, belə dayaqları kənardə axtarmağı lazım bildirdi [8, 235]. Buna görə də, öz planlarını həyata keçirməyə çalışan IV Vladislav, di Santidən bir neçə ay sonra İsfahan şəhərinə gələn Yerji İliçin başçılığı ilə Səfəvi sarayına öz missiyasını göndərdi. Polşa elçisini Venesiya diplomatı Covanni Tiepolo müşayiət edirdi [18, 88].

1646-cı il oktyabrın 2-də Varşavadan yola düşən Polşa səfiri Yerji İliç 15 sentyabr 1647-ci ildə İsfahana gəldi, lakin elçi oktyabrın 7-də vəfat etdi və ertəsi gün Karmelitlərə məxsus kilsədə dəfn edildi. Yerji İliçin ölümündən sonra Polşa səfirliyinin üzvləri əvvəllər İrəvanda və Krimdə xüsusi missiyalar yerinə yetirmiş dominikan keşişi Antonio di Fiandri mərhum elçinin əvəzinə rəhbər seçdilər. Oktyabrın 18-də Antonio o vaxt İsfahanda yaşayan başqa bir dominikan keşişi Paolo Piromalli ilə birlikdə II Şah Abbas tərəfindən qəbul edildi və ona Polşa kralına və digər rəsmi şəxslərə çatacaq məktublar

təqdim olundu [18, 199]. II Şah Abbasın Polşa kansleri Yerji Ossolinskiyə və böyük getman Mikolay Potoskiyə ünvanlanmış 1647-ci il noyabr tarixli fərmanlarda [Məktubun fars dilində orijinalı, polyak və ingilis dillərində tərcüməsi üçün bax: 18, 192-199], Polşa elçisi Yerji İliçin “*ali taxtın ətəyində bu keçici dünya ilə vidalaşdığı*” xəbər verilməklə yanaşı, onun müavininin uca dərghahda qəbul edildiyi, qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin canlanmasından xəbər verən kral məktubu imperator əlahəzrətlərimizə çatdırıldı, böyük liderlərin bu dəstəyinin səmimi fədakarlığı və xoş niyyəti aydın oldu [18, 198-199]. Görünür, kral IV Vladislavla yanaşı, Polşa kansleri və böyük getmanı Səfəvi şahına məktubla müraciət etdikləri üçün II Şah Abbas da onlara cavab məktubu göndərmişdi. Səfəvi baş vəziri Xəlifə Sultanın Polşa kansleri Yerji Ossolinskiyə və böyük getman Mikolay Potoskiyə ünvanlanmış 1647-ci il oktyabr tarixli məktubları [Məktubun fars dilində orijinalı, polyak və ingilis dillərində tərcüməsi üçün bax: 18, 212-227] da bir daha təsdiq edir ki, yaranmış vəziyyətdə Səfəvi dövləti Polşa ilə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirməyə ciddi maraq göstərmişdir. Göndərilən məktublarda iki dövlət arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin qorunub saxlanılması və daha da möhkəmləndirilməsində maraqlı olduğu xüsusi vurğulanmışdı.

Səfəvi sarayına göndərilən elçi heyəti geri dönmədən əvvəl Polşa Seymi krala müharibəyə hazırlaşmağı qadağan etdi və ona artıq yığılmış qoşunlarını buraxmağı əmr etdi. Məhz bu dövrdə İsfahandakı iki səfirliyin Polşa kralına və yüksək vəzifəli şəxslərə ünvanlanan Səfəvi şahının məktublarını gətirsə də, bu məktublar ümumi məzmun xarakteri daşdığına görə, daxili idarəçilikdə kralın üzləşdiyi çətinlikləri nəzərə alsaq, heç bir faydası olmadı. Daha da pisi o idi ki, kral IV Vladislavın siyasi dəstək müqabilində gizli qənimət və imtiyazlar vədləri ilə şirnikləndirdiyi ruhdan düşmüş Ukrayna kəzləri müharibə planlarının ləğv olunduğu xəbərini alaraq üsyana qalxdılar [14, 40].

Maraqlıdır ki, Səfəvi şahı ilə Polşa kralı III Sigismund və IV Vladislav arasındakı əlaqələri və hərbi əməkdaşlığın qurulmasına yönəlmiş diplomatik təşəbbüsləri müqayisə etdikdə aydın olur ki, həm ata, həm də oğulun bu təşəbbüsləri Osmanlı təhlükəsi ilə yox, ilk növbədə daxili

problemlərlə, daha doğrusu, kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdu [14, 40].

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin I yarısında hər iki tərəfin, yaxud onlardan birinin hərbi əməkdaşlığı ciddi şəkildə düşündüyü bir neçə məqam istisna olmaqla, Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Reç Pospolita arasındakı siyasi münasibətlər Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməkdaşlığın mümkünlüyünə ciddi baxıldığı bir neçə məqam istisna olmaqla, intensivlik baxımından sürəklilənməmişdi. I Şah Abbas dövründə belə bir ittifaqın yaradılmasına həqiqətən ciddi maraq göstərildiyi halda, kral III Sigismund daha çox Polşanın Habsburqlar və Səfəvilər arasındakı danışıqlara qoşulmasını öz daxili vəziyyətini və beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmək vasitəsi kimi nəzərdən keçirmişdi. 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə Qəsri-Şirin sülhü bağlandıqdan sonra Səfəvi şahları Osmanlılar əleyhinə əməkdaşlığında maraqlı olmadığına görə tərəflər arasında siyasi əlaqələr öz intensivliyini itirməyə başladı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006.
2. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. II Kitab. Fars dilindən tərcümə t.e.d., prof. Ş.F.Fərzəliyevindir. Bakı: Şərq-Qərb, 2014.
3. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Bakı: Turxan NPB, 2020.
4. Cutillas J. Şah I. Abbas'ın Bir Akdeniz Politikası Var mıydı? Çev. İlker Külbilge. Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı II/2 – Aralık 2016, s.189-210.
5. Rota G. Safevî İrani ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış / Türkler, c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002, s. 899-906.
6. Yalçınkaya M.A. Osmanlı Devletinin Batı Politikası – Zitvatoroktan Küçük Kaynarcaya (1606-1774) / Türk Dış Politikası Osmanlı dönemi, 2. Gökkubbe, İstanbul: 2008.
7. Броневский С.М. Исторические выписки о сношениях России с Персией, Гру-

зиєю и вообще с горскими народами, в Кавказе обитающими, со времен Ивана Васильевича донныне. СПб.:1996.

8. История Польши в трех томах, том 1. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1954.

9. Магилина И.В. Россия и проект антиосманской лиги в конце XVI - начале XVII вв. Волгоград: 2012.

10.Магилина И.В. Россия и проект антиосманской лиги в конце XVI - начале XVII вв. (1604-1612 гг.). Волгоград: 2016.

11.Книга Орудж-бека Байата дон-Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии д.и.н. Октяя Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку: Элм, 1988.

12.Парри Вильям. Проезд через Россию Персидского посольства в 1599-1600 г. М.: 1900.

13.A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal mission of the 17th and 18th centuries. Vol.1 Ed. Chick H, Matthee R. London: I.B.Taurus, 2012.

14.Kolodziejczyk D. The relations between the Polisi i-Lithuanian commonwealth and Safavid Iran. Some comments on their character and intensity /Eastern Europe, Safavid Persia and the Iberian world. Frontiers and Circulations at the Edge of Empires. Albatros, 2019, p. 35-46.

15.Polczyński M. "The Relacyja of Sefer Muratowicz: 1601–1602 Private Royal Envoy of Sigismund III Vasa to Shah 'Abbas I'"//Turkish Historical Review, 5, no. 1, Brill: 2014, p. 59-93.

16.Rubiés Joan-Pau. "Political rationality and cultural distance in the European embassies to Shah Abbas,"Journal of Early Modern History 20 (2016): p.351-389.

17.Simpson S. The Morgan Bible and the Giving of Religious Gifts between Iran and Europe /Europe and Iran during the Reign of Shah 'Abbas I, in: Colum Hourihane, ed., Between the Picture and the Word. Manuscript Studies from the Index of Christian Art. University

Park, Penn State University Press, 2005, pp. 141-150.

18.The Relations of the Polish Lithuanian Commonwealth with Safavid Iran and the Catholicosate of Etchmiadzin. Varshava: 2017.

19.Lambert César and Claude-Barthélemy Morisot. Trois relations d'Aegypte, et autres memoires curieux des singularitez dudit pays. Relation d'un voyage de Perse faict és années 1598 & 1599. Paris: Augustin Courbé, 1651.

20.Vocelka K. Rudolf II und seine Zeit. Wien: 1985.

21.Jesús Florencio del Niño. A Persia (1604-1609): peripecias de una embajada pontificia que fué a Persia a principios del siglo XVII. Pamplona: Ramón Bengaray,1930.

22.Jesús Fray Florencio del Niño. En Persia (1608-1624): su fundación, sus embajadas, su apostolado. Pamplona: Ramón Bengaray, 1930.

23.Eszer Ambrosius Klaus. "Giovanni Giuliani da Lucca O.P. Forschungen zu seinem Leben und zuseinen Schriften". In. Archivum Fratrum Praedicatorum, Vol. 37, 1967, p.353-468.

24.Hulasat as-siyar. Der Iran under Schah Safi (1629-1642) nach der Chronik des Muhammad Ma'sum b. Huağaği Isfahāni, ed. G.Rettelbach. Munich: 1978.

25.Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. Cracow: 2005.

26.Reychman J. "Związki Iranu z Polską" // Kultura i Społeczeństwo, tom XV, no. 4, 1971, s.81-88.

27.Strzylecki A. Sejm z r. 1605, Kraków: 1921.

28.Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Київ: 2014.

Summary

Tofiq Najafli

From the history of Safavid-Polish relations in the first half of the 17th century

Today, our independent Azerbaijan, which is an equal member of the world community of states, is writing glorious pages in the history of independence. The fate of our freedom, the democratic society in which we are building, is undoubtedly closely connected with a successful foreign policy. There is no doubt that foreign policy is built on historical experience and traditions. Many countries with which we have established contacts and are striving to establish relations with us, especially large states, have rich foreign political experience and traditions. As history repeats itself, politics repeats itself too. Therefore, it is very important to study the relationship between the Azerbaijani Safavid state and Poland and draw appropriate conclusions.

It should be noted that although Shah Abbas I established diplomatic relations with the papacy, the Holy Roman Empire, Moscow, Venice, England and a number of other Christian states, since the exchange of ambassadors between Uzun Hassan (1453-1478) and Casimir Jagiellonchik (1440-1492) In 1471, the Polish kings and Safavid shahs failed to achieve an ambassadorial exchange.

The reason for this was the signing of the “perpetual peace” between Poland and the Ottoman Empire in 1533 and the preservation of friendly relations between the parties during the 16th century. Nevertheless, Shah Abbas I took an important initiative at the end of the 16th century to establish diplomatic relations with Poland. So, despite the fact that in 1599 his delegation of the “Great Embassy”, sent by the Christian rulers of Europe under the leadership of Huseynali-bek Bayat, had to pass through Moscow to the palace of the Emperor of the Holy Roman Empire. Despite receiving instructions from the Shah to meet King Sigismund III on the way, to give him a letter and gifts, Moscow Tsar Boris Godunov forcibly changed the direction of the Safavid ambassadors, so that the delegation could not go to Warsaw.

During this period, the desire of King Sigismund III Vasa (1587-1632) to get closer to the Ottomans' most powerful enemy, the Habsburgs, as well as historical tensions over Ottoman dominance in Moldova, prompted the Polish king to accept the Safavids as a potential ally in future wars with the Ottoman Empire.

King Sigismund III, a supporter of the Habsburgs, in the hope of spoiling the Safavid-Moscow relations and restoring dialogue with a potential ally against the Ottomans, in 1601 appointed Safar Muratovich as a special royal envoy to the Safavid palace. The visit of Safar Muratovich led to the establishment of Safavid-Polish diplomatic relations, their further development under Shah Abbas I and his successors (Shah Safi and Shah Abbas II). In this article our purpose is to shed light on the interaction of the Safavid state with Poland in this particular period.

Keywords: *Safavid state, Shah Abbas I, Poland, King Sigismund III, Shah Sefi, Shah Abbas II.*

Резюме

Тофиг Наджафли

Из истории Сефевидско-Польских отношений первой половины XVII века

Сегодня наш независимый Азербайджан, являющийся равноправным членом мирового сообщества государств, пишет славные страницы истории независимости. Судьба нашей свободы, демократического общества, в которое мы строим, несомненно, тесно связана с успешной внешней политикой. Несомненно, что внешняя политика строится на историческом опыте и традициях. Многие страны, с которыми мы установили контакты и стремимся установить с нами отношения, особенно крупные государства, имеют богатый внешнеполитический опыт, традиции. Как история повторяется, так повторяется и политика. Поэтому очень важно изучить взаимоотношения азербайджанского Сефевидского государства с Польшей и сделать соответствующие выводы.

Следует отметить, что хотя шах Аббас I установил дипломатические отношения с папством, Священной Римской империей, Москвой, Венецией, Англией и рядом других христианских государств, со времени обмена послами между Узун Хасаном (1453-1478) и Казимиром Ягеллончиком (1440-1492) 1471 г. польские короли и сефевидские шахи не удалось добиться посольского обмена.

Причиной тому стало подписание “вечного мира” между Польшей и Османской империей в 1533 году и сохранение дружественных отношений между сторонами в течение XVI века. Тем не менее шах Аббас I в конце XVI века предпринял важную инициативу с целью установления дипломатических отношений с Польшей. Так, несмотря на то, что в 1599 году его делегация “Великого посольства”, посланная христианскими правителями Европы под руководством Гусейнали-Бека Баята, должна была пройти через Москву к дворцу императора Священной Римской империи. Несмотря на получение указаний от шаха, по дороге встретиться с королем Сигизмундом III, вручить ему письмо и подарки, московский царь Борис Годунов насильно изменил направление движения сефевидских послов, так что делегация не смогла отправиться в Варшаву.

В этот период желание короля Сигизмунда III Вазы (1587-1632) сблизиться с самым могущественным врагом османов, Габсбургами, а также историческая напряженность, по поводу господства Османской империи в Молдове побудили польского короля принять сефевидов как потенциального союзника в будущих войнах с Османской империей.

Король Сигизмунд III, сторонник Габсбургов, в надежде испортить сефевидско-московские отношения и восстановить диалог с потенциальным союзником против османов, в 1601 году назначил Сафара Муратовича специальным королевским посланником при Сефевидском дворце. Визит Сафара Муратовича привел к установлению Сефевидско-польских дипломатических отношений, их дальнейшему развитию при шахе Аббасе I и его преемниках (Шахе Сафи и Шахе Аббасе II). Эта статья призвана пролить свет на взаимодействие Сефевидского государства с Польшей именно в указанный период.

Ключевые слова: государство Сефевидов, шах Аббас I, Польша, король Сигизмунд III, шах Сефи, шах Аббас II.

UOT 94

ÜLKƏR ƏLİYEVƏ-ABDULLAYEVA

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, t.ü.f.d., dosent
aliyevaulker82@hotmail.com

İRANDA ATOM ENERJETİKASININ İNKİŞAFINA ÇİNİN YARDIMLARI

Açar sözlər: Çin, İran, nüvə proqramı, atom energetikası, İrana qarşı sanksiyalar

Giriş

Pəhləvilər dövründə İran və Çin arasında münasibətlər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 1979-cu il inqilabınadək iki ölkə arasında əlaqələr ABŞ-ın İrana təzyiqləri nəticəsində minimum səviyyədə idi. Şah, hakimiyyətinin sonuna yaxın müstəqil siyasət yürütmək və Mərkəzi Asiyada Sovetlərin fəaliyyətindən narahat olduğu üçün Çin ilə münasibətləri qaydaya salmağa çalışdı.

Lakin şah hakimiyyətini əvəz edən İslam Respublikası əvvəlcə Çinə ehtiyatla, İrandan istifadə etməyə çalışan böyük dövlətlərdən biri kimi yanaşırdı. Çin Kommunist Partiyasının sədri Xua Qofen şah devrilməzdən az öncə onunla görüşmüş əcnəbi rəsmi şəxslərdən idi. Lakin ÇXR rəhbərliyi yeni respublika ilə münasibətləri bərpa etmək üçün tədbirlər gördü, yaranmasından üç gün sonra İran İslam Respublikasını tanıdı. Uğurlu siyasəti və İran-İraq müharibəsi zamanı İrana silah satışı sayəsində Çin Tehranın uzun illər boyu minnətdarlığını qazandı.

XX əsrin 80-ci illərində iki ölkə arasında münasibətlərə müsbət təsir edən digər amillər də vardı. Birinci, Çin bu dövrdə artıq inqilabi kommunizm siyasətindən əl çəkmişdi və inqilabın ilk illərində sol qüvvələrlə mübarizə aparmış İİR üçün ideoloji təhlükə deyildi. İkinci, İranın radikal inqilabi siyasəti onu dünyadan təcrid etmişdi və beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə ehtiyacı vardı. Bunlardan əlavə, İran və Çindəki hökumətlər amerikapərəst rejimlərə qarşı yönəlmiş inqilab yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş və beynəlxalq aləmdə Qərbin ağalığına qarşı idilər. Həmçinin, silah alışı üçün İranın Çinə ehtiyacı var idi və bu dövlətin İrana qarşı ərazi iddiaları mövcud deyildi [11, 3].

Çin və İran arasında atom energetikası sahəsində əməkdaşlıq və nəticəsi. Çinin İrani

gücləndirmək, xüsusilə nüvə proqramının inkişafına yardım etmək istiqamətində səylərinin aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək olar: Yaxın Şərqdə ABŞ-a qarşı dirənən və meydan oxuyan İran mövcud olduqca, Birləşmiş Ştatlar Çinin əsas maraqlarının cəmləşdiyi Şərqi Asiyaya tam diqqətini yönəldə bilməyəcək [10, 79]. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, 11 sentabr hücumları, İranın nüvə proqramı və Suriya böhranı kimi hadisələr ABŞ-ı Yaxın Şərqdə çəşdirib, strateji olaraq diqqətini Şərqi Asiyadan yayındırır. Həmçinin, nəhəng neft ixracatçısı və Amerika əleyhdarı olan regional dövlət kimi İranla əməkdaşlıq Çinin neft tədarükündə Amerika müttəfiqlərindən asılılığını zəiflədə bilər [12, 4].

Ekspertlərin fikrincə, Çinin İranla atom energetikası sahəsində əməkdaşlığı hələ XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlamışdı. İlk razılaşma ehtimal ki, 1985-ci ildə əldə edilmiş və bu sazişə əsasən Çinin elmi müəssisələrində iranlı mütəxəssislərin hazırlanmasına başlamışdı [6, 55]. Belə ki, 1985-ci ilin iyul ayında İran Məclisinin spikeri Haşemi Rəfsəncaninin Pekinə səfərinin iki ölkəyə digər sahələrlə yanaşı, nüvə sahəsində də əməkdaşlıqla bağlı protokol imzalamaq imkanı verdiyi güman edilir. Baxmayaraq ki, bu sahədə əməkdaşlıq rəsmi elan edilmədi [9, 44]. Haqqında şayiələr yayılan həmin 1985-ci il İran-Çin razılaşması gizli qaldı və Çin indiyədək rəsmi olaraq, onu tanımur. Lakin Birləşmiş Ştatlar belə bir müqavilənin mövcudluğundan əminliyini ifadə edir [6, 55]. Xatırladaq ki, İran İslam Respublikasının ilk rəhbərliyi 1980-ci illərin ortalarına kimi nüvə sahəsinə maraq göstərməmiş, hətta bu istiqamətdə əvvəllər görülmüş işlər dondurulmuşdu. Lakin İran-İraq müharibəsində İraq tərəfindən kimyəvi silah tətbiqi və onun 1980-ci illərin ikinci yarısında öz nüvə proqramını reallaşdırmaq istiqadə

mətində uğurları İran rəhbərliyini nüvə proqramını yenidən bərpa etməyə sövq etdi [5].

İki ölkə arasında nüvə sahəsində razılaşma rəsmi təsdiqlənməsə də, Çin əməli olaraq bu istiqamətdə İrana kömək etdi. Məsələn, Çin İsfahandakı nüvə araşdırmaları ilə məşğul olan əsas tədqiqat institutunun tikintisinə yardım etdi. İrana sıfır gücə malik nüvə reaktorları (sıfır gücə malik reaktor – işləyərkən soyudulma və işçi heyətinin radiasiyadan qorunmasını tələb etməyən ən zəif gücə malik reaktordur. Bu reaktor ildə maksimum 100 qramadək plutonium istehsal edə bilir və 100 qramdan çox plutonium istehsal etməsi üçün onun dəyişdirilməsi mümkün deyil) verdi. Qeyd edək ki, sonralar bu reaktorlar İsfahandakı nüvə tədqiqatı mərkəzi ilə birlikdə Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyin (AEBA) nəzarəti altına keçmişdi [6, 55].

1985-97-ci illərdə nüvə texnologiyalarının inkişafında İranın əsas əməkdaşına çevrilən Çin uranın hasilatı, konvertasiyası və zənginləşdirilməsi, həmçinin, yanacaq hazırlanması texnologiyası sahəsində İrana yardım etdi. Çinin İrana yeni nüvə bilikləri ötürməsinin kommertiya xarakteri daşmasına baxmayaraq, hər iki tərəf nüvə sahəsində əməkdaşlığı inkar edirdilər [8, 94].

Yalnız 1991-ci ildə Çin və İran nüvə sahəsində əməkdaşlığı etiraf etdilər. 1991-ci ildə İran ilə atom energetikası sahəsində əməkdaşlığına dair fikirlərin əsassız olduğunu bildirən Çinin xarici işlər naziri həmin ilin noyabr ayında İrana 20 MVt gücündə, çox da böyük olmayan tədqiqat reaktoru satışına dair müqavilə bağladıklarını etiraf etdi. O təkid edirdi ki, bu avadanlıq yalnız dinc məqsədlərlə (tibbi diaqnostika, fizika sahəsində tədqiqatlar və s.) istifadə olunacaq və AEBA-in təminat sisteminin nəzarətində olacaq. Çinlilər həm də satdıqları reaktorun nüvə silahının qarşısının alınması tədbirlərinə zidd olmadığını, zəif gücünü əsas gətirdilər [6, 55]. Lakin tərəflər əməkdaşlığa dair sənədləri Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentliyə 2003-cü ildə təqdim etdilər və daim təsdiq edirdilər ki, Çinin nüvə yardımları Nüvə Silahlarının Qarşısının Alınması Müqaviləsinin 4-cü maddəsinin bəndlərinə əsasən qanuni olmuşdur. Bu maddə ölkələrin nüvə energetikası sahəsində dinc məqsədlərlə əməkdaşlığını nəzərdə tutur.

Bundan əlavə, İranın nüvə obyektlərinə artıq AEBA nəzarət etməyə başlamışdı [8, 94]. AEBA-in müfəttişlərinin bu reaktorla bağlı rəyləri çinli siyasətçilərin fikirləri ilə uyğun idi. İsfahanda təftişlərin keçirilməsindən sonra AEBA müfəttişlərinin gəldikləri nəticəyə görə, çinlilərin İrana satdığı avadanlıq uranın zənginləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilməzdi. Çin reaktorunun gücü nüvə silahı istehsalı üçün zəruri olan miqdarda materialı işləyib hazırlamağa imkan vermirdi. Vaşinqtonda isə bu nəticələrə şübhə ilə yanaşırdılar və İrana yardımları üzündən Çinə təzyiqlər artırdı. Bu səbəbdən Çin, sonralar texniki səbəblər bəhanəsi ilə 20 meqavatlıq reaktorun satışı barədə müqaviləni ləğv etdi [6, 55].

1992-ci ilin sentyabrında İran prezidenti Əli Əkbər Həşemi-Rəfsəncaninin Pekinə səfəri zamanı iki ölkə arasında atom energetikası sahəsində əməkdaşlığa dair protokol imzalandı [15]. Razılaşmaya görə, Çin İsfahandakı nüvə tədqiqat mərkəzini elmi tədqiqat işləri üçün avadanlıq və nüvə qurğuları ilə təchiz etdi: bunlar iki alt-kritik qurğu (parçalanan maddənin paylanması və konfigurasiyasında məhdudiyətlər olduğu üçün öz-özünə davam edən nüvə zəncirvari reaksiyası mümkün olmayan nüvə tədqiqat qurğusu) (1992), 27 kVt gücündə kiçik neytron mənbəyi (1994) və ağır suda sıfır gücə malik tədqiqat reaktoru (1995) idi [13].

İran və Çin arasında 1993-cü ilin fevralında İrana Tehrandada Azad Universitetində yerləşdiriləcək, nüvə sintezi həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulan reaktor satışı barədə müqavilə bağlandı. Çinli mütəxəssislər reaktorun qurulması, sınağı və tənzimlənməsi işləri ilə əlaqədar 1994-cü il ərzində iki dəfə Tehrandada oldular. 1995-ci ilin fevralında isə İran reaktorun uğurlu fəaliyyəti barədə Çinə məlumat verdi [6, 56; 11,8].

Həmçinin, İran və Çin Vaşinqtonun mənfəəti münasibətinə əhəmiyyət verməyərək, 1995-ci ildə Buşəhrdə, bəzi məlumatlara görə isə Əhvazda, əvvəllər fransız mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmış meydançada 300 MVt gücə malik iki yüngül su reaktorlu AES-in tikintisi barədə saziş imzaladılar [7, 8]. 90-cı illərin əvvəllərində Çinin yardımı ilə Əhvaz rayonu Darxovin şəhərində (Xuzistan vilayəti) Karun çayı üzərində tikilməsi planlaşdırılan atom stansiyası Esteqlal AES adı ilə də məşhur idi [4]. Çinlilər

rin tikintisini 7-9 ilə başa çatdırmağı vəd etdikləri reaktorlar dinc məqsədlərlə istifadə olunmalı və AEBA-in beynəlxalq təftişlərinin nəzarəti altında qalmalı idi. Bu yolla da qeyd edilən müqavilə nüvə silahlarının yayılmaması prinsiplərini pozmurdu [6, 56]. Lakin əldə edilən razılaşmaların həyata keçirilməsi guya 1995-ci ilin sonunda Çin tərəfin texniki və iqtisadi çətinlikləri, son nəticəyə dair fikir ayrılıqları və güman ki, ABŞ-ın da təzyiqləri üzündən 1997-ci ildə dayandırıldı [6, 56]. Beləliklə, Pekin Tehranla atom enerjisinin dinc istifadəsi sahəsində əməkdaşlıqdan ABŞ-la razılaşma çərçivəsində imtina etdi. Bundan sonra İran atom enerjisi əldə etmək istiqamətində işləri öz üzərinə götürməli oldu.

2008-ci ilin başlanğıcında İranın tezliklə 300 meqavattlıq gücə malik "Darxovin" atom elektrik stansiyasının tikintisinə başlayacağı elan edildi [1]. Bu, İranın öz imkanları ilə inşa edəcəyi ilk AES olacaqdı. İrəli gedərək qeyd edək ki, stansiyanın tikintisinin başlandığı barədə 2010-cü ilin avqustunda İranın Milli təhlükəsizlik və xarici işlər üzrə parlament komitəsinin rəhbəri Ələddin Borucerdin məlumat vermişdi [2].

ABŞ-ın atom energetikası sahəsində Çin–İran əməkdaşlığından narahatlığı. ABŞ rəhbərliyi Çinin İrana verdiyi reaktorların "İrənin gizli nüvə proqramı"na kömək üçün istifadə ediləcəyindən ehtiyat edirdi. Narahatlığın əsas səbəbi nüvə başlıqları üçün yanan materialların hazırlanmasında istifadə edilə bilən uran gövdəsi istehsalı avadanlıqları da daxil olmaqla, reaktorun və texnologiyanın ötürülməsi idi [6, 56].

1990-cı illərin başlanğıcında Çinin İrana kalyutron qurğusu (elektromaqnit separatoru) verməsi də ABŞ-da ciddi etirazlar doğurdu. Tədqiqat mərkəzinin yaxınlığında Su Elektrik Stansiyası yerləşməsi məlum olduqda şübhələr daha da artdı. Belə ki, SES uranın parçalanmasının kalyutron qurğusundan istifadə edilən elektromaqnit metodu zamanı enerjiyə olan böyük tələbatı təmin edə bilirdi. İran tərəfi zəmanət verirdi ki, kalyutron yalnız sabit izotoplar əldə etmək üçün istifadə edilir. AEBA-in mütəxəssisləri 1992-93-cü illərdə aparılan təftişlər zamanı bu faktı təsdiq etdilər. Onların qərarına görə, həmin kalyutron radioaktiv elementlərin bölünməsi üçün istifadə edilə bilməzdi, çünki onunun yerləşdiyi məkanda bu proses üçün tələb

olunan havalandırma sistemi mövcud deyildi. AEBA-in "INFCIRC/254/Rev.4/Part2" başlıqlı sənədinə əsasən, 50 mA-lik (milliamper) kalyutron qurğuları ixrac nəzarətinə alınmalıdır. AEBA-in texniki əməkdaşlarının məlumatına əsasən, belə bir kalyutron ildə üç qramdan artıq yüksək zənginləşdirilmiş uran istehsal edə bilməz [7, 21]. Xərclənmiş (istifadə olunmuş) nüvə yanacağıının yenidən emalı nüvə yanacağı dövrünün digər mühüm mərhələsidir. Məhz plutoniumun ayrılması – Hindistanda və İsraildə nüvə silahının yaradılması prosesinin, həmçinin, Şimali Koreya nüvə proqramının əsas komponenti idi. Bu ölkələrdə plutoniumun istehsalı üçün Xərclənmiş Nüvə Yanacağı hissəsinə malik qaz-qrafitli ağır su reaktorlarından istifadə olunmuşdu [7, 21].

Qeyd olunanlardan əlavə, İranın Çinin yardımını ilə ağır su reaktoru əldə etmək istiqamətində cəhdləri də beynəlxalq aləmdə narahatlıq doğurdu. Hələ 1980-ci illərin ortalarında ölkədə ağır su ilə işləyən 10 MVt gücə malik hind tədqiqat reaktoru variantında reaktor tikintisi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən bu məqsəd reallaşmamışdı.

1990-cı illərin əvvəllərində İranın Çindən plutonium istehsalına yaramayan, lakin ağır su ilə işləyən güclü reaktordakı prosesləri təqlid etməyə imkan verən sıfır gücə malik reaktor alması, 90-cı illərin ortalarında İran Atom Enerjisi Təşkilatının Rusiyadan ağır su tədqiqat reaktoru (bəzi mənbələrə görə 40 MVt gücündə) almaq üçün danışıqlar aparmasına baxmayaraq, Rusiya Siyasi Tədqiqatlar Mərkəzinin mütəxəssisi Anton Xlopkovun fikrincə, İranda nüvə yanacağı istehsalı tsiklinin mövcudluğundan (çünki ölkədə onun demək olar ki, heç bir mərhələsi mövcud deyil), həmçinin, lazımı material və qurğuların hərbi məqsədlərlə istifadəsindən söhbət gedə bilməz [7, 22]. Ekspert 2000-ci illərin əvvəllərinə aid məlumatlara əsasən həmin dövrdə İranda belə reaktorlar və plutoniumun istehsalı texnologiyasının mövcud olmadığını qeyd edir [7, 21].

Nüvə silahına nəzarət üzrə Viskonsin layihəsi üçün tədqiqat aparmış amerikalı ekspert Gery Milhollinin gəldiyi nəticə isə fərqlidir. Onun iddiasına görə, Çin İrana ildə bir neçə nüvə silahı istehsal etmək imkanı verən 25-30 meqavatt gücə malik reaktor, həmçinin, uran kon-

sentratından uran heksaflorid istehsal edən zavod satmağa razılıq vermişdi. Heksaflorid zavodu atom bombalarında istifadə edilən uran zənginləşdirilməsi üçün lazımdır. Milhollin zənginləşdirilmiş uranla işləyən bombaların nüvə klubuna qoşulmaq istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əhəmiyyətini vurğulayır. Belə bombaların hazırlanması plutoniumla əldə edilənlərdən daha asandır, çünki nisbətən az zəhərli olur. Lakin partlayışı zamanı böyük nüvə gücünə malik olur. Körfəz müharibəsi başlanarkən, İraq da uran bombası hazırlamaq üzrə idi. Tarixdə atılmış ilk bomba da məhz uran bombası olmuşdur. Birləşmiş Ştatlar onun sınağını həyata keçirmədən Xirosima üzərinə atmışdı [14].

Gery Milhollin əlavə edirdi ki, “bu iki satış hələlik həyata keçməyib. Çin onu “qılınç kimi başımızın üstündə saxlayır. Əgər Çinlə daha geniş əməkdaşlığa başlamasaq, o, İranla bu iki təhlükəli ixracat müqaviləsini tamamlaya bilər” [14].

Lakin bir çox dövlətlərin, xüsusilə Çinin beynəlxalq təşkilatlarda İranı müdafiə etmək və sanksiyalardan qorumaq istiqamətində söylərinə baxmayaraq, 1990-cı illərin ortalarında ABŞ-ın təzyiqi ilə nüvə qurğuları və texnologiyaları ixrac edən ölkələrin hamısı, o cümlədən Çin İranla nüvə energetikası sahəsində əməkdaşlıqdan imtina etdilər [7, 9]. Pekin 1997-ci ildə bu sahədə İranla tam hüquqlu əməkdaşlıqdan imtina etsə də, İranın nüvə proqramının inkişafına müəyyən qədər yardım göstərə bildi.

Nəticə. Çin və İran arasında əməkdaşlıq iqtisadi, energetika, hərbi-texniki sahələri əhatə edir. İranın coğrafi mövqeyi Hörmüz boğazından keçən Çin tankerləri üçün təhlükə yaratmadığından, bu ölkə Çin üçün mühüm neft tədarükçüsüdür. Beynəlxalq sanksiyalar şəraitində Çin Tehran üçün etibarlı əməkdaşə çevrilmişdir. Başqa sözlə, Çinin İran neftinə, İranın isə Çin investisiyalarına ehtiyacı var. Regionda əsas rəqibi ABŞ-a qarşı mövqə tutan və ABŞ-ın regional müttəfiqlərinin əhatəsində olan bu dövlətin güclü mövqeyə malik olması Çin üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin iki ölkə arasında əməkdaşlığı yeni güc mərkəzinin formalaşması kimi dəyərləndirmək olmaz, çünki Çin Yaxın Şərq regionunda ehtiyatla davranır, konfliktlərə qarışmaqdan çəkinir. Bunun ən bariz nümunəsi Çinin ABŞ-ın təzyiqləri qarşı geri çəkilərək, İranla nüvə texnologiyaları sahəsində əməkdaşlığı dayandırması oldu. Bundan əlavə,

Çin aralarında sıx əməkdaşlığa baxmayaraq 2018-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasında İranı Yəməndə münacişə tərəflərindən olan husilərə silah ötürməkdə ittiham edən qətnamə layihəsinin qəbulu zamanı bitərəf qalması seçdi. Pekin ABŞ-la münasibətləri gərginləşdirməmək üçün İranın Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzvlük söylərini də fəal dəstəkləmir. ABŞ-Çin ticarət müharibəsinin gərgin zamanında Çinin ABŞ-a güzəşt əlaməti olaraq, İrandan neft alışı azaltması müşahidə olundu. Çinin son davranışı barədə ilk məlumat *Wall Street Journal* tərəfindən yayımlandıqda təəccüb doğurmuşdu, çünki heç kim rəsmi olaraq Tehrana qarşı iqtisadi sanksiyalara əməl etməyən Çinin İran neftini bloklayacağını gözləməirdi [3]. Beləliklə, Çinin məqsədi beynəlxalq konfliktlərdə tərəf tutmadan, çox tərəfdaşə malik olmaqla daha çox iqtisadi fayda əldə etməkdir.

Çinin siyasi mövqeyi onun İran və ABŞ arasında ikili oyun oynadığına dair fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Çinin bu davranışlarının izahı kimi Amerikalı ekspert C.V.Qarverin söylərini qeyd etmək olar: “İranın nüvə proqramına münasibətdə Çinin ikili davranışının sadə, məntiqli iqtisadi izahı var. Çin bütövlükdə İran körfəzində və İranın nüvə probleminə münasibətdə ziddiyyətli maraqlara malikdir və bu ziddiyyətli maraqları tənzimləyərək, gah birini, gah da digərini müdafiə etməyə çalışır. O bir tərəfdən, idxal olunan enerji daşıyıcılarına artan tələbatını təmin etmək üçün istifadə olunmamış və zəngin neft-qaz yataqlarına giriş əldə etmək istəyir. Təhlükəsizlik Şurasında Tehranı müdafiə etməsi Pekinə İranın neft ehtiyatlarına giriş imkanı verir. Digər tərəfdən, Çin öz inkişaf söyləri üçün əlverişli makromühit yaratmaq məqsədi ilə Birləşmiş Ştatlarla strateji əməkdaşlığə məcburdur [10,77].

Ədəbiyyat siyahısı

1. İran Agentlik qarşısında öz öhdəliklərini əvvəlki kimi ciddi şəkildə pozur – ABŞ-ın BAEA-dakı səfiri. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1764578.html>
2. Иран собирается самостоятельно построить еще одну АЭС, https://www.newsru.co.il/mideast/15aug2010/iran8008_img.html

3. Кучер Е. Как Трамп грозит Китаю и почему платить за это снова будут американцы, 06 Мая 2019, https://tsargrad.tv/articles/kak-tramp-grozit-kitaju-i-pochemu-platit-za-jeto-snova-budut-amerikancy_198061
4. Мельников В. Ядерная программа Ирана /РИА Новости, 16.01.2017, <https://ria.ru/20170116/1485682992.html>
5. Новиков В.Е., Хлопков А.В. Военная ядерная программа Ирана / Пир-центр, http://www.pircenter.org/sections/view/section_id/47
6. Пастухова Г. Сотрудничество Китая и Ирана: взаимные интересы, тактические и стратегические// индекс безопасности № 2 (89), Том 15, с.49-63
7. Хлопков А. Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях / Научные записки Пир-центра №18, Москва, 2001, 49 стр.
8. Berger Bernt and Schell Phillip. Toeing the Line, Drawing the Line: China and Iran's Nuclear Ambitions // China Report 49, 1 (2013), p. 89–101
9. Gaietta Michele. The trajectory of Iran's nuclear program. First published in 2015 by PALGRAVE MACMILLAN in the United States, New York, 282 pp.
10. Garver John W. Is China playing a dual game? // The Washington Quarterly, Winter, 2011, 34:1, p. 75-88
11. Harold S., Nader A. China and Iran: Economic, Political and Military Relations / RAND Center for Middle East Public Policy, 2012, published by the RAND Corporation, 34 s.
12. Izadi Foad and Khodaei Esfandiar. The Iran Factor in U.S.-China Relations Guarded Engagement vs. Soft Balancing // 2017 World Century Publishing Corporation and Shanghai Institutes for International Studies China Quarterly of International Strategic Studies, Vol. 3, No. 2, p.1–25
13. Koch A. Wolf J. Iran's Nuclear Facilities: a Profile, 1998, cns.miis.edu/pubs/reports/pdfs/iranrpt.pdf
14. Milhollin Gary. Hearing on China's Role in the Spread of Weapons of Mass Destruction. April 10, 1997, <https://www.iranwatch.org/our-publications/speeches/hearing-chinas-role-spread-weapons-mass-destruction>
15. Special National Intelligence Estimate: Prospects for Further Proliferation of Nuclear Weapons / The National Security Archive. The George Washington University – URL: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB240/snief.pdf>
16. Russia-Iran Reactor Deal Still on Track. Moscow Times. 1995, 30 September

Summary

Ulker Alieva-Abdullayeva

Chinese support for the development of nuclear energetics in Iran

The article analyzes the results of cooperation between China and the Islamic Republic of Iran in the field of nuclear energy. The establishment of relations between the two countries and factors contributing to the development of relations were considered, the cooperation of two countries in the field of nuclear energy, China's assistance to Iran in this area were studied in detail. The study also examined US concerns about China's support for Iran's nuclear program, its attempts to hinder cooperation in this area, and their consequences. As noted in the article, both countries are interested in mutual cooperation. China needs to import Iranian oil, and Iran needs Chinese investment. However, cooperation between the two countries should not be seen as the formation of a new center of power, since China is cautious in the Middle East and refrains from intervening in conflicts.

Keywords: *China, Iran, nuclear program, nuclear energetics, sanctions against Iran.*

Резюме

Улькер Алиева-Абдуллаева

Поддержка со стороны Китая развитию атомной энергетики в Иране

В статье проанализированы результаты сотрудничества между Китаем и Исламской Республикой Иран в области атомной энергетики. Рассмотрены история установление отношений между двумя странами и факторы, способствующие к развитию отношений, подробно изучены сотрудничество двух стран в области атомной энергетики, помощь Китая Ирану в этой сфере. В исследовании также рассмотрены опасения США по поводу поддержки Китаем ядерной программы Ирана, ее попытки воспрепятствовать сотрудничеству в этой области и их последствия. Как отмечается в статье, обе страны заинтересованы во взаимном сотрудничестве. Китай нуждается в импорте иранской нефти, а Иран в китайских инвестициях. Однако сотрудничество двух стран не следует рассматривать как формирование нового центра силы, поскольку Китай осторожен на Ближнем Востоке и воздерживается от вмешательства в конфликты.

Ключевые слова: *Китай, Иран, ядерная программа, ядерная энергетика, санкции против Ирана*

UOT 94 (479/24)

VAQIF ŞİRİNOĞLU

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan
vaqif.abishov1955@gmail.com*

**TRABZON SÜLH DANIŞIQLARI VƏ CƏNUBİ QAFQAZ SEYMI:
ZAQAFQAZIYA SEYMINİN SƏNƏDLƏRİ ÜZƏRİNDƏN TƏHLİL**

Açar sözlər: Türkiyə, Cənubi Qafqaz Seymi, Brest-Litovsk, Trabzon, Müsavat.

Giriş. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, qanunverici orqan kimi yaradılmış Cənubi Qafqaz Seymi (qısaldılmış: CQS) ilə Osmanlı dövləti arasında sülh danışıqlarına hazırlığın, danışıqların gedişi və nəticələrini təhlil etməkdən ibarətdir.

Seymin bütün iclaslarının stenoqrafik protokollarını dərinləndirərək oxuyub təhlil etdikcə, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin bağlanması məsələsinin Seymdə təmsil olunan ayrı-ayrı partiyalara məxsus fraksiya üzvlərinin əsas müzakirə etdiyi məsələlərdən biri olduğunu görmək mümkündür.

Seymdə təmsil olunan bütün fraksiyalar sülhün tərəfdarı idilər. Çünki sülh Cənubi Qafqaza olduqca vacib idi. Bunsuz bölgədə sabitlikdən, əminamalıqdan və inkişafdan söhbət belə gedə bilməzdi. Bu sülh Türkiyə ilə olmalı idi.

Əslində bəhs olunan dövrdə Türkiyə bölgədə söz sahibi idi. Digər tərəfdən, Brest-Litovsk sülhünə (3 mart 1918-ci il; 14 maddədən ibarət müqavilə) görə Türkiyə 1878-ci il sərhədlərinə qayıtmalı idi. Bu məsələnin ya sülh, ya da silah gücünə həll olunması siyasi müzakirələrin gündəmində idi.

Məlumdur ki, Türkiyə Brest-Litovsk sülhünü imzalayandan sonra 1878-ci il sərhədlərinə çıxmaq imkanı əldə etmiş oldu. Belə ki, Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq, vaxtı ilə Rusiya tərəfindən işğal olunmuş üç vilayəti – Qars, Batum və Ərdəhanı Türkiyə özünə qaytarırdı (3, s. 5-9).

CQS ilə Türkiyə arasında Trabzon danışıqlarının (14 mart – 13 aprel 1918) da əsas qayəsi, məhz elə bu üç vilayətlə bağlı olmuşdur. Yəni Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini CQS tərə-

findən tanınması Trabzon danışıqlarının baş tutması üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunurdu. Lakin Seymin gürcü və erməni fraksiyaları Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanınmaqdan imtina etmiş və müharibəyə başlamışdılar. Amma qısa bir vaxtda Türk ordusu tərəfindən gürcü və erməni qoşunları darmadağın edilmiş və Qars, Ərdəhan və Batum üzərində Türkiyənin bayrağı yenidən dalğalanmağa başlamışdır.

CQS ilə Türkiyə dövləti arasında Trabzon danışıqları bərpa olunsada da davam etməmişdir. Tarixi sənədlərdən bəllidir ki, Trabzon sülhü bitməmiş bir sülh danışıqları kimi tarixdə qalmışdır. Daha sonra CQS ilə Türkiyə arasında Batum danışıqları (11 may-4 iyun 1918-ci il) başlamışdır.

Məqalədə, əsasən Seymlə Türkiyə arasında aparılan Trabzon sülh danışıqlarının gedişinin öyrənilməsi üçün Seymin protokolları üzərindən təhlillər aparılıb.

Seymin 13 fevral tarixli ikinci iclasında Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri, gürcü mənşeviki Y.P.Gegeçkori geniş hesabat xarakterli məlumat verərək Türkiyə ilə bağlanacaq sülh müqaviləsinin vacibliyindən bəhs etmişdir. Bu iclasda Noy Jordaniya da Seymin qarşısında duran ən vacib məsələnin Türkiyə ilə sülh danışıqları olduğunu qeyd etmişdir (6, s.1; 3, s. 67).

Seymin 15 fevral tarixli üçüncü iclasında Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq üçün komissiyanın yaradılması və bu komissiyanın qarşısında duran məsələlərin hələ tam müəyyənləşdirilib başa çatdırılmaması haqqında məlumat verilmişdi (4, s. 2-4).

Seymdə komissiyanın yaradılması ilə bağlı aparılan müzakirələr zamanı çıxış edən H.Ağa-

yev də, Seymin qarşısında duran birinci məsələ kimi Türkiyə ilə sülhün bağlanmasında görmüşdü (4, s. 10-15). Müsəlman sosialist blokunun adından, İbrahim bəy Heydərov çıxış edərkən təzminatlı və ilhaqçılıqdan uzaq demokratik sülhün bağlanmasının tərəfdarı olduqlarını irəli sürmüşdür (4, s. 23).

Seymin iclasında çıxış edən Rusiya sosialist-inqilabçılar partiyasının üzvü Lordkipanidze iki mühüm məsələni dilə gətirmişdi. Onlardan biri sülh, digəri isə hakimiyyət məsələsi idi. O, sosialist-inqilabçılar fraksiyasının adından bildirmişdi ki, bu iki məsələdən birincisi Türkiyə ilə demokratik sülhün bağlanması olmalıdır. Lordkipanidze sülh bağlanarkən hökmən, Müəssislər Məclisini müdafiə edən platformadan çıxış edən qonşu Rusiya Respublikası hökuməti ilə (burada söhbət Leninin 1917-ci il oktyabr ayının 25-də silahlı çevriliş yolu ilə qurduğu bolşevik hökumətindən deyil, 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra yaranmış hökumətdən gedir) razılığa gəlməyin vacibliyini də qeyd etmişdir (4, s. 22).

Gürcü sosialist-federalistlər inqilab partiyasının adından çıxış edən Lashişvili isə başqa məsələlərlə yanaşı, indiki Seymin əsas vəzifəsindən biri kimi, Zaqafqaziya xalqlarının sərhəd hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi olduğunu vurğulamışdır (4, s. 31).

Əkbər Ağa Şeyxülislamov öz çıxışında bir-dəfəlik sülhün bağlanmasının tərəfdarı olduğunu və komissiyada sülh haqqında məsələni birinci olaraq qaldırdığını bildirmişdi (5, s. 27).

Seymdə çıxış edən Noy Ramişvili Türkiyə ilə sülh danışıqlarına gedəcək nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi Türkiyə Ermənistanının təşkil edilməsi məsələsi olduğunu da vurğulamışdır (5, s. 8).

Zaqafqaziya Seymini 1918-ci il 17 fevral tarixli birinci sessiyasının beşinci iclası, demək olar ki, bütünlüklə Türkiyə ilə aparılacaq sülh danışıqlarına həsr edilmişdir (ümumiyyətlə, Türkiyə ilə danışıqlarla bağlı Seymin, demək olar ki, bütün iclaslarında müzakirələr aparılmışdır. Lakin elə iclaslar var ki, həmin iclaslar tamamilə Seym-Türkiyə danışıqlarına həsr edilmişdir). Eyni zamanda Türkiyə ilə sülh danışıqlarında iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısı da müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra N.Ramişvili bu sülh komissiyasının nümayəndələri

üçün bütün danışıqlar zamanı əsas rəqlamentin tərtib olunduğunu qeyd etmişdir. Həmin Reqlamentə deyilirdi:

1) Nümayəndə heyəti Seymin qəbul etdiyi əsas müddəalar çərçivəsində öz sədri və ya xüsusi olaraq hər biri fərdi halda, səlahiyyətli şəxs vasitəsilə bütövlükdə fəaliyyət göstərir və ayrı-ayrı çıxışlara icazə verilmir.

2) Nümayəndə heyəti danışıqların gedişi haqqında Seymi ətraflı məlumatlandırır, Seymdən bütün vacib məsələlər üzrə ilkin göstərişlər tələb edir.

Seymin bütün fraksiyalarının razılığı ilə nümayəndə heyətinin üzvlərinin siyahısı aşağıdakı tərkibdə təqdim olunmuşdur: Abaşidze (s.-d.), Heydərov (müs. sos. bl.), Hvizava (gürcü. mil. dem.), Hacinski I (müsavat.), Kaçaznuni (daşn.), Lashişvili (s. fed.), Mehdiyev (müs. Rusiyada), Xasməmmədov (müsavat), A.Xatısov (daşn.), Çikalin (s.-r.), Çxengeli (s.-d.)-sədr, Şeyxülislamov (hüm.) (6, s. 1-2).

Qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də bütövlükdə Qafqazın taleyi ilə bağlı hər hansı bir məsələnin Seymin razılığı olmadan həll edilməsi və ya ona cəhd göstərilməsi Seymdə çox ciddi narazılıqla qarşılanırdı. Buna bariz nümunə olaraq, Seymin 18 fevral tarixli iclasında (7) aparılan müzakirəni göstərmək olar. Belə ki, Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri fevral ayının 17-də sülh danışıqlarında iştirak edən rusiya nümayəndə heyətinin kətibisi Qaraxanyandan daxil olan radio-teleqramdakı məlumatları Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır. Həmin məlumatda almanlarla sülh müqaviləsinin bağlamaq qərarına gəlinməsi və fevralın 21-dəki (Sovet-Alman bloku arasındakı Brest-Litovsk danışıqlarından söhbət gedir) danışıqlarda isə öz müqəddəratını təyinetmə adı altında Ərdəhan, Qars və Batum rayonlarının Rusiyadan ayrılması kimi məsələləri yer almışdır.

Bu məlumatdan sonra Gegeçkori Seym üzvlərinə bildirmişdir ki, radio-teleqramı alan kimi dərhal (yəni fevralın 17-də-V.Ş.) Seymdə təmsil olunan bütün fraksiya nümayəndələrinin və Zaqafqaziya Komissarlığının birgə iştirakı ilə müşavirə çağırılmışdır. Həmin müşavirədə qəbul olunmuş yekdil qərar ondan ibarət olmuşdur ki, dünyanın müxtəlif dövlətlərinə teleqram göndərilsin. Həmin radio-teleqramın altında da Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri Gegeçko-

rinin və Seymin sədri N.S.Çxeidzenin imzası qoyulmuşdur. Dünyanın müxtəlif dövlətlərinə göndərilən teleqramın mətnində “Zaqafqaziya hökuməti Seymin qərarına uyğun olaraq, Zaqafqaziya və onun sərhədləri ilə bağlı onun xəbəri və təsdiqi olmadan bağlanmış hər hansı müqavilənin, beynəlxalq əhəmiyyəti və məcburi qüvvəsi olmayan müqavilə hesab etdiyi, eyni zamanda Zaqafqaziya Seymi tərəfindən Türkiyə ilə ilkin danışıqlara uyğun olaraq, onunla yekun sülh bağlamaq üçün Trabizona getməyə hazır olan sülh nümayəndə heyətinin hazır olduğu qeyd olunurdu (7, s. 1-2).

Yuxarıda qeyd olunan teleqramdan da göründüyü kimi CQS (Qanunverici orqan), eləcə də CQK (Hökumət) onların “daxili” işlərinə qarışmağa heç kimə icazə vermək fikrində olmamışdır.

Seymin 20 fevral tarixli iclasında sülh və 1914-cü ilin sərhədləri məsələsinə toxunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, bunun Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya hökumətinin mövcud olmasının əsas özəyi hesab etmişdir. Həmin fikrin davamı kimi o, qeyd etmişdir ki, şübhəsiz demokratik sülhün və 1914-cü il sərhədləri bizim siyasətimizin əsas daşı olmalıdır (8, s. 28).

Müsavət və bitərəflər qrupunun adından çıxış edən Fətəli xan Xoyski “bütün Rusiya üzrə seçkilərin keçirilməsinə uyğun olaraq çağırılmış Müəssislər Məclisinin qovulması vaxtı, yeganə əlaqə imkanımız cəbhənin qaldığını qeyd etmişdir. Halbuki, indi o mövcud” deyildir (9, s. 24).

O, eyni zamanda Zaqafqaziya Komissarlığının bundan sonra müharibənin davam etdirilməsinin ağılsızlıq olduğu qənaətinə gəldiyini bildirmişdi.

Müharibənin dayandırılmasının tərəfdarı olduğunu bildirən Fətəli xan Xoyski, Türkiyə ilə sülh danışıqlarının əsasını 1914-cü ilin sərhədləri təşkil etməsinin Seymdə birmənalı olaraq qəbul edildiyini yada salmışdır (9, s. 26).

Seymin 22 fevral tarixli iclasında geniş çıxış edən Noy Jordaniya Zaqafqaziyada əhalinin böyük çoxluğunun müsəlmanlar olduğunu etiraf etmiş və demişdir ki, müsəlmanlarsız, onların razılığı və köməyi olmadan biz nə müharibəni apara bilərik, nə də ki, şərəfli sülh bağlaya bilərik. Bu, hamıya qəti və aydın olmalıdır (9, s. 19).

Sosial-demokratlar fraksiyasının adından danışam Arsenidze, Trabzonda Türkiyə ilə da-

nışıqların başlamasını alqışlamışdır. O, sülh konfransının müvəffəqiyyətlə aparılması üçün tam sakitliyə riayət olunmasını, ölkənin Türkiyə ilə olan sərhəddə hərbi hazırlığın yüksək səviyyədə saxlanılmasının vacibliyini bildirmişdi (10, s. 39).

Nəhayət, Seymin 13 mart tarixli 17-ci iclasında Trabzon sülh danışıqlarında iştirak etmiş nümayəndə heyətinin üzvü, Zaqafqaziya Komissarlığının sədri, Y.P.Gegeçkori indiyə kimi beş iclasın kerildiyi haqqında, hesabat xarakterli geniş məlumat vermişdir. Daha sonra o, beş iclasın hər biri haqqında Seym üzvlərinə qısa məlumat vermişdir: “Sülh konfransının birinci iclası bizim stilə (yeni təqvimə görə) görə martın 1-də Rauf bəyin sədrliyi ilə başlamışdır. Türkiyə tərəfindən iştirak edən nümayəndələr: 1) xarici işlər nazirliyində hüquq məsləhətçisi şöbəsinin müdiri Məhəmməd Nüsrət bəy. 2) Qafqaz cəbhəsi Osmanlı ordusunun baş həkimi doktor Təvfik Səlim bəy. 3) Qafqaz cəbhəsi Osmanlı ordusunun operativ şöbəsinin rəisi Xuzref bəy. 4) Birinci katib Yusif Riza bəy. 5) Konstantinopol Universitetinin professoru İzmayıl Həmid bəy. 6) Osmanlı cəbhəsindən kapitan I kl. Həmid bəy. 7) Nümayəndəliyin hərbi adyutantu, katib leytenant Abdurəhman” (11, s. 4).

O, öz nümayəndələrinin adlarını qeyd etməməsini, onların Seym üzvlərinə bəlli olması ilə əsaslandırmışdı. Daha sonra, Y.P.Gegeçkori növbəti görüşlər haqqında da məlumat vermişdi. İclasda çıxış edən Cənubi Qafqaz Seyminin nümayəndə heyətinin sədri A.İ.Çxengeli, sülh konfransının ikinci günü Trabzonun neytral zona kimi nəzərdə tutulduğu məsələsinin Rauf bəyin etirazına səbəb olduğunu bildirmişdi. Onun fikrincə, rus qoşunları Trabzondan getdikdən sonra Trabzonu neytral şəhər hesab etmək olmaz. Ona görə də sədrlik konfransın gətirdiyi ölkənin nümayəndəsinə məxsus olmalıdır (11, s. 5).

Seymi təmsil edən nümayəndələrin etirazına baxmayaraq, Trabzonun Türkiyə dövlətinə məxsusluğu qəbul edilmişdir. Çünki Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndələrin əsas məqsədi, onların da etiraf etdiyi kimi, sülh və mehriban qonşuluq münasibətlərini qurmaqdan ibarət olmuşdur. Əlbəttə, belə olan təqdirdə qarşıdurma getmək nəyə və kimə lazım idi.

Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq üçün Cənubi Qafqazda səlahiyyətli hakimiyyət orqa-

nın olması da vacib idi. Çünki Türkiyə qanuni və müstəqil dövlətin hökuməti ilə danışıqları aparacağını tələb kimi irəli sürmüşdür. Bununla bağlı Türkiyə hökuməti öz tələblərini dəfələrlə CQS-ın səlahiyyətli nümayəndələrinə çatdırmışdı.

Bəhs olunan dövrdə CQS ilə Türkiyə arasında çox intensiv danışıqlar getmişdir. Bununla əlaqədar Türkiyə tarixçisi Çətin Kiçikkayahanın əsərindən geniş bilgiler əldə etmək mümkündür (4, s. 104-116).

Ümumiyyətlə isə, CQS ilə Türkiyə dövləti arasında Trabzon danışıqları ilə bağlı Türkiyə tarixşünaslığı zəngindir. Lakin mənim məqaləm araşdırılan problemin CQS-nin sənədləri üzərindən təhlilinə həsr olunduğunua görə əsas diqqət həmin sənədlərə yönəldilib.

Türkiyə nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparən CQS-ın nümayəndə heyətinin rəhbəri A.İ.Çxengeli Zaqafqaziyanın, artıq dövlət olduğunu, amma dövlətlərə notifikasiya (nota ilə bildirmə) olunmadığını qeyd etmişdir. Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəy isə, öz növbəsində Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndə heyətinə bildirmişdir ki, bu dövlət beynəlxalq prinsiplərə uyğun deyildir. Bu dövlət hələ öz varlığını elan etməyib. Osmanlı dövləti məhrəban qonşuluq münasibətlərini yaratmaq arzusunda olduğunu bildirməklə yanaşı, eyni zamanda Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndə heyətindən xahiş etmişdir ki, onlar ərazi sərhədlərinə, dövlət dilinə, dininə və qeyd olunan dövlətin Osmanlı imperiyası ilə münasibətdə mövqelərinə aydınlıq gətirsinlər.

Trabzon görüşünün 7 mart tarixli iclasında Türkiyə dövlətini təmsil etmiş nümayəndə heyətinin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin qarşısında qaldırdığı məsələlərə cavab olaraq, A.İ.Çxengeli yenə də Brest-Litovsk sülh razılaşmalarının onlara aid olmadığını onların diqqətinə çatdırmışdı. O, Seym tərəfindən demokratik federativ respublika qurulacağını bildirmişdi. Ərazi məsələsinə gəldikdə isə A.İ.Çxengeli, Zaqafqaziya dövlətinə daxil olan Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis və Kutaisi quberniyalarının, vilayətlərdən isə Batum və Qars, dairələrdən isə Suxumi və Zaqatala dairələrinin adını göstərmişdir. A.İ.Çxengeli Dağıstan vilayəti və Qara dəniz quberniyasının Seymə daxil olma məsələlərinin açıq qaldığını, rəsmi danışıq

dilinin rus dili olduğunu, amma dövlət dili kimi gürcü, erməni və türk dilinin tanındığını qeyd etmişdir (11, s. 7).

O, Zaqafqaziya vicadan azadlığı haqqında qanunun fəaliyyət göstərdiyini, beynəlxalq münasibətlərə gəldikdə isə, müharibəyə son qoymaq və möhkəm sülh bağlamaq üçün Zaqafqaziyanın Türkiyə ilə sülh danışıqları şəraitində olduğunu bildirmişdi.

A.İ.Çxengelinin bu bəyanatına cavab olaraq, Rauf bəy yenə də Osmanlı nümayəndə heyətinin Brest-Litovsk müqaviləsi öhdəliklərinin üzərində dayandıklarını bir daha təsdiqləmişdir.

Martin 8-də Trabzonda keçirilən beşinci iclasda A.İ.Çxengeli, Brest-Litovsk müqaviləsinin qanunauyğunluğu və öhdəlikləri haqqında məsələdə yenə də əvvəlki mövqelərində qaldıklarını vurğulamışdır.

Rauf bəy danışıqların başlaması üçün Batum, Ərdəhan və Qars sancaqlarına olan hər hansı iddialardan birdəfəlik imtina edilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Şərqi Anadolu xalqları üçün öz müqəddəratlarını təyin etməsi məsələsinə gəldikdə isə, Osmanlı hökumətinin nümayəndə heyətinin rəhbəri bildirmişdir ki, onlar öz daxili işlərinə qarışmağa imkan verməyəcək və daxili xarakterli məsələlərin müzakirəsini məqbul saymayacaqlar. Bununla belə, Rauf bəy Zaqafqaziya Seymindən daxil olan tezislərin İstanbula göndəriləcəyini də onların diqqətinə çatdırmışdı (11, s. 8-9).

Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri və Trabzon sülh danışıqlarında iştirak edən nümayəndə heyətinin üzvü Y.P.Gegeçkori, yuxarıda qeyd olunan məlumatları Seym üzvlərinə çatdırdıqdan sonra, sülh danışıqlarının sədri A.İ.Çxengeliyə daha geniş səlahiyyətlər verilməsini təklif etmişdir.

Daha sonra sosial-demokratlar fraksiyasının üzvü N.Ramişvili Türkiyə ilə sülh danışıqlarında Zaqafqaziya Seyminin qəbul etmiş olduğu tövsiyələrdən bəhs etmiş və Zaqafqaziyanın müstəqilliyi məsələlərinə toxunmuşdur. O, müstəqilliklərini Avropa dövlətləri, hər şeydən öncə, Dörtlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Bolqarıstan və Türkiyə) tərəfindən tanınmasını vacib saymışdır. N.Ramişvili çıxışının sonunda Türkiyə ilə aparılan sülh danışıqları ilə bağlı Seymin qərarını oxumuşdur. Həmin qərara əsasən, sülh danışıqlarında Cənubi Qaf-

qazın xarici işlər naziri Akaki İvanoviç Çxen-geliyə vacib addımlar atması üçün geniş fəvqə-ladə səlahiyyətlər verilmişdir.

Seymin sayca 17-ci iclasında (13 mart 1918-ci il) qurulan yeni hökumətin sədri kimi Y.P.Gegeçkori, Seymin hökumət qarşısında qoyduğu məsələlərdən birincisi Türkiyə ilə bağ-lanacaq sülh və mehriban qonşuluq münasibət-lərin olduğunu bildirmişdi (11, s. 29). O, hər iki tərəf üçün şərəfli sülhün bağlanmasını, yalnız Cənubi Qafqaz xalqının razılığı ilə olacağını qeyd etmişdir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında Türkiyə ilə sülh danışıqlarının gedişi ilə bağlı hökumətin məlumatı da müzakirə olunan məsələlər sırasın-da olmuşdur (13, s. 1). Burada əsas fikir ondan ibarət idi ki, ya gərək Brest-Litovsk sülhünün şərtləri tanınsın, ya da ki, Türkiyə ilə müharibə aparılsın. Cənubi Qafqaz Seymi bu iki dilemma qarşısında qalmışdır. Bununla bağlı yuxarıda qeyd olunan iclasda aparılan müzakirələr ol-duqca gərgin keçmişdir. Hökumətin sədri Y.P.Gegeçkori 25 martdan 31 martadək Türki-yə ilə aparılan danışıqların xronologiyası haq-qında geniş məlumat vermişdir. Y.P.Gegeçkori, Türkiyə dövləti tərəfindən Brest-Litovsk sülhü-nün şərtlərinin tanınması tələbindən, Batum qa-lasının boşaldılaraq Türk hərbiçilərinə təslim edilməsi kimi məsələlərdən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, Zaqafqaziya hökuməti bu cür biabırçı şərtlərə razı ola bilməz. Daha sonra Gürcüstan sosial-demokrat fraksiyasının adı-nan çıxış edən İ.G.Sereteli Brest-Litovsk müqaviləsinin əleyhinə gedərək, təslimçi sülhü qəbul etmədiklərini bildirmişdi. Onun təmsil olundu-ğu fraksiya Türkiyəyə qarşı axıra kimi müqavimətini göstərilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

Seymin iclasında çıxış edən daşnaksütyun fraksiyasının nümayəndəsi Arutyunyan da çıxış yolunu yalnız müharibədə görmüş və Türkiyə-nin əleyhinə, tarixi həqiqətə uyğun olmayan, böhtan dolu ifadələr işləmiş və gələcək təhlükələrdən bəhs etmişdir. Lordkipanidze də, erməni həmkarından geri qalmayaraq, Türkiyə tərəfindən gələcək “təhlükədən”, bu təhlükəyə qarşı bütün qüvvələrin səfərbərliyə alınmasın-dan və hamının bu işdə yaxından iştirak etməsi-nin zəruriliyindən bəhs etmişdir (13, s. 15-18).

Lakin tarixi sənədlərdən bəllidir ki, bu dövrdə Qafqaz cəbhəsində Türkiyənin hərbi

qüvvəsinə qarşı duruş gətirə bilən elə bir hərbi qüvvə qalmamışdır. Çünki Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, Sovet Rusiya-sının hərbi qüvvələri Qafqaz cəbhəsini tərk etmişdir. Onun yerinə gələn erməni və gürcü silahlı birləşmələri isə Türkiyənin hərbi qüvvəsi-nin qarşısını almaq gücündə deyildir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında çıxış edən Şəfi bəy Rüstəmbəyli müharibə və sülh haqqın-da məsələdə, eləcə də sülh danışıqlarının bütün mərhələlərində Zaqafqaziya Seyminin və höku-mətinin təkliflərinin həmişə fraksiyalar tərəfin-dən qəbul edildiyini qeyd etmişdir (13, s. 18).

Türkiyə əleyhinə kəskin ifadələr işlətmədən (gürcü və erməni nümayəndələrindən fərqli ola-raq) Zaqafqaziyada bütün çətinlikləri adlamaq və qalib gəlmək üçün tam surətdə birlik və həmrəyliyin olmasının vacibliyini bildiren Ş.b.Rüstəmbəyli, belə bir birliyin olmadığına təəssüflənmişdir. Daha sonra o, Müsavat parti-yası və bitərəf qrupun adından Türkiyə ilə mü-haribənin davam etdirilməsinin Zaqafqaziya de-mokratları üçün arzu olunmadığını dilə gətirmiş və müharibənin əlverişli formada dayandırılma-sı üçün “Müsavat” partiyası, bitərəflər qrupu və Rusiyada müsəlmanlıq partiyasının (İttihad) bü-tün vasitələrlə yaxından köməklik edəcəyini qeyd etmişdir.

Daha sonra Jordaniya tərəfindən Türkiyə ilə Zaqafqaziya arasında sərhədlərlə bağlı sülh razılaşmasının əldə olunmamasını nəzərə ala-raq, Zaqafqaziya nümayəndə heyəti dərhal Tif-lisə qayıtması təklif olunmuşdur. Onun təklifi Seym üzvləri tərəfindən qəbul edilmişdir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında, eyni zamanda müharibə aparmaq üçün fəvqəladə sə-lahiyyətlərə malik üç nazirliyin nümayəndələrindən ibarət hərbi kollegiya yaratmağı qərara alınmışdır. Həmin kollegiyaya üç nazir – Hərbi Nazir, Daxili İşlər Naziri və Maliyyə Naziri da-xil idi (13, s. 34-36).

Yaradılan hərbi kollegiya üzvləri sırasında müsəlman fraksiyasından bir nəfər də olsun nü-mayəndə daxil edilməmişdir. Çünki müsəlman fraksiyasının üzvləri Türkiyə ilə müharibə apar-mağın əleyhinə idilər.

Nəhayət, Seymdə uzun sürən müzakirələrdən sonra, sonda Jordaniyanın təkilifi ilə Zaqaf-qaziyanın bütün xalqlarına müraciətnamə layi-həsi oxunmuşdur. Həmin müraciətnamə xalqı

silaha sarılmağa, hamını cəbhəyə getməyə, hamını vətənin və azadlığın müdafiəsinə qalxmağa səsləmişdir (13, s. 34-36).

“Müraciətnamə” Seymdə təmsil olunan bütün fraksiya nümayəndələri tərəfindən razılıqla qarşılanmışdır.

Faktiki olaraq Seymin 31 mart tarixli iclasında Türkiyə qarşı müharibə elan edilmişdir. “Trabzon Komfransının yarımçıq qalmasından dolayı Osmanlı dövləti türk ordusunun Batumla Qarsı Brest-Litovsk anlaşmasına dayanaraq tutmasından sonra bir yandan Gürcüstan, o biri yandan da ermənilərlə savaşa başlamış...” (1, s. 59).

Lakin 3-4 günlük müqavimətdən sonra gürcü və erməni qoşunları ağır məğlubiyyətə düşər olmuşdur. Qalib gəlmiş Türk ordusu tərəfindən hər iki qala tutulmuşdur.

Aprelin 9-da Seymin növbəti iclasında, gürcü sosial-demokrat menşeviklər fraksiyasının üzvü R.M.Arsenidze müharibə məsələsindən bəhs edərkən, müharibənin orbitindən çıxmağın vacibliyini irəli sürmüşdür. O, Zaqafqaziya üçün ən mühüm hadisələrdən biri Türkiyə ilə müharibənin dayandırılmasında görmüşdür. Çünki bunsuz müstəqil dövlət kimi yaşamaq qeyri-mümkün idi (15, s. 46).

Seymin 9 aprel iclasında Zaqafqaziya sülh nümayəndə heyətinin sədri Çxengelinin çıxışındakı müharibədən daha çox sülh məsələlərinə diqqət verilməsi maraqlıdır. O, ilk əvvəl Trabzona gələrkən birinci olaraq Osmanlı nümayəndə heyətinin onlara verilən sualın onların kim olduğunu və hansı dövləti təmsil etdiklərini və dövlətin idarə forması necədir sualının verildiyini qeyd etmişdir. Lakin indi bu birinci suala cavab verə bilirik ki, biz artıq müstəqil Zaqafqaziya federativ demokratik respublikanın vətəndaşıyıq. Qarşımızda duran ikinci sual bolşevik Rusiyasının Dörtlər ittifaqının nümayəndələri ilə bağladığı Brest-Litovsk müqaviləsini tanımağımızla bağlıdır (15, s. 58).

Osmanlı nümayəndəsi onların müstəqilliyinin dövlətlər tərəfindən tanınmadığını və buna görə də onlar formal olaraq Rusiyanın bir hissəsi hesab olduğunu bildirmişdir.

CQS-nin nümayəndə heyətinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə tərəfi Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinin tanınmasının vacibliyini bir daha irəli sürmüşdür. Bununla bağlı Çxengeli öz çıxışında türklərin heç bir güzəştə get-

məyəcəklərini, müharibənin isə Zaqafqaziya dövləti üçün tamamilə əlverişsiz xarakter aldığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Zaqafqaziya dövləti vahid bir qurum kimi bütün Zaqafqaziyanın mənafeyini silah gücü ilə müdafiə edə bilməzdi. Daha sonra o, müsəlmanların Türkiyə ilə müharibə aparmağa razı olmadıqlarına da münasibət bildirmişdi. O, bunun üçün də kifayət qədər obyektiv əsaslar mövcud olduğunu bildirmişdi. Çxengeli haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, əgər Rusiya ilə eyni hal baş versəydi, onda xristian əhalisi müharibəyə qoşulmayacaqdır. O, öz çıxışında Türkiyə ilə müharibəni aparmaq gücündə olmadıqlarını və Brest-Litovsk sülhü ilə razılaşdıqlarını etiraf etmişdir.

Gürcü sosial-demokrat menşeviklər fraksiyasının üzvü Q.T.Georqadze, sülh danışıqları davam etdirilməsini, tezliklə sülh sazişi bağlanmasını və bununla bərabər ölkənin müdafiəsinin təşkil olunmasını təklif etmişdir. Həmin təklifi Daşnaksütyun partiyasını təmsil edən Xatisov da müdafiə etmişdir (15, s. 64-68).

Seymin 9 aprel tarixli iclasında çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə gürcü sosial-demokrat fraksiyasının üzvü Q.T.Georqadzeni təklifindən müəyyən qədər fərqli, əlavə təklif irəli sürmüşdür. O, birinci (Q.T.Georqadzenin irəli sürdü distur) disturdan (formuladan) fərqli olaraq başqa distur (formula) təklif etmişdir. O, Brest-Litovsk müqaviləsi və Trabzon sülh danışıqları ilə bağlı qeyd etmişdir ki, təklif olunmuş düsturda sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə Seymin münasibəti haqqında heç nə deyilmir. Axı biz bilirik ki, bu müharibəyə son qoymaq lazımdır. Onu da bilirik ki, müharibəyə yalnız o zaman son qoymaq olar ki, sülh nümayəndə heyətinin mövqeyində olaq. Onun mövqeyini ictimai rəy bəyənib, buna görə də biz sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətini aydın və qəti şəkildə bəyənməliyik. Biz real yol seçməli, Brest-Litovsk müqaviləsinin, Trapezond sülh nümayəndə heyətinin tərəfində olmalıyıq. Bu nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə etimad göstərməliyik. Yalnız bu halda sülh müqaviləsi bağlamaq və Zaqafqaziya dövlətini qorumaq mümkün olacaqdır. Buna görə də mən, bu gün səhər fraksiyaların çoxunun bəyəndiyi formulirovkanı təklif edirəm. Mənim təklifim belədir (oxuyur) “Sülh nümayəndə heyətinin məruzəsini dinləyən Seym, onun fəaliyyətini bəyənir, ona dayandı-

rılmış danışıqları davam etdirməyi təklif edir, hökumətə tapşırır ki, hərbi əməliyyatların tezliklə dayandırılması və möhkəm sülh bağlanması üçün tədbirlər görsün”... (15, s. 56-64, 67-69; 16, s. 47).

Lakin Seymədə keçirilmiş səsvermədə M.Ə.Rəsulzadənin deyil, Q.T.Georqadzenin təklifi qəbul olunmuşdur (15, s. 70).

Belə bir vaxtda Cənubi Qafqaz Hökumətinin tərkibində də dəyişiklik baş verməsi müharibə ritorikasından sülh mövqeyinə yaxılaşma hiss olunmaqda idi. M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə deyilsə “... Batumla Qars qalalarının tutulmasının ardınca Gegeçqorinin savaşı kabinetini Çxenelinin barış kabinetini” əvəzləmişdir (2, s. 46).

Nəticə. Beləliklə, Seymin iclaslarında Cənubi Qafqaz Hökuməti ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqların müzakirəsinin nə qədər çətin və gərgin keçdiyini görmək mümkündür. Seymədə təmsil olunan erməni və gürcü nümayəndələri Türkiyə ilə aparılacaq sülh danışıqlarında Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanımağa, təzminatlı və ilhaqsız sülh müqaviləsi imzalamağa əsas şərt kimi irəli sürmüşdülər. Lakin onların şərtləri Türkiyə dövləti tərəfindən qəbul olunmamışdır. Bundan sonra Türkiyə dövlətinə qarşı müharibəyə başlayan Seymin gürcü-erməni hərbi birləşmələri ağır məğlubiyyətə uğradılmışdır. Qısa bir vaxt ərzində Türk qoşunları Qars və Ərdəhanı, ardınca isə Batumu tutmuşdur. Bundan sonra Trabzon danışıqlarının artıq heç bir əhəmiyyəti qalmamışdır.

May ayının 11-də isə Cənubi Qafqaz Hökuməti Türkiyə dövləti ilə Batum şəhərində yeni danışıqlara başlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Ə.Rəsulzadə. Qafqaz Türkləri. İşləyib çap edən: Yadigar Tükrel. – Bakı: Təknur. – 2012. – 112 səh.

2. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, V cild. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı. – 2014. - 564 s.

3. Bülent Bakar. Birinci dünya savaşı və Mütərəke döneminde Batum.–İstanbul:1996. - 64 s.

4. Çetin Küçükkayahan. Osmanlı basınına görə: Bret-Litovsktan Mondorosa kədər Kafkasya. - İstanbul: 2001. – 310 s.

5. Документы и Матерьялы по внешней политике Закавказья и Грузии. - Тифлис: Типография Правительства Грузинской Республики. – 1919. - 512 s.

6. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание второе. – Тифлис: 13 февраля 1918 года.

7. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание третье. – Тифлис: 15 февраля 1918 года.

8. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 16 февраля 1918 года.

9. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 17 февраля 1918 года.

10. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 18 февраля 1918 года.

11. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание восьмое. – Тифлис: 20 февраля 1918 года.

12. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание девятое. – Тифлис: 22 февраля 1918 года.

13. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четырнадцатое. – Тифлис: 5 марта 1918 года.

14. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание семнадцатое. – Тифлис: 13 марта 1918 года.

15. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание двадцать первое. – Тифлис: 31-го марта 1918 года.

16. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание двадцать второе. – Тифлис: 9 апреля 1918 года.

Summary

Vagif Shirinoglu

Trabzon Peace Talks and the South Caucasian Seim: Analysis of the Documents of the Transcaucasian Seim

The establishment of the South Caucasian Seim with legislative powers on February 10, 1918 was a very important event in the life of the region peoples. Examining the activities of the Seim during the four months of 1918 (February-May), one can get certain historical information about the socio-economic, political and military situation in the region.

The main purpose of writing this article is the preparations for peace negotiations between the South Caucasian Seim and the Ottoman Empire, which was established as a legislative body, and to analyze the results of these negotiations. In analyzing the problem, reference was made mainly to the documents of the Seim (February 10 - May 26, 1918), as well as many scientific works.

It should be noted that numerous memoirs, research works, rich archival documents on the Caucasian policy of the Ottoman Empire, which appeared to be the victor of the First World War (before the Armistice of Mudros of 1918), were written and collected in the Republic of Turkey.

Protocol materials is of particular interest as a source in the clarification of the situation created on the Caucasus front after the Brest-Litovsk peace treaty signed in the course of the First World War between the Soviet Russia and the German bloc (Germany, Austria-Hungary, the Ottoman Empire and Bulgaria) as well as the Ottoman state's negotiations with the South Caucasian Seim.

The Georgian and Armenian peoples living in the South Caucasus had to accept the situation in terms of the military power and influence of the Ottoman state. They saw the tranquility of the South Caucasus in making peace with Turkey.

As for the Turkish-Muslims, who had the main influence in the South Caucasus, it should be noted their great love for Turkey. This love did not come from fear, but from the fact that they had the same ancestry, language and religion basing on historical roots. They, too, were convinced that peace with Turkey would bring peace to the Caucasus, and they worked for it.

On the whole, the analysis of the protocol materials of the South Caucasian Seim suggests that one can trace at least partly Turkey's policy in the South Caucasus in the first four months of 1918 (February-May).

Keywords: *Turkey, South Caucasian Seim, Brest-Litovsk, Trabzon, Musavat.*

Резюме

Вагиф Шириноглы

Трабзонские мирные переговоры и Южно-Кавказский Сейм: анализ документов Закавказского Сейма

Важнейшим событием в жизни народов региона стало учреждение 10 февраля 1918 года Южно-Кавказского сейма с законодательными полномочиями.

Рассматривая деятельность Сейма за четыре месяца 1918 г. (февраль-май), можно получить определенные исторические сведения о социально-экономическом, политическом и военном положении в регионе.

Основной целью написания данной статьи является подготовка к мирным переговорам между Южно-Кавказским сеймом и Османской империей, который были учреждён как законодательный орган, и анализ результатов этих переговоров.

При анализе проблемы ссылались в основном на документы Сейма (10 февраля – 26 мая 1918 г.), а также на многие научные работы.

Следует отметить, что многочисленные мемуары, исследовательские труды, богатые архивные документы о кавказской политике Османской империи, оказавшейся победительницей в Первой мировой войне (до Мудросского перемирия 1918 г.), были написаны и собраны в Турецкой республике.

Протокольные материалы представляют особый интерес как источник в изучении положения, создавшегося на Кавказском фронте после подписания Брест-Литовского мирного договора в ходе Первой мировой войны между Советской Россией и Германским блоком (Германия, Австро-Венгрия, Османская империя и Болгария), а также хода переговоров между Османским государством и Южнокавказского сейма.

Грузинскому и армянскому народам, проживающим на Южном Кавказе, пришлось смириться с ситуацией военной мощи и влияния Османского государства.

В заключении мира с Турцией, они видели стабильность и спокойствие Южного Кавказа.

Что касается турок-мусульман, имевших основное влияние на Южном Кавказе, то следует отметить их большую любовь к Турции.

Эта любовь возникла не из-за страха, а из-за того, что у них было одинаковое происхождение, язык и религия, основанные на исторических корнях.

Мир на Кавказе, они также видели в установлении добрососедских и дружественных отношений с Турцией.

В целом анализ протокольных материалов Южнокавказского сейма позволяет, хоть и частичное, но плодотворное изучение политики Турции на Южном Кавказе в первые четыре месяца 1918 г. (февраль-май).

Ключевые слова: Турция, Южно-Кавказский Сейм, Брест-Литовск, Трабзон, Мусават.

UOT 902

ANAR AĞALARZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
a.aghalarzada@arch.science.az
anararxeoloq@mail.ru

SAMİR KƏRİMOV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
samir-cayrud@mail.ru

ASTARANIN TUNC DÖVRÜ QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi, Talış dağları, tunc dövrü, qayaüstü təsvirlər, xronologiya.

Azərbaycan xalqının qədim tarixinin öyrənilməsi üçün qayaüstü təsvirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər növ abidələrdən fərqli olaraq qayaüstü təsvirlər qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətini, məişətini, mənəvi aləmini daha əyani şəkildə, real və obrazlı rəsmlərlə əks etdirir. Məhz bu baxımdan tarixin daş yaddaşı olan qayaüstü təsvirlərin tədqiqi arxeologiya elminin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edir (6, 9). Dünyanın qədim qayaüstü təsvirləri ilə zəngin olan nadir ölkələrindən biri kimi Azərbaycanda son illər ərzində qayaüstü təsvirlərin daha geniş arealda yayılmasını sübut edən yeni arxeoloji faktlar əldə edilmişdir. Bu baxımdan qayaüstü təsvirlərin tədqiqi bu gün də elmdə aktuallığını saxlayır. Məlum olduğu kimi hələ XX əsrin 40-cı illərində Qobustan qayaüstü təsvirlərinin kəşfi ilə Azərbaycanda bu sahənin tədqiqinə başlanılmış və böyük uğurlar əldə edilmişdir. Qədim insanların qayalar üzərində həkk etdikləri müxtəlif səpkili təsvirlər həmin dövrün tarixi səciyyəsi haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə yardımçı olur. Hər bir arxeoloji abidə kimi qayaüstü təsvirlərin də çəkilmə tarixi, yaranma məqsədinin izahı və hazırlanma üsulu müəyyən əhəmiyyətə malikdir və onların tədqiqi həmin dövr üçün icraçının mədəni səviyyəsi və texniki bacarığı haqqında məlumat verir (9, 12).

Cənubi Qafqazın cənub-şərq qurtaracağında, Talış dağları silsiləsində, Astara rayonunun ucqar Sım kəndi ərazisində qayaüstü təsvirlərin - petroqliflərin aşkar olunması bölgənin qədim

tarixinin araşdırılması baxımından əvəzsiz maddi mənbə hesab edilməlidir. Rayon mərkəzindən 45 km qərbdə, ucqar dağlıq ərazidə yerləşən Sım kəndinin coğrafi adının tərkibindəki “sım” sözü talış dilində “sıldırım”, “hündür” mənasında olub “qayalıqda yerləşən kənd” kimi ifadə edilir (Şəkil 1). Dəniz səviyyəsindən 478 metr yüksəklikdə yerləşən kənd Təngərüd çayının yuxarı axarında salınıb. Vaxtilə kəndin ərazisində baş vermiş təbii proseslər nəticəsində ətrafdakı dağlarda baş verən uçqunlar nəticəsində iri və orta ölçülü qayalar ətrafa səpələnmişdir.

2021-ci ilin çöl tədqiqatları mövsümündə cənub bölgəsinin tunc dövrü arxeoloji abidələrinə baxış keçirmək məqsədilə Sım qayaüstü petroqliflərini tədqiqata cəlb etmək üçün qeyd olunan ərazidə müşahidələr aparılmışdır. Sım və Toradi kəndlərində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işlərində əsas məqsəd buradakı qayaüstü təsvirlərin yayılma arealını müəyyənləşdirmək və yeni qayaüstü təsvirlər aşkar etmək idi. Hələ 2002-ci ilin sentyabrında t.e.d. T.Axundovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qayaüstü təsvirlərin mövcud olması məlumatlarına əsasən bu kəndlərdə olmuş və t.ü.f.d. İ.Əliyevlə birlikdə bir neçə yerdə təsvirlərə baxış keçirmişlər. Bu zaman kəndin Ute adlanan hissəsindəki daşların birinin üzərində maraqlı süjetli petroqliflər aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçıların qənaətinə, təsvirlərin süjeti kənd həyatı səhnələridir. Burada dizlərini örtən düz libas geyinmiş insan və onun arxasında “cücə” siluetinə oxşar iki fiqur, “cücə”nin altında buynuzlu, hürgüclü heyvan - zebu, ondan sol tərəfdə iki kotana qoşulmuş

hürgüclü öküz və digər kiçik təsvirlər həkk olunub. Qeyd olunduğu kimi bu süjet kənd həyatıdır: çoban öküzləri güdür, qabaqda isə it qaçır, əkinçi torpağı cüt zebu öküzü qoşulmuş kotanla işləyir (1, 24-27). Bizim axtarış tədqiqatlarımız zamanı da kəndin ərazisində bir neçə yerdə qayaüstü təsvirlərə rast gəlinmişdir. Onu da qeyd edək ki, Sım kəndinin sakinləri kənddə idman meydançasının ərazisini hamaralamaq məqsədilə iri qaya parçalarını texnika vasitəsilə ərazidən topa şəkilində kənara çıxarmış və bu zaman onların təbii düzülüşü pozulmuşdur. Meydança kənarındakı qaya parçaları diqqətlə nəzərdən keçirilərkən birinin səthində keçi təsvirləri aşkar edildi. Qayanın səthi mamırdan təmizləndikən onun üzərində qazıma üsulu ilə həkk olunan petroqliflər üzə çıxdı. Digər qayaüstü təsvirlər kənd yolunun kənarında yerləşən orta əsrlərə aid türbənin ərazisində qeydə alındı. Burada hündürlüyü yer səthindən 1 metr olan qayanın üzərində də keçi və ilan təsvirləri aşkar olundu. Həmin ərazinin yaxınlığında iri ölçülü qaya parçalarının üzərində müxtəlif ölçülü çala və şaqulu xətlərdən ibarət olan təsvirlərə rast gəlinirdi. Ərazinin rütubətli subtropik iqlimi qayaların qalın mamır təbəqəsi ilə örtülməsini şərtləndirmiş və bəzi qayaların üzərindəki təsvirləri görünməz etmişdi. Bu da öz növbəsində qayaüstü təsvirlərin ilk baxışdan aşkarlanmasına ciddi şəkildə maneçilik törədir.

Aparılan ilkin tədqiqatlar Sım kəndinin ərazisində qayaüstü təsvirlərin daha çox olması ehtimalını yaradır. Təsvirli daşlardan biri bu günə qədər tədqiqata cəlb edilməmiş, maraqlı kompozisiyadan ibarət heyvan təsvirləridir (Şəkil 2). Bu daşın bir hissəsi sındırılmış vəziyyətdə olsa da onun üzərindəki təsvirlərin əksəriyyəti salamat qalmışdır. Kənd sakini, “Sım folklor qrupu”nun əməkdaşı Ruslan Əliyevin öz həyətini sahəsindən təsadüfən tapdığı bu təsvirli daş böyük bir qayadan qopmuş kiçik ölçülü daş parçasının qalıdır. Təsvirli daş kənd sakininin diqqətini cəlb etmiş və o, bu daşı mühafizə edərək saxlamışdır. Qazıma texnikası ilə həkk edilmiş təsvirlər əsasən keçilər və öküzdür. Belə ki, nisbətən iri ölçüdə verilmiş keçinin buynuzları geri qatlanmış və dörd ayaqları sxematik çəkilib. Keçidən arxa tərəfdə öküz çəkilib. Öküz sanki hərəkətli vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Öküzdən yuxarı hissədə də tamamlanmayan keçi təsviri verilib. Bu təsvirlərdən ortada əqrəb

olduğu ehtimal edilən çoxayaqlı həşərat rəsmi həkk edilib. Daşın yuxarı sol tərəfində də heyvan təsvirinin bir hissəsi qalmışdır. Qaya daşı əsas təsvirli kompozisiyadan qopduğu üçün bu hissənin yalnız məlum olan tərəfi qaldığından təəssüf ki, bu daş üzərində mövcud olmuş digər təsvirlərin görünüşünü müşahidə etmək mümkün olmamışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, keçi təsvirləri qayaüstü təsvirlər arasındakı digər heyvanlara nisbətəndə daha cavan mövzu hesab edilir. Belə təsvirlərə Qafqazda və Orta Asiya-Altay regionlarında daha çox rast gəlinir. Qobustanın kompozisiyalı təsviri sənət nümunələri xüsusi maraq doğurur. İ. Cəfərzadə apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən tunc dövründə qayaüstü təsvirlər kiçilir, insanların kölgəli təsvirləri xətti təsvirlərlə əvəz olunur. Heyvanların çəkilişində işlədilmiş realistik forma isə özünü saxlayır (11, 16-17). Belə ki, tədqiqatçı Yazılıtpədəki keçi rəsmlərini əsasən e.ə.v. III minilliyə aid edir (8, 68-69). Tunc dövrünün heyvandarlıq təsərrüfatı ilə əlaqədar keçinin əsas obraz olduğu bütöv səhnələr də Gəmiqaya daşlarında həkk edilmişdir. Müxtəlif məzmunlu bu rəsmlər qədim “rəssam”ların ən çox müraciət etdikləri obraz olmuşdur (6, 65). Analogi təsvirlərə Abşeronun şimal-şərq ərazisində də təsadüf edilir. Tədqiqatçı İ.Əliyev bu növ abidələri xronoloji olaraq e.ə.v. III-I minilliyə adi etməklə onları 3 qrupa bölür: 1). sxematik üslubda insan və öküz rəsmləri 2). daha çox təsadüf edilən və geniş yayılmış süjet xarakterli təsvirlər 3). keçi təsvirləri (5, 104).

Digər böyük bir qaya parçasının üzərində də heyvan təsvirlərinə rast gəlinir (Şəkil 3). Burada buynuzları yuxarı qalxmış, boynu uzun və ayaqları bir xətlə çəkilən maral olduğu ehtimal olunan təsvir və ondan yuxarıda isə keçi təsviri çəkilib. Maral və keçi ilə qarşı-qarşıya durmuş ilan təsviri də maraqlı bir kompozisiyanı tamamlayır. Keçi təsvirlərinin arasında şaquli xətlərdən ibarət təsvirlər də var. Bu təsvirlər üslubuna görə Qobustanın qayaüstü təsvirləri ilə müəyyən analogiya təşkil edir (2, şəkl. 27-28). Ola bilsin ki, Sım təsvirləri Qobustan təsvirlərindən cavandır, lakin bu təsvirlərdə Qobustan ənənələri müşahidə olunur. Sım kəndində aşkarlanan təsvirlər həm də Azərbaycan ərazisində qayaüstü təsvirlərin real zəmində qədim insanların dini görüşləri və təsərrüfat ənənələri

əsasında formalaşdığını göstərir. Belə formalı kompozisiyalar Gəmiqaya abidələrindən məlumdur. Gəmiqaya rəsmləri də hər şeydən əvvəl kompozisiyalarının sadə və mürəkkəbliyinə, eləcə də süjetlərə görə bir-birindən seçilir (4, 26).

Kəndin qərb hissəsində Ballıqaya adlanan ərazidə də kiçik sığınacaqlar və burada çoxlu sayda bulaqların mövcudluğu barədə məlumat verilmişdir. Sığınacaqlardan birinin daxilində divarda qayıq təsviri çəkilmişdir. Qayıq, uzunsov formalı olub içərisində düz xətlərlə insanları təcəssüm etdirən qazıma üsulunda həkk edilmiş maraqlı təsvirdir (Şəkil 4/1).

Qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin yayıldığı demək olar ki, əksər ərazilərdə qayıq təsvirlərinə rast gəlinir. Regionlardan, onların təbiicoğrafi şəraitindən, insanların həyat tərzinin xüsusiyyətlərindən, tarixi-xronoloji vəziyyətdən asılı olaraq qayıq təsvirləri də müxtəlif tiplidirlər. Məlum olduğu kimi qayıq təsvirlərinin böyük bir qismi Qobustan qayaüstü petroqliflərindən məlumdur (3, tablo 21). Buradakı qayıq rəsmləri neolit dövründə - e.ə. VII-V minilliklərdə çəkilmişdir (7, 39). C.Rüstəmov buradakı iri ölçülü qayıqların iki növ - xətti və siluet şəklində çəkildiyini qeyd edir (Şəkil 4/2). Onun fikrincə, qədim qayıqlar əvvəllər heç şübhəsiz çayı keçmək üçün, sonra isə balıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır (10, 34-35).

Sım kəndindən 1 km qərbdə, bu kəndin Ambuhuni adlandırılmış yeni salınan məhəlləsində Rəfənuğ adlandırılan qayalar yerləşir. Yarığanda, onların birinin şaquli qərb səthində nazik çərtmə üsulu ilə nəqş olunmuş öküz-zebunun təsviri aşkar olunmuşdur (1, 39). Həmçinin Lerik rayonundan XIX əsrin sonlarında Jak de Morqanın tapdığı bir ədəd əqiq möhür üzərində çəkilmiş zebunun təsviri onun təsərrüfatda əhəmiyyəti və bu təsvirin dekorativ-tətbiqi sənətdə istifadəsi də maraqlı faktlardır. Təsvirlər içərisində maraqlı doğuran zebu - hind donqar öküzündən İranın Gilan vilayətinin Ağa Evlər, Marian və Daşdibi kəndlərində ev təsərrüfatında bu gün də geniş istifadə edilir (12, 117).

Beləliklə, Sım incəsənət abidləri əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tunc dövründə yaşamış ibtidai rəssamlar qədim incəsənətdə realistik motivlərdən istifadə etməklə dövrün heyvanat aləmini, dini ideologiyasını, əmək proseslərini çox düzgün və incəliklə təsvir edə bilmişlər. Burada yaşamış qədim insanların ya-

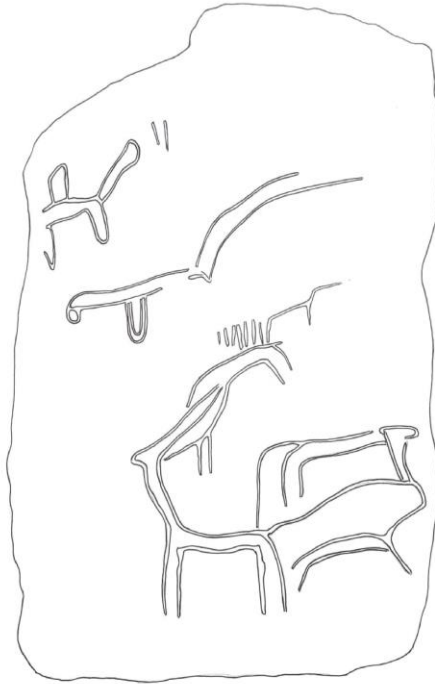
radığı təsviri sənət abidələri minilliklər keçməsinə baxmayaraq öz estetik təsirini və elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində məlum olan bu qayaüstü petroqliflərin əhəmiyyətli olduğunu müşahidə etdik. Yaxın gələcəkdə bölgədə aparılacaq kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı yeni qayaüstü təsvirlərin aşkarlanacağı istisna deyildir. Bütün bunlar bölgənin tunc dövrü təsvirlər mədəniyyətinin geniş arealda tədqiq olunacağına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

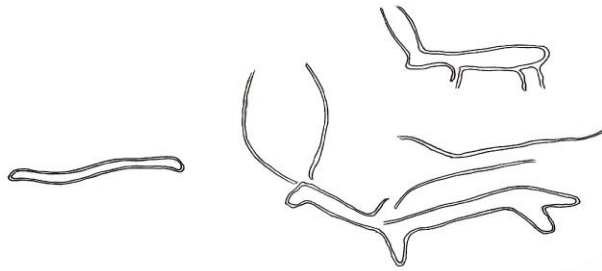
1. Axundov T.İ. Astarada 20 gün. Bakı, 2009, 112 s.
2. Qobustan. Fotoalbom. Bakı, "İşıq" 1990, 48 s.
3. Qobustan. Bakı, "İşıq" 1991, 24 s.
4. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, "Azərənşir" 1993, 79 s.
5. Əliyev İ.N. Abşeron təsvirlərinin dövrü haqqında/ Azərbaycanada arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik 1992., s. 103-104.
6. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı, "Çaşıoğlu" 2004, 320 s.
7. Müseyibli N. Qobustan: tədqiqatlar və mülahizələr. Bakı, 2017, 144 s.
8. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı, "Azərənşir" 1994, 176 s.
9. Rüstəmov C. Qobustan petroqlifləri. Bakı, "Kooperasiya" 2003, 104 s.
10. Rüstəmov C. Qobustan - Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, "Nurlar" 2006, 96 s.
11. Sadıxova İ. Qobustanın tunc dövrü təsviri sənəti haqqında/ Azərbaycanada arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik 1992., s. 16-18.
12. Moayed S.S. Animal husbandry and native life in Talesh/Archaeological investigations in Talesh, Gilan - 1. Excavation of Toule-Gilan. General Office in Iranian Cultural Heritage Organization of Gilan. Gilan 2004, p. 111-130.

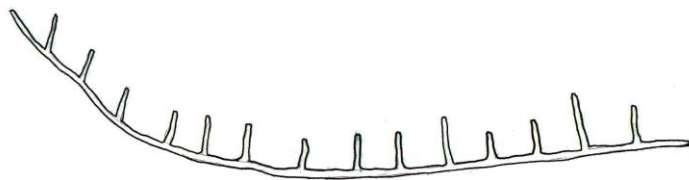
Şəkil 1. Sım kəndi

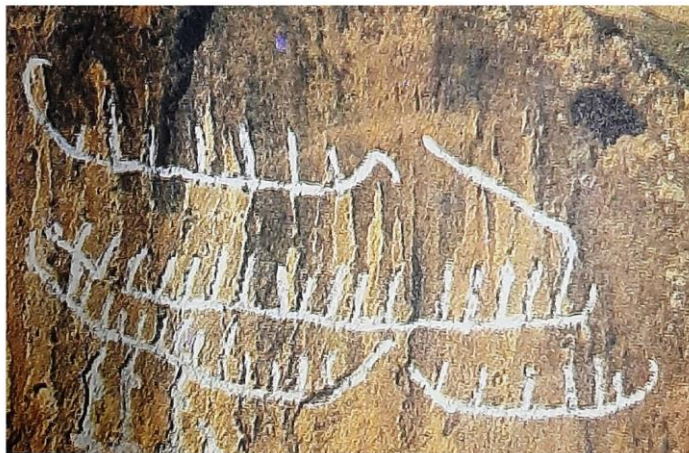
Şəkil 2. 1-ci təsvirli daş

Şəkil 3. 2-ci təsvirli daş

1

2

Şəkil 4. 1- Sım kəndi, Ballıqaya ərazisindəki təsvir; 2 - Qobustan təsvirləri

Summary

Anar Aghalarzada
Samir Karimov

The bronze age rock paintings of Astar

The article deals with rock paintings in the village of Sim, Astar region, located in the south-eastern region of Azerbaijan, on the Talish Mountains. The main purpose of the archaeological excavations here was to determine the area of distribution of rock paintings or to discover new rock paintings. During the explorations on some rocks paintings with composition were found. Preliminary explorations suggest that there are more rock paintings in the area of Sim village. Based on Sim art monuments, it can be concluded that primitive artists of the Bronze Age were able to depict accurately the fauna, religious ideology and labor processes of the time using realistic motifs of ancient art. Despite the fact that thousands of years have passed, the monuments of fine art created by the ancient people who lived here, could have preserve their aesthetic features and scientific significance.

Keywords: South-eastern region of Azerbaijan, Talish Mountains, Bronze Age, rock paintings, chronology

Резюме

Анар Агаларзаде
Самир Керимов

Наскальные рисунки эпохи бронзы в Астаре

В статье сообщается о наскальных изображениях в селе Сым Астаринского района, расположенного в Талышских горах, на юго-востоке Азербайджана. Главной целью проведенных здесь археологическо-разведочных работ является определение ареала распространения наскальных рисунков и выявление новых.

Во время исследований были выявлены композиционные рисунки на нескольких скальных камнях. Проведенные первичные изыскания позволяют предположить наличие большого количества наскальных рисунков на территории села Сым. На основе памятников искусства Сыма можно заключить, что первобытные художники эпохи бронзы, используя мотивы реализма в древнем искусстве, смогли точно отразить фауну той эпохи, религиозную идеологию, трудовые процессы. Памятники изобразительного искусства, созданные жившими здесь древними насельниками, несмотря на прошедшие тысячелетия, сохранили свои эстетические особенности и научное значение.

Ключевые слова: Юго-восточный регион Азербайджана, Талышские горы, эпоха бронзы, наскальные изображения, хронология

UOT 902

ELMAR BAXŞƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Azərbaycan
elmarbakhshaliev@gmail.com

DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ VƏ XRONOLOGİYASI

Açar sözlər: Neolit dövrü, Eneolit dövrü, Dalmatəpə, basma naxışlı keramika, Mil düzü, Qarabağ, boyalı keramika, obsidian qaynaqları.

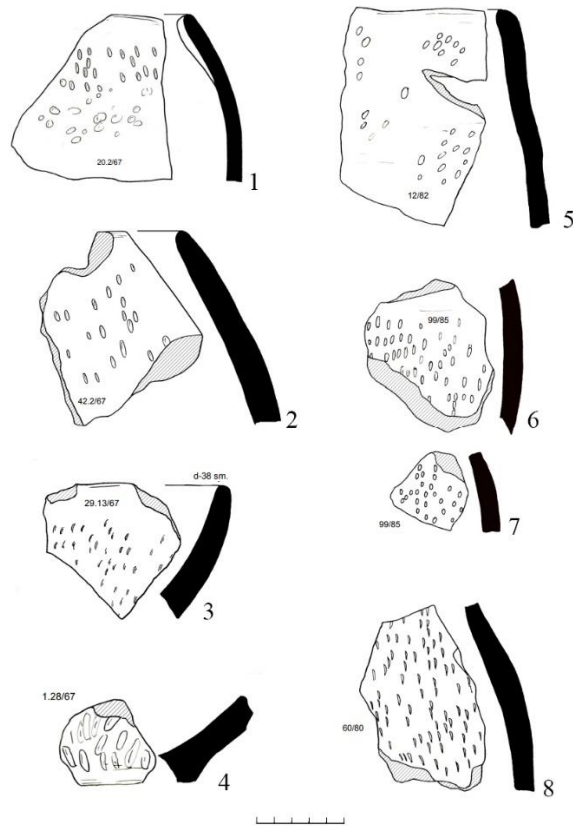
Giriş

Şimal-Qərbi İranda Urmiya gölü hövzəsinə yayılmış Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi haqda müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu mədəniyyətin mənşəyini İran ərazisində Dalma Təpə mədəniyyətindən əvvəl gələn mədəniyyətlərlə əlaqələndirir (8, p. 332). Başqa bir qrup tədqiqatçıya görə isə DalmaTəpə mədəniyyəti özündən əvvəlki və sonrakı mədəniyyətlərlə bir qrup əmələ gətirsə də, fərqlilik göstərən tərəfləri də çoxdur (25, p. 73). XX-əsrin 70-ci illərdəki araşdırmalar zamanı əldə olunan basma naxışlı keramika qrupu Mil düzü və Qarabağın keramikası ilə müqayisə olunmuşdur (21, s. 183). Ancaq Cənubi Qafqazda bu tip boyalı və basma naxışlı keramika qrupu kompleks şəkildə aşkarlanmadığı üçün bu məsələ həll edilməmişdir. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basmanaxışlı keramika, bu mədəniyyətin xronologiyasına yenidən nəzər salmağa və onun mənşəyi haqda yeni fikirlər deməyə şərait yaratmışdır. Naxçıvantəpədən aşkar olunan basmanaxışlı keramika qrupu, Dalmatəpə mədəniyyətinə aid basmanaxışlı keramikanın boyalı keramikadan əvvələ aid olduğunu göstərmişdir. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlili basmanaxışlı keramika qrupunun mənşəyinin Naxçıvan və Mil-Qarabağ abidələri ilə əlaqəli ola biləcəyi fikrini də ortaya çıxarmışdır.

Mil düzü və Qarabağda Neolit dövrü abidələri

Azərbaycan ərazisində ovalıq və düzənlik relyefə malik Mil Düzü və Aran Qarabağ, su mənbələri, geniş otlaqları və torpaq quruluşuna görə qədim insaların yaşayışı üçün əlverişli olmuşdur. Bu regionda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Neolit dövrünə aid çox sayda

arxeoloji abidə aşkar edilmişdir (1, s. 155). Aparılan araşdırmalar nəticəsində bu regionun Neolit dövrü memarlığının dairəvi və dördkünc formalı tikililərlə təmsil olunduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan İlanlıtəpə yaşayış yeri dördkünc formalı evlərin çoxluq təşkil etməsi ilə seçilir. Bununla yanaşı yaşayış yerində dairəvi sturuktura malik tikinti qatları da aşkar olunmuşdur (5, c. 48). İsmayılbəytəpədə aparılan arxeoloji tədqiqatlarda memarlıq quruluşunda dördkünc və dairəvi formalı arxitekturanın üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunmuşdur (1, s. 157). Naxçıvantəpə yaşayış yerinin memarlıq quruluşu da əsasən dördkünc, kənarları yuvarlaqlaşdırılmış dördkünc forma, dairəvi arxitektura ilə xarakterizə edilir. Bu bənzərliklər də Naxçıvantəpə və Mil-Qarabağ abidələrinin əlaqəli olması baxımından əhəmiyyətlidir. Cənubi Qafqazda yaşayış yerlərinin mənsubiyyətini müəyyən edilməsində keramika məmulatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, Mil Düzü və Qarabağın Neolit dövrü abidələri basma naxışlı keramika ilə xarakterizə olunur. Qarabağ abidələrindən Çalağantəpə (4, s. 673, tablo 378, 3), İlanlıtəpə (4, s. 313, tablo 189, 1-2) İsmayılbəytəpə (1, s. 160) və digər Neolit yaşayış yerlərinin basma naxışlı keramikası əsasən saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 1, 1-8). Buradan aşkar edilmiş keramikanın hazırlanma üsulu, qatqı maddələrinin tərkibi və naxışlama şəkli Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramika ilə bənzərlik göstərir. Xronoloji ardıcılığa diqqət yetirsək Mil-Qarabağ abidələrində basma naxışlı keramikanın ortaya çıxması e.ə VI minilliyin II yarısı və ortalarına aiddir.

Şəkil 1. İlanlıtəpə (1, 2, 3, 4) və Çalağantəpədən (5, 6, 7, 8) aşkar edilmiş Neolit dövrünə aid basma naxışlı keramika (T. Axundov).

Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar olunan bu tip keramika isə e.ə VI minilliyin sonuna aiddir. Bundan əlavə Mil düzü və Qarabağın Neolit abidələrindəki bəzi keramika nümunələri Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir (3, s. 53). Bu abidələr arasında Səngərtəpə (4, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıqtəpə (4, c. 105, tablo 73, 4), Kiçikli (2, s. 247-250) kimi yaşayış yerləri vardır. Tədqiqatçı J.Mellart Cənubi Qafqazın Neolit dövrünə aid basmanaxışlı keramikasını, Şimal-Qərbi İrannın Dalma tipli bu keramika qrupu ilə müqayisə etmişdir (21, p. 183). Lakin Cənubi Qafqazda Dalma tipli yaşayış yeri aşkar edilmədiyindən və arada olan xronoloji boşluq nəzərə alınaraq bu mədəniyyətin mənşəyinin Cənubi Qafqazla bağlı ola biləcəyi ehtimalı zəif olmuşdur. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin aşkar edilməsi və buradan əldə edilən keramikanın müqayisəli təhlili Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi barədə məsələyə yenidən baxılmasına və

xronologiyasının yenidən dəyərləndirilməsinə şərait yaratdı. Butun bunların nəticəsi olaraq Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş boyalı və basmanaxışlı keramikanı kompleks şəkildə ələ alırdı, onların Şimal-Qərbi İran ərazisində yayılmış digər abidələrlə qarşılıqlı müqayisə etmək mümkündür. Tədqiqatlarımız göstərir ki, e.ə V minilliyin birinci yarısında Urmiya gölü hövzəsində geniş yayılmış bu mədəniyyətin mənşəyi Mil düzü və Qarabağın Neolit dövrü basmanaxışlı keramikası ilə əlaqəli ola bilər. Həmçinin Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsi və buradan əldə edilmiş keramikanın müqayisəli təhlili, Naxçıvan ərazisini bu dövrdə Dalma mədəniyyətinin formalaşdığı və yayıldığı yer olaraq şərh etməyimizə şərait yaradır.

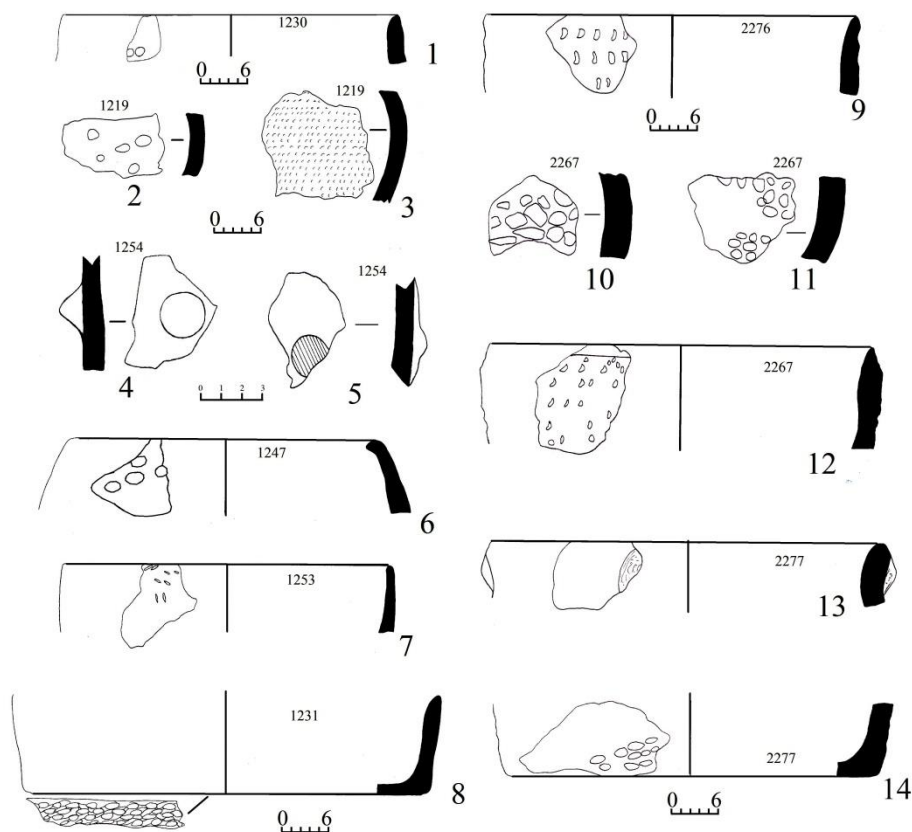
Naxçıvantəpənin Neolit dövrü basma naxışlı keramikası

Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin cənub-şərqində yerləşən, Dalma tipli keramika ilə xarakterizə edilən yaşayış yeridir. Nax-

çıvântəpənin Neolit təbəqəsi (Naxçıvântəpə 4) 2019-cu ildə üçüncü mövsüm qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir (3, s. 52). Neolit təbəqəsində əldə edilmiş basmanaxışlı keramika saman qatılı gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmiş nümunələrdir (şəkil 2, 1-3, 6-8, 9-12, 14). Bu nümunələr əsasən barmaq basqısı və xüsusi alətin köməyi ilə naxışlanmışdır. Keramikanın təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, bu tip qablar az müddətdə odda saxlanılmaqla bişirilmiş, gilin xəmirinə əsas qatqı maddəsi olaraq doğranmış saman qatılmışdır. Pektoqrafik araşdırmalar göstərir ki, bişirilmə açıq tipli ocaqlarda olduğun-

dan keramikanın divarları arasında bişməmiş təbəqə qalmışdır. Açıq tipli keramika bişirmə ocaqları Naxçıvântəpədə iki yerdə aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələri arasında mineral qarışığı olan keramika azdır. Bunların səthi qırmızı rəngli boyaqla boyanaraq cilalanmış, bəzi nümunələrdə isə keramikanın yalnız iç tərəfi qırmızı boyaqla boyanmışdır.

Urmiya hövzəsində Dalma mədəniyyəti ilə bağlı araşdırmalar, arxeoloji ədəbiyyatda bu tip keramikanın boyalılarından sonra formalaşdığı fikrini ortaya çıxarmışdı (14, p. 111).

Şəkil 2. Naxçıvântəpənin Neolit təbəqəsindən (Naxçıvântəpə 4) aşkar edilmiş basma və qabartma naxışlı keramika.

Hacı Firuz yaşayış yerində Dalma tipli boyalı keramika Neolit təbəqəsindən yuxarıda aşkar olunmuşdur (15, p. 479). Bəzi tədqiqatçılar Dalma mədəniyyətinin Hacı Firuzdan formalaşması fikrini müdafiə etsədə (8, p. 332), aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hər iki mədəniyyətin keramika qrupu arasında fərqli cəhətlər mövcuddur (25, p. 73). Bəzi tədqiqat əsərlərində isə Urmiya gölü hövzəsində yayılmış bu mədəniyyətin

Cənubi Qafqazla bağlı olması ilə bağlı məlumatların təsadüfi olduğu qeyd edilmişdir (25, p. 68). Naxçıvântəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramikanın müqayisəli təhlili göstərir ki, onların hazırlanma texnikası, qatqı tərkibi və naxışlama şəkli Mil-Qarabağ abidələri ilə yaxından bənzərdir. Buradan aşkar edilmiş basmanaxışlı keramika nümunələri Mil-Qarabağ abidələrinə aid keramika qrupu ilə ey-

nilik göstərir. Naxçıvantəpədən Neolit dövrünə aid basma naxışlı keramikanın aşkar edilməsi Cənubi Qafqazda bu mədəniyyətin yayıldığını göstərməklə yanaşı, onların xronologiyasına da yenidən nəzər salmağa şərait yaratmışdır. Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, Dalma tipli basmanaxışlı keramika, boyalı keramikadan daha əvvəlki tarixə aiddir. Fikrimizcə, e.ə V minilliyin əvvəllərində Urmiya hövzəsində geniş yayılmış Dalma mədəniyyətinin mənşəyi Naxçıvan və Mil-Qarabağ abidələri ilə əlaqəlidir.

Naxçıvantəpənin Dalma tipli basma və boyanaxışlı keramikası

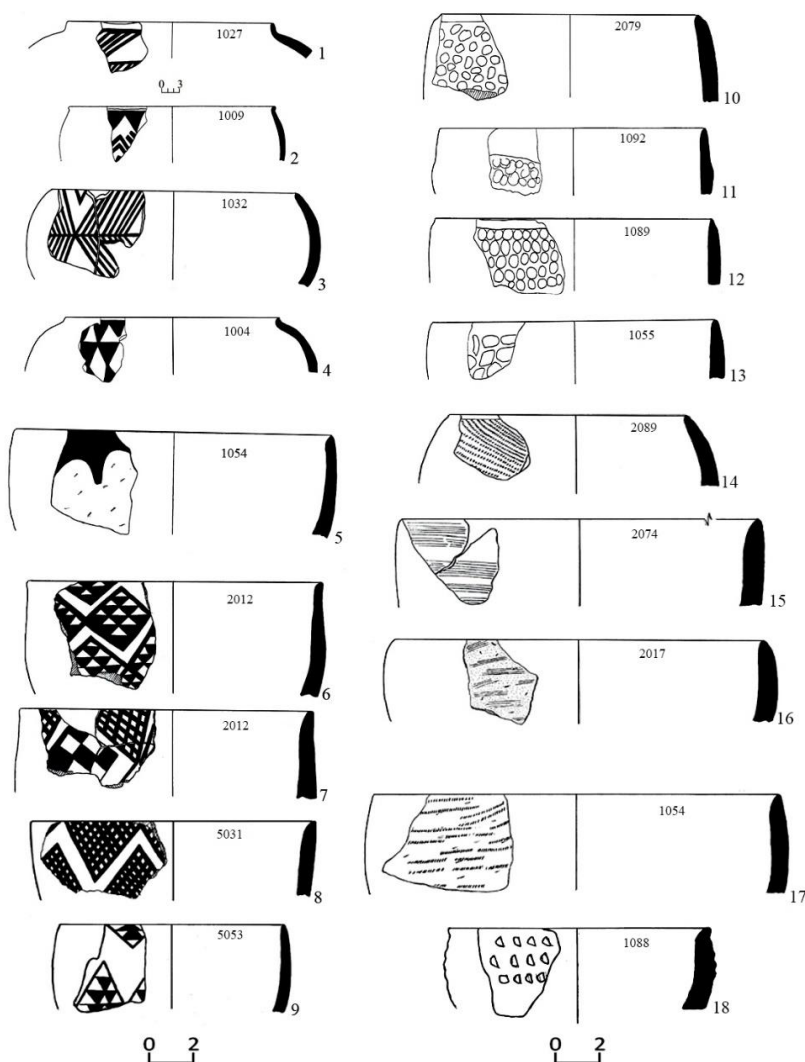
Dalma tipli keramika başlıca olaraq Naxçıvantəpə yaşayış yerinin üst təbəqələrindən (Naxçıvantəpə 1, Naxçıvantəpə 2, Naxçıvantəpə 3) aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilir (şəkil 3, 1-18). Boyalı keramika məmulatı iki qrupa bölünür. Birinci qrupdakı boyalı keramika əsasən sarı və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında qatqısı olmayan gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Hər iki üzdən qırmızı boya ilə incə astar çəkilmiş nümunələrin üzəri qara və qəhvəyi rəngli boyaqla torşəkilli, bir-birinin üzərinə çəkilmiş üçbucaqlar şəklində, bir-birinin üstünə çəkilmiş üçbucaqlar, içərisi paralel xəttlərlə doldurulmuş üçbucaqlar, sünbülşəkilli və şaquli xəttlər şəklində naxışlarla boyanmışdır. Bu tip keramika nümunələri forma, istehsal texnikası və naxışlanma baxımından Şimal-Qərbi İranda yerləşən Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri qabarıq gövdəli, silindirik konusvari və bikonik gövdəlidir. Qabarıq gövdəliyərin üzərindəki naxışların bənzərləri CulfaKültəpəsi VIII (8, p. 328, fig. 9, 4,7), Dəvə Göz (7, p. 76, fig. 12, 1) silindirik konusvari formada istehsal olunan keramika üzərindəki naxışların bənzərləri Hacı Firuz (19, p. 155, fig. 97), Seh Qabi (15, p. 264, fig. 58, 29, 2), Təpə Sivan (24, p. 98–117) bikonik formaya malik qabları üzərindəki naxışlar Culfa Kültəpəsi VIII (8, p.328, fig. 5, A-1, B-7) Tepe Siah-

bid (15, p. 411, fig.102, 5) və digər abidələrdən məlumdur.

Yaşayış yerinin ikinci qrup boyalı keramikası əsas olaraq saman qatılmış gildən hazırlanmış nümunələrdir. Bu nümunələrin bəzisinin içərisi qırmızı astarla boyanmış, xarici səthi isə birbaşa gilin üzərinə qırmızı boyaqla enli zolaqlar şəklində naxışlanmışdır. Bunların bənzərləri Hacı Firuz (26, p. 391, fig. 92) Lavintəpə (16, p.116-117, fig. 9-10) Dalmatəpə (14, 11, p.125, fig. 9, M) və digər abidələrdən aşkar edilmiş keramika ilə bənzərdir.

Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş ikinci qrup keramika basma naxışlı keramikadır. Basma naxışlı keramikanın hazırlanma texnologiyası, forması və naxışlama üsulu baxımından Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Bunlar əsasən qırmızı və sarı rəngdə qabarıq, silindirik konusvari, bikonik gövdəyə malik kasa nümunələridir. Bəzi nümunələr qatqısız gildən hazırlansa da, bəzilərinin emalında gilə qatqı maddəsi olaraq saman qatıldığı müşahidə olunur. Erkən Eeolit dövrünə tarixləndirdiyimiz bikonik formalı keramika nümunələri üzərinə çəkilmiş qalın astarla diqqət çəkir. Qədim duluscular bu keramika tipinin xüsusilə iç tərəfinə qırmızı qalın astar çəkmiş və cilalamışlar. Bundan əlavə yaşayış yerindən çox sayda barmaq basqılı, daraqvari alət və xüsusi alətin köməyi ilə naxışlanmış nümunələr də aşkar olunmuşdur.

Basma naxışlı bu tip keramika nümunələrinə Sonqar vadisi (17, p. 11, fig. 2, 3), Dalmatəpə (14, p.124, fig. pl. I, c), Lavintəpə (16, p. 116, fig. 9, I) kimi abidələrdə rast gəlinir. Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş keramika nümunələri arasında oturacağı barmaq basqısı şəklində naxışlanmış keramika diqqət çəkicidir. Bu tip keramikanın bənzərlərinə Şimal-Qərbi İranda Dəvə Göz (7, p. 75, fig. 11), Hacı Firuz (26, p.123, fig. 81) yaşayış yerlərində rast gəlinir. Başqa bir naxışlama üsulu daraqvari alətlə basma və daraqlama şəklində naxışlanmış nümunələrdir. Bu tip naxışlama üsuluna malik keramika nümunələri qədim insaların həyatında incə hazırlanmış məişət əşyalarından iri həcmli qablara qədər geniş yayılmışdır.

Şəkil 3. Naxçıvantəpədən Eneolit dövrünə aid aşkar edilmiş basma naxışlı və boyalı keramika nümunələri.

Naxçıvantəpədən aşkar edilmiş boyalı keramika qrupu Şimal-Qərbi İranda Urmiya hövzəsində geniş yayılmış Dalma tipli keramika ilə yaxın bənzərlik göstərir. Digər tərəfdən boyalı keramikanın naxışlanmasında Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri özünü açıq şəkildə göstərir. Fikrimizcə, bu tip keramikanın mənşəyi Xalaf və Ubeyd boyalı keramikası ilə əlaqəlidir. Lakin Dalma boyalıları Xalaf və Ubeyd boyalıları təkrar etməmiş, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Məhz elə buna görə də bu mədəniyyət tədqiqatçıları tərəfindən Dalma fenomeni adlandırılmışdır. Dalma tipli bu keramika qrupu e.ə V minilliyin ortalarında Şimal-Qərbi İranda Zaqros silsiləsinin mərkəzi və şimal dağlıq vadiləri boyunca geniş yayıldığı müşahidə olunmuşdur. Tədqiqatların fikrinə görə, bu tip keramika həmçinin Mesopotamya və

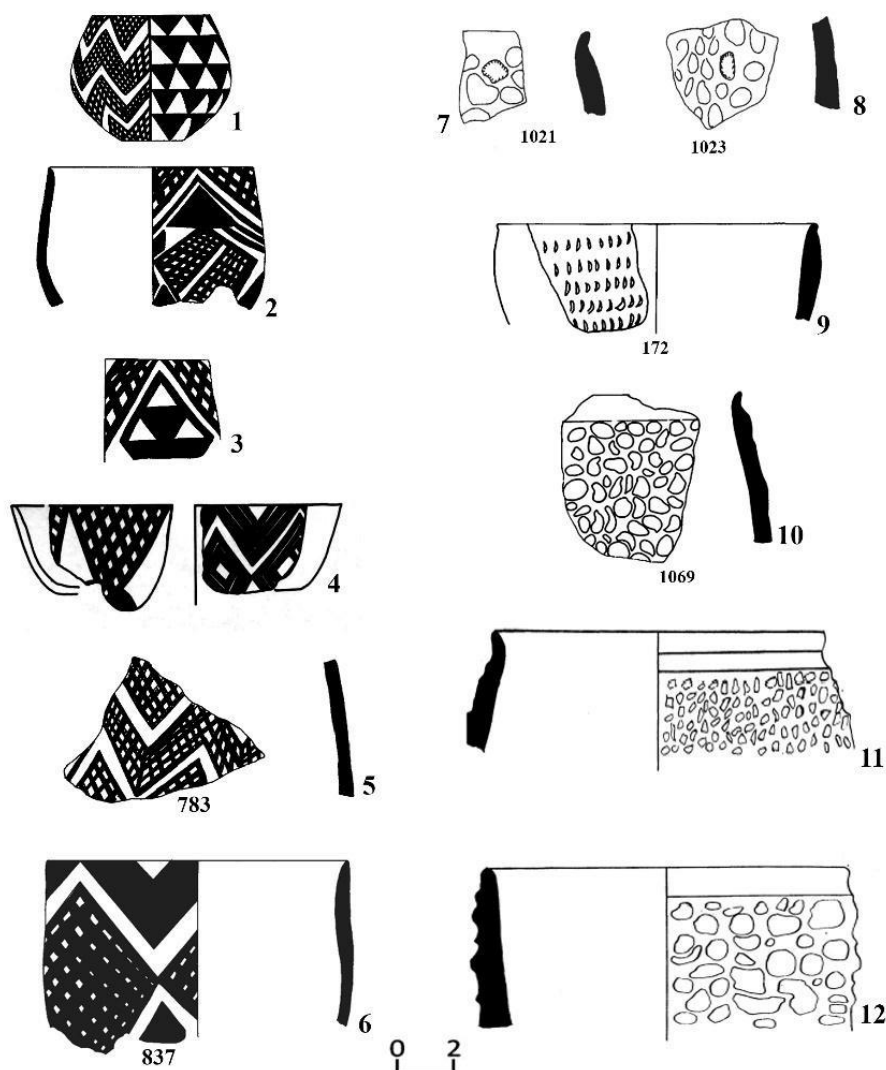
Zaqros silsiləsinin qərbində yayılan Ubeyd 3 və Ubeyd 4-ün birinci mərhələsi ilə eyni dövrə tarixləndirilə bilər (18, p.97).

Şimal-Qərbi İranda (İran Azərbaycanı) Dalma mədəniyyəti

Dalmatəpə yaşayış yeri Şimal-Qərbi İranda (İran Azərbaycanı) Urmiya gölündən cənub-qərbdə yerləşir. Eneolit dövrünə aid yaşayış yerində ilk dəfə 1958-1959-cu illərdə C. Burney kiçik ölçülü qazıntılar aparmış, daha sonra 1961-ci ildə C. Young yaşayış yerini daha geniş qazıntılarla tədqiq etmişdir. Buradan aşkar edilmiş boyalı və basma naxışlı keramika nümunələri (şəkil 4, 1, 2, 3, 4, 11, 12) arxeoloji ədəbiyyatda Dalma keramikası kimi qeyd edilmişdir (14, p. 111). Dalma keramikasını mərkəzi və orta Zaqrosda mövcud olmuş digər keramika qruplarından ayıran tamamilə fərqli tərzdə bo-

yama şəkli və basma naxışlı keramikasıdır. Bu tip boyalı keramika saman qatılmış gildən yaxşı bişirilmiş qırmızı, dəvətükü, tünd qırmızı rəngdə hazırlanmış keramika nümunələridir. Keramikanın üzəri qara və qəhvəyi rəngli boyalarla müxtəlif həndəsi fiqurlarla boyanmışdır. Bu tip keramika adətən kəsikdə qara rənglidir və üzəri cilalanmışdır. Şimal-Qərbi İranda Dalma tipli bu keramika nümunələrinə Culfa Kültəpəsi VIII (6, p.109, fig. 8, 1, 4, 3. 8, p. 328, tablo a, b), Dava Göz (7, p. 74, fig 7, 1), Hacı Firuz (26, p. 145, fig. 92), Dalmatəpə (14, p.121, fig. 4, a, e, d, f), Seh Gabi (15, p. 255, fig. 55, 1.1, 1.5), Lavintəpə (16, 2012, p. 114, fig. 7, 437, 456), Təpə Siahbid (15, 840 p. p. 407, fig. 100, 16), Pisdəli (23, plate III), Yanıqtəpə (11, plate XLI-II, 9, 10. 10, plate XV, 2, 3), Göytəpə (12, fig. 6, 310), Ahranjantəpə (9, p.162, fig. 4, fig. 5, f) və digər abidələrdən məlumdur. Xüsusilə Lavintəpədən aşkr edilmiş keramika Naxçıvantəpə keramikası ilə eynilik təşkil edir (Şəkil 4, 5-10). Dalmatəpə mədəniyyətinə aid digər mühüm keramika qrupu basma naxışlı keramikadır. Bunlar adətən saman qatılmış gildən hazırlanmış keramika nümunələridir. Keramikanın üzəri barmaq basqısı, xüsusi alətin köməyi ilə və darqvari alətlə naxışlanmış nümunələri vardır. Bu tip keramika qrupunun səthi qırmızı boyaqla boyanmış bəzilərinin səthində qara ləkələr vardır. Dalma tipli basma naxışlı keramika nümunələrinin iç tərəfləri adətən işlənməmiş buraxılmışdır. Bəzilərinin iç tərəfi qırmızı astarla örtülmüşdür. Bu nümunələr Sonqar Vadisi (17, p. 11, fig. 2, 3), Dalmatəpə (14, p. 124, Pl. I, c; p. 125, d), Lavintəpə (16, p. 117, fig.10, 1069, 1285), Seh Gabi (15, p. 244, fig. 50) Təpə Qışlaq (22, p. 58, fig. 17a, G; p. 61, fig. 24b) və digər abidələrdə aşkar edilmişdir. Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı haqqında arxeoloji ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır. Henriksonun fikrinə görə, Dalma tipli keramika əsas mərkəz Zagros dağ silsiləsinin şərqindəki yüksəkliklər olmaqla, Urmiya Gölü hövzəsindən şimal-şərqdə yerləşən Şərqi Kürdüstana və oradan Şimal-Şərqi Luristana yayılmışdır (13, p. 39). C.Young Dalma mədəniyyətinin yayılma arealını Urmiya gölünün cənubunda Kirmanşah və Həmədan bölgəsi olaraq qeyd etmiş və bu yayılımın Xürrəməbad vadisi ilə məhdudlaşdığı fikrini söyləmişdir (27, p. 231). Kreaton apardı-

ğı tədqiqatlar nəticəsində Dalma mədəniyyətinin Urmiya hövzəsinin şimal-qərbində yayıldığından bəhs etmişdir (19, p. 116-121). Son illərdə Urmiya gölünün şimalında arxeoloji tədqiqatlar aparən Abedi, Urmiya hövzəsinin şimalındakı abidələrin yetərincə tədqiq edilmədiyini qeyd etmiş və bu mədəniyyətin şimala yayılmasından bəhs etmişdir (7, p. 70). Dalma tipli keramikanın mənşəyi haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Abedi, Dalma tipli keramikanın Urmiya gölünün şimal ərazisində yayılması haqqında Şimal-Qərbi İrana idxal olaraq (burada nəzərdə tutduğu qərb və cənub bölgəsindən kənar bir yerdir) gətirilməsi və Dalma mədəniyyətinin Hacı Firuzun davamı ola biləcəyi kimi iki fikir irəli sürmüşdür (8, p. 332). Hacı Firuzda Dalma və Hacı Firuz dövrləri arasında, memarlıqda gözə çarpan dəyişiklik olmadığını qeyd edən Mellart keramika istehsalındakı dəyişikliyə diqqət çəkmişdir. O, hər iki mədəniyyətin keramikasının təhlilini aparmış, Dalma tipli keramikanın yalnız Urmiya hövzəsindən məlum olduğu üçün mənşəyinin bilinməməsi ilə yanaşı Dalma keramikasının Hacı Firuz keramikasının inkişafı nəticəsində ortaya çıxmış ola biləcəyi fikrini söyləmişdir (20, p. 46). Dalma keramikası üzərində arxeoloji və texniki araşdırma aparən tədqiqatçılar bu keramikanın yerli olduğu fikrini söyləmişdir. Tədqiqatçılar həmçinin bölgələrarası gil ticarətinə aid tutarlı faktlar aşkarlamamışdır (13, p. 43). Dalma keramikası üzərində pektografik analiz aparən tədqiqatçılar Dalma keramikasının özündən əvvəlki Hacı Firuz və sonrakı Pisdəli keramika nümunələri ilə mikro quruluşda açıq bir fərq göstərdiyini qeyd edirlər. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, keramikanın istehsal üsulu digərlərindən tamamilə fərqlənir. Bununla yanaşı tədqiqatçılar bu fərqlərin təkcə keramika ənənələri arasında deyil, hər bir keramika ənənəsinin içində də əhəmiyyətli dərəcədə olduğunu vurğulamış, bunu evlərində fərdi şəkildə keramika istehsalı ilə məşğul olan dulusçular ilə əlaqələndirmişlər. Bununla belə, Y.Tonoikenin fikrinə görə, Dalma keramikası, Hacı Firuz və Pisdəli ilə qrup əmələ gətirsədə onlar arasında fərqlər mövcuddur (25, p. 73). Beləliklə, Mərkəzi və Şimal-Qərbi İranda basmanaxışlı keramikanın mənşəyi ilə bağlı tutarlı faktlar aşkar edilməmişdir.

Şəkil 4. Dalmatəpə (1, 2, 3, 4, 11, 12) və Lavintəpədən (5, 6, 7, 8, 9, 10) aşkar edilmiş boyalı və basma naxışlı keramika.

Arxeoloji ədəbiyyatda Dalma tipli keramikanın dövrləşdirilməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XX əsrin 70-80-ci illərində Dalma mədəniyyəti ilə bağlı araşdırma aparan arxeoloqlar bu mədəniyyəti e.ə V minilliyin ikinci yarısına tarixləndirmişdir (14, p.120). Şimal-Qərbi İranda Dalma tipli abidələrdən və yaşayış yerlərinin Dalma təbəqəsindən götürülən analizlərin nəticələri fərqlidir. Culfa Kültəpəsində VIII təbəqədən aşkarlanmış və kömür analizi e.ə 4600-4380-cü illəri göstərmişdir (6, p. 54). Bu yaşayış yerinin Dalma tipli boyalı keramika tapılan VII təbəqəsinin karbon analizləri e.ə 4270-4050 (6, p.55). Seh Gabi yaşayış yerində bu tip keramika e.ə. 3700-3200-cü illərə aid edilmişdir (15, p. 482). Bundan əlavə bu tip ke-

ramika Hacı Firuzda e.ə. 4900 (15, p. 481), Dalmatəpədə isə e.ə.4930-cu ilə tarixləndirilmişdir (15, p. 530). Buna baxmayaraq bəzi tədqiqatçılar Dalma mədəniyyətinin e.ə V minilliyin ikinci yarısına aid olduğu fikrini qeyd etmişlərdir (28, p. 40). Abedi Şimal-Qərbi İran ərazisində apardığı araşdırmalar nəticəsində Dalma mədəniyyətini e.ə V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir (8, p. 323). Həmədan yaxınlığında tədqiq edilən Təpə Qışlaq (22, p. 52) yaşayış yerinin stratigrafiyası da Dalma Tipli basma naxışlı keramikanın e. ə. V minilliyin əvvəlində meydana çıxdığını göstərir.

Nəticə

Naxçıvantəpənin üst qatlarından aşkar edilmiş boyalı və basmanaxışlı keramika e.ə V minilliyin ortalarına tarixlənir (bu bəzən erkən-orta xalkolitik adlanır). Bu nümunələr Zaqros dağ silsiləsinin qərbində yayılan Ubeyd 3 və Ubeyd 4-lə həmdövrüdür. Dalma tipli boyalıların basma naxışlı keramikadan əvvəl olduğu fikri deyilsə də, Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş Dalma tipli basma naxışlı keramika, Mil Düzü və Qarabağın Neolit dövrü basma naxışlı keramikası bu tip keramika qrupunun Dalma boyalılarından əvvəlki tarixə aid olduğunu göstərir. Fikrimizcə, Dalma tipli boyalı keramikanın mənşəyi Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. Buradan aşkar edilmiş sadə keramika nümunələri isə I Kültəpə yaşayış yerinin keramikası ilə yaxın bənzərlik göstərir. Bu tip keramikanın mənşəyi I Kültəpə ilə əlaqəli ola bilər. Naxçıvantəpənin Neolit təbəqəsindən aşkar edilmiş basma naxışlı keramika, Mil-Qarabağ abidələrinin bu tip keramikası ilə qarşılaşdırdıqda hər iki keramika qrupunun yaxın bənzərliklər göstərdiyini müşahidə edirik. Dalmatəpə keramikasının tərkibi və hazırlanma texnikası Naxçıvantəpə və Mil-Qarabağ abidələrinin Neolit keramikası ilə eynilik göstərir. Tədqiqatçılar Şimal-Qərbi İranda geniş yayılmış bu mədəniyyətin mənşəyini bu ərazidə Dalmadan öncəki mədəniyyətlərlə əlaqələndirməyə çalışsalar da, araşdırmalar göstərir ki, Dalma keramikası Mərkəzi və Şimal-Qərbi İranın Neolit keramikasından fərqlidir. Bu fərqlər keramikanın hazırlanma prosesindən əlavə qatqı maddələrində də özünü göstərir. Fikrimizcə, Cənubi Qafqaz regionunda dini və iqtisadi zəmində meydana çıxan bu tip keramika Azərbaycanın Qarabağ və Naxçıvan bölgəsində formalaşmış, xammal mənbələrindən istifadə və köçəri maldarlığın inkişafı ilə əsas mərkəzdən Şimal-Qərbi İran, İraq və digər regionlara yayılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 152-176.
2. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu, Bakı: Çap Art, 2016. 448 s.
3. Baxşəliyev E. Baxşəliyev V. Naxçıvantəpədə arxeoloji qazıntılar // AMEA Sosial elmlər, 2020, №2, s.51-59
4. Ахундов Т. У истоков Кавказкой цивилизации Карабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017. 918 с.
5. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987. 260 с.
6. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoscinzadeh J. and Ebrahimi GH. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa). North-Western Iran, 2010: First Preliminary- Report // *Ancient Near Eastern Studies*, vol. 51, 2014, p. 33-167.
7. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 17, № 1, 2017, p.69-87.
8. Akbar Abedi, Behrooz Omrani and Azam Karimifar. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran Dalma and Pisdeli revisited // *Documenta Praehistorica XLII*, 2015, p.321-338.
9. Ajourloo B. The Early Pottery Neolithic Tradition of the Salmās Plain in Azerbaijan, Northwestern Iranian Plateau. *Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 18* Berlin, ex oriente, 2016, p.149-168
10. Burney C. A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report // *Iraq*, Vol. 26, № 1, 1964, p. 54-61.
11. Burney C. A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report // *Iraq*, vol. 24, № 2, 1962, p. 134-152.
12. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951.
13. Henrickson E. F., Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration in Highland Western Iran // *Paléorient*. 1987, 13/2, p. 37-45.
14. Hamlin C. Dalma Tepe // *Iran*, 13. 1975, p. 111-128.
15. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis

submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto. Toronto, 1983, 840 p.

16. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // *Ancient Near Eastern Studies*, vol. 40, 2012, p. 95-117.

17. Heyderyan M., Möhsün Z., Həmid H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Xalkolitik yaşayış yerləri // *Payambastanşünas*, 1392, № 19, p. 1-14.

18. Henricson E. F.. An updated chronology of the Early and Middle chalcolithic of the Central Zagros Highlands western Iran // *Iran*, 23, 1985, p. 63-108.

19. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970.

20. Mellart. J. The Earliest Settlements in Western Asia-From the Ninth to the End of the Fifth Millennium B. C. (Vol I, Chapter VII & I-X) / Cambridge Ancient History Series Paperback – January 1, 1967, 61 p.

21. Mellart J. The Neolithic of the Near East, London: Thames and Hudson Ltd. 1975, 154 p.

22. Motarjem A. Sharifi M. Cultural Development of Chalcolithic Era in the East of

Central Zagros based on Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh // *Iranian Journal of Archaeological Studies* 4 (2014), pp. 49-65.

23. Dyson R. H., Young, T. The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tepe // *Antiquity*, 1960, 34(133), 19-28.

24. Solecki R. W. and Solecki R. S., Tepe Seavan - A Dalma Period Site in the Margavar Valley, Azerbaijan // *Bulletin of the Asia Institute* 3, 1973, p. 98-117.

25. Tonoike, Y. Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros // *Iranian Journal Of Archaeological Studies* 2: 2 (2012) pp.65-80

26. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.

27. Young T.C. Survey in Western Iran, 1961 // *Journal of Near Eastern Studies*, 25/4, 1966, p. 228-239.

28. Zeynivand M., Hariryan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // *Iranian Journal Of Archaeological Studies* 3, 2013, p. 39-47.

Резюме

Эльмар Бахшалиев

Генезис и хронология культуры Далма тепе

О генезисе культуры Далма тепе высказаны различные мнения. Некоторые исследователи генезис этой культуры связывают с поселением неолитической культуры Хаджи Фируз, расположенного в северо-западном Иране. Другие исследователи тисненую керамику культуры Далма тепе связали с аналогичной керамикой Карабаха. Однако, нововыявленное поселение Нахчывантепе позволяло высказать новые мнения о генезисе и хронологии культуры Далма тепе. Исследование этого поселения показало, что тисненная керамика в памятниках Карабаха и Нахчывана появлялась в эпохе неолита. Выяснилось и то, что подобная керамика древнее чем расписной керамики культуры Далма Тепе. На основе исследований можно заключить, что генезис культуры Дальма тепе, а особенно тисненная керамика генетически связана с памятниками Нахчывана и Мил-Карабаха.

Ключевые слова: *неолит, энеолит, Далма тепе, тисненная керамика, Мил степ, Карабах, расписная керамика, залежи обсидиана.*

Summary

Elmar Bakhshaliyev

Genesis and chronology of Dalma Tepe culture

Various opinions have been expressed about the genesis of Dalma culture. Some researchers associate the genesis of this culture with the settlement of the Neolithic culture of Haji Firuz, located in northwestern Iran. Other researchers associated impression ceramics of the Dalma Tepe culture with similar ceramics of Karabakh. However, the newly announced settlement of Nakhchivan tepe made it possible to express new opinions on the genesis and chronology of Dalma Tepe culture. A study of this settlement showed that impression ceramics in the monuments of Karabakh and Nakhchivan appeared in the Neolithic period. It turned out that such ceramics are more ancient than painted ceramics of the culture of Dalma Tepe. Based on studies, it can be concluded that the genesis of the Dalma Tepe culture, and especially impression ceramics, is genetically connected with the monuments of Nakhchivan and Mil-Karabakh.

Keywords: *Neolithic, Chalcolithic, Dalma Tepe, impression ceramics, Mil step, Karabakh, painted ceramics, obsidian deposits.*

RUHİYYƏ RZAYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan
rihiya.rzayeva@mail.ru*

NAXÇIVANIN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2010-2018-ci illərdə Sirabçay və Qahabçay hövzəsində yeni aşkar olunan arxeoloji abidələr Eneolit dövrünün tarixləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti olan arxeoloji materiallar vermişdir. Sirab ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı yeni qeydə alınmış abidələrin bəzilərinin Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Uçan Ağıl (Şəkil 1), Uzunoba (Şəkil 2) və Bülövqaya (Şəkil 3) yaşayış yerlərində Ubeyd və Dalma Təpə tipli keramika məmulatı aşkar olunmuş, müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın Arazdan cənubunda yerləşən yaşayış yerləri əsasən Zəngəzur obsidianından istifadə etmişdir. Sirabçay və Qahabçay vadisində yerləşən yaşayış yerlərinin əhalisi də başlıca başlıca olaraq Zəngəzur obsidianından istifadə etmişdir. Bu həmin abidələr arasında əlaqələrin olduğunu təsdiq edən faktlardan biridir.

2013-2018-ci illərdə I Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar onun alt təbəqələrinin Son Neolit dövrünə aid olduğunu, həmçinin I Kültəpədə Eneolit dövrünün erkən mərhələsinin yaxşı təmsil edilmədiyini göstərmişdir. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisində Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün Sirabçay və Qahabçay vadisində aşkar olunan yeni abidələrin əhəmiyyəti artmışdır. Uzunoba, Uçan Ağıl və Bülövqaya yaşayış yerlərinin tədqiqi Urmiya hövzəsi və Mesopotamiya ilə, xüsusilə Xalaf və Ubeyd mədəniyyətləri ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq etmişdir.

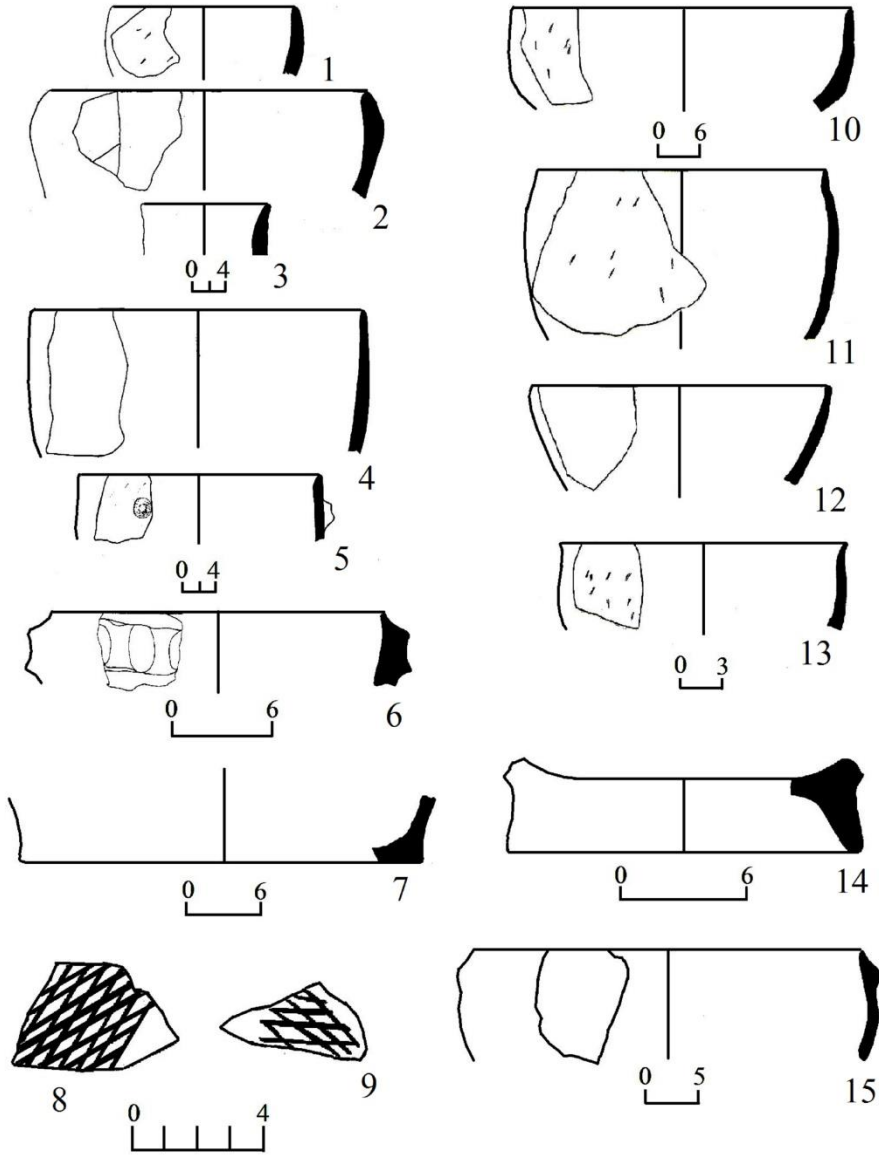
Sirabçay və Qahabçay vadisinin yeni Eneolit abidələri Mesopotamiya və Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin istiqamətini də müəyyən etməyə imkan vermişdir. Hazırda demək olar ki, Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin bir istiqaməti Culfa Kültəpəsindən keçməklə Naxçıvançay və Sirabçay vadisi olmuşdur. Digər tərəfdən tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, istər Şərur rayonunda yerləşən, istərsə də Sirabçay və Qahabçay

vadisində yerləşən arxeoloji abidələrdə aşkar olunan Eneolit mədəniyyəti Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqədə, yerli zəmində inkişaf etmişdir.

Naxçıvanın qədim mədəniyyətlərinin Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdiyini Ovçular Təpəsinin materialları da təsdiq edir. Ümumiyyətlə, son illər artan faktlar İkiçayarasının qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvan ərazisində formalaşan mədəniyyətlərə müəyyən təsir etdiyini təsdiq edir. Bu təsir müəyyən istehsal sahələrinin inkişafını stimullaşdırmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan abidələrində yayılan boyalı keramika, o cümlədən Uçan Ağıl, Uzunoba və Xələc boyalı keramikası Cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Ubeyd mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur. Sirab ətrafında qeydə alınan Zirincli, Uçan Ağıl və digər yaşayış yerlərində mis filizinin minerallarına rastlanması, Zirincli yaşayış yerində isə mis baltalar tökmək üçün qələbin aşkar olunması bunu bir daha təsdiq edir. Sirab abidələrinin yaxınlığında yerləşən Vayxır və Misdağ mis yataqlarından götürülən filizin spektral analizi onların tərkibinin Naxçıvanın müxtəlif abidələrindən, o cümlədən I Kültəpədən aşkar olunmuş metal əşyaların tərkibi ilə uyğun olduğunu göstərmişdir (7, s. 77-81). Arxeoloji materialların təhlilinə əsaslanaraq demək olar ki, Eneolit mədəniyyətinin Naxçıvanda yayılmasında və İkiçayarası ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsində xammal ehtiyatlarına tələbatın artması da müəyyən rol oynamışdır. Belə hesab etmək olar ki, xammal ehtiyatları arasında mis filizi və obsidian əsas rol oynamışdır. Ehtimal ki, Sirabçay və Qahabçay hövzəsinin qədim sakinləri obsidianın cə-

nub rayonlara ötürülməsində mühüm rol oynamışdır (8, c. 17-24). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisi çaxmaqdaşı yataqları ilə də zəngin olmuşdur. Naxçıvanın mis və mərgümüş yataqları ilə zəngin olması da bu baxımdan əhə-

miyyətli. Bilavasitə Sirabçay hövzəsində mis təzahürlərinin mövcud olması da müəyyən əhəmiyyət daşımaqdadır. Eneolit dövründən geniş istifadə edilən arsenin ən böyük yatağı isə Naxçıvanda Darıdağda yerləşir (7, c. 20).

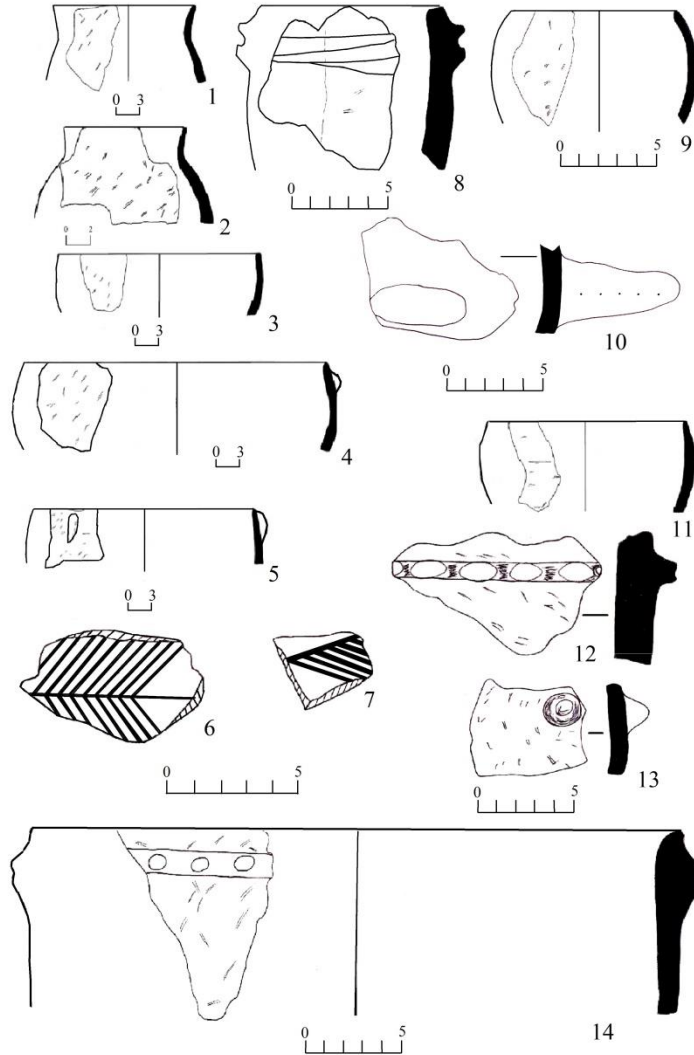
Şəkil 1. Uçan Ağıl yaşayış yerinin keramika məmulatı (V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

Son illər Neolit və Eneolit abidələrinin tədqiqinə xarici ölkə tədqiqatçıları da qoşulmuşdur. Onların bəzisi Azərbaycanın Eneolit mədəniyyəti ilə bağlı deyilən fikirləri qəbul etmiş, bəziləri isə buna qarşı çıxmışlar. Məsələn, B.Helvinqin fikrinə görə, Şimali Ubeyd mədəniyyətinin yayılma arealı Urmiya gölünün şimala keçməmişdir (15, p. 67). Bəzi tədqiqatçı-

lar Eneolit dövrünün erkən mərhələsi ilə son mərhələsi arasında əlaqə yaratmaqda çətinlik çəkmişlər. Lakin məlum olduğu kimi, tədqiqatçılar Cənubi Qafqazda Xalaf-Ubeyd tipli boyalı keramikanın yayılmasını Şimali Mesopotamiya ilə bağlamışlar (9, c. 41). Bəzi tədqiqatçılar bunun etnik miqrasiya ilə bağlı olduğunu irəli sürmüşdür (10, c. 407). Bəzi tədqiqatçıların fikrinə

görə isə Xalaf keramikası onun əsas mərkəzindən şimala və şimal-şərqə doğru yayılmışdır (17, p. 111-132). Yuxarıda irəli sürülən fikirlərə bizim münasibətimiz bir mənalı deyil. Araşdırmalar göstərir ki, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan Uruk mədəniyyətinin elementləri hələlik Naxçıvanın Eneolit abidələrində aşkar

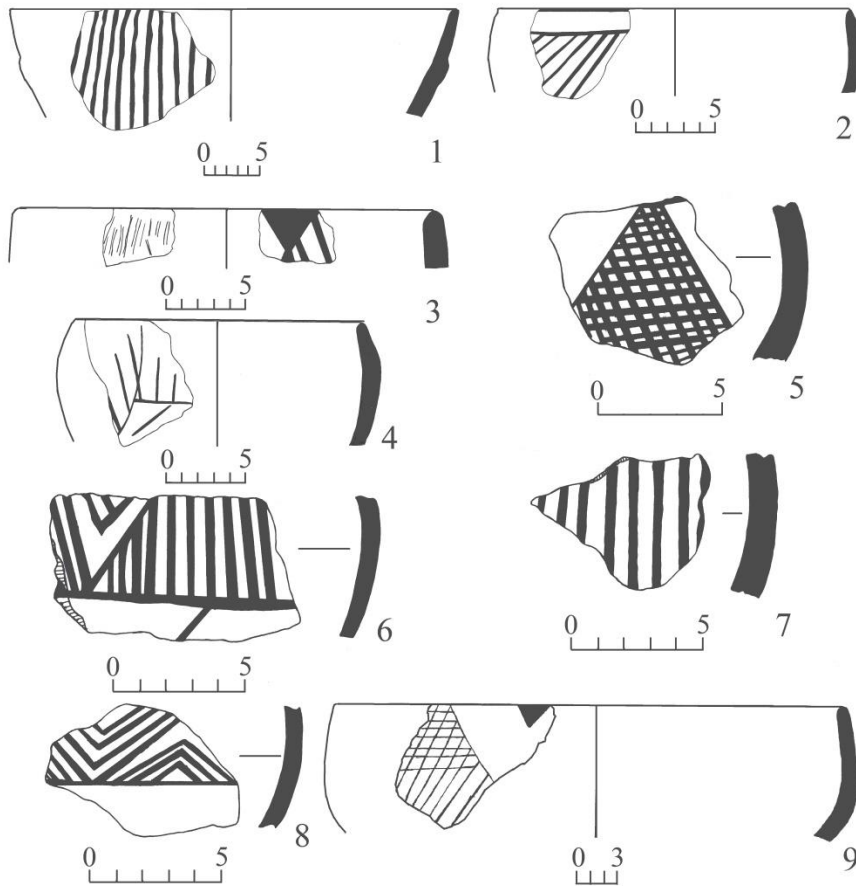
olunmamışdır. Ubeyd mədəniyyətinin təsiri isə Azərbaycanın və Naxçıvanın bir sıra abidələrində özünü açıq şəkildə göstərmişdir. Digər tərəfdən Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin bütövlükdə cənub mədəniyyət mərkəzlərindən, o cümlədən Mesopotamiyadan gətirildiyini söyləmək olmaz.

Şəkil 2. Uzunoba yaşayış yerinin keramikası ((V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

Son illər Naxçıvanda aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı yeni abidələr və xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın Eneolit abidələrindən aşkar olunan keramikanı iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı, ya da qırmızı rəngdə bişirilmiş keramika aiddir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu tip keramika Araz çayının orta axarlarından başlayaraq Kür-Araz

ovalığı və Urmiya rayonu da daxil olmaqla Xəzər dənizinə qədər böyük bir ərazidə yayılmışdır (12, c. 117). Naxçıvanda bu tip keramikanın geniş yayıldığı abidələrin bir qrupu da Sirabçay hövzəsindədir. Saman qarışığı olan keramika məmulatı həmçinin I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən də məlumdur (3, c. 57-58). Formasına, bəzən və rənginə görə onlar Eneolit dövrünün keramika məmulatı ilə eynidi.

Şəkil 3. Bülövqaya yaşayış yerinin keramika məmulatı (V.B. Baxşəliyev, E.B. Baxşəliyev Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4).

İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, Ovçulartəpəsinin keramikası Eneolit mədəniyyətinin yeni mərhələsini əks etdirir (12, c. 125). Bu abidənin erkən mərhələyə aid keramika kompleksində ağzının kənarı xaricə qatlanmış qabarıq gövdəli küpələr vardır. Onların gövdəsi birdən-birə oturacağına doğru daralır (3, şəkil 21, 1-3, 5). Onlar saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, xaricdən yaxşı hamarlanmış və qırmızı rəngdə bəşirilmişdir. Bəzi qabların xarici səthi cilalanmışdır. Bu tip küpələr Ovçulartəpəsi (2, plate XL, 2), Xələc (5, şəkil 2, 2-3; şəkil 9,1), Sədərək (6, fig.1, 1-4) və Sirab abidələrindən (1, şəkil 2, 1-4) məlumdur. Sirabçay hövzəsinin keramikası texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Ovçulartəpəsinin Eneolit keramikasından müəyyən qədər fərqlənir. Araşdırmalara əsasən artıq demək olar ki, Sirabçay və Qahabçay vadisinin arxeoloji abidələrinin müəyyən hissəsi, xüsusilə Uçan Ağıl və Uzunoba keramikası Ovçulartəpəsindən əvvəlki mərhələyə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sirab ətrafında yeni aşkar olunan abidələrin keramika məmulatı texnoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə I Kültəpə ilə bənzərdir. Lakin keramika məmulatı müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Araşdırmalar göstərir ki, bu abidələrin əksəriyyəti mövsümi xarakterli olmuş, keramika məmulatında daraqvari ornamentdən olduqca az istifadə olunmuş, ya da heç istifadə olunmamışdır. Sirabçay vadisindən aşkar olunan daraqvari ornamentin bəzi nümunələri isə Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatı ilə bənzərdir. Bu yeni aşkar olunmuş abidələrin bir qrupunu Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsi ilə tarixləndirməyə imkan verir (5, p. 81). Lakin Sirabçay vadində yerləşən abidələrin əksəriyyəti Eneolit dövrünün sonu üçün xarakterikdir. Keramika məmulatının tarixləndirilməsində üstünlük karbon analizlərin nəticələrinə verilmişdir. Uçan Ağıldan götürülən kömür nümunələrinin analizi isə e. ə. V minilliyin birinci yarısını göstərmişdir.

Araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, saman qarışıq keramika istehsalında hələ Neolit dövründə başlanan ənənələr Son Eneolit dövründə davam etmişdir. Gil məmulatı istehsalındakı ardıcılıq həmçinin daşdan və sümükdən hazırlanmış əmək alətlərində də özünü göstərir. Şübhəsiz ki, Son Eneolit dövründə keramika məmulatının çeşidi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artmışdır, lakin qabların hazırlanma texnologiyası və rəngində ənənəvilik aydın şəkildə izlənilir.

Bununla bərabər, Ovçulartəpəsinin dördkünc formalı arxitekturası I Kültəpənin və Cənubi Qafqazın Eneolit arxitekturasından tamamilə fərqlənir. Dördkünc formalı arxitektura qalıqları Sirabçay vadisində Yeni Yol və Şorsu kimi yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dördkünc formalı arxitektura Azərbaycanın digər abidələri üçün də xarakterikdir. Naxçıvan abidələrinin arxitekturası plan quruluşuna görə Leylatəpə və Böyük Kəsik abidəsi ilə daha çox uyğundur (4, s. 160, şəkil 1). Ovçulartəpəsində son illər aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, bu yaşayış yerinin sakinləri dairəvi planlı arxitektura ilə də tanış imişlər. Bu, həm müəyyən evlərin tikintisində, həm də dairəvi formalı təssərrüfat quyularının tikintisində özünü aydın şəkildə göstərmişdir.

Eneolit dövrünə aid keramika məmulatının müəyyən hissəsi boyalıdır. Boyalı keramika Urmiya hövzəsində yerləşən Göytəpə yaşayış yerinin "M" təbəqəsində də aşkar olunmuşdur. T.B.Braunun fikrinə görə açıq sarı və qırmızı rəngli keramika məmulatının əksəriyyəti təşkil edir. Onlar bəzən saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, bəzən isə anqoblanmışdır (14, p. 20). Anqoblanmış keramika məmulatı bəzən cilalanmış, bəzən isə hislə örtülmüşdür. Keramika məmulatı açıq-qəhvəyi, tünd-qəhvəyi, yaxud qara rəngli boya ilə naxışlanmışdır. Onlar Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd keramikası ilə bənzərdir. T.B.Braun qeyd edir ki, "M" dövrünün keramikası Ubeyd keramikasını tamamilə təkrar etmir. Lakin onlar Ubeyd keramikası ilə bənzərdir. Onun fikrinə görə Arpaçiyada aşkar edilmiş Xalaf tipli qabların biri Göytəpənin "M" dövründən aşkar olunan keramika məmulatı ilə bənzərdir. Culfa Kültəpəsində də xeyli boyalı keramika parçası aşkar olunmuşdur.

Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı Muğan düzündə Əliköməktəpəsi, Urmiya hövzəsində Göytəpə, Yanıqtəpə, Culfa yaxınlığındakı Kültəpə (20, p. 23) və digər abidələrdən aşkar edilmişdir.

Muğan düzənliyindən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq açıq sarı anqobludur, lakin şabalıdı və gilənarı rəng tonlarına da rast gəlinir (12, c. 125). Muğan və Mil düzündən aşkar olunmuş boyalı keramikanın bəzi nümunələri dalğalı xətlər, təpəsi aşağı çevrilmiş, bir-birinin içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır. Naxışlar başlıca olaraq qabların ağzının kənarına çəkilmiş boyalı kəmərdən aşağıya doğru uzanır. Bu tip bəzəmə motivi Xalaf və Ubeyd mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Əliköməktəpəsi üçün bir-birinin içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlama üsulu xarakterikdir. Lakin bununla bərabər, torşəkili və qövşşəkili ornamentə də rast gəlinir. Bu motivdə naxışlanmış boyalı keramikaya İraqın şimal-qərbində və İranda rast gəlinir (12, c. 126). İ.H.Nərimanov Əliköməktəpəsinin boyalı keramikasını Xalaf qabları ilə, xüsusilə Təpə-Quranın e.ə.VI minilliyə aid boyalı keramikası ilə müqayisə etmişdir (12, c. 126). Mil düzünün və Təpə-Quranın boyalı keramika məmulatının bənzərliyi R.M.Munçayevin də diqqətini çəkmişdir (11, c. 127).

Beləliklə, müqayisəli araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Sirabçay vadisinin qırmızı anqob üzərindən naxışlanmış, Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə aid keramikası Son Neolit ənənələrini davam etdirmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Eneolit dövrünün boyalı keramikası Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Hacı-Firuz yaşayış yeri üçün də xarakterik olmuşdur. Culfa Kültəpəsindən aşkar olunan keramika məmulatı Ubeyd mədəniyyətinin boyalı keramikası ilə bənzərdir. C.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit dövrlərində özünəməxsus mədəni ənənələrin olmasına baxmayaraq Son Eneolit dövründə Urmiya hövzəsinin abidələrinə Ubeyd ənənələrinin daxil olması ilə xarakterizə olunur (19, p. 71). Bu tip keramika həmçinin Barujtəpədən aşkar olunmuşdur.

Xalaf-Ubeyd stilində naxışlanmış kasa tipli qablardan biri Şərur rayonun İbadulla kəndi ya-

xınlığında yerləşən Şortəpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Bu kasa qəhvəyi rənglə bir-biri içərisinə çəkilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır. Naxışlar qabın ağzının kənarına çəkilmiş enli zolaqdan ayrılır. Bu tip naxışlama Xalaf-Ubeyd keramikası üçün xarakterikdir.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Naxçıvanın Eneolit abidələrində meydana gələn boyalı keramikanın böyük bir hissəsi yerli istehsalın məhsulu olmuşdur. Şərur rayonunda yerləşən Xələc yaşayış yerindən də xeyli boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Xələc boyalıların bir qrupu Neolit dövrünün son mərhələsi, digərləri isə Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Onları üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan keramika məmulatı birbaşa qabların qırmızı rəngli saxsısı üzərinə qırmızı və qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Onların hamısı saman qarışıqı olan gildən hazırlanmış və cilasızdır. Bəzilərinin tərkibində həmçinin iri qum qarışıqı izlənilir. Sirabçay vadisində bu üsulla naxışlanmış qablar Yeni Yol abidəsindən məlumdur.

İkinci qrupa daxil olan keramika məmulatı saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır. Naxışlar qabların cilalanmış səthinə çəkilmişdir. Bəzi qablar qəhvəyi rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Bəzi keramika məmulatı qarışıqı olmayan gildən hazırlanmış, qırmızı rənglə boyanaraq yaxşı cilalanmışdır. Bəziləri cilasızdır.

Üçüncü qrupa daxil olan qablar naxışlanması ilə fərqlənir. Onların naxışlanmasında hissə, yaxud sürmə istifadə edilmişdir. Bu qablar saman qarışıqı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Bu tip keramika əsasən Son Eneolit dövrünə aiddir. Son Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı həmçinin Ovçular-təpəsindən aşkar olunmuşdur. Onların bəzisi birbaşa qabların saxsısı üzərinə çəkilmiş xətlərlə, digərləri isə qabların cilalanmış səthinə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Xələc və Ovçular-təpəsindən aşkar olunan bu qabların bəzisi buta ilə naxışlanmışdır.

Naxçıvandan aşkar edilmiş boyalı keramikanın araşdırılması onların ən azından iki variantının yerli istehsal məhsulu olduğunu göstərir. Qırmızı anqoblu boyalı keramika məmulatı isə böyük ehtimalla idxal olunmuş mallara bənzədilərək yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır. Amma Ovçular-təpəsində aparılan araşdırmalar

zamanı bir ədəd idxal malına da rast gəlinmişdir. Şübhəsiz ki, bu faktlar Ubeyd tayfaları ilə Naxçıvanda yaşayan tayfalar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdiyini təsdiq edir. Qırmızı anqoblu boyalı keramika həmçinin Sirabçay hövzəsində yerləşən Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərindən də aşkar olunmuş qablar başlıca olaraq qırmızı rənglə anqoblanmış, qara rənglə naxışlanmışdır. Uçan Ağıl və Uzunoba yaşayış yerlərindən götürülən kömür qalıqlarının analizi bu tip keramikanın e. ə. V minilliyin birinci yarısında meydana gəldiyini göstərir. Ovçular Təpəsindən götürülən bəzi kömür nümunələrinin də analizi e. ə. V minilliyin ortalarını göstərmişdir.

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Naxçıvanda həm Xalaf-Ubeyd tipli keramika məmulatının təsiri özünü göstərməkdədir. Şərqi Anadoluda Çolpantəpədən aşkar olunan Ubeyd tipli boyalı keramika (18, p. 80, plate I, 1) göstərir ki, Ubeyd mədəniyyətinin təsiri Urmiya hövzəsindən xeyli uzaqlara yayılmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sirabçay vadisinin Eneolit abidələri qırmızı və sarı rəngli saman qarışıqı olan keramika ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa, burada qırmızı rəngli keramika ilə bərabər həmçinin sarı, qəhvəyi və qara rəngli keramikaya da rast gəlinir. Naxçıvanın qırmızı anqoblu keramikasını texnoloji xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa daxil olan keramika saman qarışıqı olan gildən hazırlanmışdır, lakin naxışsızdırlar. İkinci qrupa daxil olan keramika bundan fərqli olaraq qara, bəzən isə qəhvəyi rənglə naxışlanmışdır. Qırmızı anqoblu keramikanın bəzi nümunələri yaxşı cilalanmış, lakin naxışlanmamışdır.

Sirabçay vadisinin Eneolit keramikası arasında ağzının kənarında deşik açılmış kasa tipli qablar üstünlük təşkil edir. Ağzının kənarında deşik açılmış bu tip kasalar Anadolunun Neolit abidələrindən və I Kültəpənin alt qatlarından aşkar olunmuşdur. Sirabçay vadisində aparılan araşdırmalar zamanı Neolit və Eneolit qablarında deşik açma texnikasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Məlum olmuşdur ki, Neolit dövründə gil qablar bişirildikdən sonra onların gövdəsində burğu üsulu ilə deşik açılmışdır. Bu deşiklər bəzən dekorativ xarakter daşısa da bəzən də qabların təmir

edilməsinə xidmət etmişdir. I Kültəpədə O.H.Həbibullayev tərəfindən aşkar olunan çölmək tipli qablardan biri bu baxımdan diqqətçəkicidir. Bu qabın bütün gövdəsi dairəvi dəşiklərlə əhatələnmişdir. Şübhəsiz ki, bu tip dəşiklər dekorativ xarakter daşmamışdır.

Sirabçay vadisinin abidələrindən, xüsusilə Sərin Bulaq, Yeni Yol, Şorsu, Zirinclidən tapılan konusvari gövdəli kasaların ağzının kənarı bir, bəzən isə iki sıra dairəvi dəşiklərlə əhatə edilmişdir. Bu tip dəşiklər həm dekorativ, həm də praktiki xarakter daşmışdır. Eneolit dövründə qabların ağız kənarında açılan dəşiklər Neolit dövründən fərqli olaraq qablar bişirilmədən əvvəl icra edilmişdir. Dəşiklər bəzən tam açılmamış yarımçeyq qalmışdır. Ümumiyyətlə, Eneolit dövrü qablarında açılan dəşiklər səliqəsizliyi ilə fərqlənir və demək olar ki, tam açılmamış dəşiklər keramika ustalarının tələskənliyi ilə bağlı olmuşdur.

Uçan Ağıldan tapılan tək-tək nümunələrə əsasən demək olar ki, qabların bişirilməsindən əvvəl bu tip dəşiklərin Eneolit dövrünün erkən mərhələsindən başlanmışdır. Culfa Kültəpəsində bu tip dəşikli keramika nümunələri VII təbəqədən aşkar olunmuşdur (13, p. 114, fig. 13, 5, 6). V. Baxşəliyevin fikrinə görə, keramika məmulatında bu üsulla dəşik açılması e. ə. V minillikdən əvvələ aid olmamışdır (8, c. 17-24). Ehtimal ki, bu tip qablar köçəri maldar tayfalar tərəfindən süd məhsullarının istehsalında istifadə olunmuşdur.

Bizim fikrimizə görə, Cənubi Qafqaz abidələrində bu tip keramikanın "Sioni keramikası" adlandırılması və buna uyğun olaraq Son Eneolit abidələrinin «Late Sioni Ware site» (16, p. 321-325) kimi xarakterizə olunması düzgün olmamış və arxeoloji materialların dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Tipik "Sioni keramikası" Cənubi Qafqazın yaşayış yerlərində olduqca az rastlanır. Qara rəngli və qum qarışığı olan Sioni keramikasından fərqli olaraq Cənubi Qafqazın, o cümlədən Sirabçay vadisinin keramika məmulatı saman qarışıq olması, qırmızı və sarı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın keramika məmulatı Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun keramikası ilə bənzərdir. Naxçıvan keramikasının yaxın bənzərləri də Urmiya höv-

zəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Lakin qırmızı anqoblu keramika daha çox Azərbaycan abidələri ilə bənzərdir. Ovçular təpəsindən aşkar olunan keramikanın da yaxın bənzərləri Norşuntəpədən məlumdur. Lakin məlum olduğu kimi, Norşuntəpə keramikası qəhvəyi rəngli, Naxçıvan abidələrinin keramikası isə qırmızı rənglidir. Bu tip keramika Yanıqtəpə, Göytəpə və Azərbaycanın digər abidələrində yayılmışdır. Qırmızı rəngli keramika Azərbaycanın cənub rayonlarının və Naxçıvanın ümumi fərqləndirici xüsusiyyətidir. Qırmızı anqoblu keramika həmçinin Urmiya hövzəsinin şərq rayonlarında geniş yayılmışdır. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə qırmızı rəngli keramika yerli istehsalın məsulu olmuşdur (12, s. 163-164).

Tədqiqatlar göstərir ki, Neolit dövründən başlayaraq Naxçıvanda saman qarışığı olan keramika istehsal edilmişdir. Bu I Kültəpədə aparılan araşdırmalarla təsdiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda başlıca olaraq qırmızı və sarı rəngli keramika yayılmışdır. Lakin boz, qəhvəyi və qara rəngli keramikaya da rast gəlinmişdir. Naxçıvanda saman qarışığı olan qırmızı rəngli keramika Son Eneolit dövründə istehsal edilmişdir. Lakin Son Eneolit dövründə keramika məmulatının çeşidi xeyli artmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan abidələrində, o cümlədən Naxçıvanda daraqvari alətlə naxışlanmış keramika məmulatı Son Eneolit dövründə geniş yayılır. Lakin Sirab abidələrinin keramika məmulatında daraqvari ornament olduqca azdır. Sirabçay vadisi abidələrinin keramika məmulatının araşdırılması daraqvari ornamentin Eneolit dövrünün erkən mərhələsində meydana gəldiyini göstərir. Eneolit dövrünün əvvəllərinə aid bu tip ornament daha səliqəli və incə naxışlı olması ilə fərqlənir. Son Eneolit dövründə daraqvari ornamentin səliqəsizləşdiyini Ovçular Təpəsinin timsalında görmək mümkündür.

Sirab yaxınlığında mövsümi yaşayış yerlərinin aşkar olunması Eneolit dövrünün orta və son mərhələsində yarımköçəri maldarlığın inkişaf etdiyini göstərir. Bu abidələrdən aşkar olunmuş keramika məmulatı texnoloji və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə I Kültəpə keramikasından fərqlənir. Bu keramika məmulatının istehsalında ardıcılığı müəyyən etməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, I Kültəpənin boyalı

keramikası cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Xalaf mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın Eneolit abidələrində boyalı qabların meydana gəlməsi tədqiqatçılar tərəfindən Mesopotamiya mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu hadisəni müəyyən qrup əhalinin Mesopotamiyadan şimala, o cümlədən Azərbaycana doğru miqrasiyası ilə bağlamışdır. Ola bilsin ki, boyalı keramika cənubdan müəyyən əhali qrupunun miqrasiyası ilə gətirilmişdir. Lakin bu o demək deyildir ki, Azərbaycanın qədim əkinçilik mədəniyyətləri digər rayonlardan gətirilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, yerli ənənələr burada Neolit dövründən mövcud olmuşdur. I Kültəpənin Neolit təbəqəsindən boyalı keramikanın aşkar olunması bunu təsdiq edir. Digər tərəfdən, bu ərazi Paleolit dövründən başlayaraq məskunlaşdırılmışdır. Naxçıvanda, Şərqi Anadolu abidələrində olduğu kimi boyalı qabların istehsalı geniş yayılmamış və fakturasına görə fərqlənmişdir. Demək olar ki, Şimali Mesopotamiya ilə əlaqələr və bu mədəniyyətlərin şimala təsiri iqtisadi-mədəni əlaqələrin nəticəsində mümkün olmuşdur. Lakin Ovçulartəpəsindən aşkar olunan fauna qalıqlarının tədqiqi miqrasiya proseslərinin də mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Fikrimizcə, bu miqrasiyalar iqtisadi-mədəni əlaqələrlə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 154 s.
3. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, 134 s.
4. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V., Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
6. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Səderək, Bakı: Elm, 2011, 184 s.
7. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: ЭЛМ, 2005 120 с.
8. Бахшалиев В. Б. Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 17-24.
9. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н., Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970, 190 с.
10. Мартиросян А.А. Армения в эпохи бронзы и раннего железа. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1964, 313 с.
11. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука, 1975, 414 с.
12. Нариманов И.Г., Культура древнейшего земледельческого - скотоведческого населения Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.
13. Akbar Abadi, Hamid Khatib Shahidi, Christine Chataigner, Kamalaldin Niknami, Nasir Eskandari, Mehdi Kazempour, Alireza Pirmohammadi, Javid Hoseinzadeh, Ghader Ebrahimi. Excavations at Kultepe (Hadishahr) North -Western Iran, 2010. First Preliminary Report // ANES, 2014, 51, p. 33-165
14. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London, John Murray, 1951, 280 p.
15. Helwing B. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p. 63-70.
16. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus / Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998, Varia Anatolica XI, Paris: 2000, 321-325.
17. Le Blanc S.A. and Watson P.J. Comparative statistical analysis of painted pottery from seven Halafian sites. Paleorient. Chicago, 1973, vol. 1, p. 111-132.
18. Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caucase (VIème-IIIème millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDUCTIONS, 2007, p. 77-94.
19. Stephan K., Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in Iranisch-Azarbaidjan // AMI, 1990, band 23, p 59-71
20. Stephan K., Archaologische Fundplatze in Iranisch-Ost-Azerbaidjan // AMI, 1984, band 17, p 13-134.

Summary

Ruhiyye Rzaeva

Features of Chalcolithic Age ceramics of Nakhchivan

Studies of new archaeological sites of the Sirabçay and Kakhabçay valleys have revealed archaeological materials that are important for dating the Chalcolithic Age. A certain group of archaeological sites identified by studies from 2010-2016 belong to the early Chalcolithic period. Studies of such settlements as Uçan Ağıl Uzunoba revealed ceramic products that belong to the cultures of Obeid and Dalma Tepe. The new monuments of Sirabçay and Kakhabçay are important for determining the direction of communications with the monuments of Mesopotamia and the Urmia lake basin, as well as the three-stage development of the Chalcolithic culture of Nakhchivan.

Keywords: *Chalcolithic Age, Obeid culture, Dalma Tepe, Mesopotamia, Urmia basin, Nakhchivan*

Резюме

Рухиййе Рзаева

Особенности энеолитической керамики Нахчывана

Исследованиями новых археологических памятников долины Сирабчай и Кахабчай выявлены археологические материалы, которые имеют важное значение для датировки энеолитического периода. Определенная группа археологических памятников, выявленных исследованиями 2010-2018 годов относятся к раннему периоду энеолита. Исследованиями же таких поселений как Учан Агыл Узуноба выявлены керамические изделия, которые принадлежать культурам Обеид и Далма Тепе. Нововыявленные памятники Сирабчай и Кахабчай имеют значение для определения направления коммуникаций с памятниками Месопотамии и бассейна озера Урмия, а также трехэтапного развития энеолитической культуры Нахчывана.

Ключевые слова: *Энеолитический период, культура Обеид, Далма Тепе, Месопотамия, Урмийский бассейн, Нахчыван.*

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
velibahshaliyev@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN NEOLİT ABİDƏLƏRİNİN DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Giriş. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanı aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Son Neolit və Eneolit dövrünün mədəniyyətləri ilə bağlı çox sayda yeni tapıntılar (Şəkil 1) əldə edilmişdir (1, s. 20; 16, c. 108-121). I Kültəpə (15, c. 26-41), Molla Nağı Təpəsi (21, c. 40-50), Göytəpə (17, c. 26-30; 48, p. 279-294), Kamiltəpə (9, s. 335-341), Menteş Təpə (7, s. 329-334), İsmayılbeq Təpə (3, s. 74-82.), Naxçıvantəpə (5, s. 4-30) və digər yaşayış yerlərində (44, p. 1-190) aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən tapıntılar Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini araşdırmağa imkan vermişdir. Azərbaycanın Neolit mədəniyyətləri ümumi olaraq e.ə. VII-VI minilliklərə aid edilməkdədir (15, c. 32). Azərbaycanın şimalında Gəncə və Qazax bölgələrində yayılan, qum qarışıqlı keramikanın çoxluqda olduğu Son Neolit mədəniyyəti Şomutəpə mədəniyyəti (4, s. 32-38) adı ilə, Azərbaycanın cənubunda Naxçıvanda ortaya çıxan, Kür və Araz çayları arasında, Mil-Muğan çöllərində yayılan, saman qarışıq keramikanın çoxluqda olduğu Son Neolit mədəniyyəti isə Kültəpə mədəniyyəti (4, s. 38-58) adı ilə tanıdılmışdır. E.ə. VI minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən Şomutəpə mədəniyyəti Gürcüstan və Ermənistanın da bir qismini əhatə etdiyindən tədqiqatçılar bu mədəniyyətin tanımaq üçün Şomu-Şulaveri (20, c. 97; 44, p. 2), Şulaveri-Şomutəpə (44, p. 85), Arataşen-Şulaveri-Şomutəpə (35, p. 11) kimi adlardan da istifadə etmişlər. Naxçıvanda, I Kültəpədə aparılan araşdırmalar bu yaşayış yerinin hazırda Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit yaşayış yeri olduğunu göstərmişdir. I Kültəpənin alt tikinti qatından alınan karbon nümunənin C 14 analizi e.ə. 6372-5200 illəri göstərmişdir (15, c. 32). I Kültəpədə və Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın digər yaşayış yerlərində keramikasız Neolit dövrünə aid təbə-

qə aşkar olunmadığından bu bölgənin Neolit mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Keçmiş sovet tədqiqatçıları Cənubi Qafqazın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələrinin Şimali Mesopotamiyadan gəldiyini söyləmişlər (19, c. 407). İndi tədqiqatçıların bir qismi Cənubi Qafqazın Neolit mədəniyyətinin yerli Mezolit mədəniyyət əsasında inkişaf etdiyini (48, p. 279-294), digərləri isə hazır şəkildə Şimali Mesopotamiyadan gətirildiyini söyləməkdədirlər (14, c. 98). I Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı Xalaf tipli boyalı keramikanın tapılması Mesopotamiya ilə əlaqələrin mövcud olduğunun sübutu kimi dəyərləndirilmişdir (12, c. 72-74; 22, c. 159-160.). Ancaq araşdırmalar Son Neolit dövründə Azərbaycanda yayılan Şomutəpə və Kültəpə mədəniyyətlərinin Şimali Mesopotamiya mədəniyyətlərindən fərqli olduğunu təsdiq etməkdədir¹. Digər yandan araşdırmalar Cənubi Qafqazın Yaxın Şərqlə əlaqələrinin tək tərəfli olmadığını göstərir. Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri həm Yaxın Şərqlə mədəniyyətlərdən təsirlənmiş, həm də Yaxın Şərqlə mədəniyyətlərinə müəyyən təsir etmişdir. Son illər aparılan araşdırmalar Azərbaycanın Neolit mədəniyyətlərinin inkişaf proseslərini izləməyə imkan vermişdir. E.ə. VI minilliyin ikinci yarısında Naxçıvan, Gəncə və Qarabağ bölgəsinin Neolit mədəniyyətində ortaq xüsusiyyətlər görülməkdədir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Son Neolit yaşayış yerlərindən əldə edilən keramikanın bir qismi basmanaxışlılardan ibarətdir. Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı bu tip keramikanın Naxçıvantəpənin Son Neolit

¹ Azərbaycanda Daş dövrünün bütün mərhələləri Alt Paleolitdən başlayaraq Mezolitə kimi ardıcıl şəkildə izlənməmişdir. Keramikasız Neolit dövrünün aşkar olunmaması, ehtimal ki, bu dövrün yaxşı araşdırılmaması ilə bağlı olmuşdur.

təbəqəsi üçün də xarakterik olduğunu göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Şimali Qərbi İranda yayılan Dalma Təpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. İlk dəfə Urmiya Gölünün cənub-qərbində yerləşən Dalma Təpə yaşayış yerində aşkar olunan Dalma Təpə mədə-

niyyəti indi bütün Cənubi Azərbaycanı əhatə etməkdədir. Buna baxmayaraq Şimali Mesopotamiya, İran və Şərqi Anadolu mədəniyyətlərindən fərqli olan bu mədəniyyətin mənşəyi, yayılma arealı və xronologiyası tam şəkildə dəğərləndirilməmişdir (22, c. 164).

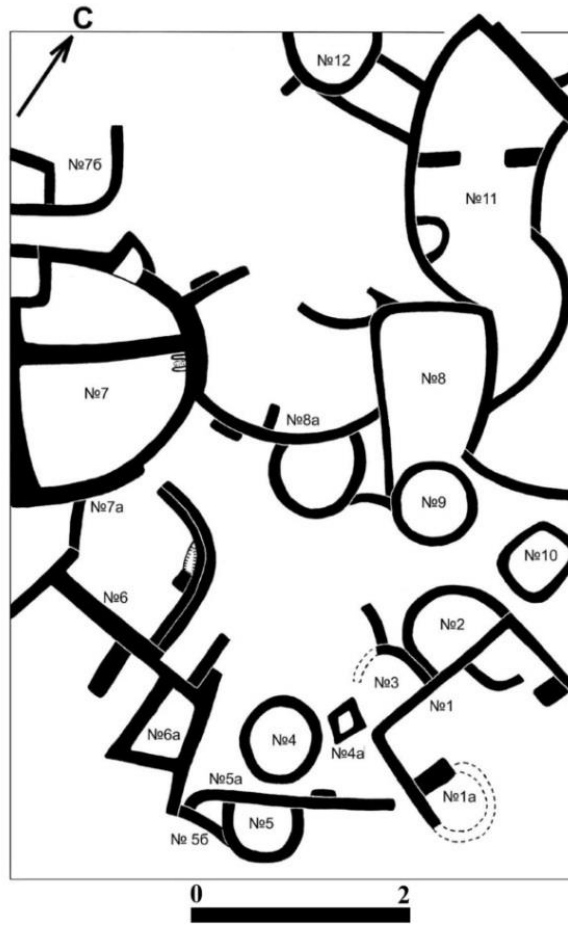

Şəkil 1. Bölgənin xəritəsi (Vəli Baxşəliyev).

Araşdırmalar Neolitə son mərhələsində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində və Naxçıvanda Neolit mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu təsdiq edir. Qazıntılar zamanı aşkar olunan yeni faktlar Urmiya hövzəsində, Urmiya hövzəsində meydana çıxan Dalma Təpə mədəniyyətinin mənşəyi və yayılma arealı ilə bağlı problemləri həll etməyə imkan verir. Fikirimizə görə, Cənubi Qafqazın zəngin xammal yataqları, digər tərəfdən isə Qarabağ və Naxçıvanın bir-birinə yaxın coğrafiyada yerləşməsi Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa imkan vermiş və bu əlaqələr Azərbaycanda və Urmiya hövzəsində Eneolit mədəniyyətlərinin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri. Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin şərq kənarında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yerindən 2017-ci ildən başlayaraq AMEA Naxçıvan

Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiqat aparılır⁴. Tədqiqat zamanı dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Bu tikinti qatlarının üçü Dalmatəpə mədəniyyətinə (16, c. 108-121; 6, s. 4-23), dördüncü isə Neolit dövrünə aiddir. Birinci tikinti qatı təpənin üzərindən 0,8 metr dərinlikdə yerləşir (Naxçıvantəpə 1). Bu tikinti qatı dördkünc formalı arxitektura ilə xarakterizə olunur. Bu təbəqədən kömür analizi yoxdur. Bu təbəqə keramika məmulatının müqayisəli analizi əsasında e. ə. 4600-4400-cü illərə aid edilmişdir. İkinci tikinti qatı (Naxçıvantəpə 2) 0,78-2, 10 metr dərinlikdə yerləşir və e. ə. 4720-4529-cu illərə aid edilir (Cədvəl 1). Bu tikinti qatı üçün də dördkünc formalı arxitektura xarakterikdir (Şəkil 5, 3). Üçüncü tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) 2,10-2,50 metr dərinlikdə yerləşir və yarımqazma tipli arxitektura ilə xarakterizə olunur. Bu tikinti qatından götürülən karbon nümunənin analizi e. ə. 4945-4722-ci illər göstərmişdir (6, c. 22-25)

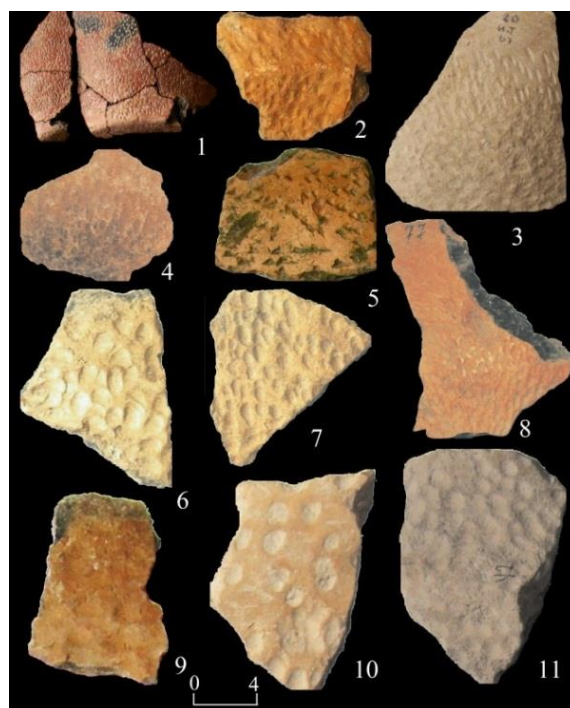

Şəkil 2. İlanlı Təpədə aşkar olunan tikintilərin planı (Т.Ахундов 2017).

Bu tikinti qatlarından aşkar olunan arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Yaşayış yerinin stratifikasiyasına uyğun olaraq keramika məmulatı iki dövrə bölünmüşdür. Birinci təbəqənin (Naxçıvantəpə 1) keramikası Orta Eneolit dövrünə, ikinci (Naxçıvantəpə 2) və üçüncü (Naxçıvantəpə 3) təbəqənin keramikası isə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir (6, s. 22-23). Hər üç təbəqə üçün Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xas olan basmanaxışlı və boyalı keramika xarakterikdir (Şəkil 4).

Naxçıvantəpə yaşayış yerinin Neolit dövrü təbəqəsi. Yaşayış yerində Son Neolit təbəqəsi 2019-cu ildə aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunmuşdur. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpə yaşayış yerində əldə edilən Neolit dövrü tapıntıları Qarabağ bölgəsinin memarlıq qalıqları və basmanaxışlıları ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmağa imkan vermişdir.

Arxitektura. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin A sahəsində Neolit dövrünə aid iki tikintinin qalıqları, B sahəsində isə bir tikintinin qalıqları araşdırılmışdır (Şəkil 5, 1-2). A sahəsində aşkar olunan birinci yarımqazma tipli evin iki divarı aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı bu divarlar ana topraqda qazılmışdır. Yarımqazmaların dərinliyi 1 metrdir. Yarımqazmanın cənub qisminə aşkar olunan dairəvi formalı ocağın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Ocağın içərisindən keramika, obsidian yonqaları və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Bu yarımqazmanın içərisindəki ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e.ə. 5209-4930-cu illəri göstərmişdir. A sahəsindəki ikinci yarımqazma da ana topraqda qazılmışdır. Dairəvi formalı ocaq yarımqazmanın cənubunda yerləşirdi. Evin içərisindən keramika, obsidian parçaları, heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Bu yarımqazmadakı ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e.ə. 4959-4725-ci illəri göstərmişdir⁵.

Şəkil 3. Qarabağ yaşayış yerlərinin basmanaxışlı keramikası: 2-Boyat-1; 8-Goşa Təpə; 5-Miraşelli-2; 9-Senger Təpə; 1, 3,4, 6, 7,10-11-İlanlı Təpə (Т.Ахундов 2017).

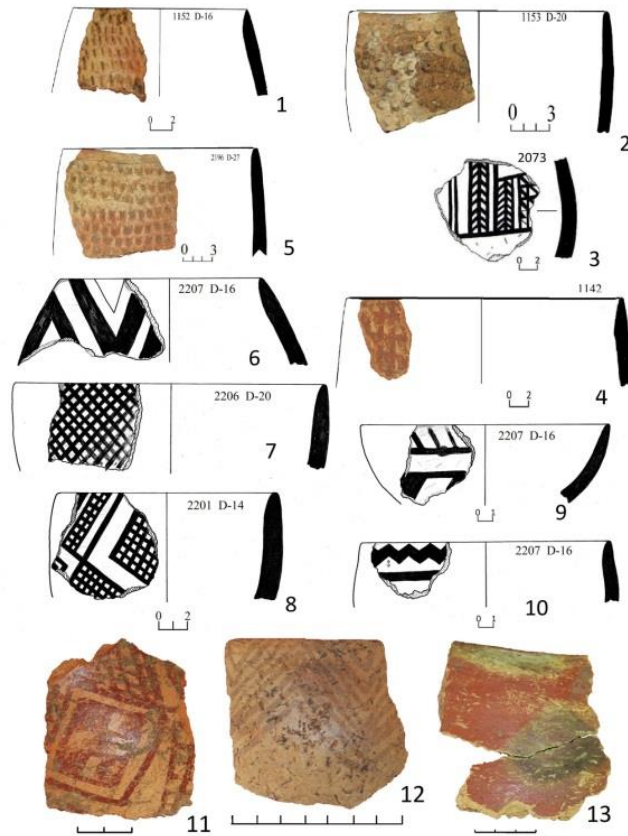
Cədvəl 1.

Naxçıvantəpədən götürülən karbon nümunələrin analizinin nəticələri

№	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Date BC (95,4%)
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930BCC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725BC
4	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
5	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
7	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC

B sahəsində aparılan qazıntı zamanı aşkar olunan yarımqazmanın planı tam olaraq aşkar olunmuşdur (Şəkil 6). Evin içərisindən çox sayda keramika, obsidian parçaları, heyvan sümükləri, alətlər aşkar olunmuşdur. Yarımqazmanın içərisində dörd ocaq aşkar olunmuşdur. Onların biri dördkünc planlı, digərləri isə dairəvi planlıdır. Tikintinin içərisində bir-birinin yanında yerləşən ocaqlardan götürülən karbon nümunələrin analizi fərqli nəticələr vermişdir. Karbon nümunələrdən birinin C 14 analizi e.ə. 5038-4799-cu illəri, digəri isə e.ə. 4941-4722-ci illəri göstərmişdir. Aparılan qazıntıların nəticələri, o cümlədən ocaqların tez-tez yer dəyişməsi yarımqazmaların təkrar istifadə olunduğunu gös-

tərməkdədir. Ocaqların içərisindən çox sayda obsidian parçasının tapılması, fikrimizə görə, obsidianın yaşayış yerində emal edilməsi ilə bağlıdır. Ümumi olaraq baxıldığında yarımqazmaların iki, bəzən isə üç divarı ana topraqda qazılmış, digər tərəfləri açıq bıraxılmışdır. Fikrimizə görə, açıq qismlər yüngül konstruksiyalı olmuş, ya palçıq dal texnikası ilə, ya da çadırla örtülmüşdür. Naxçıvanın dağ kəndlərində aparığımız araşdırmalar da bunu təsdiq edir. Karbon analizlərin nəticələrinə baxılırsa yarımqazmalar e.ə. VI minilliyin son rübündə inşa olunmuş və e.ə. V minilliyin əvvəllərində istifadə olunmuşdur. Naxçıvantəpə yaşayış yerində çox sayda keramika sobaları da aşkar olunmuşdur.

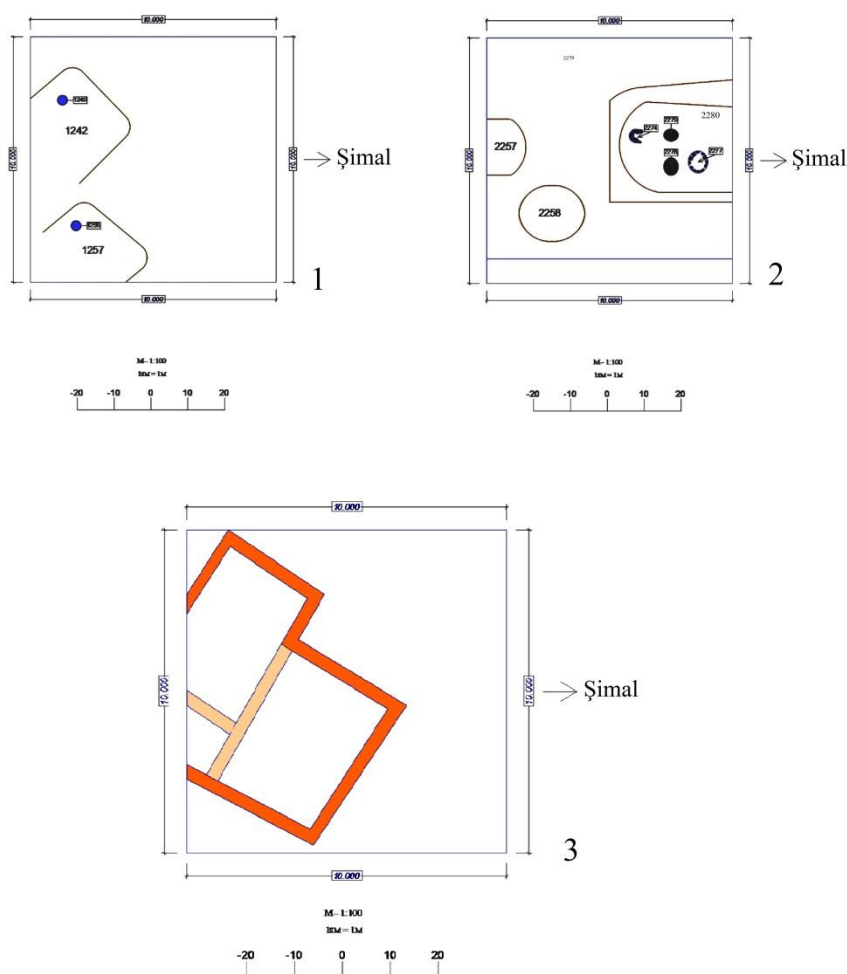

Şəkil 4. Naxçıvantəpənin basmanaxışlı və boyalı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Keramika və keramika sobaları. Son Neolit dövrü keramikası əsasən saman qarışıqlı olub qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, bəzilərinin üzərinə qırmızı, ya da krem rəngli boya çəkilməmişdir. Az sayda keramika qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Boz, ya da qara rəngdə olan keramika az saydadır. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü keramikası forma və bəzəmə baxımından çox müxtəlifdir (11, s. 34-35). Keramikanın bir qismi basmanaxışlı, bir qismi isə sadədir. Basmanaxışlıların müxtəlif tipləri vardır (Şəkil 8). Basmanaxışların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cilalanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın mat səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən İlk Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir. Boyanaxışlı keramika Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində az saydadır. Naxışlar keramikanın birbaşa kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmiş-

dir. Urmiya hövzəsi yaşayış yerləri üçün xarakterik olan boyanaxışlılar Naxçıvantəpədə daha çox e.ə. V minilliyin birinci yarısında, İlk Eneolit dövründə çoxalmışdır. Bu tip boyalılar Naxçıvantəpənin Dalmatəpə mədəniyyəti ilə həmdövr təbəqələrindən aşkar olunmuşdur. Böyük ehtimalla bu, Urmiya hövzəsilə Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da artması ilə bağlı olmuşdur.

Keramika sobaları Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində aşkar olunmamışdır. Lakin, İlk Eneolit dövrü təbəqəsində keramika sobaları çox sayda aşkar olunmuşdur. Naxçıvantəpə tapıntılarına baxılırsa keramikanın bişirilməsi üçün açıq sahədə qurulan ocaqlar və müxtəlif sobalar istifadə olunmuşdur. E sahəsindəki tapıntılara əsaslanaraq keramika sobalarının dördkünc formalı olduğunu və kərpicdən inşa olunduğunu söyləyə bilərik (Şəkil 7). Sobalarda çox sayda basmanaxışlıların tapılması onların yerli istehsalının mənimsənildiyini təsdiq edir.

Şəkil 5. Naqçivantəpənin Eneolit və Son Neolit dövrü təbəqəsinin yarımqazma tipli evlərinin planı (Guillaume Gadebois, CNRS, Lyon).

Urmiya hövzəsinin (Cənubi Azərbaycan) Son Neolit dövrü yaşayış yerləri. Urmiya hövzəsinin Son Neolit dövrü mədəniyyətləri Göytəpə (29, p. 17-25), Yanıktəpə (31, p. 55-57), Həsənli (33, p. 3-11; 45, p. 121-135), Hacı Firuz (51, p. 11-403), Dava Göz (24, p. 69-87) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur (Şəkil 1). Araşdırmalar Göytəpə, Yanıktəpə, Hacı Firuz yaşayış yerləri üçün dördkünc arxitekturanın xarakterik olduğunu göstərmişdir. Ancaq, Dava Göz yaşayış yerinin qazıntısı zamanı yuvarlaq yarımqazma tipli evlər də aşkar olunmuşdur (24, p. 72, fig. 6). Göytəpədə evlər daş təməl üzərində kərpicdən inşa edilmişdir. Evlərin içə-

risində ocaqlar və döşəməyə basdırılmış küplər aşkar olunmuşdur (29, p. 19). Hacı Firuz yaşayış yerində Göytəpədən fərqli olaraq evlər kərpicdən, daş təməl istifadə olunmadan inşa edilmiş, evlərin içərisində ocaqlar və döşəməyə basdırılmış küplər aşkar olunmuşdur (51, p. 32-33). Hacı Firuz (51, p. 35) və Yanıktəpədə (31, p. 56) evlərin döşəməsi və divarları ağ kirəclik palçıqla suvanmış, döşəməyə və divarlara qırmızı boya çəkilmişdir. Digər yandan Hacı Firuz yaşayış yerində divarların üzünün düzəldilməsində palçıq suvaq və qara boyadan da istifadə olunmuşdur (51, p. 35).

Şəkil 6. Naxçıvantəpənin B kazı sahəsindən aşkar olunan yarımqazma (Vəli Baxşəliyev).

Keramika. Urmiya hövzəsinin Son Neolit yaşayış yerləri qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilmiş, qırmızı astarlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir (29, p. 20-26; 31, p. 55-57; 51, p. 11-403). Keramikanın bir qismi boya ilə naxışlanmışdır. Hacı Firuz yaşayış yerində qırmızı üzərinə qara, ya da sarı üzərinə qırmızı rənglə naxışlanmış keramikanın müxtəlif tipləri vardır (51, p. 95-160). Yanıktəpə keramikası qırmızı rəngdə cilalanmış fon üzərinə krem və qara rənglə çəkilmiş həndəsi motivlə naxışlanmışdır (Burney, 1964, p. 55-56, plate XV, 1-4). Qırmızı fon üzərinə qara rənglə naxışlanmış Dava Göz keramikasının əksəriyyəti içəridən naxışlanmışdır (24, p. 72). İ.H.Nərimanov I Kültəpənin qırmızı astarlı keramikasının Urmiya hövzəsinin şərqində yerləşən yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (22, c. 124). R.Munçayev (20, c. 127) isə Urmiya hövzəsinin boyalılarına Zaqros mədəni bölgəsinin təsir etdiyini söyləmişdir. Ancaq, digər araşdırmaçılar Son Neolit dövründə Urmiya hövzəsi və Azərbaycanda Xalaf-Ubeyd ənənələrinin yayıldığını söyləmişlər. (47, c. 183; 18, c. 41; 22, c. 158-164). T.Braun (29, p. 23) Göytəpənin M təbəqəsində tapılan keramikanın bəzəmə motivini Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd və Tell Arpaçıyanın Xalaf keramikası ilə bənzər olduğunu söylənmişdir. M.Voigt Hacı Firuz keramikası

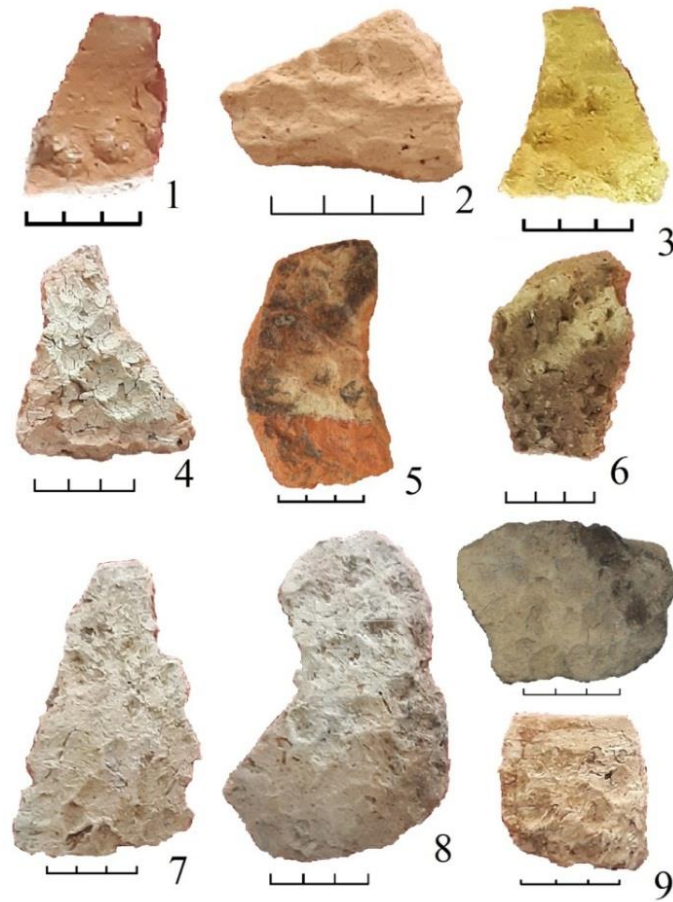
ilə Zaqros keramikası arasında bəlli bənzərliyin olmasına rəğmən Hacı Firuz keramikasının forma, hazırlama və bəzəmə baxımından standart Zaqros keramikasından fərqləndiyini, boya naxışlı keramikadakı bənzərliyin Urmiya hövzəsi və Zaqros arasındakı müstəqil əlaqələrlə bağlı olduğunu söyləmişdir (51, p. 161). M.Voigtun fikrinə görə, Hacı Firuz keramikası texnoloji baxımdan Mesopotamiyanın erkən Tell Hassuna, Tell Samarra, Tell es-Sawwan, Umm Dabagiyah və digər yaşayış yerlərin keramikası ilə bənzərdir. S.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilməklə bərabər Ubeyd ənənələrini də əks etdirməkdədir (42, p. 71). Bu tip keramika S.Krollun Urmiya hövzəsində apardığı araşdırmalar zamanı Yanıktəpə, Göytəpə, Kültəpə və Livar kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (41, p. 23). Aparılan araşdırmalar qırmızı astarlı keramikanın Azərbaycanın Son Neolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu, Naxçıvan, Mil düzü və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın ortaq cəhətlərə malik olduğunu göstərir. Urmiya hövzəsi və Azərbaycanın İlk Eneolit dövrü yaşayış yerlərində ortaya çıxan qırmızı astarlı keramikanın Son Neolit dövrü mədəniyyətlərinin davamı olduğunu düşünməkdəyik. Bu tip keramika Dalmatəpə mədəniyyətində də geniş yayılmışdır.

Şəkil 7. Naxçıvantəpədə aşkar olunan keramika sobasının qalıntısı (Vəli Baxşəliyev).

Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası. Dalmatəpədə 1958 və 1959-cu illərdə Charles Burney, 1961-ci ildə isə Cuyler Young tərəfindən qazıntı aparılmışdır. Adını Urmiya gölünün cənub-qərbindəki yaşayış yerindən alan bu mədəniyyət Urmiya gölünün şimal, qərb və cənub bölgələrinə yayılmış və tədqiqatçılar tərəfindən Dalma fenomeni kimi dəyərləndirilmişdir (37, p. 37). Dalmatəpə mədəniyyəti başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramikanın petroqrafik analizi bunların yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərmişdir (37, p. 37-45). Həmçinin Luristanın şimali-şərqindəki keramikanın İran Azərbaycanında yayılan Dalmatəpə mədəniyyətinin lokal variantı olduğu da təsbit edilmişdir (37, p. 43). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə yaşayış yerinin alt təbəqələrində boyalı, üst təbəqələrində isə basmanaxışlılar çoxluq təşkil etmişdir (36, p. 111). Urmiya Hövzəsində Hacı Firuz, Pisdəli, Həsənli, Dinkatəpə, Yanıktəpə, Təpə Sivan, Kirmanşahda Təpə Siahbid, Seh Gabi, Təpə Giyan, Godin Təpə və Baba Gasseem (36, p. 120; 53, p. 80-90; 54, p. 23-30; 55, p. 191-193; Henrickson, 1983, p. 172-173), İraqda Cəbəl, Kərkük, Tell Abad, Keit Kasım, Yorgantəpə və Tell Arpaçıya (37, p. 39-40) kimi yaşayış yerlərində əldə edilən

Dalmatəpə tipli keramika çox az nəşr olunmuşdur. Hacı Firuz yaşayış yerinin Dalma təbəqəsində basmanaxışlıların çoxluqda olduğu, boyalıların isə çox az tapıldığı söylənmişdir (50, p. 620). Yanıktəpədə yalnızca bir neçə parça Dalmatəpə tipli keramika əldə edilmişdir (31, p. 58; 47, p. 183). Urmiya hövzəsində yayılan Dalmatəpə tipli keramikanın Kangavar vadisindən cənuba doğru irəlilədikcə azaldığı da söylənmişdir (37, p. 39). Bütöv olaraq baxıldıqda Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas yayılma arealının Urmiya gölünün cənubu, Zaqros dağlarının Şərqi və Dağlıq yolun cənubu olduğu söylənmişdir (37, p. 39). Tədqiqatçılara görə Dalmatəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsindən cənuba Kirmanşah-Həmədan bölgəsinə yayılmış və Xürrəmad vadisi ilə məhdudlaşmışdır (52, p. 231; 36, p. 111). Norşuntəpə (34, fig. 17, 1-7, fig. 24, 8, 9, 15, 17, fig. 34, 3) yaşayış yerindən əldə edilən tapıntılar Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların yayılma arealının Şərqi Anadoluyadək irəlilədiyini göstərməkdədir. Urmiya hövzəsində aparılan araşdırmalar zamanı Dalmatəpə mədəniyyətinin Salmas ovasında (40, p. 116-121, fig. 26, 1, 4) və Urmiya gölünün şimalında (24, p. 69-87) da yayıldığı təsbit edilmişdir⁶. Azərbaycanda Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealının daha geniş olduğunu ortaya çıxarmışdır (5, p. 8-24).

Şəkil 8. Naxçıvantərənin Son Neolit dövrü basmanaxışlı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Dalmatəpə yaşayış yerindən götürülən kömürün C 14 analizi e.ə. 4215-84-cü ili göstərmişdir. Ancaq Dalmatəpə tipli keramika Hacı Firuz yaşayış yerində Hacı Firuz və Pisdəli dövrünə aid təbəqələrin arasında (51, p. 20, fig. 8), Həsənli (50, p. 618-621) yaşayış yerində isə Həsənli IX təbəqəsində təsbit edilmişdir. Hamilin yaşayış yerlərinin təbəqələnməsinə dayanaraq Həsənli IX (Dalma) təbəqəsini e.ə. 5000-4000-cü illərinə aid etmişdir (36, p. 120). Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Dalmatəpə mədəniyyəti e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aid edilmişdir (56, p. 39). A.Abedi (26, p. 329) Dava Göz və Culfa Kültərəsində aparılan araşdırmalara əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e.ə. V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir. Ümumi olaraq baxıldığında Dalmatəpə mədəniyyətində boyanaxışlı keramikanın basmanaxışlılardan daha əvvəl ortaya çıxdığı söylənmişdir. Ancaq Naxçıvantərənin araşdırılması bu yaşayış yerində basmanaxışlıların daha əvvəl ortaya çıxdığını göstərir. Araşdırmalar nəticəsində bəlli olmuşdur ki, Dalmatəpə tipli boyalı-

lar Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda yayılan boyalılarından fərqli cəhətləri ilə seçilməkdədir. Basmanaxışlı keramika isə İran coğrafiyasında heç rastlanmadığından bu mədəniyyətin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Mellart əvvəlcə bu mədəniyyəti Makedonya və Balkanlarda aşkar olunan Starçevo (46, p. 70) kompleksləri ilə, daha sonra isə Mil düzənliyində yerləşən Şahtəpə, Kamiltəpə və İlanlıtəpə (47, p. 183) ilə müqayisə etmişdir. Ümumi şəkildə ələ alındığında bəzi tədqiqatçılar Zaqrosdardakı Dalmatəpə yaşayış yerlərini əkinçiliklə məşğul olan qəbilələrin kiçik yaşayış yeri kimi xarakterizə etmiş, bunların siyasi və iqtisadi kompleks olmadığı, Mahidaştın basmanaxışlı keramikasının “əsas alan”dan, yəni Dalmatəpədən yayıldığı fikrinə gəlmişlər (37, p. 43). Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan boya bəzəmələrin istehsalına Ubeyd mədəniyyətinin təsir etdiyi (37, p. 44) söylənsə də, basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı aydın bir fikir yoxdur. Aydın olduğu kimi, Egey dənizinin hər iki sahilində aşkar olunan 6100-6000-ci il-

lərə (32, p. 9-22; 49, p. 167-269), Neolit dövrünə aid edilən basmanaxışlı keramika ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında böyük bir xronoloji fərq vardır. Digər yandan Mərmərə hövzəsinin keramikası forma və bəzəmə baxımından Dalmatəpə keramikasından çox fərqlidir. Dalmatəpə mədəniyyəti ilə Azərbaycanda, Mil düzündə yayılan e.ə. 5600-5200-ci illər ilə tarixləndirilən Son Neolit mədəniyyətləri (1, s. 20; 2, s. 160; 39, p. 41) arasında da aydın bir xronoloji fərq vardır. Ancaq Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxarılan Son Neolit təbəqəsində basmanaxışlıların tapılması Qarabağın Son Neolit mədəniyyəti ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmaq və bu boşluğu aradan qaldırmaq baxımından önəmlidir.

Mil düzü və Qarabağın Neolit yaşayış yerləri. Mil-Qarabağ düzünün yaşayış yerləri XX əsrin 60-90-cı illərində İdeal Nərimanov (22, c. 39-60) tərəfindən araşdırılmışdır. Araşdırmalar zamanı çox sayda yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Bu yaşayış yerlərindən ikisində İlanlıtəpədə 1967-1968-ci illərdə (22, c.48-50), Çalağantəpədə 1980-1987-ci illərdə (22, p. 50-52; 13, c. 423; 2, s. 152) aparılan qazıntıların nəticəsi T.Axundov (Ахундов, 2017, c. 17-904) tərəfindən geniş nəşr edilmişdir. Mil-Qarabağ düzlərində 2010-2017-ci illərdə H.Alməmmədov tərəfindən geniş kəşfiyyat araşdırması aparılmış, çox sayda (150) Neolit dövrü yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Yeni tapıntılar Neolit dövründə Qarabağ düzənliyində insanların sıx yerləşdiyini, yarımköçmə həyat tərzini mənimsədiyini təsdiq etmişdir (2, s.155). H. Alməmmədov 2012-2016-cı illərdə İsmayılbəytəpə (Alməmmədov, 2018, s.152-154) yaşayış yerində qazıntı aparmış, qazıntılar zamanı memarlıq qalıqları, keramika, obsidian, çaxmaqdaşı, sümük və metaldan hazırlanmış müxtəlif arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Tapıntıların əksəriyyətini memarlıq qalıqları və keramika təşkil edir (2, s.160).

Arxitektura. Qazıntılar zamanı memarlıq qalıqları Çalağantəpə, İlanlıtəpə və İsmayılbəytəpədə aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yeri (Şəkil 1) Ağdam rayonunun Orta Qarvənd kəndindən 1 kilometr uzaqlıqda yerləşir (22, c. 48; 13, c. 163). Yaşayış yerində 220 kvadratmetr sahədə qazıntı aparılmış, dördkünc və dairəvi planlı memarlıq qalıqları aşkar olunmuş-

dur. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə dördkünc formalı evlər çoxluq təşkil etmiş, dördkünc və dairəvi planlı evlərə təsərrüfat tikintiləri də əlavə edilmişdir (Şəkil 2). Evlər ölçüsü 30 x 14 x 12 santimetr olan kərpiçdən inşa olunmuş, bəzi evlərin döşəməsi və divarlarına qırmızı və portağal rəngli boya çəkilmişdir (22, c. 48, 90; 13, c. 167-170). Qazıntı zamanı evlərdən obsidian özəklər, daş və sümük alətlər, keramika aşkar olunmuşdur.

Ağdam rayonunun Afatlı kəndinin ətrafında yerləşən Çalağantəpə yaşayış yerində 315 kvadratmetr sahədə qazıntı aparılmış, diametri 3 metr olan, bir-birinə bitişik dairəvi evlər aşkar olunmuşdur. İ.H.Nərimanov alt tikinti qatındakı evlərin 5, 5 metr diametrində olduğunu yazmışdır. Evlər saman qarışıqı olan kərpiclə inşa edilmiş, evlərin döşəməsinə təsərrüfat küpləri basdırılmışdır. Döşəmə palçıqla suvanmış və həsirlə örtülmüşdür. Döşəmənin üzərində yamış taxıl dənələri, keramika, heyvan sümükləri, alətlər, o sıradan dən daşları aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar evlərin təmir edilərək yenidən istifadə olunduğunu göstərmişdir. Bəzi evlərin döşəməsi sarı rəngli palçıqla suvanmış, bəzilərinin isə döşəməsinə qırmızı boya çəkilmişdir (13, c. 433-445). Evlərin içərisindəki ocaqlar divara birləşik şəkildə olmuşdur. Çalağantəpədəki 26№-li evin içərisi ağ kirəclli palçıqla suvandıqdan sonra qırmızı rəng çəkilmiş, həsirlə örtülmüşdür. Bu evin sitayış mərkəzi olduğu düşünülmüşdür (22, c. 50-51). İ.H.Nərimanov obsidian alətlərin geniş istifadə olunduğunu yazmışdır. Çalağantəpə qazıntılarını geniş şəkildə nəşr etdirən T.Axundov bu yaşayış yerində dairəvi formalı yarımqazmaların da olduğunu yazmışdır. Yarımqazmaların diametri 2-2,5 m olmuş, divarları və döşəməsi palçıqla suvanmış, bəzilərinin divarına qırmızı rəngli boya çəkilmişdir (13, c.445-447). T.Axundov çuxurların və keramika sobalarının olmasından da bəhs etmişdir (Ахундов, 2017, c.449-459). Evlərin döşəməsinin altında böyüklərə və uşaqlara aid məzarlar aşkar olunmuşdur. Dəfn zamanı ölümlərin qırmızı rənglə boyanması və həsirə bükülməsi adətinin olduğu təsbit edilmişdir (13, c.461-472).

Ağdam rayonunun Xındırstan kəndi ətrafında yerləşən İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı ən altdakı III və IV

tikinti qatlarında kərpicdən inşa edilmiş dördkünc formalı (2, s. 172, Şəkil. 8, Şəkil 10), üstdəki I və II ti-kinti qatlarında isə dördkünc və dairəvi planlı evlərin qalıqları aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin IV tikinti qatında kərpicdən inşa edilmiş müdafiə divarının qalıqları da aşkar olunmuşdur. H.Alməmmədov müdafiə divarından kənarda yerləşən dördkünc formalı evlərin təsərrüfat məqsədilə istifadə edildiyini ehtimal etmişdir (2, s. 157). Evlərin döşəməsi və divarları palçıqla suvanmışdır. Dairəvi planlı evlərdən birinin döşəməsinə təsərrüfat küpü basdırılmış, döşəmənin üzərinə qırmızı boya çəkilmişdir (2, s. 154-160). Bu evin içərisində döşəməyə basdırılmış və yandırılmış skelet qalıqları da aşkar olunmuşdur. Dairəvi planlı digər evin də içərisində döşəməyə basdırılmış təsərrüfat küpləri və uşaq skeleti aşkar olunmuşdur (2, s. 155-156). X.Alməmmədov İsmayıl-bəytəpədə dördkünc formalı tikintilərin çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 159). Ümumi olaraq götürüldükdə, Kültəpə və Şomutəpə mədəniyyətləri üçün dairəvi tikintilərin xarakterik olduğu, Qarabağ bölgəsinin memarlığında isə dairəvi tikintilərlə bərabər, dördkünc formalı arxitekturanın da istifadə olunduğu görülməkdədir. Qazıntı zamanı evlərdən obsidian özəklər, daş və sümük alətlər, keramika aşkar olunmuşdur.

Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası.

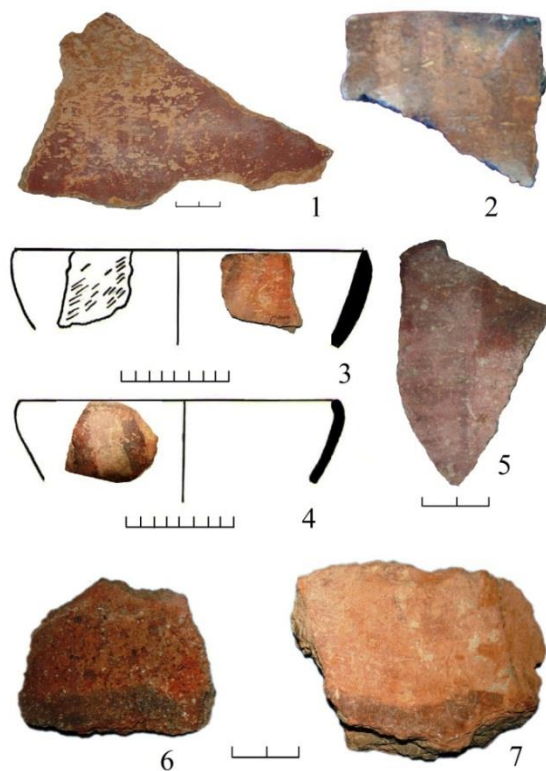
Qarabağ yaşayış yerlərindən əldə edilən tapıntıların çoxunu keramika məmulatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, keramika saman qatqısı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, onların üzərinə qırmızı, krem və qəhvə rəngli boya çəkilərək yaxşı cilalanmışdır. T.Axundov Çalağantəpə keramikasının hazırlanmasında qırmızı boyanın qatqı maddəsi olaraq istifadə olunduğunu da söyləmişdir (13, c. 485). Boz rənglilər az saydadır. İlanlıtəpə keramikasının bir qisminə saman qarışığı azdır. Bu tip keramika incə divarlı olub keyfiyyətli bişirilmişdir (13, c. 177). X.Alməmmədov İsmayıl-bəytəpədə basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramikanın çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 160). Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası arasında basmanaxışlılar diqqət çəkməkdədir (Şəkil 3). Basmanaxışlılar Qarabağda Çalağantəpə (Axundov, 2017, c. 763, tablo 378, 3), İsmayıl-bəytəpə (2, s. 160) və İlanlıtəpə (Axundov, 2017, c. 313, tablo 189, 1-2) ilə bərabər, kəşfiy-

yat araşdırmaları zamanı Kültəpə (Axundov, 2017, c. 45, tablo 13, 2, 4.), Qoşatəpə (Axundov, 2017, c. 54, tablo, 22, 1), Bayat 1 (Axundov, 2017, c. 88, tablo 56, 1), Səngərtəpə (13, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıqtəpə (13, c. 105, tablo 73, 4), II İmamqulubəyli (1, s. 291-294), Kiçikli (1, s. 247-250) və onlarla digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yerində xüsusilə basmanaxışlıların müxtəlif tipləri aşkar olunmuşdur (Şəkil 83, 1, 3, 4, 6, 7,10-11). Az sayda basmanaxışlılar Gəncə qrupuna aid olan Göytəpə (10, s. 196, şəkil 6) yaşayış yerində də vardır. Qarabağ yaşayış yerlərində, o sıradan İlanlıtəpədə keramikanın bəziləri bəzəmə baxımından Dalmatəpə və Naxçıvantəpə keramikasından fərqlidir. Naxışlar küt uclu alətlə keramikanın cilalanmış səthinə vurulmuşdur. Ancaq ümumi olaraq baxıldığında İlanlıtəpədə Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların tam bənzərləri də aşkar olunmuşdur (Şəkil 83, 6-7, 9-11). Söyləyə bilərik ki, Azərbaycanda e.ə. VI minilliyin ortalarına doğru ortaya çıxan basmanaxışlılar ilk mərhələdə fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa da, e.ə. VI minilliyin sonlarına doğru Dalmatəpə keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə sahib olmuşdur. İlanlıtəpə və Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən aşkar olunan basmanaxışlılar belə bir inkişaf prosesinin olduğunu təsdiq edir. Qarabağ yaşayış yerlərində üzərinə sarı, ya da qırmızı boya çəkilmiş keramika çox tapılsa da boyanaxışlılar az saydadır. Boyanaxışlılar bir nümunə ilə Küllütəpə (Alməmmədov, 2016, s. 188), İlanlıtəpə (13, c. 357, таблица 227, 1) və Çalağantəpədən (13, c. 764, таблица 379) bəllidir. Kamiltəpə yaşayış yerində çox sayda aşkar olunan boyalı keramika sarı fon üzərinə qara rəng ilə naxışlanmışdır (44, p. 41-44, fig. 48, fig.49, fig.53-55). Mil düzündə aparılan yerüstü araşdırmalar zamanı keramikanın qırmızı, ya da krem rəngli kirəmiti üzərinə qara rəng ilə naxışlanmış parçalar aşkar olunmuşdur. Naxışlar əsasən şevron və torşəkilli olub qırmızı, ya da krem rəngli fon üzərinə çəkilmişdir (44, p. 139, fig.175, fig.177, fig.179). Bu tip naxışlar Azərbaycanın Muğan bölgəsində, Əliköməktəpəsi yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur (22, c. 126). R.Munçayev (20, c. 127) Mil və Muğan boyalıların Təpə Guran boyalıları ilə bənzər olduğuna diqqət çəkərək, boyalı keramikanın Cənubi Qafqaza Ur-

miya hövzəsindən yayıla biləcəyini ehtimal etmişsə də Cənubi Qafqaz boyalıların və basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı dəqiq bir fikir söyləməmişdir. Ancaq, Naxçıvantəpədə əldə edilən tapıntılar bu məsələni yenidən ələ almağa imkan vermişdir.

Xələc boyalı keramikası. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın Şərur rayonunun Xələc kəndi ətrafında yerləşən Son Neolit dövrü yaşayış yerində çox sayda boyanaxışlı parçalar ələ keçirilmişdir (Şəkil 9). Bu yaşayış yeridə aşkar olunan üzəri qırmızı rənglə örtülmüş keramika nümunələri xüsusilə diqqətçəkicidir (Şəkil 9, 1). Bu tip keramika Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda indiyədək heç tapılmamışdır. Keramikanın bir qismi qırmızı cilalı zəmin üzərinə qara rənglə, bir qismi sarı zəmin üzərinə qırmızı rənglə, digərləri birbaşa qırmızı kirəmit üzərinə qara, ya da qırmızı rənglə çəkil-

miş ornamentlə naxışlanmışdır. Xələc keramikasının naxışlama motivi Mil düzünün yaşayış yerləri, özəlliklə Kəbirli (Нариманов 1987: 40, рис. 37) keramikası ilə bənzərdir. Kəbirli keramikası qırmızı rənglə cilalanmış zəmin üzərinə qəhvəyi, ya da qırmızı rənglə həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır. Naxışlar keramikanın xarici və daxili səthinə çəkilmişdir (Нариманов 1987: 40). Bu tip boyalıların bənzərləri Urmiya hövzəsində hələlik Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit dövrü təbəqəsindən bəllidir (24, p. 74, fig. 7, 3, 6, 7; 26, p. 333, fig. 9). Dava Göz yaşayış yerinin e.ə. 5400-5000 illər (Abedi 2017: 73) ilə tarixləndirildiyini nəzərə alsaq, Xələc və Kəbirli yaşayış yerinin boyanaxışlı keramikası həmin dövrə aid edilə bilər. Bu faktlar e.ə. VI minilliyin ikinci yarısı və sonlarında Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvan arasında sıx əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 9. Xələc yaşayış yerinin Son Neolit dövrü boyalı keramikası (Vəli Baxşəliyev).

Cənubi Qafqazın xammal yataqları. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvanda çox sayda xammal yataqları vardır (Kuliyeva, Baxşəliyev 2018, s. 47-48). Bunların içərisində obsidian və mis yataqları xüsusilə qeyd edilməlidir. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından⁷ bu bölgədə yerləşən qəbilələr

Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsində daha çox

(95%) Naxçıvantəpədən 45 kilometr şimalida yerləşən Sünik (43, p. 1956-1965) obsidianının istifadə edildiyini göstərmişdir. Araşdırmalar Naxçıvan və Qarabağ yaşayış yerlərində başlıca olaraq Zəngəzur və Göyhasar obsidianının istifadə olunduğunu göstərir. Aparılan analizlər göstərmişdir ki, Mil düzü yaşayış yerlərində obsidianın 33%, Muğanda Əliköməktəpəsində isə 85% Zəngəzurdandır. Urmiya hövzəsində Xoy ovalığındakı obsidianların analizi Nemrut Dağ (15 adəd) və Zəngəzur (8 adəd) obsidianının çoxluq təşkil etdiyini göstərmişdir (28, p. 41-60). Dava Göz yaşayış yerində də Zəngəzur obsidianından istifadə çoxluq təşkil edir (25, p. 756-767). Naxçıvantəpədəki obsidian alətlərin araşdırılması Göyçə (14 adəd), Zəngəzur (16 adəd) və Şərqi Anadolu (5 adəd) obsidianından istifadə olunduğunu göstərmişdir (11, p. 47).

Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərindən aşkar olunan obsidianların analizi Şərqi Anadoluda yerləşən Meydan Dağ yatağından gətirilmiş obsidianların da istifadə olunduğunu göstərir. Mil düzündəki İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aşkar olunan obsidianların bir qisminin Sarıqamış yatağından gətirildiyi təsbit edilmişdir. Alınan nəticələrə baxılırsa Cənubi Qafqazın xammal yataqlarının istifadəsi Urmiya hövzəsi, Qarabağ və Naxçıvanın qədim cəmiyyətlərinin ortaq nöqtəsidir. Böyük ehtimalla, Naxçıvanın strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi obsidianın Yaxın Şərqi digər yaşayış yerlərinə daşınması üçün önəmli olmuşdur (11, 2018, p. 47-48). Qarabağla Naxçıvan arasındakı əlaqələr etnoqrafik materiallarla da təsdiq olunur.

Şəkil 10. Naxçıvan yaylaqlarında qeydə alınmış yarımqazma tipli evlərin qalıqları (Vəli Baxşəliyev).

Etnoqrafik mənbələr. Naxçıvanın yaylaqlarında aparılan araşdırmalar zamanı bu bölgədə insanların yaşam tərzilə əlaqəli maraqlı faktlar aşkar olunmuşdur. Naxçıvanın şimalında yerləşən Batabat yaylağında aparılan araşdırmalar zamanı “Qarabağ yurdu” adlı bir neçə yurd yeri təsbit edilmişdir. Naxçıvanın yerli sakinlərinin verdiyi məlumatlar Qarabağın heyvandar qəbilələrinin yayda Naxçıvanın yaylaqlarında yerləşdiyini təsdiq edir. Araşdırmalar zamanı aşkar olunan çox sayda obsidian parçaları bu yaylaqların qədim dövrlərdən istifadə olunduğunu göstərir. Araşdırmalar zamanı əldə

edilən önəmli tapıntılardan biri də köçəri əhəlinin istifadə etdiyi yarımqazma tipli evlərdir. Şahbuz rayonunun Yuxarı Qışlaq kəndi yaxınlığında, “Baş yurd” yaylağında aşkar olunan yarımqazmalar xüsusilə diqqətçəkicidir (Şəkil 10). Yarımqazmalar müxtəlif tiplə olmaqla dördkünc planlıdır. Bunların iki, bəzən isə üç divarı ana torpaqda qazılmış, çatısı iki dirək üzərində yerləşdirilən, bir tirə bərkidilən, iki tərəfə əyimli şəkildə ağac və çırpıdan qurularaq çadırla örtülmüşdür. Evin cənubunda yerləşən girişi də çadırla örtülmüşdür. Baş yurd yaylağında yarımqazmaların müxtəlif tipləri təsbit

edilmişdir. Yarımqazmalar ana topraqda qazıldıqdan sonra bəzilərinin divarları daşla inşa edilmişdir. Bu yaylaqdakı yarımqazmalar adətən Naxçıvantəpə və Ovçulartəpəsi yaşayış yerlərində aşkar olunan yarımqazmaların tam bənzərlərindən ibarətdir. Bu tip memarlıq ənənələrinin min illər boyunca davam etməsinin səbəbi insanların yaşayış tərzilə bağlı olmalıdır.

Azərbaycan və Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin dəyərləndirilməsi. Qeyd etdiyimiz kimi, arxeoloji ədəbiyyatda daha çox Yaxın Şərq və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsirindən, Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərində aşkar olunan boyanaxışlı keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyindən söz edilmişdir. Tədqiqatçılar Tülkütəpədə Xalaf tipli boyanaxışlıların tapılmasına əsaslanaraq Xalaf keramikasının Şərqi Anadolu üzərindən Cənubi Qafqaza təsir etdiyini (20, c. 125), bununla bərabər digər boyanaxışlıların Urmiya hövzəsindən, xüsusilə Urmiya hövzəsinin şərqilə bağlı olduğunu söyləmişlər (20, c. 125; Нарманов, 1987, c. 124). Araşdırmalar Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Şərqi Anadolu arasındakı əlaqələrin Neolit dövründən başladığını göstərir. Ancaq, arxeoloji faktlar Neolit dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın güney bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin artdığını, bölgə mədəniyyətlərinin bir-birinə təsir etdiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, Mesopotamiya və Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətləri boyanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Buna baxmayaraq, Cənubi Qafqaz, o sıradan Azərbaycanın Neolit dövrü mədəniyyətləri ilk başda sadə və naxışsızdır. Neolit dövrünün son mərhələsində, Mil və Muğanda çox aşkar olunan boyanaxışlılar cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Urmiya hövzəsinin təsiri kimi dəyərləndirilmişdir (22, c. 126-127). Cənubi Qafqaz obsidianının daha çox Urmiya hövzəsinin qəbilələri tərəfindən istifadə olunduğunu nəzərə alsaq Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrində Urmiya hövzəsinin önəmli yerə sahib olduğunu görə bilərik. Ancaq bizim fikrimizə görə, Azərbaycanın mədəniyyətlərinə təsir edən Zaqrosdakı uzaq bölgələrin mədəniyyətləri deyil, Urmiya hövzəsi ətrafındakı mədəniyyətlər olmuşdur. Urmiya hövzəsinin şimalında yerləşən Son Neolit dövrünə aid Dava Göz keramikasının bənzərlərinin

Naxçıvanda Xələc yaşayış yerindən tapılması da bunu təsdiq edir. Həm də Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit tipli keramikası Naxçıvantəpə keramikası ilə də bənzərdir. Fikrimizə görə, qarşılıqlı əlaqələr zamanı Azərbaycanın cənub bölgələrindəki mədəniyyətlər də Urmiya hövzəsi mədəniyyətlərinə təsir etmişdir. Bu baxımdan basmanaxışlı keramika Qarabağ mədəniyyətlərinin təsiri sayıla bilər. Tədqiqatçılar, o cümlədən M.Voigt (51, p. 161) Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətlərində ortaya çıxan boyanaxışlıların Zaqrosdakı keramikadan fərqləndiyini söyləmişdir. Bu faktlara baxıldığında Urmiya hövzəsində, Neolit dövründə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin təsiri ilə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir mədəniyyətin formalaşdığını söyləyə bilərik. Araşdırmaların bu mərhələsində deyə bilərik ki, Azərbaycanın cənub bölgələri, xüsusilə Naxçıvanla Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Nəticə. Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Dediyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən bir kömür nümunəsi e.ə. 5209-4930-cu illəri, digər bir nümunə isə e.ə. 5038-4799-cu illəri göstərmişdir. Bu faktlara əsasən Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını deyə bilərik. Fikrimizə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən bir bölgədə formalaşmış və bu bölgədən cənuba doğru yayılmışdır. Naxçıvantəpə və Urmiya hövzəsinin cənub-şərqindəki Dalmatəpə bu mədəniyyətin ən önəmli mərkəzlərindən olmuşdur. Dalmatəpə üçün xarakterik olan basmanaxışlıların bütün tipləri və Dalmatəpə üçün xarakterik olan geniş zolaqlı naxışlar da Naxçıvantəpədən məlumdur. Bu baxımdan Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxmasını e.ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixləndirilməsi mübahisəlidir. Bu fikirlər

başlıca olaraq köhnə karbon analizlərin nəticələrinə əsaslanır. A.Abedi son araşdırmalarına əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e.ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirsə də, ancaq hələlik dəqiq bir fakt yoxdur. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamış, Culfa Kültəpəsində Kültəpə VIII təbəqəsindən götürülən karbon nümunənin analizi e.ə. 4600-4350-ci illəri göstərmişdir (23 2014, p. 54-55). Həsənli və Hacı Firuz kimi yaşayış yerlərində Dalma təbəqəsinin Son Neolit və Son Eneolit təbəqələri arasında yerləməsi və Naxçıvantəpənin analizləri Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin birinci yarısında formalaşmasının sübutu sayıla bilər. Dalmatəpə tipli basmanaxışlı keramikanın xarakterik olduğu yaşayış yerlərin düzülüşünə baxıldıqda, bunların əsasən Urmiya gölünün qərbində yerləşdiyini görmək olar. Naxçıvandan Salmas Ovalığına, oradan da cənuba doğru yönələn bu yaşayış yerləri, fikrimizə görə, bir yolun istiqamətini göstərir. Böyük ehtimalla, bu yol Cənubi Qafqaz xammalının, xüsusilə obsidianın cənuba daşınmasında önəmli yerə sahib olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. Bakı: Çap Art 2016, 448 s.
2. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 152-176.
3. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 74-82.
4. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 240 s.
5. Baxşəliyev V., Quliyeva, Z. Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar, Naxçıvan: Əcəmi 2018, 264 s.
6. Baxşəliyev V., Quliyeva, Baxşəliyev E., Z. Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpə-də 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları, Naxçıvan: Əcəmi 2019, 136 s.
7. Quliyev F.E., Lyonnet B. Menteşəpə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 329-334.
8. Quliyev F. Neolit dövründə Cənubi Qafqazda məskunlaşma proseslərinin xronoloji xüsusiyyətləri (Göytəpə və Hacıələmxanlı qədim yaşayış yerlərinin radiokarbon analizləri əsasında) // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 90-109.
9. Əliyev T.R., Helving B., Ricci A. Azərbaycan-Almaniya beynəlxalq ekspedisiyasının çöl tədqiqatlarının hesabatı / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı, 2013, s. 335-341.
10. Ələkbərov V. Neolit dövründə Cənubi Qafqazda keramika istehsalının yaranması və inkişafı // Azərbaycan arxeologiyası, 21/1, 2018, s. 177-198.
11. Kuliyeva Z., Bahşəliyev V. Naxçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azərbaycan) // TUBA-AR 23, 2018, s. 29-52.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.
13. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
14. Ахундов Т. Неолит Южного Кавказа // Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18–22, 2019). St. Petersburg, 2019, с. 97-100.
15. Бахшалиев В.Б., Маро К., Бертон Р., Кулиева З. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе // Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Baku, 2017, с. 26-41.
16. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин // Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Baku, 2017, с.108-121.

17. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э. Баку, 2009, с. 26-30.
18. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970.
19. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. Москва-Ленинград: Наука, 1964, 450 с.
20. Мунчаев Р.М., Кавказ на заре бронзового века, Москва: Наука, 1975, 476 с.
21. Мусеибли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок / Сборник материалов международной конференции Раннеземледельческие культуры Кавказа. Баку: Элм, 2012, с.40-50.
22. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, Баку: Элм, 1987.
23. Abedi A., Khatib Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J., Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 51, 2014, p. 33-167.
24. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 17/1, 2017, p. 69-87.
25. Abedi A., Varoutsikov B., Chataigner C. Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF // Journal of Archaeological Science Reports, 20, 2018, p. 756-767.
26. Abedi A., Omrani B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited // Documenta Praehistorica, XLII, 2015, p. 321-338.
27. Abedi A., Vosough B., Razani M., Bagherzadeh K., Steiniger D., Ebrahimi G. Obsidian Deposits from North-Western Iran and first Analytical Results: Implications for Prehistoric Production and Trade // Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 18/2, 2018, p. 107-118.
28. Abedi, A., Bahremandi Poorfard R., Garavand A., Malekpour F., Razani M. Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts of Khoyn Plain in NW Iran Using X-ray Fluorescence (XRF) Analysis // Bastanshenasi Iran, 9/21, 2019, p. 41-60.
29. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 180 p.
30. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq XXIV/2, 1962, p. 134-152.
31. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq XXVI / I, 1964, p. 54-61.
32. Çilingiroğlu Ç., The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean // TUBA-AR 13, 2010, p. 9-22.
33. Dyson R. H. Rediscovering Hasanlu // Expedition, 31/2-3, 1989, p. 3-11.
34. Gülçür S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen, 1988, 302 p.
35. Harutyunyan A., Badalyan R., Chabot J., Chataigner Ch., Christidou R., Hovsepyan, R. The first farmers of the Araks valley: the formative stage of the “Aratashen-Shulaveri-Shomutepe” culture / The Araxes River in Late Prehistory Bridge or Border? International Conference. (Lyon, 14-15 may 2019). Lyon, 2019, p. 11-12
36. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 13, 1975, p. 111-127.
37. Henrickson E. F. and Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran // Paleorient, 13/2, 1987, p. 37-45.
38. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 840 p.

39. Helwing B., Aliyev T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014 // The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Ed. Helwing, B., Aliyev T., Lyonnet, B., Guliyev, F., Hansen, S. S. and Mirskhulava, G. Berlin, 2017, p.11-43.
40. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970, 312.
41. Kroll S. Archäologische Fundplätze in İranisch-Ost-Azerbaidjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran 17, 1984, p. 13-134
42. Kroll S. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azerbaidjan // Archäologische Mitteilungen aus Iran 23, 1990, p. 59-71.
43. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N., Khazae M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 40, 2013, p. 1956-1965.
44. Lyonnet B., Guliyev F., Helwing B., Aliyev T., Hansen S., Mirskhulava G. Ancient Kura 2010-2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 44, 2012, p.1-190.
45. Muscarella O. Hasanlu 1964 // The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 25/3, 1966, p. 121-135.
46. Mellaart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965, 72 p.
47. Mellaart J. *The Neolithic of the Near East*. London, 1975, 154 p.
48. Nishiaki Y., Guliyev F., Kadowaki S. Chronological contexts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elemxanlı Tepe, Azerbaijan // American Journal of Archaeology, 119/3, 2015, p. 279-294.
49. Özdoğan M. Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar / The Neolithic in Turkey, 5, İstanbul, 2013, s. 167-269.
50. Voigt M.M. Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC // Chronologies in the Near East. Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F. BAR International Series. Oxford, 1987, p. 615-646.
51. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 268 p.
52. Young T.C. Survey in Western Iran, 1961 // Journal of Near Eastern Studies, 25/4, 1966, p. 228-239.
53. Young T.C. Excavations at Godin Tappeh, 1973 // In proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974A, p. 80-90.
54. Young T. C. An archaeological survey in Kangavar valley // In proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in İran. Ed. By Bagherzadeh F. Centre for Archaeological Research Tehran, 1974B, p. 23-30.
55. Young T. C. Young Kangavar valley survey // Iran XIII, 1975, p. 191-193.
56. Zeynivand M., Hariryan H., Heydarian M. The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros // Iranian Journal of Archaeological Studies, 3, 2013, p. 39-47.

Summary

Veli Bakhshaliyev

Influence of neolithic monuments of Azerbaijan on formation of Dalma Tepe culture

Archaeological investigations in the South Caucasus, including Azerbaijan, have revealed new findings of Late Neolithic and Chalcolithic Age culture. Research carried out on the settlement of Kültepe I in Nakhchivan, shows that this monument is the oldest Neolithic Age settlement of the South Caucasus. Despite this, however, in Kültepe I and other settlements in the South Caucasus, it was not found a ceramic period, which led to various opinions on the genesis of Neolithic culture. Past Soviet scholars expressed that the ancient farming and cattle breeding tribes of the South Caucasus came from Northern Mesopotamia. Some researchers now associate the origin of the Neolithic culture of the South Caucasus with the local Mesolithic culture, and others say they came from North Mesopotamia in ready form. Researches of the settlement of Kültepe I have revealed painted ceramics of the Halaf type, which claims the existence of links with Mesopotamia. However, the Şomutepe culture and the Kültepe culture that in the Neolithic period existed in Azerbaijan differ from the Neolithic cultures of Northern Mesopotamia. Studies carried out in recent years made it possible to trace the peculiarities of the Late Neolithic culture of the Karabakh region of Azerbaijan are characterized by impressed ceramics. The study of Nakhchivan Tepe showed that similar ceramics are also characteristic for the Late Neolithic layer of Nakhchivan Tepe. On the basis of research, it can be said that at the last stage of the Neolithic Age in the Karabakh region of Azerbaijan and Nakhchivan, Neolithic culture characterized with its features. In our opinion, the rich natural resources of the South Caucasus contributed to the mutual ties between Azerbaijan and Northwestern Iran and played a significant role in the formation of the Dalma Tepe culture which was spread in Nakhchivan and Northwestern Iran.

Keywords: *South Caucasus, Late Neolithic Age, Early Chalcolithic Age, Middle Chalcolithic Age, Karabakh, Nakhchivan, Nakhchivan Tepe, North West Iran.*

Резюме

Вели Бахшалиев

Влияние неолитических памятников Азербайджана на формирование культуры Далма Тепе

В результате исследований на Южном Кавказе, в том числе Азербайджане выявлены новые находки о позднем неолите и энеолите. Исследования проведенные на поселении Кюльтепе I в Нахчыване, показывают, что этот памятник является самым древним неолитическим поселением Южного Кавказа. Однако несмотря на это в Кюльтепе I и в других поселениях Южного Кавказа не выявлены напластования некерамического периода, что привело высказыванию различных мнений о генезисе культуры неолита. Прошедшие советские ученые высказали, что древние земледельческие и скотоводческие племена Южного Кавказа пришли из Северной Месопотамии. В настоящее время часть исследователей происхождения неолитической культуры Южного Кавказа связывают с местной мезолитической культурой, а другие говорят, что они пришли из Северной Месопотамии в готовом виде. Исследования поселения Кюльтепе I выявлены расписная керамика Халафского типа, что утверждает существовании связей с Месопотамией. Однако культура Шомутепе и культура Кюльтепе, которые существовали в неолитическом периоде в Азербайджане отличаются от неолитических культур Северной Месопотамии. Исследования, проведенные в последние годы позво-

ляют проследить особенности поздненеолитическая культура Карабахского региона Азербайджана характеризуются импрессованной керамикой. Исследование Нахчывантепе показало, что подобная керамика также характерна для поздненеолитическому слою Нахчывантепе. На основе исследований можно сказать, что на последней стадии эпохи неолита на Карабахском регионе Азербайджане и Нахчыване неолитическая культура имела свойственные ее особенности. По нашему мнению богатые природные ресурсы Южного Кавказа способствовали взаимные связи между Азербайджаном и Северо-западным Ираном и играл значительный рол в формированию Дальматепинской культуры, распространенной в Нахчыване и северо-западном Иране.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, поздний неолит, ранний энеолит, средний энеолит, Карабах, Нахчыван, Нахчыван Тепе, Северо-западный Иран.*

UOT 322

GÜNEL MƏLİKLİ

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun şöbə müdiri,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan
gunelmelikli88@gmail.com*

MİLLİ İNKİŞAFA DOĞRU APARAN YOL: HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ

Açar sözlər: Azərbaycanın müstəqilliyi, lider, cəmiyyət, siyasi həyat, siyasi elita, sosial vəziyyət, demokratik model, neft strategiyası

GİRİŞ. Mütəşəkkillik baxımından partiyaların siyasi fəaliyyəti daha real və faydalıdır. Partiyalar siyasi qurum olaraq X – XXI əsrlərdə cəmiyyətin siyasi həyatında getdikcə daha böyük rol oynayır. Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem hələ formalaşmaqdadır. Burada fəaliyyət göstərən partiyaların doktrinaları, strategiya və sosial bazarları bir-briindən müəyyən dərəcədə fərqlidir. Bu fərqlər partiyaların elektorial qruplarının tərkibindən həyata keçirdiyi əməllərin məqsəd və istiqamətindən asılıdır. Son onilliklərdə ölkəmizin yaşadığı bir sıra ağır böhranlar (Qarabağ müharibəsi, keçid dövrü, sosial strukturda transformasiyalar və s.) insanların siyasi istiqamətlənmələrə və maraqlara əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir.

Siyasi həyatın vacib tərəflərindən biri də siyasi elitanın formalaşması prosesidir. Məlumdur ki, müxtəlif ölkələrdə siyasi elitanın tərkibi də müxtəlifdir. Azərbaycanda XX və XXI əsrlərdə baş vermiş siyasi inqilablar və islahatlar nəticəsində siyasi elitanın formalaşması prosesi olduqca mürəkkəb bir hal aldı. Burada baş verən siyasi hadisələr əsaslı şəkildə siyasi elitaların formalaşması və dəyişməsində təsir göstərib. Cəmiyyətin inkişafında demokratik meyllər elita hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasını və bütün xalqın, onun müxtəlif təbəqələrin siyasi fəaliyyətdə iştirakının genişləndirilməsini tələb edir. Buna görə də elitanın formalaşması prosesinin özü bu işdə xalqın iştirakını da nəzərdə tutur. Müasir Azərbaycanın siyasi elitanın mənşəyi və strukturu ilə bağlı demək olar ki, burada bir neçə istiqamətdə formalaşma prosesi getmişdir. Köhnə sovet ölkəsində formalaşmış siyasi kadrların bir qismi yeni şəraitdə işləyib bu-

rada gedən mütərəqqi proseslərdə, yeni dövlət quruculuğunda fəal iştirak ediblər. Digər tərəfdən yeni siyasi kadrlar sosial həyatın müxtəlif fəaliyyət sahələrində yetişib siyasi proseslərə qoşulmağa başlamışlar.

Ulu öndər Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “dövlət qurmaq, müstəqil yaşamaq bəşər tarixində heç də bütün xalqlara nəsib olmur. Milli quruculuğun lideri kimi, xalqın böyük əzm və etimadına layiq olmaq siyasətçinin, dövlət xadiminin fədakar əməyini, böyük dühasını tələb edir. Tarixdə vaxtı ilə dövləti olan, sonra müxtəlif səbəblərdən varlığına son qoyulan ölkələr də, zahirdə öz suverenliyini hissə-hissə itirən (Ermənistan kimi) formal müstəqil dövlətlər də az olmamışdır. Dövlətlərin yaranması və inkişaf tarixi çox çətinliklərdən keçib, çiçəklənmə və tənəzzül fazalarını yaşayıblar”. [1, s.7]

Buna görə də Azərbaycan dövlətçiliyi də keçid və çevrilişlərin nəinki elmə məlum olan, həm də naməlum olan dərin tipləri ilə üz-üzə qalmışdı. Proseslər həm mahiyyəti, həm də miqyasına görə o qədər çoxşaxəli və mürəkkəb idi ki, onları birmənalı şəkildə “inqilab, təkamül, keçid” və s. sözlərlə ifadə etmək qeyri-mümkün idi. Cəmiyyət həyatının ən dərin qatlarına qədər sirayət edən, yalnız reallığın deyil, şüur və dünyagörüşünün, inkişaf vektorlarının, həyat tərzinin, dəyər oriyentasiyalarının köklü surətdə dəyişməsi, proseslərə prinsiplial olaraq yeni münasibətin, yeni baxışın, ən başlıcası isə sonrakı inkişafın yeni model və konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsini qaçılmaz imperative kimi qarşıya qoymuşdu. [20, s.7]

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan da vaxtilə uçurumun bir addımlığında idi. Bir tərəfdən Er-

mənistanın havadarlarının köməyi ilə işğalçılıq siyasətini genişləndirməsi, kənardan Azərbaycanda etnik münasibətlərin süni şəkildə qızıxdırılmasına yönəlik cəhdlər nəinki müstəqilliyimizi, dövlət kimi mövcudluğumuzu sual altında qoymuşdu. Belə bir vaxtda Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə dönüşü ilə hər şey kökündən dəyişdi. Ulu öndərin uzaqgörənliyi ilə Azərbaycanın müstəqilliyinin və dövlətçiliyinin təməli möhkəmləndirildi.

Bundan başqa, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkə rəhbərlərinin sərəştərsiz siyasəti vəziyyəti ağırlaşdırdı, qarşıdurma, vətəndaş müharibəsi qaçılmaz oldu, iqtidar təhlükəli proseslərin qarşısını ala bilmədi. Nəticədə kömək üçün ümummilli lider Heydər Əliyevə müraciət olundu. Dövlət başçısının dəfələrlə təkidli müraciətindən sonra ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 9-da hökumətin onun ardınca göndərdiyi təyyarə ilə Bakıya gəldi.[7,s.130]

Beləliklə, müstəqillik ərəfəsində ölkənin durumu çox ağır idi bu özünü aşağıdakı problemlər fonunda göstərirdi. İlk növbədə ölkə ədalətsiz müharibəyə cəlb edilmiş, torpaqlarımızın bir qismi erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmişdir. Müharibənin dağıntıları ilə bərabər qaçqın və məcburi köçkün probleminin yaranması sosial vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Ölkə daxilində siyasi sabitlik pozulmuş, xaos və özbaşınalıq artmış, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi meydana çıxmışdı. Bundan əlavə sosial ədalət prinsipləri kobud şəkildə pozulmuş, insan hüquq və azadlıqlarına ciddi məhdudiyətlər qoyulmuş, mənəvi və maddi sərvətlər talan edilmişdi. [13, s.75-76]

Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 85 illik yubileyi haqqında” 11 mart 2008-ci il tarixli Fərmanında deyilir ki, “Ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaradılması, beynəlxalq normalara əsaslanan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun böyük vüsət alması, suveren Azərbaycanın əsas qanunu olan Konstitusiyanın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, milli təhlükəsizliyin təmin olunması və yeni iqtisadi kursun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı proseslərin müvəffəqiyyətli həlli şəxsən Heydər Əliyevin xidmətidir”. [20, s.50] Axı “yetmiş il ərzində, sovetlər dönməndə dəyişikliklərin ideologiyasının, in-

kişafın proqramının, hazır “qəliblərlə” dikte edildiyi statik durğunluq dövründən, təsəvvüregəlməz sürətlə tarixin “tektonik qütbdəyişmələrə bənzər” dinamik çevrilişlər fazasına adlayan məmləkətimizdə ümummilli lider, zəka öndəri Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi, onun məsləkdaşı olan milli elita bütün qüvvəsini “cavab” strategiyasını müəyyənləşdirməyə yönəltdi”. [20, s.7]

Siyasi ədəbiyyatda bəzi xarakterik xüsusiyyətlərinə görə, Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğu və milli inkişafını bir neçə mərhələyə bölürlər. Birinci mərhələyə Azərbaycanın 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktını qəbul etməsindən başlayaraq 1993-cü ilə - Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrü əhatə edirlər.

Beləliklə, Azərbaycan Prezidenti kimi Heydər Əliyevin 1993-2003-cü illərdə irəli sürdüyü ideya və fikirlər, iqtisadi, siyasi və sosial-mənəvi sahədə reallaşdırdığı kurs və praktiki tədbirlər milli inkişaf siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsinin ikinci mərhələsində ölkədə bir ictimai-siyasi sistemdən digərinə keçidin, yeni demokratik cəmiyyətin və ictimai həyat normalarının əsaslarını yaratmışdır. Ulu öndərin əsas amalı və qəti fikri “Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanılması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir” ideyası olmuşdur. [6, s.7] İlk növbədə göstərilməlidir ki, “müstəqil Azərbaycanın rəhbəri kimi Heydər Əliyev iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi islahatların həyata keçirilməsini, demokratik dəyərlərin cəmiyyətdə bərqərar olunmasını çox önəmli hesab edirdi. Bu məqsədlə o, ölkənin yeni Konstitusiyaya layihəsinin hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir, bu işə şəxsən özü rəhbərlik edirdi. Heydər Əliyev yeni Konstitusiyaya layihəsinə verilən tələbləri belə xarakterizə edirdi:

“Konstitusiyaya birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalqın arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir. Hakimiyyət bölgüsü, ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətləri – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır. Dövlət xalqın işi olmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitusiyamızın əsasını təşkil etməlidir”. [9, s.150]

Çünkü, “Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin ardıcıl və dönməz olduğunu təsdiqləyən uğurlu daxili və xarici siyasəti düşmənləri ciddi narahat edirdi. Onlar paytaxtda və respublikanın digər iri yaşayış məntəqələrində siyasi sabitliyi pozmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Düşmənlərin, xarici kəşfiyyət orqanlarının əlində oyuncaq olan hakimiyyət hərisləri qanuni hakimiyyəti devirmək üçün terror aktları, dövlət çevrilişi cəhdləri edirdilər, lakin respublikanın hüquq-mühafizə orqanları bunları qətiyyətlə dəf etdilər. Xalq respublikasının dövlət müstəqilliyinin təminatçısı olan Prezident Heydər Əliyevi dəstəkləyir, siyasi yetkinlik, dövlətçilik prinsiplərinə sədaqət nümayiş etdirirdi.

Həm də dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonrakı-itirilmiş illər hakimiyyətsizlik, dağıdıcılıq mərhələsi 1993-cü ildən sonra quruculuq mərhələsi ilə əvəz olundu. Bu vaxtdan etibarən Azərbaycanın əsl müstəqil dövlətçilik tarixi başlandı. Bu dövr müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsi, daxili irticanın, dövlət çevrilişi cəhdlərinin aradan qaldırılması, Azərbaycanın suverenliyinin və bütövlüyünün bərpa olunması istiqamətində mühüm addımların atılması ilə xarakterikdir. Milli dövlət quruculuğunun üçüncü mərhələsi 1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə əlamətdardır”. [7, s.132]

“Bu gün Azərbaycan cəmiyyətini və hər birimizi maraqlandıran əsas sual demokratik cəmiyyətdə yaşayıb-yaşamayacağımız deyildir. Artıq demokratiya inkişaf xəttimizin əsas mahiyyəti və başlıca elementidir. Ölkəmizin hər bir düşüncəli vətəndaşı üçün əsas sual Azərbaycan demokratiyasının hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyi perspektivləridir. Bu sual müasirliyi, dünyəviliyi, inkişafı prioritet elan etmiş Azərbaycan dövləti üçün mühüm məsələlərdən biridir. Milli demokratik model əsas olaraq, cəmiyyətimizdə milli mentaliteti və özünəməxsusluğu, özündəkin yeni səviyyəsini, tarixən çətinliklər və qurbanlar hesabına əldə etdiyimiz qələbələrin rəmzi kimi formalaşacaqdır. Tam aydın məsələdir ki, demokratik inkişaf xəttini vətəndaşlarımıza başqaları, özgələri deyil, bizlər, cəmiyyətimiz, hər birimiz aşılacağıq. Çünki hər bir inkişaf modeli, ilk növbədə, milli xüsusiyyətləri tam şəkildə özündə əks etdirməyi ba-

carmalıdır və yalnız bu halda onun uğuru gözləniləndir. [12, s.32]

Siyasi liderlərin böyük sosial qrupların maraqlarına cavab verən aydın siyasi proqramın iradəsi, iti ağılı, siyasi intizamı, təşkilatçılıq qabiliyyəti, natiqliq bacarığı olmalıdır. [17, s.169]

Tarix göstərir ki, dünya ölkələri sırasında dövlətin tanınması, iqtisadi inkişafı, xalqın güzəranı yalnız xalqın seçdiyi layiqli lider faktorundan asılıdır. Onlar cəmiyyəti böyük çətinliklərdən xilas olmağa kömək edən siyasi proqramların təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirlər. Ulu öndər Heydər Əliyev, Atatürk, Ruzvelt və başqaları məhz belə siyasi lider olmuşlar. Ruzveltin əsasən Amerikanın yenidən qurulmasında böyük xidməti olmuşdur. Məhz elə Azərbaycan xalqının çətin, təhlükəli günlərinin keçirdiyi dönmədə ümumxalq mənafeyini üstün tutan, xalq üçün çalışan, onun müstəqilliyini qoruyan Heydər Əliyev kimi dahi uzaq görən siyasətçiyə ehtiyac duyulurdu. [17, s. 173]

Bununla belə “liderliyin universal formulunun olmaması da bununla bağlıdır və hər bir tarixi şəraitin daha mürəkkəb mahiyyətli problemləri ortaya qoyması ilə şərtlənmişdir. Siyasi problemlər mahiyyətcə ən dinamik dəyişən sahə olduğu üçün, onların qoyuluşu və həlli üsulları daha sürətlə dəyişir. Bu da liderdən sınılanmış xəttin tamamilə yeni mövqə, tələb və qüvvələr nisbəti müstəvisində tətbiqi üçün, sözün əsl mənasında, siyasi yaradıcılıq, novatorluq fəhmi kimi keyfiyyətlər tələb edir. Buna malik olmayan siyasi rəhbərlər milli və global miqyasda sabitliyin deyil, gərginliyin yaranmasının səbkarına çevrilir, bəşəriyyəti bəlli olmayan təhlükəli proseslərə düşür edirlər”. [12, s.31]

Məlumdur ki, milli lider olmağın meyarları və izahı müxtəlifdir. Hələ Aristotel yazırdı ki, “siyasi liderliyin ilkin şərti dövlətin gələcəyini öncədən görmək və gördüyünü həyata keçirə bilməkdir”. Milli lider həyatdan getsə də, onun siyasi xətti institusionallaşır-siyasi idarəçilik nəzəriyyəsinə, alternativ olmayan dövlətçilik fəlsəfəsinə, milli quruculuğun nəzəriyyə və təcrübəsinə çevrilir. Daha dəqiq deyilsə, “əbədiyaşar milli quruculuq elmi” zirvəsinə yüksəlir. [8, s.7]

Aydındır ki, “liderlər öz dövrlərini əbədləşdirmək, xalqı möhkəmləndirmək, onu dövlət rəmzləri ətrafında birləşdirmək əzmi ilə qurub yaradırlar. Bu rəmzlər arasında ən monumenta-

lı, şübhəsiz, paytaxtdır, bəzi hallarda isə hətta ayrı-ayrı abidələrdir. Məsələn, Periklinin himayəsi ilə Afinada inşa olunmuş Akropol XII əsrdə Azərbaycan hökmdarı Atabəy Cahan Pəhləvanın sifarişi ilə tikilmiş Möminəxatun türbəsi, XV əsrdə Şirvanşah I Xəlilulla tərəfindən Bakıda ucalmış Saray kompleksi, böyük monqollar sülaləsindən olan hökmdar Aqbarın sifarişi ilə tikilmiş Tac-Mahal belələrindəndir.

Lider və paytaxt deyəndə dəyanətli cütlər sıraya düzlənir: Şah Abbasın İsfahanı, Teymurləngin Səmərqəndi, ABŞ-ın “ata banilərini” Vaşinqtonu, Aleksandr Makedonskinin İsgəndəriyyəsi, Paytaxt və lider deyəndə Təbrizi bərpa edən və onu güclü Azərbaycan dövlətinin mərkəzinə çevirən Şah İsmayıl Xətəinin böyük missiyası, Nevanın bataqlıq sahillərində birinci Pyotrun dahi incisi – Sank-Peterburqun yaranmışmənzərəsi yada düşür. Nəhayət, paytaxt və lider deyəndə biz, öz füsunkar gözəlliyi ilə dünyanın ən şöhrətli şəhərlərini kölgədə qoyan Bakını və füsunkar gözəlliyin memarı olan Heydər Əliyevi düşünürük”. [19, s.84]

Həm də etnik-millî mövcudluğumuz boyu qeyd edilən mənada ilk dəfə milli siyasət kursunun və əsas istiqamətlərini, məqsədlərini formalaşdırarkən və gerçəkləşdirərkən tarixə istinad edən məhz Heydər Əlirza oğlu olub. [18, s.15]

Beləliklə, Azərbaycanın son otuz ildən artıq bir dövrünü əhatə edən tarixi, bu illər ərzində xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrində dirçəliş bilavasitə ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. [15, s.137] Böyük Heydər Əliyev itkisi ilə barışmaq mümkün deyil. Hətta “itki” sözünün özü bu çatışmazlığı heç bu cür əhatə etmir. Bu gün Onun bizimlə birlikdə olmamasından nə qədər acılar duysaq da, hər halda, təssəli də bir o qədər böyükdür. Heydər Əliyev yaratdığı çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyinin özü kimi əbədidir. Bu, yalnız siyasətçilərin, toplumun düşüncəsi deyil, zamanın qənaətidir! [15, s.3]

Vətənimizin taleyinə çıxan çətin sınaqlar sırasında dövlət müstəqilliyinin itirilməsi təhlükəsi idi: “Vətənin başı üstünü qara buludlar almışdı. Azərbaycan vəziyyətdən çıxış üçün ya son qurtuluş savaşına atılaraq taleyin ona nəsih etdiyi ən böyük neməti – dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq iqtidarında olduğunu sübut etməli, ya da siyasi varlıq kimi dünya xəritəsin-

dən silinmək kimi acı aqibətlə razılaşmalı olacaqdı. Ulu öndər bu dövr barədə belə deyirdi (28 may-Respublika gününə həsr olunmuş mərasimdə nitqindən, 27 may 2001-ci il): “O vaxt Azərbaycanın mütəşəkkil ordusu yox idi. Ancaq vətənpərvər insanlar torpaqlarımızı, Azərbaycanın ərazisini qorumaq əzmi ilə yaşayırdılar. Bundan səmərəli istifadə etmək lazım idi. Edilmədi ona görə ki, o vaxt Azərbaycanda müxtəlif dəstələr, qruplar, o cümlədən hakimiyyətdə olan şəxslər öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq, digərləri isə belə bir fürsətdən istifadə edib hakimiyyətə gəlmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Ona görə də müxtəlif qüvvələrə xidmət edən ayrı-ayrı silahlı dəstələrin hamısı Azərbaycan torpaqlarının qorunmasına səfərbər olunmaq əvəzinə, onların hərəsi öz qüvvəsinə xidmət edirdi və bundan da Ermənistan təcavüzkarları çox məharətlə istifadə etmişdilər”. [9, s.136-137]

Digər tərəfdən, Azərbaycanın milli ideologiyasının və dövlətçiliyinin təməl prinsiplərinin müəyyən edilməsi məsələsi ölkəmiz 1991-ci il oktyabr ayının 18-də özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra çox ciddi diskussiya mövzusu olmuşdur. Müstəqilliyinə yenidən qovuşmuş dövlətimizin və xalqımızın gələcək inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif ideoloji təkliflər səsləndirilirdi. Düzdür, ölkəmiz dövlət müstəqilliyinə qovuşarkən XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Xalq Cümhuriyyətinin müəyyən ənənələri var idi. Amma Xalq Cümhuriyyətinin az müddətdə mövcud olması və müəyyən prinsipləri ortaya qoya bilməməsi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində milli ideya axtarışı baxımından Azərbaycanda bir boşluğun olduğunu ortaya qoydu. Türkcülüyə istinad etmək, dinə söykənmək və digər prinsipləri qəbul etmək təklifi ilə çıxış edənlər var idi. Amma bu təkliflərin hər biri yarımçıq idi, nə isə çatışmırdı. Hansısa elementin çatışmaması və yarımçıq tezis inkişafı, ideoloji xəttə əngəl olurdu. Bu prinsipləri tamamlamaq, inkişaf etdirmək, möhkəmləndirmək və qətiləşdirmək lazım idi. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyev bunu qətiləşdirdi. O, nəinki Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin dönməzliyini təmin etdi, eyni zamanda millətimizin və dövlətimizin ideoloji xəttini, söykəncəyi təməl prinsipləri irs olaraq müəyyənləşdirdi. [20, s.49]

Moskvadan qayıdıışından sonra öncə Naxçıvanı xilas edən Ulu öndər Heydər Əliyev ana vətənimiz Azərbaycanın harayına çatmalı idi. Naxçıvandan başlanan millətin və dövlətin qurtuluş hərəkatı bütün Azərbaycanın sözün əsl mənasında azadlığa qovuşması ilə tamamlanmalıydı. Məhz buna görə, ölkənin öndə gələn ziyalıları, müxtəlif təbəqəni təmsil edən insanlar, bütövlükdə isə xalqımız Naxçıvana üz tutdu. Xalqı və dövləti yox olmaq təhlükəsindən xilas edən o möhtəşəm qayıdış 1993-cü ilin iyunun 9-da baş verdi.

“Prezident Heydər Əliyev xalqı, yurdu milli-mənəvi parçalanmadan, iflasa uğramaqdan xilas etdi. Özündən əvvəlki “rəhbərlərin” tarixi keçmişin ibrət dərslərinə, dəyişən dünyanın real həqiqətlərinə, daxili həyatın və beynəlxalq vəziyyətin gerçəkliklərinə deyil, emosiyalara əsaslanaraq qəbul etdikləri səhv qərarların icrasını dayandırdı. Torpağımızın, xalqımızın, dilimizin üzərindəki əzəli və əbədi “Azərbaycan” möhürü özümüzə qaytarıldı. Bununla Vətəncilik, xalqımızın adı və dili, qüdrətimizin və vahidliyimizin əsası olan islam-türk birliyi bərpa olundu, reallaşmaqda olan etnik toqquşmalar ehtimalı aradan qaldırıldı. Düşmənlərimizin oxu bu məsələdə də daşa dəydi. [11, s.109]

Ümmillik lider Heydər Əliyev:

- Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağın, dönməzliyini təmin etməyin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi əsaslarını işləyib hazırladı;

- Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi, dini-mədəni ehtiyaclarının, istək və niyyətlərinin normal ödənilməsinə imkan yaradan tükənməz mənbələri seçməyin və bunlardan səmərəli istifadə etməyin yollarını göstərdi;

- SSRİ dövründən başlayaraq Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzün genişlənməsinin qarşısını aldı, Rusiya qoşunlarının köməyi ilə erməni işğalçılarının zəbt etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi məsələsini kəskin şəkildə qoydu, məsələnin həlli istiqamətində gərgin iş apardı. Proses bu gün dünya birlikləri səviyyəsində davam etdirilir;

- ölkə daxilində böyük təhlükə mənbəyi olan qeyri-qanuni silahlı dəstələri zərərsizləşdirdi; anarxiyaya, özbaşınalığa, dərəbəyliyə və son qoydu;

- ölkəni bürümüş iqtisadi, siyasi, ictimai böhranın qarşısını almaq məqsədi ilə düzgün proqramlar hazırladı, həyata keçirdi;

- yeni neft strategiyası hazırladı, 20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın iri neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan neft kontraktı imzaladı;

- Azərbaycan dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq əlaqələrin yaradılması və möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar uzun müddətli strateji proqram hazırladı və əməli surətdə həyatda keçirdi və s. [10, s.181-182]

“Dövlətçilik və milli şüur, iqtisadiyyat və sosial quruluş, siyasi sistem və identiklik staqnasiya və repressiya dövrünü yaşadığı o tarixin vaxtdan təxminən 20 il keçəndən sonra cəsarətlə demək olar ki, 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin Prezident olduğu on ilin əsas uzunmüddətli tərkib hissələri aşağıdakılar olmuşdur:

- ölkənin həyatında çox zəruri olan ictimai-siyasi sabitləşmə, demokratik prinsiplərin və təsisatların yaradılması və təkmilləşdirilməsi;

- dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi və iş qabiliyyətli dövlət idarəçilik təsisatlarının formalaşdırılması;

- 1994-cü ildən etibarən Qarabağ cəbhəsində atəşkəs rejimi şəraitində iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinin formalaşdırılması;

- müstəqil dövlətin neft strategiyasının yaradılması, bu stratejiyanın əsası olan “Əsrin müqaviləsi” sazişinin imzalanması, ölkəni əsas regional energetik aktora transformasiyasının başlanması;

- “Böyük İpək Yolu” layihəsində fəal iştirak etməklə Azərbaycanın regional logistik mərkəz kimi rolunun dəyişməsi;

- həyat qabiliyyətli tarazlı xarici siyasət modelinin formalaşdırılması;

- müasir və döyüş qabiliyyətli ordunun yaradılması və s. [8, s.12]

Heydər Əliyevin neft strategiyasını ardıcıl həyata keçirməsi sayəsində Azərbaycan böyük iqtisadi, siyasi və coğrafi-strateji uğurlara nail olmuşdur. Dövlət Bayrağı Meydanının təntənəli açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqindən bir parçanı da xatırladaq: “Bildiyimiz kimi, Azərbaycan bayrağı, bizim üçrəngli bayrağımız 1918-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Məhz noyabrın 9-u Azərbaycanda

bundan sonra hər il Azərbaycan Dövlət Bayrağı Günü kimi qeyd olunacaqdır. Hər iki sərəncamın məhz noyabrın 17-də imzalanmasının səbəbi də çox məntiqli və aydındır. Məhz 1990-cı ilin noyabrın 17-də ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı Azərbaycanda dövlət bayrağı kimi qaldırıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Ali Sovetinin sessiyasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı Naxçıvanda dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi. Eyni zamanda, o vaxtkı Azərbaycan Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırıldı və tələb edildi ki, bu bayraq Azərbaycanın dövlət bayrağı kimi qəbul edilsin". Vurğulanmışdır ki, "o vaxt hələ Sovet İttifaqının dağılmasına bir ildən çox var idi. Bizim müstəqilliyə gedən yolumuz o gündən başlamışdır. Məhz Xalq Cümhuriyyətinin bayrağının dövlət bayrağı kimi qəbul olunması Azərbaycanı müstəqilliyə daha da yaxınlaşdırmış və ölkəmizdə gedən proseslərə güclü təkan vermişdir. O illər hamımızın yadındadır. O illər Azərbaycanın inkişafı, gələcəyi üçün həlledici illər idi. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə qovuşanda ölkədə proseslər çox mənfə istiqamətdə gedirdi. Ölkədə anarxiya, hərə-mərclik hökm sürürdü. Ölkənin inkişaf perspektivləri qeyri-müəyyən idi və Azərbaycan əslində, dövlət müstəqilliyini itirə bilərdi. Azərbaycan xalqının tələbi və müdrikliliyi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə dəvət olunması nəticəsində Azərbaycanda bütün xoşagəlməz hallara son qoyuldu, sabitlik yarandı və inkişaf dövrü başlandı. Bu inkişaf dövrünün nəticələrini bu gün Azərbaycan vətəndaşları görürlər". [2, s.130]

Respublika Prezidenti öz çıxışında vurğulamışdır ki, "1993-2003-cü illər Azərbaycan üçün həlledici illər olmuşdur. Məhz o illərdə Azərbaycanda iqtisadi, siyasi sabitlik yaranmış, ölkə dünya birliyinə özünü təqdim edə bilmişdir. Biz beynəlxalq təşkilatlara üzv olduq. Azərbaycan bayrağı bütün beynəlxalq təşkilatlarda dalğalanmağa başlamışdır. Azərbaycan xarici tərəfdaşlarla çox uğurlu və qarşılıqlı hörmət əsasında münasibətlər qura bilmişdir. Ölkəmizə böyük həcmdə investisiyanın cəlb olunmasına nail ola bilmişdik. O proseslər bu gün də Azərbaycanın inkişafını təmin edir və onilliklər bundan sonra da Azərbaycanın inkişafını təmin edir və onilliklər bundan sonra da Azərbaycanın uğurlu in-

kişafını müəyyən edəcəkdir. O on il ərzində Azərbaycan çox böyük bir yol keçmişdir və demək olar ki, dövlətçiliyin əsasları tam şəkildə qurulmuşdur. Bu gün Azərbaycan möhkəm əsaslar üzərində uğurla inkişaf edir. [2, s.130]

2003-cü ildə Prezident İlham Əliyev andiçmə mərasimində öz nitqində söylədiyi kimi, "Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycana böyük uğurlar gətiribdir. Bütün sahələrdə Azərbaycan inkişaf edir, uğurlar qazanır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan yüksəlir, uğurlar qazanır. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə özünə layiq yerini tuta bilibdir, Azərbaycanın nüfuzu artıbdır. İndi Azərbaycanla hesablaşsınlar, Azərbaycana hörmət edirlər. Regionda bütün beynəlxalq, irimiqyaslı layihələr Azərbaycanın iştirakı ilə, onun milli maraqlarının nəzərə alınması ilə həyata keçirilir". [2, s.100,101]

NƏTİCƏ. 44 günlük Vətən müharibəsində qələbənin əldə olunmasında müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tapşırıqları, həmçinin müharibə dövründə və ondan sonrakı dövrdə diplomatik əlaqələrin düzgün və korrekt qurulması hesabına region və dünya çapındakı aparıcı dövlətlərlə aparılan danışıqlarda milli maraqlarımızın tam təmin olunmasına gətirib çıxarması, ən nəhayət Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün sahələri ehtiva edən Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasi strategiyasının nəticəsidir. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin uğurlu strategiyasının nəticəsində Azərbaycanın azad edilmiş torpaqlarına bundan sonra həyat qayıdacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir" çoxcildliyin elmi-bibliografik göstəricisi. 2 cildə. 1-ci cild. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013
2. 2003-2013 Prezident İlham Əliyevin seçilmiş nitqləri. Bakı: SAM center for strategic studies, 2013
3. Abdullazadə F. H. Əliyev. Siyasi portret. Bakı: "XXI" nəşriyyatı, 1998, s.3
4. Amalın işığında. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2002, s.81-82

5. Cəfərov N., Musayev O., Osmanlı D. Türk dünyasının yeni lideri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009
6. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1997
7. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında. Bakı: "Elm və təhsil", 2016
8. Heydər Əliyev mənim həyatımda. I cild. Məsləhətçi: Ramiz Mehdiyev; Tərtibçi: İxtiyar Hüseynli. Bakı: "Azərbaycan", 2013
9. Heydər Əliyev Müasir Azərbaycan Parlamentinin Banisidir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Nəşri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamları və Milli Məclisdə çıxışları. Tərtibçi və müəlliflər: S.Mirzəyev, M. Qayıbov. Bakı: 2008
10. Heydər Əliyevin elmi irsi (nəzəriyyə və təcrübə) II cild. "Şərq-Qərb" Bakı: 2013
11. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: "Təhsil", 2002
12. Mehdiyev R. Azərbaycan -2003-2008: Zaman haqqında düşüncələr. Bakı: "Şərq-Qərb", 2009
13. Məlikli G. Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyində sosial siyasətin yeri və rolu. "İndiqo" mətbəəsi, Bakı: 2018
14. Məlikli G. BMT-nin gündəliyini indi Azərbaycan müəyyən edir. // "Azərbaycan" qəzeti 17 may 2012-ci il
15. Məlikli G. Heydər Əliyev Fenomeni və Azərbaycanda Müstəqil Dövlət Quruculuğu Strategiyası // Dirçəliş-XXI əsr, № 141-142/ 2010
16. Məlikli G. Millətin və dövlətin xilas olduğu gün. // Yeni Azərbaycan qəzeti 13 iyun 2010-cu il
17. Məlikli G. Siyasi lider və liderlik // Müasir dövrün aktual problemləri II buraxılış, Bakı Dövlət Universitetinin 90 illiyinə həsr olunur. Bakı: 2009
18. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. B.: Şərq-Qərb, 2002
19. Yeni Azərbaycan Yaradıcısı. Bakı: "Nurlan", 2003
20. Yeni Siyasət: inkişafa doğru. I cild Mehdiyev R. "Azərbaycan" qəzetinin "Azərbaycanın özü qədər əbədi" silsiləsindən IV kitabı, "Oskar" NPM mətbəəsi, 2008

Summary

Gunel Melikli

The path of national development: the phenomenon of Heydar Aliyev

Once Azerbaijan was one step away from the abyss. On the one hand, the expansion of the policy of aggression with the help of the supporters of Armenia, attempts to artificially inflame inter-ethnic relations in Azerbaijan from the outside, called into question not only our independence, but also our existence as a state. At the same time, with the return to power of Great Leader Heydar Aliyev, everything changed radically. Thanks to the foresight of the great leader Heydar Aliyev, the foundations of the independence and statehood of Azerbaijan were strengthened. The instructions of the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, who won the 44-day war, as well as the correct and correct establishment of diplomatic relations during and after the war, led to the full realization of our national interests in negotiations with the leading countries of the region and the world. The signing of the Shusha Declaration, covering all areas, is the result of the successful political strategy of President Ilham Aliyev.

Ключевые слова: Azerbaijan independence, leader, society, political life, political elite, social situation, democratic model, oil strategy

Резюме

Гюнель Меликли

Путь национального развития: феномен Гейдара Алиева

Когда-то Азербайджан был в одном шаге от пропасти. С одной стороны, расширение политики агрессии с помощью сторонников Армении, попытки искусственно разжечь межнациональные отношения в Азербайджане извне, поставили под вопрос не только нашу независимость, но и наше существование как государства. В то же время с возвращением к власти Великого лидера Гейдара Алиева все коренным образом изменилось. Благодаря предвидению великого лидера Гейдара Алиева были укреплены основы независимости и государственности Азербайджана. Указания Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева, победившего в 44-дневной войне, а также правильное и правильное установление дипломатических отношений во время и после войны привели к полной реализации наших национальных интересов в переговорах с ведущими стран региона и мира. Подписание Шушинской декларации, охватывающей все сферы, является результатом успешной политической стратегии Президента Ильхама Алиева.

Keywords: *Азербайджанская независимость, лидер, общество, политическая жизнь, политическая элита, социальная ситуация, демократическая модель, нефтяная стратегия*

UOT 34

HABİL QURBANOV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azad Həmkarlar İttifaqının sədri,
hüquqi üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan
professorqurbanov@yandex.com*

QANUNYARATMA PROSESİ

Açar sözlər: qanunyaratma işi, hüquq normaları, qanunvericilik prosedurları, hüquqi praktika, qanun layihəsi, normativ-hüquqi aktları

Qanunyaratma fəaliyyətinin mahiyyəti və prinsipləri. Qanunyaratma hər bir dövlətin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu, xüsusi bilik və bacarıq tələb edən spesifik intellektual fəaliyyətdir. Həmin fəaliyyət dövlətdə bilavasitə qüvvədə olan qanunların dəyişdirilməsi, onlara əlavələr edilməsi və ya ləğvolunması ilə bağlı olan fəaliyyətdir. Məhz qanunyaratma işinin nəticələrinə görə bütövlükdə dövlətin nailiyyətləri haqqında mülahizələr yürüdüür.

İnsan cəmiyyətinin demokratik, sivil və öz mədəni, ədalətli məzmunu ilə seçilən qanunlara, digər normativ-hüquqi aktlara daim ehtiyacı olmuşdur. İnsan cəmiyyəti dürüst və mükəmməl hüquqi qəraralara həmişə möhtacdır. Dövlətin qanunyaratma fəaliyyəti nəticəsində dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların, vətəndaşların davranış qaydaları ilə bağlı hüquq normaları yaradılır. Bu nöqtəyi-nəzərdən dünyanın inkişaf etmiş demokratik və hüquqi dövlətləri humanist qanunlar və hüquq normaları yaradılmasını özünündiqqət mərkəzində saxlayır. Çünki belə qanunlarsız cəmiyyətin və dövlətin demokratik inkişafı qeyri-mümkündür.

Məlumdur ki, keçmiş sovet cəmiyyətində humanist və ədalətli qanunların nisbi çatışmazlığı mövcud idi. Lakin bu çatışmazlığı hüquq nəzəriyyəsi və hüquqi praktikanın nöqsanı hesab etmək düzgün olmazdı. Qeyd etmək lazımdır ki, marksist-leninçi kommunist ideologiyasının tam təsir dairəsində fəaliyyət göstərən sabiq sovet hüquqşünas-alimləri öz bilik səviyyə və bacarıqları ilə o dövrün inkişaf etmiş ölkələrinin hüquqşünaslarından nəinki geri qalmır, hətta çətin bir şəraitdə hüququn bir çox sahələrində onları ötüb keçirdilər. Aydın olur ki, kommunist ideologiyası olmasaydı keçmiş sovet hüquqşünasları hüquq

elminə ən yüksək zirvələri fəth edərdilər. Deməli, keçmiş SSRİ-də qanunyaratma fəaliyyətindəki nöqsan və qüsurlar hüquq elmi və hüquqi praktikadan çox-çox uzaqlarda olan səbəblərlə bağlı olmuşdur.

Beləliklə, hüquqi qərarların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qeyri-səmərəli normativ-hüquqi aktların sayının minimuma endirilməsi qanunvericinin daimi vəzifəsidir. Qanunvericilik aktlarının yaradılması ilə bağlı problemlərin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti də məhz bununla izah edilə bilər. Qanunların “istehlakçıları qismində insanlar və bütövlükdə cəmiyyət çıxış edir. Elə buna görə də qanunların yaradılmasında tələskənliyə və düşünülməmiş hüquqi qərarların qəbuluna yol vermək olmaz. Çünki qanunvericinin hər bir səhvi özünü doğrultmayan maddi itkilərə, vətəndaşların qanuni mənafeələrinin pozulmasına səbəb olur. Keçmiş SSRİ-nin hüquq nəzəriyyəsi və hüquqi praktikasında belə halların baş verməsinə dair xeyli misal göstərmək olar. XX yüzilliyin 80-90-cı illərində nəhəng bir imperiyanın iqtisadiyyatının çökməsi, cəmiyyətin sosial və mənəvi sferalarının düşünülməmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmamış hüquqi qərarlardan iflic vəziyyətinə düşməsiyəqin bəşəriyyətə məlumdur.

Dünyanın hüquq tarixi də ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyinin yol verdiyi kobud qanunvericilik səhvlərindən azad deyildir. Məsələn, ABŞ-da “böyük depressiya” dövründə qanunvericinin spirtli içkilərin istehsalı və istehlakına qadağa qoyması qaçaqmalçılığın, müxtəlif mafiyaların və bütövlükdə cinayətkarlığın artmasına səbəb olmuşdu. Yaxud 2016-cı ildə Fransa parlamenti “**ermənilər türklər tərəfindən soyqırma məruz qalmayıb**” ifadəsini dilinə gətirən şəxsin (hələ yaxşı ki, belə düşününlərin məsuliyyəti

yətini rəsmiləşdirməyiblər, lakin yəqin ki, bunu gələcək üçün saxlayırlar) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında son dərəcə gülüncbir qanun qəbul edir, fransız hüquqşünasları (xüsusən də tədqiqatçı-alimlər) susmağa üstünlük verir. Əslində isə bu öz mahiyyətinə görə biabırçılıq idi, Fransa yurispudensiyasının əsl simasızlığını bütün dolğunluğu ilə aşkara çıxardı. Belə nümunələrin sayını artırmaq olar.

Elə təəssürat yarana bilər ki, qanunyaratmanın əsaslarını bilmək ancaq hüquqşünaslar, parlament üzvləri və hüquq-mühafizə orqanlarının praktiki işçiləri üçün vacibdir. Lakin bu heç də belə deyil və ola da bilməz. Qanunyaradıcılıq, hüquq normaları yaratmaq bütün səviyyələrdən olan dövlət orqanlarının (ən yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarından yerli hakimiyyət orqanlarına qədər) ən mühüm funksional vəzifəsidir. Buna görə də xüsusilə də hüquqşünaslar, hüquq fakültələrinin məzunları qanunyaratma fəaliyyətinin nəzəriyyə və praktikasını bütün incəliklərinə qədər öyrənməyə və bilməyə borcludurlar.

Qanunyaratma prosesi –bu, dövlət hakimiyyətinin yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ aktların hazırlanması, onların nəzərdən keçirilməsi, təsdiq və elan edilməsi üzrə rəsmi fəaliyyətidir.

Bu rəsmi fəaliyyətin mahiyyəti və istiqaməti aşağıdakı səciyyəvi cəhətlərlə müəyyən edilir:

1) belə qanunyaratma sivilizasiyalar tarixində bütün dövlətlərə xas olmuş, onların ən məsul funksiyalarından biri hesab edilmişdir;

2) qanunyaratma qanunvericiliklə (o cümlədən konstitusiyaya müddəaları ilə, xüsusi qanunlarla, qaydalar və (və ya) rəqlamentlərlə) nəzərdə tutulan xüsusi prosedurlar vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir;

3) qanunyaratma fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsi üçün təyinatı qanunvericilik aktlarının yaradılması prosesini rəsmiləşdirməkdən ibarət olan xüsusi orqan (və ya orqanlar) yaradılır;

4) qanunyaratma fəaliyyətinin subyektləri öz bilik və bacarığı ilə tam parlamenti təşkil edən xalq və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarıdır;

5) qanunyaratma prosesi çərçivələrinin məhdudlaşdırılması cəmiyyətin demokratik əsaslarının boğulmasını büruzə verir;

6) qanunyaratma prosesinin qarşısı heç bir ekstremal şəraitdə və hər hansı kənar qüvvə tərəfindən alınma bilməz;

7) qanunyaratma prosesinə mane olanlar və ya bu prosesin qarşısını almağa cəhd göstərən dövlətin məcburiyyət tədbirlərinə məruz qalırlar;

8) qanunyaratma prosesinin gedişinə müdaxilə etmək qanunla təqib edilir.

Qanunyaratma prosesi çərçivəsində aşağıdakılar fərqləndirilir:

- ölkənin əsas qanununun qəbul edilməsini və onun hüquqi qüvvəyə minməsinə əks etdirən **konstitusiyaya prosesi**;

- dövlətin qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən vətəndaşların davranışlarının əsas qaydalarının yaradılması prosedurlarını ciddi surətdə rəqlamentləşdirən parlament prosesi;

- qanunvericiliklə icazə verilən qaydada qanun qüvvəsinə malik aktların qəbul edilməsi prosedurlarından ibarət olan **substitut proses**.

Qanunyaratma prosesi nəzəriyyəsi Qədim Romada formalaşmışdır. Bunun da izahı tamamilə aydındır, çünki məhz Romada Qədim Dünyanın ən mükəmməl hüquq sistemi yaradılmışdır. Həmin sistem bu günədək qanunyaratma peşəkarlığı və mədəniyyəti ilə bütün dünya ölkələri üçün bənzəri və alternativ olmayan tarixi nümunədir. Hətta Roma vətəndaşlarının uşaqlarına qanunların mətni latın dilində öyrədilirdi. Həmin qanunlar öz məzmununa görə tamamilə dürüst və mükəmməl aktlardan ibarət olmuşdur. Roma legisprudensiyasında qanunyaratmanın prinsipləri, qanunların qəbulu və onlarda dəyişikliklər edilməsinin ümumi qaydaları, qanunyaratmanın mərhələləri təsbit edilirdi.

Bir elm kimi, qanunyaratma sahəsində xüsusi (əlahiddə) yer İngiltərəyə məxsusdur. Bu, həmin ölkədə parlamentin və müasir qanunvericilik prosedurlarının yaradılması faktları ilə əlaqələndirilir. Qanunvericilik hakimiyyətinin birinciliyi və qanunun aliliyi ideyaları, ilk normativ qanunvericilik aktlarının meydana gəlməsi və bunun müfəssəl prosedur qaydalarının işlənilməsi, qanun layihələrinin geniş müzakirəsi və qanunların qəbulu, qanunların rəsmi dərc edilməsi və elan olunması anlayışları, qanunların hüquqi qüvvəyə minməsi qaydası və bu günümüxtəlif dövlətlərin istifadə etdiyi bir çox prosedur qaydalar məhz Böyük Britaniyada həyata vəsiqə almış və müasir ölkələrin hüquqi praktikasında reallığa çevrilmişdir.

Bu mülahizələrlə əlaqədar bir sıra tarixi faktları qeyd etməmək, fikrimizcə ədalətsizlik olardı. Tarixə qısa ekskurs etməyi zəruri hesab edirik. Elmi-bədii ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, qədim şumerlər üçün **ədalət** və **qanun** həm nəzəriyyədə, həm də praktikada başlıca anlayışlar olmuşdur. Şumerin bütün ictimai və iqtisadi həyatı bu anlayışlara əsaslanırdı. XIX əsrdə arxeoloqlar müxtəlif hüquqi mətnlərlə minlərlə gil lövhəciklər toplamış, xeyli sayda müqavilə və sazişləri, vəsiyyətnamələri, veksəlləri, qəbzləri və məhkəmə qərarlarını aşkar etmişlər. Qədim Şumerdə yuxarı qrup şagirdləri qanunların öyrənilməsinə çox vaxt sərf etmiş, çətin və spesifik hüquqi formaları səylə mənimsəmişlər. Onlar həmçinin sonradan hüquqi misallara (kazuslara) çevrilən qanun toplularının və məhkəmə qərarlarının üzünü köçürmüşlər (S.N.Kramer).

Deməli, həm qədim romalıları, həm də orta əsr ingilislərinə bunların hamısı artıq tarixdən məlum idi. Lakin təəssüf ki, müasir hüquqşünas-tədqiqatçılar tarixin bu faktından həmişə yan keçmişlər və indi də keçməkdədirlər. Nə üçün? Çünki qədim şumerlər bir etnos kimi türkdilli tayfalar olublar. Əsas səbəb də məhz bundan ibarətdir. Qərb tədqiqatçıları isə buna son dərəcə qısqançlıqla yanaşırlar. Ümumiyyətlə, Qədim Şərqi (müsləman Şərqi nəzərdə tutulur) mənəvi mədəniyyətinin bir çox tarixi, o cümlədən hüquqi abidələrin adları nə ümumi hüquq nəzəriyyə-sində, nə də hüquq və dövlət haqqında təlimlər tarixi elmində çəkilmişdir. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, dörd müsəlman hüquq məktəbi demək olar ki, bütün varlığı ərzində qanunyaratma ilə məşğul olmuş, dünyanın hüquq mədəniyyəti xəzinəsinə layiqli töhfələr vermişlər. Müsləman Şərqi tədqiqatçıları müsəlman hüquqməktəblərinin baniləri – İbn Hənəfinin, İbn Hənbəlin, Malik ibn-Ənəsin və əş-Şaafinin adını bu gündə böyük iftixar hiss ilə çəkirlər. Bu hüquqşünas-alimlərin qanunyaratma prosesi gedişində irəli sürdükləri ideyalar öz aktuallığını müasir dövrdə də qoruyub saxlamaqdadır.

Qanunyaratma prosesi müəyyən rəhbər ideyalara (rəhbər başlanğıclara) müvafiq surətdə təzahür edir. Həmin rəhbər ideyalara əməl edilməsi qanunvericiliyin səmərəliliyinin zəruri şərtlərindən biridir. Qanunyaratmanın nəticələri onun məqsədlərinə, qanunların cəmiyyət və dövlət

həyatında icra olunmaları reallıqlarına uyğun olmalıdır.

Bu cəhətdən aşağıdakılar qanunyaratma prosesinin belə ideyaları, yəni **prinsipləri** hesab olunurlar:

1) bu prosesin **hüquqi xarakteri**, yəni müstəsna dərəcədə hüquqi amillərlə (məsələn, hakimiyyətin ambisiyaları, xudpəsəndliyi, emosiyaları və digər şəxsi maraqlarının təzahürləri ilə bağlı olmaması) şərtliliyi;

2) prosesin **qanuniliyi**; belə qanuniliyə əməl edilməsi qanunvericilik aktlarının öz ciddi səlahiyyətləri çərçivəsində qəbul olunmasını, onların müəyyənləşdirilmiş qaydalara ciddi uyğunluğunu, zəruri olan bütün prosedurların gerçəkləşdirilməsini və müvafiq qərarların buna səlahiyyəti olan orqan tərəfindən qəbulunu tələb edir;

3) prosesin **elmi əsaslılığı**; yəni proses milli hüquqi doktrinanın nailiyyətlərinə, qanunvericilik texnikasına, hüquqi konsepsiyanın və qanun layihələrinin işlənilməsinə hazırlanmasına alim-hüquqşünasların cəlb edilməsinə, xüsusi tədqiqatların, o cümlədən qanunvericilik eksperimentlərinin aparılmasına əsaslanmalıdır;

4) qanunvericilik tənzimlənməsinin və xarici hüquqşünas-alimlərin elmi tədqiqatlarının nəticələrinin, yəni **xarici təcrübənin nəzərə alınması**;

5) qanunyaratma prosesi iştirakçılarının bu prosesin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmasına imkan verən **peşəkarlığı**;

6) qanunyaratma prosesinin razılaşdırılması, ardıcılığı, nizamlılığı və kompleksliyində təzahür edən, nəticələri qanunvericiliyin təşəkkül tapan iyerarxiyasında qeydə alınan sistemliliyi;

7) müasir demokratik ölkələrdə qanunvericinin mövcud reallığa, dövlət suverenliyinin vahid daşıyıcısının mənafehi ilə əlaqələrinə, qanun layihəsinin müzakirəsinə, ona baxılması və onun qəbul edilməsi proseslərinə ictimaiyyət nümayəndələrinin cəlb olunmasına əsaslanan **demokratikliyi**;

8) qanunyaratmada demokratiklik prinsipinin təmin olunmasının qarantı qismində çıxış edən və qanun layihələrinə dair işlər, həmin işlərin nəticələri haqqında cəmiyyətə vaxtında informasiyalar verilməsində təzahür edən **aşkarlıq**. Belə aşkarlığın gerçəkləşdirilməsində kütləvi-informasiya vasitələrinin də üzərinə məsul vəzifə

lər düşür. İnformasiyaların vaxtında verilməsindən savayı, onların doğru və düzgünlüyüdə media qulluqçularının diqqət mərkəzində olmalı, təhrif edilmiş məlumatlara yol verilməməlidir.

Qanunyaratma prosesinin mərhələləri.

Qanunyaratma prosesi məna və formasına görə yerinə yetirilməli olan müxtəlif hərəkətlərin mürəkkəb və çoxcəhətli sistemindən ibarətdir. Bunun da nəticəsində qanunyaratma prosesinin özü bir neçə **mərhələyə** bölünür. Bu mərhələlərin hər biri öz funksional fəaliyyətinə və konkret adına malikdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə (o cümlədən BöyükBritaniyada qanunyaratma prosesi rəsmi olaraq dörd mərhələni əhatə edir) onların formal sayı müxtəlifdir. Lakin praktikada mərhələlər ardıcıl olaraq aşağıda göstərilən mərhələlərə bölünür.

Qanun layihəsinin (Billin) ilkin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələ gələcək qanunvericilik aktlarının öz prosedur qaydalarına, üsul və vasitələrinə əsaslanan mətnlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bunun da tənzimlənməsinə normativ-hüquqi aktların xüsusi kompleksi həsr olunur (məsələn, icra hakimiyyəti orqanlarının qanun layisinin təşkili üzrə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş Metodiki Qaydaları).

Qanun layihəsinin hazırlanmasına dair prosedur qaydalarında aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

1) qanun layihəsinin hazırlanması ilə bağlı işlərin **planlaşdırılması** – bu, yüksək hüquqi qüvvəyə malik normativ-hüquqi aktların yaradılması üzrə səyləri rəşional şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. Qanunyaratma planları da öz növbəsində **cari** (müəyyən zaman fasilələri – aylar, rüblər, yarımil və il üzrə) və **perspektiv** (məsələn, 3 ilədək və ya daha uzun müddətə) planlardan ibarət ola bilərlər;

2) qanunvericilik aktının məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi, düzüm prinsiplərinin təsviri, gözlənilən səmərəlilik, normativ-hüquqi aktın qəbulunun sosial və iqtisadi məqsəduyğunluğu və onun icrası üçün zəruri olan gələcək göstərişlərin mahiyyətinin ifadəsi kimi, qanun layihəsi **konsepsiyasının hazırlanması**;

3) **qanun layihəsinin ekspertizası** – bu, xüsusi bilik və ixtisaslaşma tələb edən tədqiqatdır, o, qanun layihəsinin təkmilləşdirilməsi və layihədəki çatışmazlıqların aradan qaldırılması

üçün imkanların müəyyənləşdirilməsi və səfərbər edilməsi məqsədilə aparılır. Bu məqsədlə hüquqi, texniki, linqvistik və s. ekspertizalar təyin edilə bilər;

4) **qanun layihəsi mətninin müzakirəsi** – belə müzakirə xüsusi komissiyaların və (və ya) dinləmələrin keçirilməsi qaydasında (iclaslarda) aparılır;

5) **qanun layihəsinin razılaşdırılması** – belə razılaşmaya layihənin parlamentə çıxarıldığı, qəbul edildiyi və (və ya) hüquqi qüvvəyə mindiyi vaxt nail olunur;

6) **qanun layihəsinin tamamlanması** – bu prosedur qayda qanun layihəsinə bəzi mümkün əlavə və dəyişikliklər edildikdən sonra həyata keçirilmiş hesab olunur.

Qanun layihəsi aşağıdakı fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən işlənilib hazırlana bilər:

1) mütəxəssislər qrupunun, elmi müəssisənin, yaxud hüquq yönümlü məktəbin **təşəbbüsü** ilə;

2) dövlət orqanları və ya ictimai təşkilatların **tapşırığı** ilə;

3) müxtəlif təşkilatlar tərəfindən, sonradan onlardan birinə əsas qismində baxılacaq bir neçə layihənin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutan **alternativ** yolla.

Qanun layihəsinin gələcək taleyi hər bir halda onu işləyib hazırlayanlardan birbaşa asılı olmur, çünki layihənin parlamentə təqdim edilməsi müvafiq səlahiyyətlərə malik olan başqa şəxslərə **“verilir”**.

Qanunvericilik təşəbbüsü. Müəyyən subyektlərin (orqanların, təşkilatların, vəzifəli şəxslərin) konstitusiyada və ya xüsusi qanunla təsbit edilmiş qanun verilməsi və qanunvericilik orqanına müvafiq qanun layihəsi təqdim etmək haqqında məsələ qaldırmaq **hüququ**, habelə **qanunvericilik** orqanının verilmiş qanun layihəsinin buraxılması (yaxud buraxılmaması) haqqında təklifə müəyyən müddət ərzində baxmaq **vəzifəsi**.

Dövlətlərin praktikası qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik subyektlərin siyahısına müxtəlif yanaşmaları ilə xarakterizə olunur. Belə ki, ABŞ-da qanunvericilik təşəbbüsünə yalnız Konqres üzvləri və senatorlar malikdir. Bunun nəticəsi olaraq qanunlar da onların adı ilə adlandırılır. AFR-də bu hüquq hökumətə (Federal Kanslərə) və parlament üzvlərinə, Fransada öl-

kəninBaş Nazirinə və Parlamentin deputatlarına məxsusdur. İngiltərədə isə Billin (qanunun) irəli sürülməsi təşəbbüsü hüquq subyektlərinin konkret dairəsi ilə bağlı deyil. Qanunvericilik təşəbbüsü siyasi partiyalar, ictimai birliklər, hökumət və onun idarələri, əhalinin maraqlı qrupları, habelə elmi təşkilatlar, istehlak və ticarət şirkətləri, ayrı-ayrı ekspertlər və alim-mütəxəssislər tərəfindən irəli sürülə bilər.

Bir sıra konstitusiyalarda (Avstriya, İspaniya, İtaliya və digər ölkələrdə) **xalq təşəbbüsü hüququ** – seçicilərin qanunvericilik təşəbbüsü hüququ təsbit edilmişdir. Niderlandda seçicilər petisiyalar vasitəsi ilə parlamentə xüsusi Bill – fərdi qaydada tətbiq edilən və ya lokal əhəmiyyətli qanun layihəsi təqdim edə bilərlər. Finlandiyada qanunvericilik təşəbbüsü hüququ həm də **Yevangelist Lüteran Kilsəsinə** verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-cı maddəsinin I hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (qanun layihələrini və başqa məsələləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmək hüququ) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının seçki hüququ olan 40 min vətəndaşına, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə məxsusdur.

Hüquqi praktika və ya xüsusi olaraq qanunvericilik tərəfindən işlənilib hazırlanmış **ümumi qaydalar** aşağıdakıları **tələb edir**:

1) qanun layihəsi **yazılı formada** təqdim edilməlidir;

2) qanun layihəsi əsas ideyaları və müvafiq təyinat əsaslandırmaqla, habelə onun qəbulunun mümkün, o cümlədən maliyyə xarakterli nəticələri göstərilməklə təqdim edilməlidir (belə ümumi qanunvericilik qaydaları Fransa, İspaniya, Hindistan, Polşa və digər ölkələrdə mövcuddur);

3) rədd edilmiş qanun layihəsi cari sessiyada parlamentə yenidən (təkrarən) təqdim edilə bilməz.

Qanun layihəsinin **təqdim edilməsi üsullarında** da müxtəlifliklər vardır və o, müvafiq ölkənin qanunvericilik aktında təşəkkül tapmış ənənədən asılı ola bilər. O cümlədən, ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasında Billin

mətni qanunverici tərəfindən xüsusi yeşiyə (“hopper”) atılır. Yeşik isə Palata klerkinin məsələsinin üstündə durur. Böyük Britaniyada deputat İcmalar Palatasına ona müvafiq Billi təqdim etməyə imkan verilməsi xahişi ilə müraciət edir. Bizim ölkədə isə qanun layihəsinin təqdim edilməsinin konkret üsulu Konstitusiyada təsbit edilməmişdir.

Qanun layihəsinin müzakirəsi. Bu mərhələ özündə qanun layihəsinə həm ilkin baxılmasını, həm də onun əsas müzakirəsinin keçirilməsini ehtiva edir. Birinci halda qanun layihəsi parlamentin xüsusi komitə və komissiyalarına göndərilir. Böyük Britaniyanın parlament modelinə yaxın olan ingilisdilli ölkələrdə bu orqanlar Billin ayrı-ayrı müddəalarını əsasən yalnız redaktə edir və onu tamamlayırlar. Qitə hüquq sisteminə parlamentin komitə və komissiyaları mühüm səlahiyyətlərə malik olduqlarına görə layihələri öz mülahizələrinə uyğun yenidən işləyə bilər. Onların mövqeyi layihənin gələcək taleyini müəyyən edir.

Qanun layihəsinin parlamentin plenar iclasında nəzərdən keçirilməsi **“birinci oxunuş”** və **“ikinci oxunuş”** ümumi adını almışdır. Parlamentin plenar prosedurlar praktikası müxtəlif səbəblərə görə özünənaşağıdakı sayı ilə fərqləndirilir:

1) **birinci oxunuş** (Yaponiya, Braziliya, Azərbaycan və s.). Birinci oxunuş gedişində komitə və ya komissiyanın məruzələri, hökumətin məktubu dinlənir, konsepsiya, sonra isə qanun layihəsinin ayrı-ayrı maddələri uzrə ümumi çıxışlar edilir;

2) **ikinci oxunuş** (Fransa, Meksika, Polşa, Bolqarıstan və Azərbaycan). Əgər birinci oxunuş gedişində konsepsiyaya dair çıxışlar edilsə, ikinci oxunuşda qanun layihəsinin maddələri müzakirə olunur;

3) **üçüncü oxunuş** (həm Qədim, həm də Yeni Dünyanın parlament fəaliyyəti praktikasında çox geniş yayılmışdır). Üçüncü oxunuş özündə ardıcıl şəkildə aşağıdakıları ehtiva edir:

- qanunvericilik konsepsiyasının müzakirəsi;

- qanun layihəsinin ayrı-ayrı maddələrinin müfəssəl işlənməsi;

- qanun layihəsinin bütövlükdə müzakirəsi;

4) **dördüncü oxunuş.** Bu prosedur qaydaya XX yüzilliyin 90-cı illərində ölkə büdcəsinin

müzakirəsi zamanı Rusiya Federasiyası Dövlət Dumasının fəaliyyətində təsadüf edilmişdir. Bu, sənədin əlavə olaraq linqvistik və hüquqi ekspertizalarının keçirilməsi tələbi ilə bağlı olmuşdur. Lakin deputatlar belə imkandan öz regionlarının maliyyə problemlərinin həlli üçün istifadə etməyə səy göstərmişlər;

5) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyət praktikasında qanun layihəsinin adətən, ikinci, bəzi hallarda isə üçüncü oxunuşda qəbulu müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin 16-cı maddəsinə (“Milli Məclisdə qanun layihələrinin oxunuşları”) əsasən Milli Məclisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, üç oxunuşda baxılır. Milli Məclis sədrinin qərarı ilə və ya Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər.

Qanunun qəbul edilməsi. Bu mərhələ parlamentdə **kvorumun** olmasını nəzərdə tutur. Kvorum qəti səsvermə proseduru üçün parlament üzvlərinin reqlament üzrə zəruri olan müəyyən sayının iştirak etdiyinə təminat verir. Hər şeydən əvvəl, deputatların yarısı və üstəgəl bir səs əsas götürülür. Bununla belə, bir sıra ölkələrdə həmin prosesin başlanması üçün az sayın olması da mümkündür. Belə ki, Avstraliya, Avstriya və Yunanıstanda bu, deputatların ümumi sayının 1/3-ni təşkil edir. Böyük Britaniyada isə İcmalar Palatasında səsvermə 40 nəfər parlament üzvünü iştirakı zaman keçirilir.

Bir çox parlamentlərin praktikasının ümumən qəbul etdiyi qaydaya əsasən deputatlar öz hüququnu şəxsən gerçəkləşdirməlidir. Lakin bir sıra parlament reqlamentləri etibarnamə ilə və ya partiya fraksiyası çərçivəsində də səsverməyə yol verir.

Əksər çoxluğun iştirakını nəzərdə tutan səsvermənin keçirildiyi halda, iclas zalında deputatların ən azı üçdə ikisi iştirak etməlidir. Səsvermə adətən, açıq keçirilir, lakin bununla yanaşı gizli səsvermə proseduru da nəzərdə tutula bilər. Ocümləndən İtaliyada 20 nəfər deputatın tələbi ilə səsvermə bülletenlər üzrə keçirilməlidir.

Səsvermənin müsbət nəticələri qanun layihəsinə qanun statusu verir və onun palatadan keçməsinə başa çatdırır.

Qanunun təsdiq edilməsi. İki palatalı parlament üçün zəruri prosedurlardan biri olan qanunun təsdiqi demək olar ki, sonuncu (doğrudur,

bəzi müəlliflər qanunun promulqasiyasını da qanunyaratmanın müstəqilmə mərhələsi hesab edir, lakin bununla razılaşmaq çətindir, çünki qanunun dərc edilməsi elə bir prosedur qaydanı özündə ehtiva etmir) mərhələsidir. Parlamentlərin adətən, yuxarı palatası **bikomeralizm prinsipi** vasitəsi ilə **təxirəsalma veto** hüququna malik olur. Qanun bəyənilmədikdə parlament üzvlərinin hamısının, yaxud əksəriyyətinin hər iki palatada onların birliyinin rəyini nəzərə almağa imkan verən razılaşdırıcı prosedurlar nəzərdə tutulur. Münaqişəli situasiyalar yarandıqda onların həlli:

1) konstitusiyaya müddəaları ilə nəzərdə tutula bilər;

2) “taxta qayıq” klassik üsulundan istifadə nəzərdə tutula bilər ki, bu zaman qanun motivləşdirilmiş rəy və həlletmə variantları ilə mətnin razılaşdırılmasına qədər palatadan palataya göndərilir;

3) bərabər hüquqlu və bərabər sayda deputatlardan ibarət paritet əsaslarla yaradılan razılaşdırıcı komissiyanın üzərinə qoyulur;

4) palataların birgə iclaslarının keçirilməsini nəzərdə tutur, lakin burada deputatları böyük sayda olan palata üstünlüyə malik olur (Hindistan).

Eyniləşdirici formada təsdiq edilməyən və ya yuxarı palata tərəfindən rədd edilən qanun əksər parlamentlərdə (ABŞ, Braziliya, Meksika və s.) qəbul olunmayan qanun hesab olunur. Belə imkanı istisna etməkdən ötrü aşağı palatanın əksəriyyətlə – deputatların üçdə ikisinin iştirakı ilə qanunun təkrarən qəbul oluna bildiyi zaman bir sıra ölkələr yuxarı palatanın vetosunu aradan qaldırmaq prosedurunu nəzərdə tutur.

Qanunun promulqasiyası. Bu, qanunun qəbulunu təsdiqləyən və onu dərc etdirən mərhələdir. Bu mərhələ dövlət başçısı tərəfindən, ona təqdim edilmiş qanunvericilik aktının hüquqi qüvvəyə minməsi üçün onun imzalanması və dərc etdirilməsindən ibarətdir. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, biz bu mülahizənin yalnız bir hissəsi ilə, yəni qanunun dövlət başçısı tərəfindən imzalanması ilə razılaşaraq, onu mərhələ hesab edə bilərik. Qanunun dərci isə mərhələ hesab oluna bilməz, çünki o özündə heç bir prosedur qaydanı ehtiva etmir.

Bir sıra dövlətlərdə qanunu imzalamaqdan imtinaya (məsələn, Almaniya və İrlandiyada) yol verilmir, yaxud imzanın məcburiliyi artıq kök salmış ənənə (məsələn, Böyük Britaniyada)

olmuşdur. Lakin əksər dövlətlərdə monarx və ya prezident özünün **veto hüququndan** istifadə edə bilər ki, bu da parlamentdə yenidən səsvermə ilə aradan qaldırıla bilər.

Qanunun elan olunması. Qanunyaratma prosesi qəbul edilmiş qanunun elan olunması ilə başa çatır. Bu, qəbul edilmiş qanunun hüquqi qüvvəyə minməsinin mütləq şərtidir. Yalnız ABŞ-da, əgər qanunun mətninin özündəbaşqa müddət göstərilməmişdirsə, qanun prezident tərəfindən imzalandığı və ya onun vetosunun aradan qaldırıldığı andan qüvvəyə minir.

Demokratik dövlətlərin hüquqi praktikası üçün isə ümumi olan müddəaya uyğun olaraq dərc edilməmiş qanunlar tətbiq edilə bilməz və rəsmi olaraq dərc edilməmiş qanuna əsasən heç kəs məhkum oluna və ya cəzaya məruz qala bilməz. Qanun onu qəbul etmiş orqan tərəfindən ciddi rəsmi müəyyən edilmiş müddətdə dərc edilir. Bu, bəzi ölkələrdə müxtəlif xarakterə malikdir.

Belə hesab etmək olar ki, qanunyaratma prosesi bununla bitir. Lakin bir sıra ölkələrdə qanunun müddəalarının dövlətin əsas qanununa uyğunluğunun yoxlanılması üçün qanun daha bir yoxlamadan keçməli olur.

Konstitusiyaya nəzarəti. Bu nəzarət iki istiqamətdə gerçəkləşdirilir.

1. Növbəti konstitusiyaya nəzarəti. Növbəti Konstitusiyaya nəzarəti əksər dövlətlərin hüquqi praktikası üçün səciyyəvidir və artıq hüquqi qüvvəyə minmiş qanunlara tətbiq edildiyinə görə, qanunyaratma prosesinin mərhələləri sırasına daxil edilmir. O, əsasən aşağıdakı məhkəmələr tərəfindən gerçəkləşdirilir:

- ölkənin əsas qanununa ziddolma (əsasən insanın konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının pozulduğu zaman) əsasına görə qanunu tətbiq etməkdən imtina edə bilən ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən (məsələn, ABŞ, Avstraliya, Danimarka və Norveçdə olduğu kimi);

- mübahisəli məsələni mahiyyəti üzrə müstəqil həll etməyən, lakin işə baxılmasını dayandıraraq, ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrin müraciət etdikləri yüksək instansiyalı məhkəmələr tərəfindən (məsələn, AFR, Yunanıstan və İsveçdə belə funksiya Ali Məhkəmə və Ali İnzibati Məhkəmənin hakimlərindən formalaşdırılan hüquq Şurasına həvalə edilmişdir);

- konkret müraciətlərə baxarkən qanunun və ya onun bir hissəsinin hüquqi qüvvəsini da-

yandırmağa haqlı olan konstitusiyaya məhkəmələri tərəfindən. Beləliklə, qanunun qeyri-konstitusion hesab edilməsi parlamentin müvafiq qərarı olmadan onun formal ləğvinə səbəb olmur (belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin, məsələn, konstitusiyanın bu halda qanunun öz hüquqi qüvvəsini itirməsi hesab edən Kanada və Hindistan istisna olmaqla, bir çox ölkələrdə).

2. İlkin konstitusiyaya nəzarəti. Qanun layihəsinin həm parlamentdən keçməsi gedişində, həm də onun qəbul edilməsindən sonra, lakin həmin qanunun hüquqi qüvvəyə minməsinədək həyata keçirilir. Nəzarətin məhz bu formasına qanunyaratma prosesinin mərhələlərindən biri qismində baxıla bilər. Belə nəzarətin gerçəkləşdirilməsi aşağıdakı orqanlara həvalə edilir:

- parlamentin bilavasitə palatalarına (məsələn, Belçika və Niderlandda olduğu kimi);

- parlamentin konstitusiyaya qanunvericiliyi üzrə yönüm komitələrinə (Finlandiya və Braziliyada mövcud olan nəzarət forması);

- parlament tərəfindən qanun qismində bəyənələn qanunu konstitusiyaya zidd qanun layihəsi elan etmək hüququna malik xüsusi orqan (məsələn, Fransanın Konstitusiyaya Şurası və frankdillli ölkələrin müvafiq konstitusiyaya orqanları nəzarətin bu formasından istifadə edirlər).

Məsələn, bu, Fransada qanunyaratma prosesinin son mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələ qanunun parlament tərəfindən qəbul edilməsi ilə prezidentin onu promulqasiya etməsi arasında yer tutur. Doqquz il müddətinə seçilən doqquz nəfər hakimdən ibarət Konstitusiyaya Şurası Baş Nazirin, Milli Məclis və ya Senatın sədrlərinin, habelə deputatlar və senatorlar qrupunun (60 nəfər parlament üzvünün)müraciəti ilə qanunvericilik aktının konstitusiyaya uyğunluğu üzərində nəzarəti yerinə yetirir. Belə müraciət qanunun promulqasiya edilməsi üçün ayrılan müddət axırını dayandırır.

Lobbicilik və onun qanunvericiliklə tənzimlənməsi. Qanunyaratma prosesinə mühüm təsir göstərən vasitələr (üsullar) içərisində lobbiləşdirməni (lobbiciliyi) qeyd etmək zəruridir.

Lobbicilik (lobbiləşdirmə) dedikdə, qanunla qadağan olunmayan forma və metodlardan istifadə etməklə qanunyaratma prosesinə təsir göstərmək məqsədi güdən müəyyən qrupların və ya onların nümayəndələrinin fəal fəaliyyətini özündə ehtiva edən institut başa düşülür.

Lobbicilik qanunyaratma prosesinin ayrılmaz hissəsi olmuş və olaraq qalır. O, müasir hüquq dilinə bəzən mənfi mətnaltı çalarları ilə daxil olur ki, bu da qeyri-korrektiv siyasi texnologiyalarla, öz maraqlarını aşkar surətdə qəbul etdirmə və satınalma ilə bağlıdır. Lakin dünya dövlətlərinin əksəriyyətində qanun layihələrinin lobbiləşdirilməsi artıq çoxdandır ki, bu mövzuya dair xüsusi qanunlarla təsdiq edilən normal parlament praktikasına çevrilmişdir. Məsələn burasındadır ki, həmin proses hələ də sürətlə davam etməkdədir.

Belə ki, **ABŞ-da** 1995-ci ildən Lobbilik fəaliyyətinin aşkarlığı haqqında Qanun qüvvədədir. Bu Qanuna uyğun olaraq müvafiq hüquqi və fiziki şəxsləri Konqresin Nümayəndələr Palatasında və Senatda qeydiyyat hüququ təsdiq edilmişdir. **Almaniyada** lobbicilik haqqında federal qanunun olmaması Bundestaq üzvünün Davranış Məcəlləsi (1972) əsasında deputatlara xüsusi müqafat müqabilində palata komitələrinin müzakirəsinə verilən problemlərlə xüsusi olaraq məşğul olmaq hüququ verilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin onlar dinləmələrin başlanmasından qabaq “öz maraqlarına uyğun bəyan etməyə” borcludurlar.

Fransada lobbiciliyin xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin olmadığı zamandan bəri özünəməxsus “lobbiçi parlament” rolunu peşəkar qrupların nümayəndələrindən formalaşdırılan və sosial, iqtisadi xarakterli bütün qanun layihələri üzrə hökumətə rəy verməyə xidmət göstərən Sosial-İqtisadi Şura

oynayır. Belə orqanlar Avstriya və Niderlandda, bir sıra başqa ölkələrdə də fəaliyyət göstərilir.

Lobbiləşmə probleminə müraciət edən tədqiqatçıların ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, lobbicilik qanunyaratma prosesi üçün sosial qruplarla qanunyaratma iştirakçıları arasında müsbət amil ola bilər və olmaqdadır. Halbuki, həmin tədqiqatçılar öz nəticələrində yanılırlar. Onlar nəzərə almırlar ki, lobbiciliyin, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrdə geniş vüsət alması böyük sosial bəlalardan birinin – rüşvətxorluq və korrupsiyanın qida mənbəyidir. Bunu erməni lobbiciliyinə tam mənada aid etmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi B.: Maarif, 1988.
2. Азаркин Н.М. Всеобщая история юриспруденции: Курс лекции. М., 2003.
3. Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. М., Проспект, 2012.
4. Нисневич Ю.А., Плантанов В.М., Слизовский Д.Е. Законодательная деятельность. М., 2007.
5. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. М., 2005.
6. Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. СПб., 2002.
7. Тонков Е.Н. Толкование закона в Англии. СПб., 2013.

Summary

Habil Qurbanov

Legislative process

It is on the basis of the results of legislative work that judgments are made about the achievements of the state as a whole. The legislative process is the official activity of the state power for the preparation, consideration, approval and announcement of normative acts that have the highest legal force. The results of lawmaking must correspond to its goals, the realities of the implementation of laws in the life of society and the state. The legislative process itself is divided into several stages. Each of these stages has its own functional activity and a specific name. In a number of countries, in order for the provisions of the law to comply with the basic laws of the state, the law must undergo additional verification. Among the means (methods) that have a significant impact on the legislative process, it is necessary to note lobbying (lobbying).

Keywords: legislative work, legal norms, legislative procedures, legal practice, draft law, normative legal acts

Резюме

Габил Курбанов

Законотворческий процесс

Именно по результатам законотворческой работы высказываются суждения о достижениях государства в целом. Законотворческий процесс является официальной деятельностью государственной власти по подготовке, рассмотрению, утверждению и объявлению нормативных актов, имеющих высшую юридическую силу. Результаты законотворчества должны соответствовать его целям, реалиям исполнения законов в жизни общества и государства. Сам законотворческий процесс делится на несколько этапов. Каждый из этих этапов имеет свою функциональную деятельность и конкретное название. В ряде стран для соответствия положений закона основным закономерностям государства, закон должен проходить дополнительную проверку. Среди средств (методов), оказывающих существенное влияние на законотворческий процесс, необходимо отмечать лоббирование (лоббизм).

Ключевые слова: *законотворческая работа, правовые нормы, законодательные процедуры, юридическая практика, законопроект, нормативно-правовые акты*

UOT 316.33; 327.39
UOT 32::008; 32:316.7

ЛЕЙЛИ ГУЛИЕВА

*доктор философии по философии, доцент кафедры «Философия и социальные науки»
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, Азербайджан
Leyli.Quliyeva@adpu.edu.az*

РОЛЬ ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ В КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО ИНКЛЮЗИВНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, устойчивое инклюзивное развитие, культура, мультикультуральная безопасность, этнонациональные ценности

В своем историческом развитии человеческое общество прошло сложный и длительный путь развития, постоянно стараясь повысить уровень своей жизнедеятельности. Интенсивное развитие науки, технологический прогресс на фоне адекватного государственного управления обусловили повышение экономической и социальной устойчивости общества, рост уровня образования, профессиональной подготовки и культуры личности. Стремление людей постоянно совершенствовать свои знания и умения способствует тому, что одновременно с собственным потенциалом каждого конкретного индивидуума происходит процесс гармоничного развития всего социума в целом. Следствием этих процессов явилось значительное увеличение средней продолжительности жизни людей на планете, повысилась качество их жизни. Однако данные позитивные и прогрессивные процессы не стали повсеместными, широкомасштабными и не смогли охватить всех людей. Современный этап развития человеческой цивилизации характеризуется тем, что в нем происходит целый ряд различных противоречий.

Реакцией мирового сообщества на негативные и деструктивные процессы, происходящие в мире, явился тот факт, что в виде наиболее приоритетной и продуманной политики выступила концепция инклюзивного развития общества. Как пишет академик Алакбаров У.К., «Инклюзивное развитие – это такой путь прогресса государства, при котором осуществляется всестороннее развитие страны и положительные результаты этого процесса ощущают все её граждане»

[7, с.3]. Инклюзивное развитие принято характеризовать как процесс, который охватывает все стороны развития государства, позитивные результаты которого испытывают все население страны. Готовность страны к переходу к инклюзивно развивающемуся обществу оценивается по целому ряду экономических, социальных индикаторов. «Устойчивость этого процесса, т.е. возможность того, что инклюзивное развитие будет иметь долгосрочную перспективу и сохранится в будущем, также определяется на основе группы экономических, социальных, экологических и демографических индикаторов. На основе этого комплекса индикаторов устойчивого инклюзивного развития разработан Индекс Инклюзивного Развития, который рассчитывается международными организациями для стран мира» [7, с.7]. Необходимо отметить, что переход к устойчиво развивающемуся обществу и инклюзивному развитию не является легко осуществляемым процессом. Различные страны в разной степени могут реализовать переход к инклюзивному и устойчивому развитию.

Согласно Индексу Инклюзивного Развития стран мира, опубликованному в 2020 году Всемирным Экономическим Форумом в Давосе, данный Индекс в Азербайджане составляет 4,69, и наша республика прочно занимает третье место в ряду стран с переходной экономикой. При этом надо подчеркнуть, что в этой группе стран Азербайджан значительно опередил количество государств, входящих в Европейский Союз, Организацию Экономического Сотрудничества и Развития.

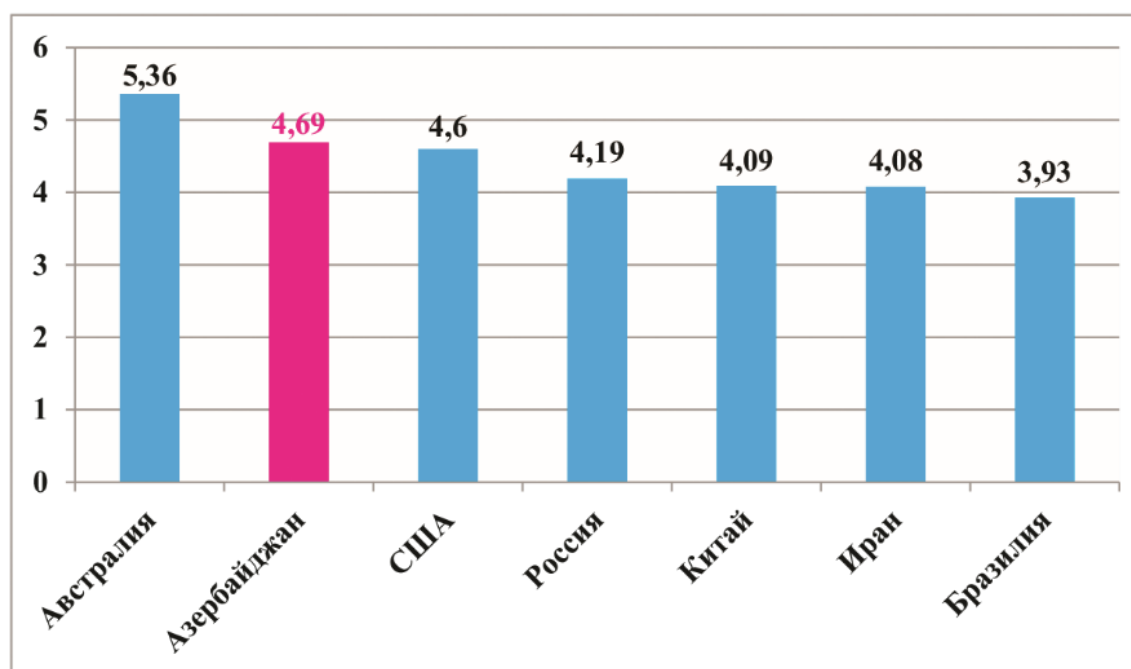

График. Индексы инклюзивного развития богатых природными ресурсами стран и Азербайджанской Республики. Источник информации: Индексы инклюзивного развития стран. Давос, 2018

В достижении столь высоких результатов и показателей определяющую роль сыграла мудрая, продуманная и дальновидная стратегия развития, основы которой были заложены Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно развиты и подняты на высокий уровень Президентом страны Ильхамом Алиевым. Ключевое место в политике нашего государства занимает продуктивная идеологическая, управленческая и просветительская деятельность, а также дальнейшее совершенствование экономической, социальной и правовой культуры государства. Новые принципы управления государственным развитием, включающие также широкое и повсеместное использование инновативных технологий, стали ярким свидетельством первостепенной роли технологий управления государственным развитием. Политические приоритеты, создающие благоприятные условия для устойчивого инклюзивного развития Азербайджана обусловили совершенствование менталитета нашего народа и дальнейшее развитие гражданской культуры идентичности. За последние десятилетия ощутимо повысились доходы и занятость населения нашей

страны, выросло его экономическое благосостояние, повысилась эффективность использования ресурсов, возросли показатели здоровья людей, был сформирован оптимальный демографический конструкт населения, понизился уровень бедности, а характер распределения доходов среди населения стал соответствовать высоким международным показателям. Успешная политика развития человеческого капитала обусловила интенсивный рост знаний, умений, организованности, высокой нравственной культуры и созидательной деятельности людей.

Мудрый и дальновидный управленческий подход, направленный на обеспечение равенства прав и возможностей людей, на высокую нравственную культуру личности, включающий в себя менталитет, психологию и ожидания граждан, основан на верной оценке всех креативных способностей, достоинств, результатов труда и высоких профессиональных умений людей безотносительно их национальности, этнического происхождения, вероисповедания, профессии. Правильный управленческий подход инициирует рост эффективности государственной политики во всех сферах жизни

общества, уменьшение политических рисков, зависящих от некоторых объективных и субъективных факторов, экспертизу конкурентоспособных политических указов и решений, успешное прогнозирование различных политических процессов. Особо следует подчеркнуть прогресс и позитивные преобразования в социальной сфере Азербайджана, в развитии которой большая роль принадлежит Первому вице-президенту страны, президенту Фонда Гейдара Алиева госпоже Мехрибан Алиевой.

2 февраля 2021 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал распоряжение об утверждении программы «Азербайджан – 2030: национальные приоритеты социально-экономического развития». Согласно данному документу в ближайшее десятилетие должны быть реализованы пять национальных приоритетов социально-экономического развития страны. Одним из приоритетов является следующий: «общество, основанное на динамичной, инклюзивной и социальной справедливости». Данный приоритет может быть успешно реализован на основе следующих целей:

- каждый гражданин должен иметь пользу от развития;
- высокое и справедливое социальное обеспечение, инклюзивное общество;
- сбалансированное развитие столицы и регионов.

Также в документе отмечается, что «в новый стратегический период, характеризующийся восстановлением территориальной целостности страны, посредством поиска источников высокого экономического роста за счёт глубоких структурно-институциональных реформ, должно быть обеспечено дальнейшее наращивание могущества Азербайджанского государства, построение общества высокого благосостояния, исторического возвращения в исторические регионы» [5].

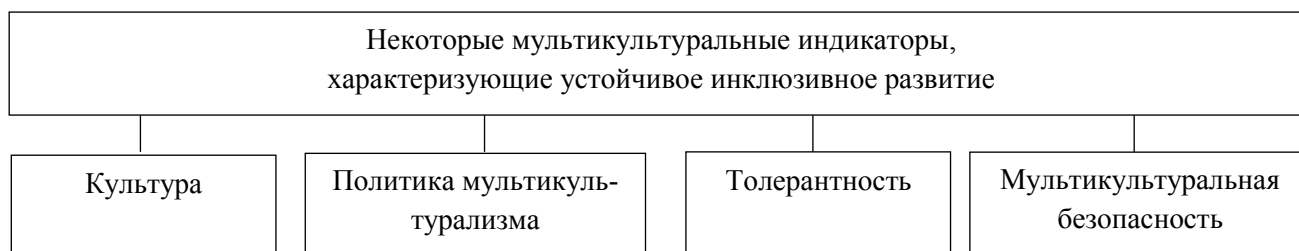
Как видно, вопросам инклюзивного развития азербайджанского общества придается большое значение руководством страны. Глобальные экономические реалии, а также цели, поставленные на новом этапе разви-

тия, обуславливают парадигмы долгосрочного развития страны, социально-экономического и устойчивого инклюзивного развития и соответствующих этому национальных приоритетов.

Инклюзивное развитие может осуществляться только при условии устойчивого развития общества. Все проекты, реформы и нововведения, проводимые в Азербайджане в области экономики, социальной сферы и культуры, в полной мере соответствуют всем параметрам и парадигмам устойчивого развития, которые одновременно становятся необходимыми и адекватными условиями и для инклюзивного развития. Инклюзивное развитие страны может иметь перспективы и быть реализовано только в том случае, когда в основе этого процесса находится успешное и прогрессивное устойчивое развитие.

Важным индикатором, являющимся, на наш взгляд, одной из составляющих и необходимым фактором формирования инклюзивного развития общества, является показатель мультикультурального образования и воспитания, которые одновременно отражают также состояние культуры общества. Огромное значение для продуктивной политики инклюзивного развития общества имеют стратегии, нацеленные на создание и распространение в обществе универсальных знаний в области истории и теории культуры, повышение эффективности межкультурного диалога, усиление роли мультикультуральных и толерантных идей. «Государство тем богаче, - подчеркивал Общациональный лидер Гейдар Алиев, чем больше народов оно объединяет, ибо каждый вносит в мировую культуру и цивилизацию свою лепту» [12].

Реализация правильной и дальновидной мультикультуральной политики является важным фактом, определяющим успешность устойчивого развития страны и формирование условий для инклюзивного развития. Основные мультикультуральные факторы, характеризующие инклюзивность процесса развития общества продемонстрированы на рисунке.

Как видно из данного рисунка, в современном обществе приоритетными можно назвать 4 группы показателей. Рассмотрим в общих чертах каждый из показателей инклюзивного устойчивого развития общества.

Следует отметить, что управление процессами инклюзивного развития требует комплексного подхода, с учетом фокусирования деятельности в направлениях, которые должны быть развиты и интенсифицированы. В сфере планирования и управления каждым направлением действий, обуславливающих устойчивое инклюзивное развитие нынешних и будущих поколений, является формирование знаний и практических навыков в этой области, направленных на выработку цельной и эффективной стратегии гармоничного и справедливого развития общества.

Одной из особенностей устойчивого инклюзивного развития является тот факт, что успехи в области социальной сферы обязательной трансформируются в решение на высоком уровне вопросов развития культуры в обществе. Наряду с мультикультурализмом, о котором речь пойдет ниже, важным показателем инклюзивного развития является культура. Проблемы, связанные с культурой в современный период, находятся в центре внимания международного сообщества и международных организаций. В интересах устойчивого развития во всем мире в целях содействия развитию культуры под эгидой ООН с 2012 года ежегодно проводятся форумы высокого уровня по культуре мира. Генеральная Ассамблея ООН в своих соответствующих резолюциях определила основополагающие принципы и парадигмы в этом направлении, а также обязательства и действия для мирового сообщества.

«Культура – продукт истории, она разветвляется во времени, благодаря чему, обращаясь к ней, человек всегда сталкивается с конкретными историческими эпохами и распознает облик и образ жизни конкретных народов – субъектов данной культуры» [9, с.35]. Диалектика истории такова, что познание, осмысление истоков и особенностей национальной культуры, соответственных исторических корней своей этнокультурной самобытности и индивидуальности напрямую связано с осознанием себя неотъемлемой частью человечества, с открытием новых граней исторического, этнического, духовного родства со многими народами мира и их культурной эволюцией.

Как отмечает профессор Ф.Мамедов, «распространение в азербайджанском обществе универсальных культурологических знаний, основанных на правильном понимании культуры, как целостной социальной системы, открывает окна новых возможностей для устойчивого человеческого развития, самосовершенствования граждан республики и конструирования лучшего будущего Азербайджана. Производство и трансляция таких знаний при помощи науки, образования и просвещения способствуют совершенствованию социальных технологий, обеспечивающих научно-технический прогресс общества, при бережном сохранении национально-культурных традиций народа» [10, с.125].

Каждая национальная культура, постоянно питая и обогащая мировую общечеловеческую культуру, сама в то же время вбирает в себя те элементы и черты общечеловеческой культуры, которые способствуют ее развитию и обогащению. Общечеловеческое не может существовать без национального, иначе оно будет малозначимым. В

национальной культуре национально-индивидуальное возвышается до уровня общечеловеческого, а общечеловеческое облекается в национально-индивидуальные формы. Так, Низами, Насими, Физули, - гении и титаны азербайджанской национальной культуры. Образ национальной культуры запечатлен во всем их творчестве. Они раскрывают миру глубины и своеобразие азербайджанского духа, менталитета, азербайджанской культуры. И в то же время они самые всечеловеческие, самые универсальные поэты, вошедшие в золотой фонд мировой культуры. Всемирное, общечеловеческое в их творчестве гениальным образом раскрывается сквозь призму восточной и, прежде всего, азербайджанской культуры.

Основной источник национального своеобразия культуры – это социально-историческое бытие во всей его конкретности, особенности духовной жизни общества, национальный характер культуры, своеобразие ее традиций и ценностей. Не существует абсолютно герметичной, замкнутой национальной культуры, не содержащей в себе общечеловеческое содержание и потому недопустимой для восприятия другими народами. Но не существует и абсолютно космополитической, денациональной культуры, которая бы не включала в себя и национально-индивидуальное содержание и не говорила бы ничего о народе, создавшем её.

Вопросы развития культуры, тесно связанные с идеями и политикой мультикультурализма, также можно считать одним из составляющих устойчивого инклюзивного развития. Наша республика является одной из колыбелей древних цивилизаций. Для цивилизации в Азербайджане свойственно культурное, религиозное и этническое многообразие. Как отмечает академик Алакбаров У., «наша страна является местом, где не только не возникают столкновения, но и осуществляется взаимодействие и взаимовлияние восточной и западной, исламской, христианской и иудейской цивилизаций. Тысячелетний синтез этих цивилизаций сформировал в Азербайджане специфическую среду с высоким уровнем взаимопонимания, толерантности столь разнообраз-

ных элементов параллельных цивилизаций. На протяжении веков мультикультурализм, как важнейший элемент цивилизации, является историческим достижением Азербайджана, и эти традиции сохраняются и в настоящее время» [8, с.14].

Известно, что Азербайджан провозгласил мультикультурализм своей государственной политикой, направленной на функционирование, сохранение и развитие этнокультурных ценностей и традиций проживающих в нашей стране народов, на их интеграцию во все общественно-политические, социальные и культурные процессы, происходящие в стране. Азербайджан – это полиэтническое государство, где спокойно и мирно проживают многие народности и этнические группы. И сохранение этнокультурных ценностей этих народов стало важной составляющей прогрессивного демократического развития нашей республики, а также защиты прав и свобод всех граждан, населяющих ее территорию. «Этот метод в государственной политике используется для защиты суверенитета нашего государства, его территориальной целостности, демократических реформ, национальной безопасности, и, особенно, мультикультуральной безопасности, для формирования чувства патриотизма граждан, защищает благосостояние и этнокультурные ценности народа от национализма, этнического и религиозного сепаратизма и иных дезинтеграционных процессов» [11, с.31].

Наряду с мультикультурализмом важным показателем, значимым для инклюзивного развития, является толерантность. «Толерантность – великое, выработанное веками достояние азербайджанского общества. Азербайджанский народ сам по себе, по своему характеру обладает высоким чувством толерантности. Толерантность содержится и в мусульманской религии, которую исповедует большинство населения Азербайджана [12], - эти слова общенационального лидера Гейдара Алиева являются наилучшей в этом плане характеристикой нашего народа. Азербайджан – уникальное пространство, уникальная общность разных народов и религий, история которых не зна-

ет столкновений и дискриминаций на этнической или религиозной почве.

Именно на эту историческую особенность и ценность, на традиции толерантности, выработанные нашим народом, опираясь Гейдар Алиев, разрабатывая судьбоносную для нашей страны концепцию азербайджанства. «Многонациональный состав населения Азербайджана – наше богатство, наше преимущество. Мы дорожим им и сохраним его», - подчеркивал он [12]. Обще-национальный лидер Гейдар Алиев представил мультикультурализм как неотъемлемую часть идеи азербайджанства, развил и вывел традиции мультикультурализма на качественно новый уровень. После его возвращения к власти в Азербайджане регулирование отношений государство-религия, национальной и религиозной стабильности, сохранение этнической и религиозной терпимости на государственном уровне приобрели масштабный характер и укрепились в политическом курсе. Президент Азербайджана Ильхам Алиев успешно и творчески продолжает данное направление в своей политике.

Мультикультуральная безопасность является составной частью системы национальной безопасности многокультурного общества, входит в перечень ее доктрин. В последние годы это понятие широко используется в интеллектуальных кругах Азербайджана. Сама система национальной безопасности включает в себя много компонентов. Сюда входит экономическая, транспортная, продовольственная и другие виды безопасности, которые играют большую роль в существовании любого государства. В последние десятилетия в качестве необходимого компонента национальной безопасности включена и безопасность мультикультуральная, обеспечивающая защиту и сохранение этнокультурных ценностей, являющихся неотъемлемой частью духовной, социальной и идеологической жизни народа. Мультикультуральная безопасность используется как средство формирования чувства патриотизма наших граждан, обеспечения защиты благосостояния и этнокультурных ценностей народов от негативных процессов

национализма, экстремизма, этнического и религиозного сепаратизма, терроризма и других дезинтеграционных явлений. Каждое государство должно обеспечивать свою мультикультуральную безопасность наряду с тем, как оно отстаивает и другие разновидности национальной безопасности.

Таким образом, наглядно можно определить, что формирование в обществе инклюзивного развития и сохранения устойчивости данного процесса в долгосрочной перспективе зависят от многих факторов и их комплексного влияния на формирование общества инклюзивного развития. Приведенный анализ некоторых составляющих инклюзивного развития, связанных с мультикультурализмом, показывает, что в Азербайджане осуществляется такая политика государственного управления, мультикультурализма и толерантности, которая обуславливает формирование и мобилизацию человеческого капитала в целях обеспечения инклюзивного и устойчивого развития общества. Все успехи и достижения в нашей стране в области экономического, социального, культурного развития, обеспечения демократических преобразований и безопасности Азербайджана являются результатом эффективных инновативных технологий государственного управления, разработанных и реализованных Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым.

Список литературы

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: BMM. – 2017. – 416s.
2. Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli (Heydər Əliyev idarəetmə məktəbinin növbəti III buraxılışı). – Bakı: İqtisad Universiteti. – 2009. – 186 s.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir: [20 cildə]. – Bakı: Azər nəşr. – 1997-2007.
4. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir: [I-III cildlər]. – Bakı: Azər nəşr. – 2008-2009.
5. Məmmədov Aqil. İlham Əliyevin yeni inkişaf modeli. Azərbaycan. // URL: <https://www.azerbaijan/news.az/posts/detail/ilha>

m-eliyevin-yeni-inkisaf-modeli-1612559079 [05.08.2021].

6. Азербайджанский мультикультурализм. Учебник для высших учебных заведений. – Баку: БМЦМ. – 2019. – 528с.

7. Алакбаров, У. Основы управления инклюзивным развитием. Учебник для высших учебных заведений. – Баку: Təhsil. – 2018. – 216с.

8. Алакбаров, У. Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией. Учебник для высших учебных заведений. – Баку: Aspoliqraf. – 2017. – 192с.

9. Гулиева, Л. Введение в мультикультурализм. Учебно-методическое пособие. – Баку: ADPU-nun mətbəəsi. – 2022. – 140с.

10. Мамедов, Ф. Концепция культурологических реформ в Азербайджане // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal. – №2(74). Bakı: DİA. – 2021. – s.121-135.

11. Мамедов, Ф. Культурология. Ответы на вызовы XXI века. – Казань: Центр инновационных технологий. – 2019. – 480 с.

12. Мудрые изречения общенационального лидера Г.Алиева // <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru/jontent/index/85>.

13. Мультикультуральная безопасность: II Виртуальный Круглый стол, 2015 / Bakı. Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. – Bakı: Mütərcim. – 2015. – 75 s.

14. Речь Ильхама Алиева на церемонии официального открытия Всемирного Форума по международному диалогу. 7 апреля 2011 года // URL:

https://azertag.az/ru/xeber/V_Baku_nachal_rabotu_V_Vsemirnyi_forum_po_mezhkulturnomu_dialogu_OBNOVLENOV_otkrytii_Foruma_p_rinyal_uchastie_Prezident_Azerbaidzhana_Ilham_Aliev__OBNOVLENO_3_VIDEO-1277377 [05.05.2017]

Xülasə

Leyli Quliyeva

Cəmiyyətin davamlı inklüziv inkişafı konsepsiyasında multikultural və tolerantlıq siyasətinin rolu

Məqalə cəmiyyətin davamlı inklüziv inkişaf konsepsiyasında multikulturalizm və tolerantlığın roluna həsr olunub. Qeyd olunur ki, inklüziv inkişaf dövlətin inkişafının elə yoludur ki, burada ölkə hərtərəfli inkişaf edir və bu prosesin müsbət nəticələrini bütün vətəndaşlar hiss edir. Məqalənin müəllifi multikulturalizm və tolerantlığı davamlı inklüziv inkişafının bir göstəricisi kimi baxışdan keçirir və qeyd edir ki, bu göstəricinin əsasında Inklüziv İnkişafın İndeksi işlənmişdir və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dünya ölkələri üçün hesablanır.

Vurğulanır ki, müasir dövrdə bir çox dünya dövlətlərində, tarixi prosesin nəticəsi olaraq, etnik, irqi, dini və mədəni müxtəliflik mövcuddur və bu müxtəlifliyin nizamlanmasını təmin edən mümkün vasitə multikulturalizmdir.

Bizim ölkə multikulturalizmi dövlət siyasəti elan etmişdir. Bu siyasət bizim respublikamızın ərazisində yaşayan bütün xalqların etnomədəni və mənəvi dəyərlərin qorunmasına və eləcə də onların ölkədə baş verən ictimai-siyasi, mədəni və mənəvi proseslərə inteqrasiya olmasına yönəlib.

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, davamlı inklüziv inkişaf, mədəniyyət, multikultural təhlükəsizlik, etnomillə dəyərlər*

Summary

Leyli Guliyeva

The role of politics, multiculturalism and tolerance in the concept of inclusive sustainable development

The article is dedicated to the role of multiculturalism and tolerance in the concept of inclusive sustainable development of society. The article highlights that inclusive development is the process of the progress of the government in which comprehensive development of the country is realized and citizens perceive the positive results. The author of the article considers multiculturalism and tolerance as some of the indicators of inclusive sustainable development based on which the index of inclusive development was created. This index is estimated by international organizations for the world's countries.

In modern world in many countries in the world there is ethnic, racial, religious and cultural diversity which are the results of historical processes.

One of the ways to control this diversity is multiculturalism. Our country declared multiculturalism as state policy which is focuses on preservation and development of ethnocultural and ecclesiastical wealth of all nations which live on the territory of our republic. The policy also concentrates on integration of the nations into the social, political, cultural and ecclesiastical processes in the country.

Keywords: *multiculturalism, tolerance, sustainable inclusive development, culture, multicultural security, ethnocultural values*

UOT 101.01

ŞÖLƏT ZEYNALOV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosen, Azərbaycan

sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2509-1159

INKIŞAF VƏ İDEYALARIN KONFRONTASIYASI KONTEKSTİNDƏ DİALOQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMİ

Açar sözlər: inkişaf, böhran, ideya, bilik, dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya, inkişaf

Giriş

Elmin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən mütəxəssislər etiraf edirlər ki, texnogen sivilizasiya kimi təsvir edilən müasir tendensiya özünün ən böhranlı dövrünü yaşayır. Nəzəri fikir sahibləri bu böhranlı prosesi müxtəlif silsilə səbəblərlə – qloballaşma, ideologiya, siyasi, iqtisadi, sosial, demoqrafik, coğrafi, ifrat maraqlar və s. seriya problemlərdən qaynaqlanan ziddiyyətlər toplusu kimi xarakterizə etsələr də, qeyd olunmalıdır ki, bütövlükdə problemlərin cəm halda pik nöqtəsi humanitar sahədə baş verir.

Fakt odur ki, əksər məqamlarda insanlar, dövlətlər, cəmiyyət və “birliklər” sülh və əmin-nəmanlıqdan, birgəyaşayış və vəhdət ideyalarından, zəruri kommunikativ tendensiyadan bəhs etsələr də, son məqamda bütün sferalarda münafiqlik və ideyaların əbədi savaşı, konfrontasiya və müharibələr səngimir. Prosesin analizi sübut edir ki, hazırda sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış, tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların və dinlərin dialoqu o cümlədən, global anlamda bəşəri münasibətlər sistemində *yeni dialoq mədəniyyətinin formalaşması*, kommunikasiya və s. kimi problemlər elmi-fəlsəfi, siyasi və s. ədəbiyyatda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan aktual sahələrdən biri kimi nəzəri fikrin qarşısındadır və sözün əsl mənasında onun predmetini təşkil edir. Analizlər göstərir ki, “fəlsəfəmizdəki marksist dövrədən sonra belə bir yenidən mənalandırma, ölkəmizin mədəniyyətimizin və fəlsəfi ənənələrimizin kontekstinin nəzərə alınması və baxılması problemə müasir Qərb fəlsəfəsinin dominant yanaşmalarını dəqiqləşdirməkdə zəruri görü-

nür” [7, s. 4]. Lakin etiraf edək ki, praktikada bu anlayışların – dialoq, dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya, bilik və onun yaratdığı reallıqlar, Planetar səviyyədə sülhün tətbiqi, birgə-mövcudluq və s. kimi humanitar problemlərin həlli həm nəzəri, həm də praktiki anlamda tarixən olduğu kimi son dərəcə problematiktir. Şübhəsiz praktikada baş verənlər sübut edir ki, böhranların silsilə fəlsəfi, tarixi, sosial, coğrafi, iqtisadi, etnik, milli, dini, səbəbləri olsa da, onların həll olunması hazırda zərurət təşkil edir və ola bilsin ki, bu anlayışların yenidən fəlsəfi anlamda “dialoq platrormaları kontekstində” mənalandırılması fəlsəfənin hazırda ən aktual vəzifələrəndən biri, bəlkə də birincisidir. Nəzəri interpretasiyalar sübut edir ki, postqeyri-rasional paradigma tipinin dünyada böyük nüfuza sahib olduğu bir dövərdə sülhün, bəşəri və insani sabitliyin elmi, fəlsəfi, humanist və s. əsasları təmin olunmalı, dünyada Yeni dialoq mədəniyyətinin yaranması həyata keçirilməlidir.

Məqalə qeyd olunan zərurətdən yazılmışdır.

1. Tarixi tendensiyada “inkişaf” və “ideya” problemi – problemin dinamikası: Müasir inkişafın fəlsəfi, sosial, ictimai, siyasi və s. aspektlərindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, “inkişaf” anlayışın nəzəri fikirdə mənalandırılması konseptual olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlasa da onun istər ictimai, humanitar, istər nəzəri, siyasi, geostrateji və s. sferada “mövcudluq” anlayışına paralel olaraq aktuallığı demək olar ki, tarixən bütün cəmiyyətlər tərəfindən dərk olunmuşdur. Fakt odur ki, inkişaf problemi kateqorial anlayış kimi olmasa da, cəmiyyət, dövlət və geniş anlamda sivilizasiyanın ayrı-ayrı ziddiyyətlər məcmu-

su formasında nəzəri fikrin, həm də müxtəlif dövlət və cəmiyyətlərin tarixən diqqət mərkəzində olumşudur. Tarixən hər bir sivilizasiya, dövlət, cəmiyyət, etnik, milli, sosial qruplar öz inkişaflarını davam etdirmək üçün həm qarşılıqlı münasibətlərdə, həm də digər mədəniyyətlər, sivilizasiyalar, dinlər, həm də coğrafi şərait, ətraf mühit və təbiətlə mübarizədə ciddi fəaliyyət göstərmişlər.

Marksizm fəlsəfəsində bu tarixi inkişaf bütövlükdə xarakterizə edilərkən, dialektik qanunauyğunluq şəklində (*ideya olaraq*) təsbit edilmiş, bir növ o, insan nəslinin mövcudluğu tarixində əbədi olaraq “dialektik məqsəd” kimi qavranılmışdır. Digər bir kontekstdən yanaşdıqda isə, bu bəşəri fəaliyyətin məcmusu elmi, fəlsəfi, sosial, siyasi və s. ədəbiyyatda, xüsusilə Qərb nəzəri fikrində tarixən sivilizasiya [lokal sivilizasiyalar]¹ tarixi kimi təsvir edilmişdir. Digər fəlsəfi konsepsiyalara görə, məsələn, “dialektikada mövcud olana hökm oxuyan amansız silah görən Marksizmdən fərqli olaraq Fuko hesab edirdi ki, o, əksliklərin “barışdırılması sakitləşdirilməsi” funksiyasını yerinə yetirir” [7. s. 38]. XX əsr Qərb fəlsəfi təfəkküründə ekzistensialistlər məsələni başqa cür qoyurdular: alman filosofu K. Yaspers hesab edirdi ki, “...Bəşər tarixinə baxış bizi insan varlığının sirinə aparır. Ümumiyyətlə, tarixə malik olmağımız, tarix sayəsində “nəyiksə-oyuq” faktı bizdən: o haradan gəlir? o hara aparır? o nəyi bildirir? suallarını özümüzdən soruşmağa imkan verir” [8, s. 26]. Bu baxımdan, biz də bu fikrin tərəfdarıyıq ki, həqiqətən də bəşəriyyət vahid bir keçmişdən qaynaqlandığı kimi, onun bütün “problemlər toplusu” da ayrı-ayrılıqda baş versə də, bir-birinə oxşardır [paraleldir]² və bu bəşəri ideyaların mənşəyi vahid bir “vəhdətdən” – ideyalar toplusundan gəlir. Məsələn, “əvvəlcə O. Şpenqler, sonralarsa – A. Toynbi tərəfindən inkişaf etdirilən Almaniyada, həm də bütün Avropada əsrin ilk yarısında məşhur olan mədəni tsikllər [dövlər] nəzəriyyəsiindən fərqli olaraq, Yaspers bir çox faktların göründüyü kimi bunun əksini deməsinə baxmayaraq, bəşəriyyətin bir mənşəyə, bir inkişaf yoluna malik olduğunu vurğulayır” [8, s. 26]. Ancaq birmə-

nalı şəkildə qeyd edək ki, ilk icma quruluşundan, daha dəqiq ifadə etsək, sivilizasiyalı insanın meydana çıxmasından bu günə kimi problem həm nəzəri, həm də praktik anlamda açıqdır və hətta bu səbəbdən də hərbi, iqtisadi, ticari, ictimai, sosial, mədəni, humanitar və s. sferalarda daima ziddiyyətlər davam etməkdədir. Bu ziddiyyətlərin səbəblərini praktikadan qaynaqlanaraq bəzən nəzəriyyələrdə, əksər məqamda isə geniş kütlələr üçün adi həyatda “gündəlik maraqlarla” – qida, əmlak, coğrafi bağlılıq, işğallar, identikliyin qorunması və s. “ideyalarla” bağlamaq bir tərəfdən doğru hal olsa da, digər tərəfdən, qeyd etmək lazımdır ki, belə yanaşmalar həddindən artıq problematik yanaşma hesab edilə bilər, yaxud “sağlam fikrin” bu təkrarən tarixi “revanşını” fəlsəfə asanlıqla təkzib edə bilər. Bu zaman sual yaranır: Tarix nədir və tarixə inamsızlığın kökündə nə dayanır? “Fukonun fikrincə, tarixiliyə qarşı yaranmış inamsızlıq, müasir epstemın insan mərkəzçiliyi ilə bağlıdır” [7. s. 37]. Məsələn, digər bir ekzistensialist filosof M. Haydegger izah edirdi ki, insan hazırda yaratdığı gerçəkliyin əsirinə çevrilmişdir. Bir növ “insan hər şeylə qarşıdurmadadır” [12]. Zira nəzəri anlamda yanaşdıqda həqiqətən də məlum olur ki, o, – insan bu qarşıdurmada fakt odur ki, özünü tükədə bilər, bu yol azadlığa canatmadırsa³ onun bu çabaları hər – yerdə insanla dünya, insanla gerçəkliklərin qarşıdurması kontekstində baş verir. Bu isə bir daha sübut edir ki, həqiqətən də fəlsəfə daima aktual olmuş və onun bu aktuallığı istər rəasional, istərsə də irrəasional anlamda daima öz nüfuzunu qoruyacaqdır.

Vaxtilə “fəlsəfənin bir cümləsi də mənalı deyil” deyən neopozitivistlərə cavab vermiş kimi Popper yazırdı ki, “fəlsəfi mülahizələrin hamısı mənalıdır”; [5, s. 92]. O, – İngilis filosofu K. Popper “Mən metafizik realizmə inanıram” [5, s. 92]. deməklə, böyük düha izah edirdi ki, insan yalnız gerçəkliklərlə qane ola bilməz, onun “varlığı” da “yoxluğu” da dialoq və ideyalarda təcəssüm olunur – inkişafın hər hansı bir mərhələsi ideyalardan kənar baş verə bilməz. Bu anlamda, ola bilsin ki, alman filosofu K. Yaspers öz ideya və konsepsiyasında daha təbii idi; həqiqətən də problemin əsl kökü, əbə-

¹ Bax: lokal Sivilizasiyalar nəzəriyyəsi

² Bax: O. Şpenqlərin paralellik nəzəriyyəsi

³ Bax: K. Yaspers, Tarixin mənası və təyinatı

di olaraq bizim üçün digər yanlış dərk edilən – ideologiya, inanc, inam, toplumların şüurlarında formalaşmış ideyalardan, mənsubluq və s. təsbitdən gəlir. Başqa sözlə ifadə etsək, əgər söhbət yer üzündə kommunikasiyanın dərk, yüksək idraki təfəkkürə apelyasiya etmiş dialoq mədəniyyətinin bərqərar olması və qarşılıqlı münasibətlərdə yüksək dəyərlərin həyata keçirilməsində baş verən ziddiyyətlərdən – ideyaların toqquşmasından gedərkən biz unutmamalıyıq ki, bəşər tarixinə nəzər etdikdə əgər həqiqətən də, “nəyiksə-oyuq” [8, s., 26] problematikası da bizim ideyalarımızdan gəlir. Məsələn, fransız psixoloqu Q. Le Bön – tarixi gedişətdən konkret faktlar çəkərək – təsdiq edirdi ki, “Roma imperiyasının süqutu və ərəb imperiyasının yaranması, ilk baxışdan başlıca olaraq siyasi dəyişikliklər, yad qəbilələrin işğalları, sülalələrin süqutu müəyyən edir. Lakin həmin hadisələrin diqqətlə araşdırılması göstərir ki, bu, güman edilən səbəblərin arxasında çox vaxt xalqların ideyalarında baş verən dəyişikliklər gizlənir” [6, s. 175]. Bu, tezisə psixologiya, epistemologiya, daha dəqiq ifadə etsək, ümumi olaraq fəlsəfi anlamda qiymət verməyə cəhd etsək, bütövlükdə bəşəri inkişafda baş verən dəyişikliklər və ziddiyyətləri də ola bilsin ki, analoji olaraq bu – ideyalar kontekstində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi kimi də qiymətləndirə bilərik. Məsələn: necə olur ki, elmin, texnikanın, texniki tərəqqinin, səhiyyə və sosial təsisatların yüksək şəkildə inkişafına baxmayaraq humanitar sahələrdə problemlər sivilizasiyanın daima inkişaf həddinə paralel olaraq artır? Tarixən hər bir nəsl, hər bir cəmiyyət böyük ideyalar və ümidlərlə gələcəyə can atsa da, sülh və qarşılıqlı ünsiyyətin – kommunikasiyanın vacibliyindən bəhs etsə də, nədən bu “gələcək” məhz məntiqi zərurət kimi, “qan” və müharibələrlə başa çatır? Yaxud, doğrudan da, “problem” yalnız ərzi, qida, qənimət, iqtisadi revanşlar və s. fiziki və maddi səbəblərdən baş verir? Xalqların, etnos və millətlərin enerjisi həqiqətənmi daima biri, o birinə qarşı yönəlməlidir və bu insani təfəkkürdə dialektik zərurət kimi qavranılmalıdır? *Həqiqətən də bizə “təhqin edilən” apriorilərin* – ideyaların təməlinə “əbədi hərb” və anlama bilmədiyimiz, təfəkkürümüzün izah edə bilməyəcəyi “yarışmaları” dayanır? Hər halda, ola bilsin ki, bu sonuncu sual daha ağılabatan görünür. Məsələn

ondadır ki, “... Tarixi bilik keçmişə nə qədər nüfuz edirsə etsin, o heç zaman nə təbiətə, nə hüquqa, nə nizama, nə də sülhə yetişə bilmir” [7, s. 38]. Bu əsaslardan çıxış edərək biz müasir texniki atılışın təməlinə dayanan əsas texniki sıçrayışları da “hərb” sənayesinin, “hərb” ideyasının “atılışı” ilə bağlasaq, mümkün ki, düzgün qənaətə gəlmiş olarıq. XX əsr Qərb sivilizasiya nəzəriyyəçiləri belə faktı təsdiq etdilər ki, bizim sivilizasiyamız – “idman sivilizasiyasıdır” [13]. Başqa sözlə desək, hazırkı tərəqqinin bütün sahələrini, biz, fəlsəfi anlamda dərk etmək istəsək məlum olur ki, müasir inkişafın əsas ideyası və hərəkətverici qüvvəsini “hərb” və “idman” – yarışına asanlıqla bənzətmək olar və bu ümumiyyətlə, təkzibedilməz faktıdır. Bu zaman sual yaranır: dialoq mədəniyyəti və kommunikasiya bizim azadlığımızı təmin etmək yoludur, yoxsa məhdudlaşdırma yolu? O zaman digər bir sual yaranır, bilik və elm nədir, onların inkişafı şərin, ifrat konfrontasiyaların [ideyalarımızda gizlənmiş şərin?] qarşısını almaqda acizdir? Müasir fransız filosofu, mədəniyyət nəzəriyyəçisi Mişel Fuko məsələni başqa cür qoyurdu: Məsələn, müasir Azərbaycan filosofu İ. Məmmədov qeyd edir ki, “Fukoya görə elmi, tarixin dərkiləmə ilə mövcud olan modellərin qeyri-məhsuldar mühafizəkarlığı onunla səciyyələnir ki, o, rasionallığı konservasiya edən, rasionallığı daimi olaraq öz mənbələrinə qayıtmağa məcbur edən başlanğıcların tarixin əsaslarının axtarışlarına yönəlmişdir. Onun fikrincə, müasir rasionalizm üçün “tarixi elmin” “təkrar”, “ruh”, “təkamül” və s. bu kimi anlayışları dəf etməsi olduqca vacibdir. Beləcə, “Cəmiyyəti qorumaq lazımdır əsərində” o, tarixin fasiləsizliyi ideyalarına onun fasiləliyi ideyasını qoymaq zərurətindən çıxış edirdi” [7, s. 38]. Ciddi və mükəmməl arqumentasiyadır. Bu onu sübut edir ki, “*tarixi elmin*” “*təkrar*”, “*ruh*” və s. kimi ideyaların dəf edilməsində biz həqiqətən də dialektikanın “*barışdırıcı və sakitləşdirici*” təkamülünə apelyasiya edərkən yeni bir daha mükəmməl ideyalara çata bilərik.

Lakin, hər halda, istər tarixin “fasiləsizliyi” və yaxud “fasiləliyi” probleminin fəlsəfəsinin dərkiləməsi, dialoq və dialoq mədəniyyəti, vəhdət və digər kommunikativ mümkün nəticələr baxımdan dəyərləndirilərkən, bizə məlum olur ki, həqiqətən də indi müasir “*dal-*

ğın insan”¹ tipi üçün bizim ümumi başlanğıcımız, gələcəyimiz, vəhdət və birgəməvcudluq ideyalarımız, bilik və biliyin, zəka və onun imkanlarının yaratdığı hegemoniya və müstəsnaqlıq fonunda unudulmaqdadır [bu, “dəf” etmək yox, məhz unutmaqdır]. İdeyalarımız tarixi, deməli, bizi müasir insan tipini yaratdığı kimi, həm də “tükənməyə”, məhvə doğru son dərəcə barışmaz konfrontasiyalara doğru sürürükləməkdədir. Fakt odur ki, indi nəzəri fikirdə elm adamları demək olar ki, əksər məqamlarda kapitalizmin bir formasıya kimi özünü tükəndirdiyini elan edirlər və belə bir kontekstdə liberalizm və neolebarizmin “son həddi” böhran epoxasında bir növ, özünün spekulyativ mövcudluğunu davam etdirmək üçün ən müxtəlif variantlarda axtarıqlarını davam etdirərək özü üçün yeni dayaq axtarır. Hər bir individ, hər bir loqos, hər bir dövlət [ümumiləşmiş anlamda] bilik, elm və yeni dialoq mədəniyyəti yüksək kommunikasiya əzmi nümayiş etdirərək, “görüntüsü yaradaraq” yüksək inkişafa nail olmaq istəyir; əvəzinə hər cür tarixi “izm”-lərin fəvqündə çıxış edərək özünün müstəsnaqlığını iddia edirlər. Bu fakt isə bilavasitə onu təsdiq edir ki, həqiqətən də “Gözə görünməz səhvlər” (ideyalar – Ş. Z.) idrak üçün təkə rasionallıq tipini deyil, mədəniyyətin özünün də sərhədləri xaricində olan əngəllər yarada bilər [7, s. 14]. Bu səbəbdən də haqlı bir sual yaranır: “liberalizm, sosial demokratiya, [neo] konservatizm, sosializm, demokratiya, avtoritarizm, etatizm, pragmatizm, pozitivizm, ekzistensializm, marksizm, strukturalizm, postmodernizm və sair ideyası, ideoloji, sosial fəlsəfi, cərəyan və konsepsiyaların rolunu mütləqləşdirməmək, əksinə, hansısa “izm”lərə münasibətdə rasionallıq sərbəstliyi gözləmək, ontoloji varlığı qnoseologiyanın girovuna çevirməmək” [1, 10] bu gün – elmi, biliyi, mədəniyyəti, fəlsəfi inamı, demokratiyanı, identiklik və vəhdəti öz həyat fəlsəfəsinə çevirən azad insanın, – fəlsəfi təfəkkürünün, mövcudluq idealının qarşısında dayanan ən vacib ideya deyilmə? Bu “mütləqləşdirməmək” çağırışı bizə yeni “nəfəs”, biliyin, elmin hegemoniyasından “antihumanizasiyasından” xilas olmağa imkanlar açmırmı? Əlbəttə, ola bilsin ki, müasir “dalğın insan” buradan yalnız özünə və

ideyalarına mütabiq olanı, uyğun olanı “seçir” və bu seçimi də ən müxtəlif arqumentasiyaları ilə möhkəmləndirir, hər halda müasirliyin mənzərəsi bunu təsdiq etməkdədir – şər şərin yanında, xeyir xeyirin yanında özünü daha azad hiss edir; “*nəyiksə-oyuq*” [8, s. 26]?! İdrakımız bir növ ideyalarımızı, ideyalarımız isə qarşılıqlı olaraq idrakımızı gerçəklik və mücərrədlik arasında formalaşdırır. Başqa sözlə desək, bu fakt həm də onu təsdiq edir ki, “İdrak həmişə mədəniyyət-dil mühitində [sadəcə dil deyil, mədəniyyət dil mühitində] gerçəkləşir. İdrak şüurun tarixi mərhələlərinin bir-birinin əvəzləməsi, mücərrədliyin nəzərililiyin və s. keyfiyyət və səviyyəsinin artması ilə bağlıdır” [7, s. 14].

2. İdeyaların konfrontasiyasından dialoquna doğru. Böhran kommunikativ problem kimi. Hazırda mütəxəssislər qeyd edir ki, dünyanın avanqardı hesab edilən “başgicəlləndirici Qərb sivilizasiyası geriyə dönməz şəkildə özünün böhranlı sərhədlərinə [“Qürubuna” – Şpenqler] yaxınlaşır” [11, s. 11]. Bu faktdır lakin biz qəbul etməliyik ki, bu faktı yalnız Qərbə aid etmək problemi son dərəcə kiçiltmək olardı – indi bütövlükdə dünya özünün ən pik mərhələdə ideya böhranını yaşayır; Bir din başqa birinə, bir mədəniyyət başqa birinə, digər bir təsisat başqalarına güzəştə getmək istəmir, öz ideyalarının daha sarsılmaz, daha müqəddəs, daha demokratik, əxlaqi, etik, insani və s. iddiasıyla müstəsnaqlıq kimi çıxış edir. Bu hal heç şübhəsiz, düşüncəmizə görə dialoq və dialoq mədəniyyətinin, kommunikativ təfəkkürün ontoloji mahiyyəti ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, o, sülh və inkişafı deyil, konfrontasiya və müharibələr üçün əbədi “ocaq”, “mənəb” kimi çıxış edir. Məsələn, hətta Yer üzündə baş verən silsilə problemləri bir kənara qoysaq belə, hazırda Ukrayna–Rusiya münasibətlərində baş verənlər planetar səviyyədə insani münasibətlərin, kommunikasiya və dialoq mədəniyyəti probleminin səviyyəsini [ideyaların konfrontasiya həddini] bizim təfəkkürümüzdə canlandırma bilərlər. Bu fakt onu göstərir ki, uzunmüddətli ideyalar tarixin [ideyaların] yaratdığı yeni gerçəkliklər fonunda elə bir məqama gəlib çatır ki, idrak, şüur, eyni bir mənəbdən doğan ideyalarla konfrontasiyaya girmək məcburiyyətində qalır: ola bilər ki, hansısa maraqlara qurban verilir. İdeyaların dialoqu və kommunikasiyası əvəzinə

¹ İfadə alman filosofu M. Haydeggerə məxsusdur.

onların kəskin konfrontasiyası baş verir, insan, dövlət, sivilizasiya bu həddi aşmaqda, “dəf” etməkdə çətinlik çəkir. Yaxud, burada yalnız bir faktı deyə bilərik: məsələn, vaxtilə O. Şpenqer sivilizasiyanın tənəzzülü konsepsiyasını irəli sürərkən dünyada Atom fəlakətindən uzaq idi. İndi isə vəziyyət tamamilə dəyişmişdir; Yer üzündə yalnız Atom stansiyalarının sayı yüzdən artıqdır; Nüvə başlıqlı ölüm silahlarının sayı isə minlərlədir. O zaman sual yaranır: bütün bu nailiyyətlərin kökündə elm dayanır? Əlbəttə, aydındır ki, problemin səbəbləri dərinədir və onların nəzəri interpretasiyası bir məqalə üçün qeyri-mümkündür.

Fakt odur ki, məqalənin əvvəlində sadalanan problemlər toplusuna – təxminən 50-60 il bundan əvvəl seriya yeni daha qorxunc problem – elmin, texnikanın yaratdığı problem də əlavə olunmuşdur: məlum oldu ki, bütövlükdə texniki era kimi xarakterizə etdiyimiz dövrdə bütövlükdə, *insani fəaliyyəti* nəticəsində Yer planetinin özü üçün qorxunc bir dövr başlamışdır; texniki tərəqqinin yaratdığı rifah əks təsirlərlə nəticələnir, hər cür insani fəaliyyət fəlakət törədir. Uzaq olmayan keçmişdə təkzibedilməz elmi, fəlsəfi, sosioloji və s. araşdırmalar sübut etdi ki, hər cür insani fəaliyyət həm yerin resurslarını tükədir, həm də onun təbii əsaslarını sarsıdır. Tarixi tendensiya nəticəsində əldə etdiyimiz qanunauyğunluqlar, – Poma Klubunun yaradıcısı A. Peççei yazırdı – sivilizasiyamızın əvvəlki inkişafının ən mühüm uğurları əgər belə demək mümkünsə bitmək üzrədir, artıq onlar qızıl kitabə daxil edilmişdir. Lakin, bəlkə də, onlardan biz etiraf etməliyik ki, – bu uğurlardan ən mühümü, – bütün digər nailiyyətlərini şərtləndirən, sənaye, elmi və texniki inqilabların tətbiqinə güclü təkan verməsi idi. İndi isə vəziyyət çox dəyişib, qorxuducu ölçülərə çatdıqdan sonra bu impulslar nəhəng ram edilməsi mümkün olmayan pələnglərə bənzədilər, artıq onları cilovlamaq o qədər də asan deyildir [11, s. 11]. Biz etiraf etməliyik ki, bu faktdır: Yaratdığımız, bəslədiyimiz “pələnglər” texnika və hərbi industriya indi bütövlükdə insan nəslinə – sivilizasiyamıza qarşı dayanmışdır, ideyalarımız kommunikasiyanı, demokratiya və dialoqu, vəhdəti sözdə müdafiə etsə də, praktikada müharibə və konfrontasiyaya meyl edir, texnika, iqtisadi güc, sarsılmaz və daha artıq spekulativ

reallıqları həzm edə bilən ideyalar daha “güclüləri” tərənnüm edir. İndi okeanların dərinliklərində üzən sualtı qayıqlardan qalxan raketlər min kilometrə uzaqlıqdakı şəhərləri, insan məskənlərini bir anlığa məhv edir. Fiziki güc və sosial təminat uğrunda yarış hər bir subyektin həyat kredosu kimi çıxış edir, ideyaların kökündə “fiziki və sosial təhlükəsizliklər” – ekoloji, sosial, yoxsulluq, səhiyyə, ərzaq təhlükəsizliyi, təhsil və s. geniş kütlələr üçün prioritet hesab olunsa da, son anda qlobal problemlər planetar səviyyədə sülhə, dialoqa, həmrəylik və birgə-mövcudluq idayalarına qarşı güc nümayiş etdirir, dolayısıyla hər cür insani fəlakətləri sürətləndirir, kommunikasiya və dialoq utopik proses təsiri bağışlayır; Ekoloji, sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi böhranlar hər yerdə norma kimi qəbul edilir. Partiyalar, sosial, ictimai təsisatlar ya bu oyunun alətinə çevirilir, ya da ki, sadəcə baş verən böhrana seyirçi kimi qalır; hər yerdə zəka və biliyin kultu hökmanlıq və dünya ağalığının əsas aktoru kimi çıxış edir. Bilik, elm, intellekt uğrunda yarış kommunikasiyanı, insan xoşbəxtliyini deyil, onun məhvini, iztirab və məşəqqətini tərənnüm edir. Halbuki, biz unuduruq ki, kommunikativ ideyalarsız dünya öz mövcudluğunu davam etdirə bilməz, “dünya məhvindən qopsa da, yenə onun çərçivəsində hərlənir, xeyir şərdən, zərurət təsadüfdən törəyib artan kimi [3, s. 74]”.

3. Yeni ideya axtarışında. Məqalədə biz bir məsələni xüsusi vurğulamağı zəruri hesab edirik: aydındır ki, tarixən insan nəslinin mövcudluğu daima konfrontasiyalar, müharibə və qarşıdurmalarla müşayiət olunmuşdur və idayalarımızın mahiyyətində kommunikasiya, bilik və elmə inam, dəyərlərin qorunması və s. müsbət impulslar olduğu kimi, başqalarını inkar, müharibə ehtirası, ekspansiv təfəkkür və s. mövcud olmuşdur. Tarix insan nəslinin ümumi keçmişi olmuş və bu keçmiş istənilən halda daima gələcəyin formalaşmasına öz ideyalarını ötürmüşdür: ideyalarımız tarixən həm kommunikasiyanı, həm də onun əksini özündə etivə etmişdir. Lakin biz indi etiraf etməliyik ki, dünyanın nizam və paradigmasında bəşəri ideyaların, birgə-mövcudluq fəlsəfəsi və dialoq mədəniyyətinin birmənalı şəkildə müdafiəsi son dərəcə vacibdir [Azərbaycan təcrübəsini xatırlayaq]. Və biz etiraf etməliyik ki, nə qədər paro-

doksal səslənsə də, nə qədər tənqid olunsada ümidverici hal odur ki, müasir bilikli, deməli, həm də “*anlayan*” insan tipi meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Qərb fəlsəfi təfəkküründə praktikada baş verən real qarşıdurmaların əksinə olaraq “post homo sapiensdən”, – gələcək yüksək təfəkkürlü, qeyri-aqressiv və yaradıcı ekoloji təfəkkürlü insandan – yüksək təfəkkürlü kommunikativ insandan, sivilizasiyadan söhbət gedir. İstər elmin inkişafı və texnoloji tərəqqi, istərsə də digər mədəni aktorların imkanları sübut edir ki, ziddiyyətlərə – kapitalizmin yaratdığı “idman” və “hərb” yarışına baxmayaraq həm də pülüral təfəkkürlü, kommunikasiyaya meyilli insan tipi meydana gəlməkdədir. Fakt odur ki, biz elmi rasionallıq kontekstdən problemə yanaşarkən unutmamalıyıq ki, elmi paradıqmaların müəyyən etdiyi kimi hazırda bəşər elmi təfəkküründə postqeyri-klassik rasionallıq tipi heç də insanın sosial, mədəni, humanitar və nəhayət kommunikativ dəyərlərini kənara qoymur. Əksinə, indi elmin əsas prinsiplərindən hesab olunan postqeyri-rasionallıq paradıqması elmin, biliyin, texniki tərəqqinin inkişafı kontekstində sosial dəyərlərin də vacibliyini önə çəkir. Bu paradıqma müəyyən edir ki, “indiki ekoloji və sosiomədəni şəraitdə, elmi-texniki inkişafdan imtina etmək deyil, ona humanist ölçü vermək lazımdır” [4, s. 412]. Məhz bu səbəbdən də postqeyri-rasionallıq paradıqması “rasionallığın yeni tipi problemini irəli sürür: o özündə humanist oriyentirləri və dəyərləri aşkar surətdə daxil edən tip adlanır” [4, s. 412]. Bu yanaşma sübut edir ki, ideyaların təzahürləri və onlara yanaşmalar da müasir ziddiyyətlər kontekstində humanitar anlamda yenidən nəzərdən keçirilməli, onların dəyərlilik əmsalı praktikada özünü təcəssüm etdirməlidir. Nəzəri müşahidələr sübut edir ki, hətta ifrat tənqidlərə və nihilizmə baxmayaraq indi ideyaların konfrontasiyasından dialoquna doğru böyük bir hərəkət başlanmışdır. Bu anlayın yeni orientasiyasıdır.

4. İdeyaların toqquşması və onların praktik təzahürləri: Tədqiq edilən problemin sonunda bir daha praktikaya dönərək bir faktooloji, uzaq olmayan və hər birimizin canlı şahidi olduğumuz, ekzistensial iztirabımızı və gözləntimizi, sonda isə ədaləti və zəfəri ifadə edən bir mükəmməl nümunəyə çəkək: Biz 30 ilə yaxın bir

zamanda, bölgədə sülh və təhlükəsizlik prinsiplərinin pozulduğunun şahidi olduq. Demək olar ki, həyatın bütün sahələrində ideyalardan adi məişətə, sosial, milli-mədəni, mədəni dəyərlərdən fiziki mövzudluğumuza qədər hər bir sahədə təhdidlə – erməni faşizm ideologiyası ilə üzləşdik. Birinci Qarabağ savaşında 20 mindən artıq insanımızı itirdik, hər yerdə dövlətçiliyimizin, milli varlığımızın multikultural və tolerant mühitimizin erməni ideologiyası tərəfindən təhdidi ilə üzləşdik, təcavüzkar ideologiyanın təmsilçiləri tərəfindən ərazimizin 20 faizi işğal altına düşdü. Bütün bunlar faktdır və onu artıq heç kəs inkar edə bilməz. Lakin digər fundamental fakt odur ki, bu illər ərzində beynəlxalq səviyyədə öz inkişaf strategiyasında hüququn aliliyini, toletantlıq və multikulturalizmin tənənəsinə inamı, dialoq mədəniyyəti və kommunikativ prinsipləri həyata keçirən ölkə rəhbərliyinin polad və humanist strategiyası xalqı – ideyalarımızı ruhdan düşməyə qoymadı. Beynəlxalq platformalarda ölkənin hədəflərinin, əsas məqsədinin həmrəylik, sülh və birgəməvcudluq, tolerantlıq və multikulturalizm olduğu nümayiş və sübut olundu. Bunun üçün böyük bir iradənin – Azərbaycan tərəfindən dialoq mədəniyyəti, kommunikasiya və sülh iradəsinin 30 illik fəaliyyətimizin də ortada olduğunun şahidi olduq. Lakin bu iradənin bir tərəfdə Azərbaycanda, onun siyasi rəhbərliyində, əsası H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulmuş strategiyada, prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin insanlığı, birgəyaşayışı tərənnüm edən dövlətçilik fəlsəfəsində açıq tekst və səmimiyyətlə ifadə olunduğunu görsək də, – ölkə rəhbərliyinin dö-nə-dönə siyasi, humanitar, ictimai müstəvidə çıxışlarında dəfələrlə bəyan edilsə də, Ermənistan öz “mifoloji keçmişə yönəlmiş” [7] ideologiyasından, ideyalarından əl çəkməyərək bu iradəyə – sülhü tərənnüm edən iradəyə məhəl qoymadı. Nəticə indi hər kəsə bəllidir – hər şey müharibə yolu ilə həll olundu. Mənfur düşmən və onun xəstə ideologiyası darmadağın edildi. [Bu həm də tale məsələsi idi, görünür elə məsələlər var ki, onlar həqiqətən də fenomenlərdir və bu fenomenlər seçilmiş şəxsiyyətlərin yüksək ideyaları, strategiyası, siyasəti vasitəsilə həyata keçir]. Bu müharibə sözsüz Azərbaycan xalqı üçün ədalətli bir müharibə idi, o əslində, beynəlxalq hüquq və azadlıqların bərpa edilməsi

işi, Yer üzündə sülh və ədalətin “Tanrı qılıncı”, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Dəmir yumruğu” ilə başa çatmalı idi. Əslində, bu, nəzəri anlamda yanaşdıqda görürük ki, ideyaların, ideologiyaların, təfəkkürlərin savaşı idi və tarix bir daha sübut etdi ki, yanlış ideya və ideologiyalar xalqları məhvə, humanizmə apelyasiya olunmuş ideyalarsa xalqı davamlı inkişafa, sülhə, birgəməvcudluq və yüksək qələbəyə aparır.

Təsadüfi deyil ki, münaqişənin həllindən bəhs edərkən ölkə başçısı qeyd edir: “Ümid edirəm, öz işğalçılıq siyasətinə görə məğlub vəziyyətdə olan Ermənistan da gec-tez anlayacaq ki, heç bir ölkəyə ərazi iddiası onlara xeyir və şərafət gətirməyəcək. Ümid edirəm ki, yaxın gələcəkdə Ermənistanın həm Türkiyəyə, həm Azərbaycana ərazi iddialarına son qoyulacaq. Əks təqdirdə onlar daha da pis duruma düşə bilərlər. Zəngəzur koridoru isə həm türk dünyasını, həm Avropanı, həm qonşularımızı birləşdirə biləcək bir layihədir və bu gün bu layihənin gerçəkləşməsi istiqamətində fəal işlər gedir” [2, [https://president.az/articles/54229:](https://president.az/articles/54229)]

Məqalənin əsas ideyalarından biri budur: postqeyri-rasional paradigma tipinin dünyada böyük nüfuzə sahib olduğu bir dövrdə sülhün elmi, fəlsəfi, humanist və s. əsasları təmin olunmalı, dünyada Yeni dialoq mədəniyyətinin yaranması həyata keçirilməlidir. Fakt odur ki, Azərbaycanın 30 illik təcrübəsi bu işin, bu humanitar tendensiyanın həyata keçirilməsi üçün nümunə kimi özünü nümayiş etdirir və hər bir individ, hər bir cəmiyyət və dövlət bu ideyalardan bəhrələnməyə bilər. Artıq müharibə başa çatmışdır, indi mübarizə və aydınlaşma regionda siyasət masasında həl olunma mərhələsindədir. Bütün bunlar göstərir ki, dünyada insan öz mövcudluğunu yalnız konsensus əsasında tapa bilər, konsensus və dialoq mədəniyyətinin formalaşması Azərbaycanın inkişaf modeli, dövlət strategiyasıdır. Ona görə də söhbət əgər elmi-texniki tərəqqi epoxasında yüksək əxlaq dəyərləri üzündə ehtiva edən ideyaların dünyada genişlənməsindən, inkişafın təmin edilməsindən, İnsan nəslinin davamlı inkişafın fəlsəfi əsaslarından gedirsə xüsusi qeyd olunmalıdır ki, sülh və təhlükəsizliyin “Azərbaycan paradigması” məhz qeyd olunan problemlərin bir növ həl olunmasında terapiya üsulu kimi tətbiq edilə bilər. Bunu istər nəzəri anlamda, istərsə də praktiki

ki kontekstdə məhz Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi “Azərbaycan modeli”, “Bakı Prosesi” və s. humanitar, mədəni, dialoq və əməkdaşlıq platformalarında görmək olar. Lakin biz etiraf etməliyik ki, dünyada, regionda sülh və təhlükəsizlik, multikulturalizm və beynəlxalq hüquq əgər sülh və humanizm prinsipləri ilə təmin olunmayanda buraya mütləq ədalətli güc amili, rasionel strategiya, bir sözlə altruizm və rasionallığın vəhdəti – rasionel altruizm [10] paradigması həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, həmin Paradigma özünün həm nəzəri, həm də praktiki anlamda təcəssümünü Azərbaycanda tapır. Böyük Türk və Turan birliyinin yaranması da məhz bu amala – ideyaların yaxınlaşmasına, dünyada dialoq mədəniyyətinin formalaşmasına və nəhayətdə böyük sülh və konsensus amalına ideyaların birliyinə xidmət edir.

Məqaləni tezis şəklində belə ümumiləşdirmək olar:

– Müasir münasibətlər sistemində baş verən əsas ziddiyyətlər sivilizasiyamızın ideyalarından onun təbiətindən, ontoloji mahiyyətindən – “qayda və qanunlarından” əmələ gəlsə də yeni dialoq mədəniyyətinin formalaşması prosesi müasir “anlayan insan” tipinin əsas ideyası kimi çıxış edir.

– Tədqiq edilən problemin silsilə fəlsəfi, tarixi, sosial, coğrafi, iqtisadi, etnik, milli, dini, səbəbləri olsa da, onların həll olunması zərurət təşkil edir və onların nəzəri mənalandırılması hazırda fəlsəfənin qarşısında ən aktual vəzifə kimi çıxış edir.

– Tarix ideyaların konfrontasiyasından ibarətdir. Müasir tendensiyada problematik dinamika müşahidə edilsə də ola bilsin ki, yüksək idrakı təfəkkürdə kommunikasiyaya, dialoq mədəniyyətinə inam, apelyasiya bilik və elmin, texniki tərəqqi və texnikanın inkişafına humanist istiqamət verməklə “post homo sapiens” epoxasına keçidi gələcəkdə təmin etsin.

– Total ziddiyyətlərə baxmayaraq İdeyalar, İdeologiyalar, mədəniyyətlər hazırda yeni bir “zaman oxu”[İfadə alman filosofu K.Yaspersdən götürülmüşdür] ətrafında konsensus və dialoq mədəniyyəti ətrafında konsolidasiya olunmağa cəhdədir, bu cəhd sübut edir ki, ideyaların dialoqu və kommunikasiyasına inam insanın ontoloji mahiyyətindən, onun vəhdəti tərənnüm edən təbiətindən gəlir.

– Praktik olaraq qeyd olunan paradigma Azərbaycan Respublikası və onun rəhbərliyinin əsas strateji hədəfi kimi çıxış edir.

– Müharibə, münaqişə, böhran və ziddiyyətlər, tarixin sivilizasiya dinamik mahiyyətindən təzahür etsə də, paralel olaraq dialoq, dialoq mədəniyyəti yüksək kommunikativ təfəkkür də İnsanın ontoloji və idrakı mahiyyəti kimi çıxış edir. Bütün bunlar göstərir ki, ideyaların kommunikativ gələcəyinə ümid tam itirilməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə.F. Geosiyasi və sosial fəlsəfə: ədalətli nizam və tərəqqi naminə. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC. – 2017, 284 səh.
2. Əliyevin İlham Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə nitqi // URL: <https://president.az/articles/54229>
3. Fridrix Nitsşe. Zərdüşt belə deyirdi. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2016, 432 s. səh.
4. Hacıyev Z. Ontologiya və idrak nəzəriyyəsi Bakı 2011, 564 səh.
5. İsmayılov F.Q. Bəşəri problemlər. Bakı: "Turan Evi", 2010, 390 s.
6. Lebon, Q. [1898]. Xalqların və kütlələrin psixologiyası. Qanun nəşriyyatı, [tərc] Bakı. 2015. s. 368.
7. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- "Elm və təhsil"-2019. 200, səh.
8. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı, Bakı, "Zəkioğlu" nəşriyyatı, 2008, 764 s.
9. Zeynalov Ş. Ə. "Dialoq fəlsəfəsi". Bakı, "Avropa" nəşriyyatı 2017, 304 s.
10. Zeynalov Ş. Ə. "Dialoq mədəniyyəti və müasirlik". Bakı "Avropa" nəşriyyatı, 2020 s. 330 səh
11. Печчеи А. Человеческие качества, М. 1980, 302 с.
12. Философия Мартина Хайдеггера и современность. Ред. Колл. Мотрошилова Н. В. [отвеч. ред.] Бибихин В.В. и др. – М.: Издательство Наука, 1991.
13. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х т, Т.1, Москва: Айрис-пресс, 2006, 528 с.

Summary

Sholat Zeynalov

The problem of forming a culture of dialogue in the context of development and confrontation of ideas

The article is devoted to the philosophical study of such concepts as dialogue, the formation of a culture of dialogue, communication, peace, security, etc. According to the author, the main causes of contradictions in the modern system of relations are practical life, civilization, the history of its development, anthropological, ontological nature. Despite the fact that it comes from the "rules and laws" of civilization, its main driving force, its internal energy is the influence of ideas on people, social institutions and ideologies, collisions, confrontation and reconciliation.

The article notes that a series of crises has a philosophical, historical, social, geographical, economic, ethnic, national, religious character, but their solution today is very important and necessary. Today, one of the most urgent tasks of philosophy is to comprehend the problem in a philosophical sense in the context of "dialogue platforms and communications".

The study also covers the humanitarian strategy of Azerbaijan in the region and the world, the realities of its pre-war and post-conflict periods, as well as the communication strategy of our country to form a culture of dialogue in the face of confrontation of ideas.

Keywords: crisis, idea, knowledge, dialogue culture, communication, development,

Резюме

Шолат Зейналов

Проблема формирования культуры диалога в контексте развития и конфронтации идей

Статья посвящена философскому исследованию таких понятий, как диалог, формирование культуры диалога, общение, мир, безопасность и др. По мнению автора, основными причинами противоречий в современной системе отношений являются практическая жизнь, цивилизация, история ее развития, антропологическая, онтологическая природа. Несмотря на то, что она исходит из «правил и законов» цивилизации, ее главной движущей силой, ее внутренней энергией является влияние идей на людей, социальные институты и идеологии, столкновения, противостояния и примирения.

В статье отмечается, что череда кризисов имеет философский, исторический, социальный, географический, экономический, этнический, национальный, религиозный, характер, но их решение сегодня архиважно [очень важно] и необходимо. Сегодня одной из наиболее актуальных задач философии является осмысление проблемы в философском смысле в контексте «диалоговых площадок и коммуникаций».

Исследование также охватывает гуманитарную стратегию Азербайджана в регионе и мире, реалии его довоенного и постконфликтного периодов, а также коммуникативную стратегию нашей страны по формированию культуры диалога в условиях противостояния идей.

Ключевые слова: кризис, идея, знание, культура диалога, коммуникация, развитие

UOT: 09; 297

SEVİNC RƏHNULLA
AMEA Əlyazmalar İnstitutu
Böyük elmi işçi, Azərbaycan
sevindj.rahnnulla@mail.ru

ƏBDÜSSALAM AXUNDZADƏNİN MİLLİ MƏNAFENİN QORUNMASINDA ƏMƏLİ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Ruhani idarəsi, şeyxülislam, soyqırım, mübarizə, milli birlik

XIX əsrdə Azərbaycanın elm, maarif və din tarixində böyük xidmətləri olan ziyalılardan biri də Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı, ədib və alim Əbdüssalam Axundzadə 21 iyun 1894-cü ildən 1907-ci il 18 noyabra qədər Qafqaz Müsəlmanları Şiyə Ruhani İdarəsinə sədrlik etmişdir. O, şeyxülislam kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Qafqazda olan məscid və mədrəsələrin müəyyən olunmuş qaydalarla idarə olunmasını təmin etmək üçün təftişinə, yeni tipli mədəsələrin açılması, uşaqların, o cümlədən qız övladların təhsilə cəlb olunmasına, müasir təhsil metodikasının tətbiqinə, erməni-müsəlman davasının aradan qaldırılmasına dair bir çox əhəmiyyətli layihə və tədbirlərin həyata keçməsi üçün mübarizələr aparmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində Ə.Axundzadəyə məxsus sənədlər arasında aşağıdakı şəhadətnaməyə rast gəlinir: “Tiflis-Kutaisi şia quberniya məclisinin sədri Axund Hacı Baba Həsənzadə, üzvlər Axund Mustafa Talibzadə, Axund İsmail Yusifzadə tərəfindən 1877-ci il fevral ayının 17-də təsdiq olunmuş şəhadətnaməyə əsasən Əbdüssalam Axundzadə Salyan sakini Axund Vəliməhəmməd Allahverdi oğlunun Xanım Əliverdi qızı ilə qanuni nikahından hicri tarixi zilhicca ayının 12-si 1258-ci il, xristian təqvimini 2 yanvar 1843-cü ildə anadan olmuş doğma oğludur” [1, v.32-33].

Mərhum pedərindən mal və dünyalıq qalmadığından dünya məşəqqətlərini pək ertədən görməyə məcbur bulunmuşdur. Maddi və mənəvi sıxıntılar içərisində yaşamasına baxmayaraq o, təhsildən ayrılmamış və bu amal uğrunda anası Xanım da hər əzab-əziyyətə qatlaşmalı olmuşdur. Validəsinin himmət və qeyrəti ilə təhsildən ayrılmayıb qədr-əlhal davam etmişdir.

Pədərindən qalmış kitabları validəsi satdırdığından gənc Əbdüssalam bunlardan çox istifadə etmişdir”. “Elmi ərəbiyyəni Salyanda köhnə, əski üsül ilə on sənə qədər və iki-üç sənə daha başqa məhəldə təhsil edərək olduqca sahibilm olmuşdur. Müddəti-təhsili on səkkiz sənələrə sürüb...” [19].

Xalq arasında olan nüfuzu, dərin elmi bilgilərə malik olması və bacarıqlı müəllim kimi tanınması Axundzadənin şeyxülislam təyininə səbəb olmuşdur. Bu təyinat hakim dairələri qane eləmədiyi üçün işinə tez-tez müdaxilələr edilir, fəaliyyəti izlənilirdi.

Qafqaz mülki işlər üzrə baş idarənin 22 avqust, 7402-Nöli qərarında göstərilir: “*Daxili işlər nazirliyi baş idarəni xəbərdarlıq edir ki, Əlahəzrət İmperator Zaqafqaziya Müəllimlər seminariyası Tatar şöbəsinin şia müəllimi Kollegiya sovetniki Ə.Axundzadə Zaqafqaziya şeyxülislamı təyin etmişdir.*

Çar II Nikolayın 1896-cı il may ayının 14-dən 26-na qədər Moskva şəhərində təntənəli tacqoyma mərasimi keçirilmişdir. Mərasimdə ziyafətlər, ballar, şənliklər təşkil olunmuş, imperiyanın müxtəlif bölgələrindən 100-dən çox İslam dininin mötəbər şəxsləri o cümlədən Ə.Axundzadə bura dəvət olunmuşdur. “*Qafqaz Mülki hissə üzrə baş idarəsi dəftərxanasının Şeyxə göndərdiyi 20 aprel 1896-cı il 79 Nöli bildirişdə onun tacqoyma mərasimində iştirakı ilə əlaqədar Moskvaya çatdıqda qalacağı ünvanı baş komandanın səyyar dəftərxanasına təcili olaraq bildirməyi xahiş edilir*” [1, v.54]. “*Xarici etiqatların ruhani işlər üzrə departamenti tərəfindən də Ə.Axundzadəyə göndərilən 10 aprel 1896-cı il 3559 Nöli-li bildirişdə xahiş edilir ki, Moskvaya çatdığı təqdirdə təcili olaraq ünvanı*

nı Petro-Pavlovskidəki Rim-Katolik kilsəsində yerləşən Ruhani Departamentinin dəftərxanasına bildirsin" [1, v.50].

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı arasında yalnız Axundzadə belə bir əzəmətli tədbirdə iştirak etmişdir.

Qafqazda öz zamanlarına uyğun dərindən bilik verməyə qadir mədrəsələr olmuşdur. Lakin vaxt keçdikcə bu mədrəsələr dövrün tələblərinə cavab vermədiyindən nüfuzlarını itirmişlər. Ali ruhani təhsil almaq istəyənlər İrana, Türkiyəyə, Misirə getməyə məcbur idilər. Lakin imperiya qanunlarına görə xaricdə təhsil alanlara Rusiya hüdudlarında vəzifə almaq yasaq idi. Axundzadəni bu məsələ çox narahat edirdi. Məmləkətdə ali təhsil verən mədrəsə, xaricdə oxuyub gələnlərə isə iş yox idi. Ali ruhaniləri, mədrəsədə dərs demək üçün müəllimləri necə yetişdirməli? Bu çətinlikləri həll etmək üçün bir ali ruhani mədrəsəsinin tikilməsi dövrün ən aktual problemi idi. Çünki icazə istəyi ilə hökumətə edilmiş çoxsaylı müraciətlər səmərə verməmişdir. Hətta mədrəsənin inşası üçün lazım olan xərcləri əhali öz üzərinə götürdüyünü bildirməsinə baxmayaraq, çar üsul-idarəsinin razılığını almaq mümkün olmamışdır.

Nəhayət, tarixi bir hadisənin baş verməsi ümidlərin yenidən baş qaldırmasına səbəb oldu. Belə ki, 1904-cü il 12 avqust tarixində Peterqof - çar II Nikolayın çoxdan arzu edilən dörd qızından sonra oğlu dünyaya gəldi. Vəliəhdin anadan olma xəbəri imperiyanın hər tərəfinə yayılır. Bu zaman imperator hədsiz xoşbəxt günlərini yaşayırdı. Axundzadə Ali mədrəsənin təsis olunmağı xüsusunda yenidən xahiş etmək üçün bundan yaxşı məqamın ola bilməyəcəyini başa düşdü. O, Qafqazın baş valisi general Frazeyə müraciət edərək, vəliəhdin dünyaya gəlməsini təbrik etdikdən sonra bu böyük hadisənin yadigarı olaraq, vəqf pulları, müsəlmanların öz aralarında topladıqları xeyriyyə və ianə pulları ilə Ali ruhani mədrəsənin tikilməsinə icazə istədi. Həmçinin bəyan etdi ki, mədrəsə böyük knyaz Aleksey Nikolayeviçin anadan olma gününün yadigarı olaraq Alekseyevski Ali Ruhani Mədrəsəsi adlandırılacaqdır [2, v.1]. Bu, məqamında edilmiş təşəbbüs nəticəsiz qalmamışdır. 4 oktyabr 1904-cü ildə Qafqaz mülki işlər üzrə dəftərxanasından cənab Şeyxə göndərilən 12600-№li sənəddə bildirilir:

"Keçən avqust ayında siz cənablar müfti həzrətləri ilə bərabər Əlahəzrət İmperatora təzim edərək, Qafqaz müsəlmanlarının sədaqətini bildirərək, imperiya varisinin anadan olması günü münasibəti ilə təbrik etmişsiniz. Tiflisdə bu hadisənin əbədiləşdirilməsi üçün vəqf pulları, ruhani mədrəsəsinə olan şəxsi ianələr hesabına tikmək istədiyiniz mədrəsəyə böyük knyaz Aleksey Nikolayeviçin şərafinə Alekseyevski adlandırılacağını bildirmiş, icazə istəmişsiniz. Pi-yada üzrə general Frazenin tapşırığı ilə dəftərxana bu işin təkrar baxılması və sonrakı gedişatı üçün sizdən xahiş edir ki, haqqında danışılan mədrəsənin tikintisi, təşkilatçılığı, həm dini, həm də dünyəvi dərslər üçün vəsaitlər, idarə etmənin təşkili, saxlanması üçün nəzərdə tutulan mənbələr haqqında geniş məlumat verəsiniz" [2, v.2-3].

Şeyxülislam və Müfti Bakıya gələrək şəhərin müsəlman- imkanlı şəxsləri ilə görüşüb, mədrəsə haqqında ümumi məlumatı ərz etmişlər. Z.Tağıyevin yaxından iştirakı ilə xeyriyyə işi üçün ianə qəbulu başlamışdır [17].

Baş kamandan General Frazenin yerinə general Malama təyin olunduqdan sonra Şeyxə 29 yanvar 1905-ci il 1309-№li sənədi göndərərək yenidən təsəvvürnaməni təcili göndərməyi tələb etmişdir [2, v. 4-5]. Layihə hazır olduqda çar üsul-idarəsinə və ictimaiyyətin tanış olması üçün mətbuata təqdim olunmuşdu.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müsəlman xalqlarının işğalçılara qarşı mübarizəsi xalq hərəkatı, kütləvi üsyan şəklini alaraq dini xarakter daşmışdır. Xristian Avropasının müsəlman şərqinə qarşı müstəmləkəçilik, zülm və təzyiqinə cavab olaraq islamın müdafiəsi uğrunda "ittihad-i-islam" yaranmışdır.

Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə kimi ittihadçılar ideya sələfləri Cəmaləddin Əfqaniyə istinad etmiş, onu zəkali şəxslərdən biri kimi tez-tez yad etmişlər. *"Avropalılara elə gəlir ki, islam yalnız indi birləşmişdir. Müsəlman dünyasının özündə isə, əksinə hesab edirlər ki, artıq çoxdan birləşmiş islam yalnız axır zamanlarda ayrılmağa başlamışdır"* [24].

Şeyxülislam Əbdüssalam Axundzadə ittihad-i-islamın tərəfdarlarından olub, hesab edirdi ki, xalqın keçmişdən uzaqlaşması, əxlaqın pozulması, köhnə ehkamların zəifləməsi müsəlmanlara üz verən bütün bəlalərin yeganə mən-

bəyidir. Bu baxımdan Axundzadənin fikrincə, müsəlmanların birliyə nail olmasının iki başlıca şərtlərindən biri Quranın mahiyyət və mənasının dərk olunmasıdır: *“Bu üsul (İslamın qayda-qanunları) qəlbə özünə nə qədər möhkəm yer tutarsa insanı bir o qədər səadət yoluna və nicata cəlb və yolçu edər. Üsulu-dindən tövhid və məadın qəlbə qərarlaşmasına və istehkamına səbəb hər gün müəyyən vaxtlarda qılınan namazdır ki, Kəlmeyi-tayyibəni, tövhidi təkrar etməklə tanınan təkliyinə şəhadət verir, xudavəndi-ələmi dua və sənə edib cəza günü gözəl əcr verəcəyinə ümidvar oluruq”* [5].

Ə. Axundzadə digər ittihadçılar kimi düşüncürdü ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s) təlimi Allahın təlimidir və İslam haqqında fikir yürütmək üçün Quran əsas götürülməlidir. Hər bir müsəlmanın Quranın mahiyyəti ilə yanaşı, nübuvvət barəsində də anlayışı olmalı və müqəddəs peyğəmbərlərini yaxından tanımalıdır. Çünki, peyğəmbərlər Allahın sözünü yer üzündə yayıcıları və təbliğatçılarıdır. Əgər bir müsəlman peyğəmbərin tarixini bilməsə, onun əhli-beytini tanımasa islam əqidəsinə etiqadı yarımçıq olacaqdır. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinə təsir göstərən islam ideologiyasının təbliğçiləri müsəlman ələmi birliyini yaratmaq məqsədilə İslamın çiçəkləndiyi dövrünə, dinin dəyişikliyə məruz qalmamış ilkin dövrünə - əsl İslama qayıtmağı, Məhəmməd peyğəmbərə (s) nazil olan Qurana bilavasitə istinad etməyi tələb edirdilər. Onlara görə *“Panislamizm özünün daxili məzmununa görə geriyyə dönməkdir. Köhnəliyə qayıtmaq yox, daha inamla, daha qüvvətlə irəliyə getmək üçün geriyyə dönməkdir”* [23].

Axundzadə hakimiyyət tərəfindən süni surətdə qabardılan, səbəbi xalqı parçalamaq olan sünni-şiə məsələsini aradan qaldırmağa, müsəlmanlara münaqişəyə heç bir səbəb olmadığını anlatmağa çalışmışdır. Əlimərdan bəy Topçubaşının şəxsi arxivindən olan sənəd və məktublarının içərisində əslən Ufalı, ictimai-siyasi xadim, liberal hərəkətin müsəlman liderlərindən biri olan S.G.Canturina yazdığı məktubda o, sünni-şiə problemi, Ruhani İdarələrinin təşkili məsələlərinə toxunduqdan sonra şeyxülislam Axundzadənin sözlərini xatırlamışdı: *“Şiələrin başçısı olan Zaqafqaziya şeyxülislamı “sünni və şiələrin nə fərqi vardır sualına belə cavab*

vermişdi: “Daha yaxşı olar siz soruşasınız ki, bu məzhəblər niyə mövcuddur. Mən onları qəbul etmirəm və bəyan edirəm: mən nə şiə, nə də sünniyəm. Mən müsəlmanam”. Qızıl sözlərdi və əlbəttə nə Sultanovdan (Orenburq Məhəmmədi Ruhani İdarəsinin V müftisi, ruhani başçısının mütamadi olaraq həmməzhəbləri tərəfindən seçilməsi fikri ilə razılaşmamışdı -əlavə R.S.), nə də Akçurindən (Yusif Akçurin Rusiya və Türkiyənin ictimai-siyasi xadimi, Rusiya Müsəlmanlarının I qurultayında Topçubaşovla birlikdə sədr seçilmişdi -əlavə R.S.) deyil. Yeganə həqiqi və xilasedici başlanğıca (kökə) tabe olaq” [21].

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü və maddi yardımı ilə fəaliyyətə başlayan qızlar məktəbinin açılışı zamanı Axundzadənin Kaspi qəzetində həm Hacı ilə həmrəyliyinə, həm də qızların təhsilinin vacibliyinə dair məktubu məqalə şəklində çap olunur:

“...o məktəbin uşaqlarımız üçün tərbiyəli analar hazır etməgilə onların nəsillərinin tərbiyə ilə uzanmağına səbəb olacaq... Bu mətləbdə şəkk yoxdur ki, insanın tərbiyəsi barəsində əvvəlinci dərəcədə əhəmiyyətli ananın tərbiyəsidir. Nə qədər ki, analar tərbiyə və mərifətli olsalar o dərəcədə öz uşaqlarının tərbiyələrinə dürüstlük və yaxşıqla qaim ola bilib uşaqları daxi məktəbə hənuz getməmişdən qabaqca yaxşı rüsum və adətləri örgənib, gözəl xasiyyət və təbiətlər dərk edib öz laziməyi-şəriət qaidə və yollarına alim olacaqdırlar və bu növ tərbiyəli anaların lüzumiyyəti qız uşaqları üçün daxi də artıqdır. Zira ki, onlardan yaxşı evdarlıq və ev işlərinə pərəstarlıq örgənə bilərlər və insanın diriləsinə dair ləvazimatı və xoşbəxt külfətin güzəran və xoşbəxtlik yollarını başa düşərlər və müsəlman şəriətinin mülahizəsilə təlim və tərbiyə barəsində övrət ilə kişinin heç bir təfəvütü olmuyub, hər ikisinə təhsili-əlmün lüzumiyyətini bəyan edir, necə ki, bu mətləbə şahiddir rəsuli-əkrəmin fərmayışı ki, “Tələbə əl-əlmü fərizətin alə kulli muslimin və muslimətin”, yəni elm təhsil etmək hər bir müsəlman kişi və müsəlma övrətə vacibdir. Bu cəhətlərdəndir ki, Qafqaziya-da müsəlman qızları üçün ba vücuti-inki məktəb mövcud olmamağı ilə belə, genə onlar özlərinə lazım şəriət ehkamını və Qurani-şərifin qirəətini övrətlərdən təlim alırlar. Əgər müsəlmanların keçən vaxtlarına daxi nəzər oluns,

məlum olar ki, müsəlmanların məlumat meydanının ən vəsəti olan Bağdad və Misir-Qahirədə nə dərəcədə mahirə və alimə müsəlman övrətləri var idi ki, hər birinin tərcümeyi-halları yazıl-sa, böyük kitab olar. Elmi-tibbin atası hesab olunan Əbu Əli Sinanın anası Sitarə öz zəmanəsinin ən əvvəlinci alimə və mahirə və kamiləsi olmağına görə öz oğluna lazımınca tərbiyə vermək səbəbinə oğlu on səkkiz yaşında ulum və maarif dərəcələrini qurtarıb axırlarda da nə dərəcədə məşhur və məruf oldu. Bunların hamısı ananın yaxşı tərbiyəsinin səmərəsidir. Bəni-Abbasların vaxtlarında Harun ər-Rəşidin zamanında Bağdadada Hüsniyyə adlı bir övrət olub, xəlifənin məclisində çox vaxtlarda zəmanəsinin kişilərlə mübahisə edib, əksərən onlara qələbə edərdi. Bu növ tarixi əhvalatları yazmaqdan məqsudim budur ki, islam şəriət və təriqəsi tərəfindən övrətlərin oxumaq ixtiyarına heç bir məmənət yoxdur və illa əvaili-islamda müsəlman övrətlərinin arasında o qədər alimə və mahirə övrətlər mövcud ola bilməzdi. Qafqaziya müsəlmanları əgər öz qız uşaqlarını məktəbə verməyiblərsə də, onların bu işə öz adətləri bəis olubdur. Nəinki bir başqa mane vardır. Əlhəl Badkubədə bina olunan ünasiyyə məktəbinin necə ki, qərardadından məlum edir, binayi-təlimi çox yaxşı təriqə və səbk üzrə vaqedir ki, çox nəfər mütəəllimələr orada oxuyub xoşbəxt olmaqlarına səbəb olacaqdır. Səmimi qəlb ilə biz o məktəbin yaxşılıq ilə açılmağını istida edirik. Biz çox ümid tuturuq ki, o məktəbdə təlim tapan qızlar özlərinin yaxşı xasiyyəti və gözəl adət vəzifələrilə başqa bacılarında dəxi misal olacaqdırlar” [6]. Axundzadə Tiflisdə də qızlar üçün mədrəsənin açılmağına təşəbbüs göstərmişdir [18].

Şeyx qızların təhsilini Qafqaz müsəlmanları üçün həyati əhəmiyyətli bir hadisə hesab edir və o dövrdə nəinki təkçə Azərbaycanda və Qafqazda, ümumən müsəlman dünyasında hələ heç bir ruhaninin etmədiyini edirdi: “qızların məktəbə verilməməsinə islam dini deyil, ölkənin adətləri bəis olub” - deyər ruhani-maarifçi mövqeyini bütün aydınlığı ilə meydana qoyurdu [4, s. 169].

Axundzadə əsərlərinin müqəddimələrində atalara dönə-dönə hətta təzim edərək rica edir ki, qızlarını da təhsilə cəlb etsinlər:

“Cümlə dəyanət və mərifətpərvər atalardan kəmal təvəqqi və təzim ilə rica və istida (xahiş) edirəm ke, necə ki, zükur (oğlan) övladlarınınin məarife diniyyə və dünyəviyyə kəsb etməklərinə diqqət və təvəccoh (meyl, rəğbət) buyururlar, habelə əzizə və məsumə səbbiyyələrini (qızlarını) də oxumağa din və məzhəbi əqaid və qəvayide şərifəsindən xəbərdar olub əməl etməklərinə atf (meyl etmə) nəzər buyuralar. Zira ke, fərayidate diniyyənin təhsilində və bəlkə də bil ümum kəsbe məarifdə dinən və əqlən zəkur ilə ünəs arasında heç bir fərq yoxdur və hətta elə fəraidlər vardır ki, ancaq ünəsə məxsus və müttəallıqdır (aidir) [14].

Həmçinin Axundzadə maarifli insanlarla, sərvət sahibi olan kəslərə üz tutub rica edir ki, əvvəlincilər öz fikir və qələmi ilə, ikincilər isə öz mal və müklərilə savadsız qardaşlarını cəhalət odundan dartıb çıxarmağa vasitələr tapsınlar: “Qara buludların içində hərdən şimşək oynayan kimi müsəlmanların içərisindən də hərdən təlim-tərbiyyə almış məlumatlı cavanlar görünür. Bihəmdullah sərvət sahibi olan kəslər isə az deyil. Bu maarifli insanlarla az-çox gözü açıq olan sərvət sahibi olan kəslər savadsız və biçarə qardaşlarınınin əhval və vəziyyətlərinə yənib-yaxılınsınlar. Əvvəlincilər öz fikir və qələmi ilə və ikincilər isə öz mal və mülki ilə onları cəhalət odundan dartıb çıxarmağa vasitələr tapsınlar”. O, sərvət sahiblərini mallarının zəkətını bu yolda sərf etməyə çağırır.

Axundzadə əsərlərində dövrü mətbuatda çap olunan ruhaniləri tənqid və təhqir edən yazılara da cavab vermişdir: “İslam etiqaqlarını təbliğ edən ruhaniləri bekar, müftəxor, riyakar və doğru yoldan çıxardan bir sinif kimi qələmə verirlər... Bu rüsvayçı təsviri dəlil gətirdikdən sonra bu məqalədə bildirir və etiraf edirlər ki, biçarə əhali bu günki hal və əhvallarında yənə də o həzrətlərin himayəsinə və qəyyumluğuna asılı və borcludurlar... Halhazırdaki mədrəsələrdə necə ki, dini elmlər tədris olunur, bunun kimi dünyəvi fənlərdən astronomiya və hesab kimi elmlər də tədris olunur. Heç fərq qoyulmur, ki əvvəlinci dini elmlər, axırıncı dünyəvi fənlərdi, hamısını eyni tədris edirlər. Əgər qeyd olunan fənlər dini elmlərə sairələri kimi qoşulsa və tədris olunsa, hansı ilahiyyət alimi onu qadağan edə bilər. Qadağan etsəydi bunları da həmçinin qadağan edərdi” [13].

Çar hakimiyyətinin əsarəti altında saxladığı millətlər arasında ayrı-seçkilik salması, azərbaycanlıların hüquqlarının tapdalanması Şeyxülislamı daim narahat edirdi. 1905-ci il 26 fevral tarixində Qafqazın baş rəisi vəzifəsi ləğv edildi, Qafqaz canişinliyi bərpa olundu. Qraf Vorontsov–Daşkof fəvqəladə səlahiyyətli canişin təyin edildi. Vorontsov–Daşkof tək-cə zorla inqilabi hərəkəti boğmağın qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq yerli nümayəndələrlə ittifaq bağlamağı qərar etdi. Bunun üçün bir sıra liberal vədlər verdi. Azərbaycanlı nümayəndələr bundan istifadə edərək bir sıra tələblər, o cümlədən Zemstvo dairələrinin yaradılması, məhkəmə iclasçıları hüququnun Azərbaycana tətbiq edilməsi, azərbaycanlıların bütün qulluq işlərinə qəbul edilməsi, uşaqlara məktəblərdə ana dilində təhsil almağına icazə verilməsi, kəndlilərin torpaqla təmin olunması və s. irəli sürdülər. Ermənipərəst, arvadı milliyəyyətcə eməni olan, erməni burjuaziyasının himayədarı Vorontsov–Daşkof Qafqaza inqilabi hərəkəti yatızdırmaq siyasətinin bir hissəsi olaraq və özünü bitərəf kimi göstərmək üçün gələn kimi, müsəlman məscidlərini ziyarət edib, azərbaycanlılarla görüşdü.

Çar hökumətinin yerli rəhbərlikləri tərəfindən daim əzab-əziyyətə düşərək olan müsəlman əhalisində Qrafın gəlməyi ilə bir ümid hissi oyandı. Qraf Tiflisə gəldikdən sonra ibadət evlərini ziyarət etdikdə fəzilətli şeyxülislam Axundzadə onu uzun və mənalı nitqlə qarşıladı. Həmin nitqin dövrün mətbuat orqanlarında dərc olunmuş bir hissəsi:

“Müsəlmanlar həmişə sakitliyə riayət edib, hökumətə qarşı daim sədaqətli olmuşlar. Lakin buna baxmayaraq bizlərə qarşı əsassız və başa düşülməyən etibarsızlıq göstərilmişdir. Dini, mülki və siyasi hüquqlarımız hədsiz sıxışdırılmışdır. Buna görə bizlər nəinki imperiyanın əsil əhalisindən, həmçinin əsrlərlə qonşumuz olan millətlərdən Avropa mədəniyyəti və tərəqqisindən çox geri qalmışıq. Belə bir halda Zati- alilərimizin Peterburqda bizim İslam deputatlarına söylədikləriniz sözlər bizim üçün necə böyük ümidverici səadət olduğunu bəyan etməyə ehtiyac qalmır. Erməni deputatlarının çıxışlarına qulaq asdıqdan sonra: “Müsəlmanların sədaqət və ixtisaslarına əminəm, hüquq cəhətdən onların Rusiyanın digər əhalisi ilə bərabər olması üçün var qüvvəmi sərf edəcəm” buyurmuşdu-

nuz. Bu bizim amalımıza uyğundur. Müsəlmanlar elə bunu istəyirlər: Rusiya imperatorluğuna tabe olan digər millətlər ilə bir hüquqda olmaq. Biz dərdən əmin idik ki, bizim üçün qiymətli sözləriniz sözdən işə keçəcəkdir. İndi əlhəmdülillah inandığımızın həyata keçdiyini gözümüzlə görürük. İnşəallah bütün müsəlmanlar xeyriyə əməllərini yad edəcəkdir. Diyarımıza ayaq basdıqınızla, bütün xalqları bir gördüyünüzü isbat etdiniz. Budur, uzaq yol yorğunluğuna baxmayaraq istirahət etməyib, ibadət evlərimizə təşrif gətirmisiniz. Əgər yada salsaq ki, siz Qafqaza təyin olunmuş hakimlərdən birincisiz ki, Tiflisə gələn kimi müsəlman məscidlərini ziyarət etmişiniz, bu halda bizə qarşı göstərdiyiniz bu alicənablığınız Qafqaz müsəlmanları üçün nə qədər böyük və necə sevinc bəxş edən bir hadisə olduğunu anlarsız. Məscidimizə təşrif gətirdiyinizi eşitdikləri zaman Qafqazın hər bir tərəfindən müsəlmanlar sizi qarşılamağa gəlib, İmperator həzrətlərinə sədaqətlərini, Namestnikə tam itaət və ehtiram edəcəklərini arz etməyə məni vəkil etdilər” [16].

Bu hadisə qəzet səhifələrində sevindirici hadisə kimi işıqlandırılmış, Qrafın Qafqaza gəlməyi bütün əhali üçün sevinc bəxş edən hadisə olduğunu qeyd etmişlər: *“Davam etmiş yağmurlu və buludlu günlərdən sonra, həyat bəxş edən günəş necə bir sevinclə qarşılanırsa, qafqazlılar da insanpərvər Qrafı eyni vəchlə qarşılayıb. Hamının qəlbində Qrafın salehəməl və xeyirxah işlər görməsi ümidləri çulğaladı. Hər yerdə yerli və ruhani rəhbərlərinin çıxışlarında bu amal və ümidlər vurğulanırdı” [16].*

Millət atası Hacı Zeynalabidin Tağıyev erməni və müsəlmanlar arasında sülh yaratmaqdan ötrü əlindən gələni əsirgəməmiş, hər iki millətin başbilənlərini topalayıb xalqı sakitləşdirməyin həlli yollarını araşdırmışlar. Bu məqsədlə Ə.Axundzadə və müfti H.Qayıbzadə Tiflisdən gəlib, Tağıyevin evində yerləşmişlər. 1905-ci il 14 fevralda H.Z.Tağıyevin evində şeyxülislam, müfti, erməni yepiskopları Ananiya və Yusinka, pravoslav ruhani Yuniskiy, yəhudi ravin Berqer, rus, erməni, yəhudi və müsəlman ziyalı nümayəndələrinin iştirakı ilə nahar yeməyi təşkil olunmuşdur [22]. Süfrə arxasında erməni və müsəlmanlar arasında birlik və sülh bərasində, ziyalıların vəzifəsinin xalq kütlələrinin arasında onların bir-biri ilə düşmənçiliklərinin səbəbi

milliyyət və din ayrılığı yox, cəhalət olduğu barədə maarifləndirmənin nəzərdən qaçırılmaması mövzusunda çıxışlar səsləndirildi. Bir neçə gündən sonra Axundzadə Tağıyevlə birlikdə Cənubi Qafqazın müsəlman ərazilərinə səfərə çıxmışlar.

Canişinin müşaviri general Malamanın təkidi ilə hər iki tərəfin nümayəndələri Gəncə çayı üzərindəki körpüyə gəlmişlər. Şeyxülislam və erməni arximandriti nitq söyləyərək sülh elan etmişlər [12, s.4].

“May ayında baş verən qarşıdurmada ermənilərin məğlub vəziyyətə düşməsi onların əsas havadarı olan İ.Vorontsov-Daşkovu narahat etmişdi. O, azərbaycanlı əhalinin artan qəzəbinin qarşısını almaq üçün Tiflisdən general Maqsud Əlixanov-Avarskini və Cənubi Qafqaz Şeyxülislamı Əbdüssalam Axundzadəni Naxçıvana göndərmişdi. Şeyxülislamla İrəvan qazısının bölgəyə gəlişi naxçıvanlıların ermənilərə qarşı çıxışlarının qarşısının alınmasında böyük rol oynadı” [8].

Hadisələr baş verən ərazilərə gedən Ə.Axundzadənin bu səfərləri qəzet səhifələrində də işıqlandırılmışdır. Onun Tiflisdə ermənilər tərəfindən nəşr olunan “Novoe obozrenie” qəzetinə verdiyi müsahibədən:

“Naxçıvandan Yeravana gəldikdə təcili Təbriz müçtəhidinə teleqram yollayıb, nüfuzuna tabe dairələrdəki müsəlmanların sakitliyi pozmasına diqqət etməsini rica etmişəm. Eçmişdən qayıtdıqdan sonra mənə məlumat verdilər ki, Təbriz müçtəhidi Katalikos cənablarına göndərdiyi teleqramda Təbrizdə qarışıqlığın çıxmasının ermənilərin özlərinə aid olduğunu, onlar tərəfindən salındığını bəyan etmişdir. Bəli, tədbirli olmaq gərək. Halbuki, iki qövm bir-biri ilə barışdıqdan sonra ermənilər İtqıran adlı müsəlman kəndinə basqın edib, oranı dağıtmışlar.

İtqıran vaqəəsi bundan ibarətdir: 200 erməni səhər sübhədən yatmış müsəlmanlara xəncəl və tüfənglə hücum edib, hamısını öldürmüşlər. Hətta qorxusundan ot tayasında gizlənmiş uşağa belə rəhm etməmişlər. Müsəlmanların tərəfindən olan hücumlar qəzetlərdə mübaliğəli göstərilmişdir.

İki qövmədən hansının daha çox itki verdiyini mən indi deyə bilmərəm...

Naxçıvan hadisələri qəzetlərdə şişirdilmişdir. Belə ki, müsəlman tacirlərinin çoxu ermənilərin razılıqları ilə onların mallarını gizlədib, qarışıqlıq qurtarandan sonra isə qayıtmışlar. Onlardan çoxu mənə yanına gəlib bu haqda məlumat verdilər.

Ümumiyyətlə, Yerəvan quberniyasındakı hadisələr qəzetlərdə həddindən çox şişirdilib ki, bu da hisslərin daha artıq qızısmazına səbəb olmuşdur.

Badamlı kəndində ermənilərin İslamı qəbul etməsinə gəldikdə, bu işdə heç bir məcburiyyət olmamışdır. Ermənilər özləri kəndin mollasını çağırıb, İslama qəbul qaydalarını və əməllərini etmişlər. General Əlixanov bu hadisə ilə əlaqədar, əhalini sorğu-sual məqsədi ilə həmin kəndə gedib, onların İslamı könüllü qəbul etməsi faktını təsdiq etmişdir” [20].

Şeyxülislam İrəvan quberniyasında vəziyyətin gərginliyi barədə Qafqaz Canişinliyinə məlumat verir. İrəvan quberniyasında qayda-qanun yaratmaq məqsədilə iyunun 6-da canişin Voronsov-Daşkovun əmri ilə quberniyanın hərbi və mülki hakimiyyəti birləşdirilir, Qafqaz kavalər diviziyasının rəisi, general-mayor prins Lüdivik-Napoleon general-qubernator təyin edilir [11].

Axundzadə çar üsul-idarəsinə bu qırğınlara ermənilərin səbəbkar olduğunu bildirməklə yanaşı nüfuzundan istifadə edərək tərəfləri sülhə çağırmış, zərərçəkmişlərə, yaralılara maddi və mənəvi köməklik göstərmişdir [15]. O, azərbaycanlı ailələri gəzərək onları təmkinə və səbrə çağırır. Heç nədən çəkinməyərək erməni ailələri ilə də görüşlərində “Daşnaksütyun” partiya-sının fəaliyyətini lənətləyir və onları münaqişənin səbəbkarı adlandırır [9, s.105]. Çarizmin müsəlman ruhaniliyinə olan münasibət çərçivəsində xalqa edə biləcəyi xidmətin bununla məhdudlaşması ona çox əziyyət verirdi. O, Ruhani İdarəsində erməni hücumlarından ziyan çəkmiş müsəlmanlar üçün ianə toplanmışdır. ARDTA-də Ruhani İdarəsinə yazılı şəkildə müraciət etmiş zərərçəkmişlərə maddi yardım göstərilməsi barədə sənədlər qorunur [3, v.2].

Həmin ərəfədə mətbuatda Zaqafqaziya şeyxülislamı axund Əbdüssalam Axundzadənin milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq Cənubi Qafqaz xalqlarına müraciəti yayımlanır: “Tiflisdə rüsvayçı erməni-müsəlman qırğınının

qara günləri onlarla günahsız insanı qurban apardı. Sağ qalanlar onlara həsəd aparır. Yaralıları, yetimlər, dullar, qərətlərdən və yanğınlardan mülklərini itirənlərin hamısı böyük ehtiyac içindədirlər və maddi kömək üçün mənə müraciət edirlər. Onlar kasıb və əslində zərərçidə olan öz tiflisli dindaşlarından yardım uma bilmirlər. 22-30 noyabr hadisələrinin iztirab çəkən qurbanları adından, taleyin hökmünə buraxılmış və yaşamaq üçün heç bir vəsaitləri olmayan qadınlar, qocalar, uşaqlar adından Cənubi Qafqazın milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün əhalisinə yoxsullaşmış qardaşlarına imkan daxilində kömək göstərmələri xahişi ilə müraciət edirəm". Şeyxülislamın son dərəcə təsirli müraciəti cavabsız qalmır[15].

Azərbaycanlılara qarşı olan haqsızlıqların, erməni vəhşiliklərinin şahidi olan Şeyxülislam əsəb sarsıntısından xəstəliyə düşərək 1907-ci ildə vəfat etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. ARDTA - fond №290, siyahı2, №2617
2. ARDTA - fond №290, siyahı 1, №1957
3. ARDTA - fond №290, siyahı 2, №2725
4. Əbilov, (Turan) A.İ. Darülmöminin / A.(Turan) Əbilov. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2012. - 432 s.
5. Ələkbərov, F.Q. Azərbaycan mühafizəkarları və ittihadçıların "islam birliyi" ideyası : [Elektron resurs] / 21 Fevral 2013 /http://modern.az/articles
6. H.Z.Tağıyev / Red. Vasif Quliyev. Tərtib edənlər: Ə.Naşımoğlu, Ə.Bağirov, P.Əlioğlu. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, - 1993. -144
7. Hacıyev İ, Şixəliyev E, Cəfərli E, Şabanov M. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. Bakı – Elmin İnkişafı Fondu, 2017. 300 s.
8. İllarion Vorontsov-Daşkov–Wikipedia NiNa.Azhttp://wikipedia.az.nina.az › İll...
9. Məmmədli, H. Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar / H.Məmmədli.- Bakı: "MBM", - 2005, -180 s..
10. Məmmədov, F. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1905-ci il Tiflis kütləvi qırğını dövrün arxiv mənbələrində və yerli mətbuatda // AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri (xüsusi buraxılış—"Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan" beynəlxalq elmi konfransının materialları), -Bakı: -2014, №1 48-50, -s.390-403
11. Mustafa, N. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı // Xalq q.- 2005, 29 mart, çərşənbə axşamı. -s.5
12. Paşayev, A.Ə. 1906-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri // Xalq q. - 2006, 30 mart. №67, s.-4
13. آخوندزاده عبدالسلام وعظ و نصیحت باکواولینجی شرکت مطبعهسی ۱۹۰۳ ۴۰ص ۱۳۲۰
14. آخوندزاده آ ۱۹۰۳/۱۳۲۰ تفلیس - ۸۳ص ۱۴
15. ارشاد غ. تلگرام - ۱۹۰۷. ۱۲/۱۴
16. ترجمان غ. - شیخ الاسلامک. نطقی. - ص.-۱۹۰۵ (مای-۲۰)
17. ترجمان غ روحانی مدرسه علیه ۱۹۰۵. (مارت۴-۸) - ص-۱.
18. ترجمان غ قزشقولاسی ۱۸۹۶ (ینوار ۱۴) . ص.-۱۸
19. آق گل دستسه سی - یاکه (ادبیات جدیدہ خدمہ لری) - آپریل ۱۹۰۶ ترجمان غ. ۱۰
20. رجمان غ. شیخ الاسلام له سو یله شو. ۱۹۰۵ (ایون ۲۴) - ص ۲
21. Документы и письма из личных архивов А.М. Топчибаши и Дж. Гаджибейли (1903–1934 гг.)" (№ 18 Письмо А.М. Топчибашева С.-Г. Джантюрину) / Сост., предисл. и прим. С.М. Исхаков. - Москва: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2012. - 280 с.
22. Джаббаров, Ф. Почему Гаджи Зейналабдину Тагиеву не удалось предотвратить армяно-азербайджанскую резню 1905 года?: [Электронный ресурс] / 16.02.2016 www.1news.az/.../20160216111850711.html
23. Каспий газ. Панисламизм, его характер и направление // - 1900, -21 апрел, № 87
24. Каспий газ. Положений мусульманских народов // -1904,-19 декабр, № 282.

Summary

Sevinj Rahnulla

Practical activity of Abdussalam Akhundzade in protection of national interests

One of the statesmen of science, education and religion of Azerbaijan of XIX century was sheikhulislam, religions leader of Caucasus, sheikh Abdussalam Akhundzadeh. In 1894 he was appointed to Religious Board of Muslims of Caucasus located in Tbilisi. When we look at his religions, scientific, public-political activities from historical point of view we can see that he have created very important school for Azerbaijani society and youth.

A.Akhundzadeh tried to prevent Armenian-Muslim fight, made moral and material assistance to Azerbaijanis, injured during genocide. Akhundzadeh and his family also greatly suffered from the genocide committed by Armenians.

Sheikh appealed to the tsarist government dealing with scientific development of people. During his meeting with Count Vorontsov-Dashkov, he once again brought to his attention the problems of the people. Akhundzadeh who achieved his aim with great difficulties, was the statesman whom people hoped and believed in.

Keywords: Religious board, sheikhulislam, genocide, fight, national unity

Резюме

Севиндж Рахнулла

Практическая деятельность Абдуссалама Ахундзаде в защите национальных интересов

Одним из деятелей науки, просвещения и духовности XIX века Азербайджана был и шейхулислам, духовный лидер Кавказа шейх Абдуссалам Ахундзаде. А в 1894 году Ахундзаде был назначен шейхулисламом в духовное управление мусульман Кавказа, которое находилось в Тифлисе. При взгляде на его религиозную, научную, общественно-политическую деятельность с исторической точки зрения, можно увидеть насколько важную школу он создал для азербайджанского общества и молодежи.

А.Ахундзаде старался предотвратить армяно-мусульманскую войну. Он оказывал материальную и моральную помощь пострадавшим во время геноцида азербайджанцам. Ахундзаде и его семья также сильно пострадала от учиненного армянами геноцида.

Пользуясь малейшими возможностями шейх обращался к царскому правительству по научному развитию народа. Во время встречи с графом Воронцовым-Дашковым он еще раз обратил его внимание на проблемы народа. Достигнув своей цели, хотя с большими трудностями, Ахундзаде являлся тем деятелем, на которого народ надеялся и которому верил.

Ключевые слова: Духовное управление, шейхулислам, геноцид, борьба, национальное единство

UOT 3.327

ORXAN MUSA

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri, magistr
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasının doktorantı,
Azərbaycan*

ORCID: 0000-0002-3947-5594

o.musa@atmu.edu.az

AZƏRBAYCAN – İTALİYA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIĞI

Açar sözlər: *Azərbaycan, İtaliya, mədəni əlaqələr, humanitar əməkdaşlıq, baza, amillər, potensial, sahələr, nəticələr, perspektivlər*

Giriş. Azərbaycanın İtaliya ilə çoxəsrlik münasibətlərinin başlanğıcı, əsasən, onların orta çağ dövlətlərinin iqtisadi – mədəni – diplomatik əlaqələrinin yaranmasından götürülür. Bu, önəmli tarixi prosesi – aktı çoxsaylı sanbalı qaynaqlar, o cümlədən “İtaliyan Karmelitlərin xronikası” kimi mühüm mənbə (17,s.5,11-11,18) də yetərincə təsdiqləyir.

Azərbaycan – İtaliya mədəni əlaqələri və humanitar əməkdaşlığı fərqli (ötəri - əlverişsiz və sıx – məhsuldar) dövrlərdən keçmişdir. Azərbaycan Respublikasının (AR-in) yaranması ilə dövlətlərarası siyasi-diplomatik münasibətlər kimi mədəni əlaqələr və humanitar işbirliyi də yeni mərhələyə daxil olmuşdur (4).

Bu mərhələ ilə isə bir çox məqamları və yeni keyfiyyətləri ilə əvvəlkindən ölçüyəgəlməz dərəcədə seçilir. Tarixi dövrlərarası başlıca fərq isə AR Prezidenti İlham Əliyevin İtaliyanın dövlət başçısı S.Mattarella ilə 2018-ci ilin iyulunda Bakıdakı görüşündə səsləndirdiyi belə bir ümumiləşdirici fikirlə səciyyələndirilə bilər: “Azərbaycan İtaliya, İtaliya Azərbaycan üçün çox etibarlı tərəfdaşdır” (12).

Siyasi – hüquqi – normativ baza. Bu, iki respublikanın qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin – humanitar əməkdaşlığının yaranması və genişlənməsi siyasi baza olaraq daha çox dövlətlərarası diplomatik tanınmaya əsaslanır. Yəni, başqa cür ifadə edilərsə, dövlətlərin bir – birilərinə siyasi, diplomatik cəhətlərdən tanınmaları onların qarşılıqlı faydalı mədəni əlaqələrinə və humanitar birgəfəaliyyətlərinə möhkəm özlə ola bilər.

Bizcə də, Azərbaycanla İtaliya Respublikasının mədəni əlaqələri və humanitar əməkdaşlığı daha bir geniş imkanlara və əhatəli siyasi əsasla malikdir. Onun məzmununu və mahiyyətini isə beynəlxalq, regional təşkilatlardakı fəaliyyətdə özünü təsbit edən siyasi dialoq – anlaşma – uzlaşma təşkil edir. Belə bir güclü siyasi bünövrə (çoxşaxəli dialoq, anlaşma, uzlaşma) isə öz ifadəsini aşağıda sadalanan beynəlxalq – çoxtərəfli forumlarla və tarixi sənədlərlə əlaqədar tutulan orta q mövqelərdə də tapır:

- 1975-ci il Helsinki Yekun Aktının “Üçüncü – humanitar səbəti” (2,s.10);

- BMT-nin “Minilliyin Bəyannaməsi” – Baş Məclisin 8 dekabr 2000 – ci il tarixli, A/RES/5/2 nömrəli qətnaməsi (8);

- Bakı Beynəlxalq Humanitar forumları (6) və s;

AR və İR-in ikitərəfli münasibətləri, o cümlədən də mədəni əlaqələri və humanitar işbirliyindən ötrü başlıca hüquqi, normativ baza isə çoxsaylı rəsmi sənədlər sayılır. Sözgəlişi, bunu da vurğulayaq ki, Azərbaycanın İtaliyadakı səfirliyi ikitərəfli münasibətlərə və çoxşaxəli əməkdaşlığa dair hadisələrin, sənədlərin qısa məlumat səciyyəli siyahı – şərhini hazırlamışdır (3).

Onların arasında 10-dan çox saziş, 20-dən artıq Anlaşma Memorandumu, Niyət protokolu və s. vardır (3). Konkret hüquqi əsaslar və normativ aktlar baxımından aşağıdakılar daha da diqqətçəkicidir:

1. Mədəniyyət və digər sahələrdə əməkdaşlıq barədə 1997-ci ildə imzalanmış Birgə Bəyannamə və 2002-ci ildə bağlanmış saziş.

2. “Qardaşlaşmış şəhərlər” münasibətlərinin yaradılmasına dair 2004-cü ildə razılaşdırılan Niyət Protokolu.

3. Mədəni dəyərlərin mühafizəsi, mədəniyyət abidələrinin qorunması istiqamətində birgə fəaliyyətə aid 2005-ci ildə ərsəyə gətirilən bəyannamələr və İR-in AR-ə humanitar yardım göstərməsinə dair saziş və s.

Səbəblər və imkanlar (potensial). Azərbaycanla İtaliyanın ikitərəfli mədəni əlaqələrə və humanitar işbirliyinə böyük önəm vermələri bir sıra amillərlə şərtlənir – müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Onlar bu kimi müddəalarla ifadə oluna bilər:

a) həm AR, həm də İR təhsilə, elmə, mədəniyyətə və humanitar əməkdaşlığa əsaslanan inkişafı üstün sayan (tutan) siyasət yürüdürlər;

b) ikitərəfli münasibətləri saf, sağlam və səmimi niyyətlər əsasında quran bu tərəfdaş dövlətlərin çoxölçülü birgə fəaliyyətində AR-in Birinci vitse – prezidenti Mehriban Əliyevanın da vurğuladığı baxış önə çəkilir. “... insanları və xalqları bir – birinə daha yaxın edən, daha dost mühit yaradan məhz humanitar sahədir, elmdir, mədəniyyətdir, təhsildir ...” (7).

Azərbaycan və İtaliya respublikaları qarşılıqlı mədəni əlaqələr və faydalı humanitar əməkdaşlıq üçün vacib olan geniş imkanlara – güclü potensiala – malikdirlər. Bu kimi imkanların – potensialın açıqlamaları ilə bağlı isə aşağıdakılar önə çəkilə bilər. Belə ki, hər iki ölkənin xalqları:

- zəngin tarixi mədəniyyətləri ilə tanınırlar;
- hazırda yüksək elmi-mədəni inkişaf səviyyələri ilə seçilir;

- keçmişdə qazanılan humanitar potensialın - ənənəvi mədəni əlaqələrin çağdaş ikitərəfli münasibətlərə müsbət təsirinə çalışırlar. Yeri gəlmişkən, burada Heydər Əliyevin bir baxış – tövsiyəsini vurğulamağa ehtiyac vardır: Azərbaycanın öz tarixi nailiyyətlərini, milli – mədəni ənənələrini dünyaya nümayiş etdirməsinə çalışmaq lazımdır və xalqımız bu mənada tarixi, müasir potensiala (elmə, mədəniyyətə və s.) malikdir (11).

Olduqca müsbət haldır ki, bu tövsiyə - fikir İR Prezidenti S.Mattarellanın 2018-ci ilin iyulunda Bakıdakı çıxışında belə bir önəmli müddə ilə inkişaf etdirildi: “ istedadlı xalqın (azərbaycanlıların – O.M.) əhəmiyyətli poten-

sialı ilə birləşən varislik sülhə, dünyaya açıqlığa, dialoqa və tərəqqiyə əsaslanan gələcək qurmağa yönələn dəyərli bir irsi təşkil edir” (1).

Dost dövlətlərin mədəni – humanitar resurslarını səciyyələndirərkən Azərbaycanla əlaqədar bir çox vacib və önəmli məsələni, məqamı mütləq vurğulamaq lazımdır. Belə ki, ölkəmiz mədəni əlaqələrdə və humanitar işbirliyində də danılmaz xüsusi çəkiyə malik olan multikulturalizm (çoxmədəniyyətlilik) və tolerantlıq (dözümlülük) mühiti ilə fərqlənir.

Hazırda ölkəmizdə ardıcıl və dinamik dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəldilən multikulturalizm və tolerantlıq həm də AR ilə İR-in mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, humanitar əməkdaşlığın genişlənməsinə və dinlər, konfessiyalar, mədəniyyətlər arasında birgə yaşayışa önəmli xidmətlər göstərir. Bu, müsbət və təqdir olunması hal – mühit elə İtaliyanın dövlət xadimləri (S.Mattarella, M.Kasellati və b.) tərəfindən də dəfələrlə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Sahələr, istiqamətlər, formalar. Azərbaycan – İtaliya mədəni əlaqələri və humanitar əməkdaşlığı çoxsahəliliyi, çoxyönlülüyü, xeyli formaları ilə də diqqəti çəkir. Bunlarla bağlı bəzi konseptual baxış, müddəa, tezis və konkret əməli fəaliyyət (tədbir) aşağıdakı kimi sistemləşdirilə və şərh oluna bilər:

1. Konseptual məqamlar və dəyərləndirmələr:

- sivilizasiyalararası dialoqa qarşılıqlı və hərtərəfli dəstək;

- bəşəri tarixi – mədəni irsin birgə müdafiə və mühafizəsi;

- ölkəmizin Aralıq dənizi regionu üçün və, əksinə, həmin bölgəninə Azərbaycandan ötrü strateji önəminin xeyli tarixi – mədəni hadisə və faktlarla təkzib olunmaz təsdiqi. (Belə mədəni hadisə - faktların çoxsaylı silsiləsindən bəziləri (5) AR-in İR-dəki səfiri M.Əhmədžadənin “Notizie Geopolitiche” analitik portalında 2017 – ci ilin mayında dərc olunan “Azərbaycan – İtaliya əlaqələrinin 25 ili: strateji tərəfdaşlığa aparan yol” məqaləsində (9) də qeyd edilmişdir: qədim Roma imperiyasının XII legionunun Azərbaycanda olması ilə bağlı eramızın I əsrinə aid məşhur, latındilli Qobustan daş kitabəsi; Venesiyalı səyyah M.Polonun XIII əsrdə Bakıya gəlişi; tanınmış azərbaycanlı alim N.Tusin “Təhriri- öqlidis” (“Evklid Başlanğıcının təfsiri” əsərinin 1549-cu ildə Romada nəşri və s.);

- İtaliya tərəfinin də vurğuladığı kimi, Bakının tarix və mədəniyyət cəhətdən dünya mədəni irsi müstəvisində haqlı olaraq tanınan cəlbədiçi və çoxşaxəli fərqliliyi;

- bir-birilərinə mədəni cəhətdən də çox və xüsusilə paytaxtlar xaricində - regionlarda da – tanıtılma. (Sözlükləri, Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində və konkret layihələrində bu məqam xüsusilə nəzərə alınır və önə çəkilir (13, s.15);

- qədim və dərin köklərə söykənən tarixi – mədəni əlaqələrimizdə indi haqlı olaraq daha da önə çıxan memarlıq (italyanların XIX əsrin sonu – XX yüzilliyin əvvəlində Bakıda inşa etdikləri məşhur binalar) və opera sənəti (Ş.Məmmədova, M.Məmmədov (Bülbül), M.Maqomayev və b. İtaliyadakı musiqiçilik fəaliyyətləri) sahələrindəki keçmiş zəngin təcrübə.

2. Müxtəlif mədəni tədbirlər silsiləsi:

- AR-in İR-dəki səfirliyi və “İtaliya – Azərbaycan Dostluq Assosiasiyası” tərəfindən 2006-cı ildə Peruca şəhərindəki Əcnəbilər universitetində keçirilən “Azərbaycan – İpək yolu üzərində Qədim Torpaq” və onun çərçivəsində incəsənət ustalarımızın Romanın məşhur “Sala Umberto” teatrında konserti (16);

- Romadakı “Villa Borghese” parkında 2012 – ci ildə dahi şairimiz N.Gəncəvinin abidəsinin açılışı (16);

- 2012-ci ildə İtaliyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin təşkili. (Onun çərçivəsində Turinin Karinyano, Venesiyanın Mallbran teatrlarında, Milanın C.Verdi adına konservatoriyasında və Mehriban Əliyevanın da iştirakı ilə Romanın Auditorium konsert kompleksində milli və klassik musiqi konsertləri verilmişdir (3);

- Dante ilə Petrarkanın əsərlərinin Bakıda Azərbaycan dilində kütləvi nəşri (5).

- 2014-cü ildə Romadakı “Fori İmperial – Mercati di Traiano” muzeyinin yerləşdiyi ərazidə arxeoloji qazıntıların aparılmasına maliyyə vəsaitinin ayrılması barədə saziş (3);

- Heydər Əliyev Mərkəzinin 2018 – ci ilin iyulunda İtaliyanın Ufisi Qalereyası ilə birlikdə açdığı sərgi və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarları I Şah İsmayıl I Şah Təhmasibin orada saxlanılan portretlərinin nümayişi (1);

- İR Prezidenti Sarayının “Kappela Paolina” salonunda “2020-ci il – İtaliyada “Azərbaycan mədəniyyəti ili” nin açılışı (3);

- Romada Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin təsisi barədə razılıq (14) və s.

3. Humanitar əməkdaşlığa dair birgəfəaliyyət. Onu iki yöndə dəyərləndirmək olar:

a) rəsmi, işgüzar səciyyəli (yönümlü) tədbirlər (saziş, beynəlxalq toplantılarda iştirak və s.):

- Azərbaycanın millət vəkiliyinin (G.Baxşəliyeva, A.Pənahova) İtaliya Deputatlar Palatasının 2004-cü ildə Romada keçirilən “Uşaq və yeniyetmələrin qorunmasına dair dünya qadın parlamentarilərinin konfransı” nda iştirakı (3);

- humanitar yardımlarla bağlı 2005-ci ildə bağlanan dövlətlərarası saziş. Onun əsasında İtaliya tərəfindən azərbaycanlı qaçqınlara və məcburi köçkünlərə humanitar yardımlar edildi. Həmçinin İR AR-in tibbi – sosial yönümlü müəssisələrinə də yardım göstərdi (5);

- AR -in Baş diplomatının (E.Məmmədovun) İtaliyada 2017-ci ildə keçirilən miqrant və qaçqınların böyük axını əsərində əməkdaşlıq problemlərinə həsr olunan konfransda çıxışı (3);

- İtaliyanın hökumət təmsilçiləri və parlamentariləri AR-də 2017-ci ildə keçirilən bu mötəbər toplantılara qatılıblar: BMT -nin Sivilizasiyalar Alyansının 7 – ci Qlobal; V Bakı Beynəlxalq Humanitar; IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq; VI Qlobal Bakı – forumlarında iştirak və çıxışlar ediblər. Onlar həm də YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2019 – cu ildə Bakıda keçirilən 43 -cü sessiyasında olublar;

- İR Prezidenti S. Mattarellanın 2018-ci ildə AR-ə rəsmi səfəri zamanı Bakıda Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunan “Ədəbiyyat xəzinəsi” adlı sərginin açılışında iştirakı və həmçinin Azərbaycanın Xalça muzeyi, İçərişəhər – Şirvanşahlar sarayı kompleksi ilə tanışlığı (16);

- İtaliya Senatının sədri xanım M.Kasellatinin AR-ə rəsmi səfəri ərzində Bakıda (Dillər universitetində) “Dünyada XVIII italyan dili həftəsi” çərçivəsində keçirilən seminardakı nitqi (3). (Sözlükləri, bu diplomatik missiya İR Senatı sədrinin Azərbaycana ilk rəsmi səfəri sayılır);

- Azərbaycanla İtaliyanın zəngin və örnək ola biləcək “Qardaşlaşmış şəhərlər” təcrübəsi (3). (Hazırda iki dövlətin şəhərlərinin qardaşlaşmasının belə bir mənzərəsi mövcuddur: Bakı – Neapol; Sumqayıt – Bari; Gəncə - Turin; Göyçay – Valmontone; Naftalan – Pozitono; Sumqayıt – Genuya; Çerveteri – Lənkəran; Bormio – Qax və s.);

b) Heydər Əliyev Fondunun xətti və dəstəyi ilə görülmə işlər:

• Romada Müqəddəs Marçellini və Pietro katakombalarının, Zevsin Vatikan muzeyindəki heykəlinin, Forumun, “Sistina və Kapitolini muzeyinin”, “Filosoflar” salonlarının bərpası (13). Katakombaların təmiri – bərpası AR ilə Vatikanın (Müqəddəs Taxt – Tacın) müştərək layihəsinin tərkib hissəsidir (10). Burada belə bir önəmli məqamı da vurğulamağa lüzum vardır. Belə ki, islam ölkəsi Azərbaycanın xristian dünyasının incilərindən sayılan adıçəkilən katakombaların bərpasına hərtərəfli dəstəyi geniş əks-səda doğurmuşdur. “Vatikan radiosu” əməkdaşının “müsəlman” Azərbaycanı fondunun xristianlığın irsinin bərpasını maliyyələşdirməsinin səbəbi Mehriban Əliyevanın (10) bu kimi fikirləri ilə yetərincə aydınlaşdırılmışdır: ölkəmizin coğrafi mövqeyi və zəngin fərqliliyi; Azərbaycan əhalisi arasındakı daimi dostluq, qardaşlıq münasibətləri; böyük sərvətimiz olan dini konfessiyalar və s;

• 2013-cü ildə Romadakı Müasir İncəsənət muzeyində - Fondun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə - “Fiyto Baku” çağdaş Azərbaycan incəsənəti sərgisinin açılışı(3);

• AR-ə “Milan Expo – 15” sərgisində ayrılan pavilyonun uğuru (3 mln. 200 min ziyarətçi) (3);

• Fondun və İDEA İctimai Birliyinin dəstəyi ilə 2015-ci ildə Venezia – Biennale Beynəlxalq İncəsənət sərgisi çərçivəsində AR -in iki pavilyonunun açılışı (3).

• Romadakı məşhur “Casa del Cinema” kino evində Birinci Azərbaycan Film Festivalının təşkili (10) və s.

Nəticələr və perspektivlər: elmi qənaətlər. Azərbaycan – İtaliya mədəni əlaqələrinə və humanitar əməkdaşlığa dair çoxşahəli elmi araşdırmalar və aparılan ümumiləşdirmələr əsasında bu kimi nəticələr çıxarmaq və qənaətlərə gəlmək mümkündür:

1. Ölkələrarası mədəni əlaqələr və humanitar işbirliyi sahəsində müsbət, təqdir olunması təcrübə qazanılmışdır. Belə bir təcrübə - nəticə isə:

• fərqli sivilizasiyaların – hazırda xristian və müsəlman dünyalarının – dialoquna, birgə yaşayışına, humanitar əməkdaşlığına yetərincə əsaslar verir;

• Azərbaycan və İtaliya cəmiyyətlərinin bir – birilərinə mədəni tanıtdırılmasını da ehtiva edir və reallaşdırır;

• bu axarda iki ölkənin gənclərinin mədəni – humanitar – işgüzar təmaslarını önə çəkir;

• xristian (İtaliya – Vatikan və digər) mədəni irsinin qorunmasına müsəlman ölkəsinin (Azərbaycanın) dəstəyi nümunəsi (modeli) də sayıla bilər.

2. AR ilə İR – in mədəni əlaqələri və humanitar əməkdaşlığının mövcud təqdirəlayiq səviyyəsi, dinamik inkişafı və qazanılan səmərəli təcrübə dövlətlərarası ikitərəfli çoxşahəli münasibətlərdə yeni fəaliyyət istiqamətləri üçün də faydalı – məhsuldar perspektivlər açır.

Buna Azərbaycan xalqının zəfərli 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri də dəlalət edir. Yeni fəaliyyət yönələri sırasında İtaliya şirkətlərinin ölkəmizin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində həyata keçirilən mədəni bərpa – quruculuq işlərində yaxından iştirakı və s. xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ali qonağın şərəfinə: İtaliya Prezidenti Sercio Mattarellanın çıxışı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 19 iyul, 2018 // URL: azerbaiyanews.az/az/posts/detail/ali-qonagin-sherefine-36795

2. Allahverdiyeva, Ş.T. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq humanitar əməkdaşlıqda iştirakı:/ Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı/-Bakı, 2018.- 24 s.

3. Azərbaycan – İtaliya ikitərəfli münasibətləri. Qısa məlumat. URL: <https://www.rome.mfa.gov.az/az/content/86/azerbaycan-italiya>

4. Azərbaycan – İtaliya münasibətləri yeni inkişaf mərhələsində. URL: <http://son.az/az/news/614206/> azərbaycan-italiya münasibətləri – yeni inkişaf mərhələsində

5. Azərbaycan – İtaliya münasibətləri: 2010 – cu il aprelin 5 – də tərtib olunmuş ümumi tarixi arayış // URL: <https://lib.aliyevaheritage.org/az/8696201.html>

6. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu // URL: Bakuform.az/az

7. Birinci vitse – prezident Mehriban Əliyeva “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi və Azərbaycan Respublikası ilə İtaliya Respublikası arasında strateji

tərəfdaşlıq münasibətləri” adlı konfransın açılışında çıxış edib // URL: <https://president.az/az/articles/view/30096/>

8. BMT -nin “Minilliyin Bəyannaməsi” (Baş Məclisin 2000 – ci il 8 dekabr tarixli, A/RES/5/2 nömrəli qətnaməsi) // URL: <https://www.unaz.org/doc/mdg|html>

9. Əhmədzadə M. Azərbaycan – İtaliya diplomatik əlaqələrinin 25 ili: strateji tərəfdaşlığa aparan yol // URL: azvision.az/news/116950/azerbaycan-italiya-elaqeleri-haqda-meqale.html

10. Ələddinqızı, N. Azərbaycan – İtaliya əlaqələri daha da möhkəmlənir // Səs/-2018, 1 oktyabr // URL: <https://sesqazeti.az/news/politics/702474.html>

11. Əliyev Heydər. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında nitq // Azərbaycan/-2001, 11 noyabr.

12. Əliyev İlham. “Azərbaycan İtaliya, İtaliya Azərbaycan üçün çox etibarlı tərəfdaşdır” // URL: bbc.com/azeri/azerbaiyan-44869378-

13. Əliyev, N. Azərbaycanın Cənubi və Cənub – Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətləri/Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016), 2017, s. 511-517.

14. İtaliyada Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi açılacaq // URL: Report.az/medeniyyet-siyaseti/italiyada-azerbaycan-medeniyyet-merkezi-acilacaq/

15. İtaliya Prezidenti Sercio Mattarella Xalça muzeyi ilə tanış olub // URL: Sia.az/az/news.sosial/690589.html

16. Məhəməliyev, N. Azərbaycan – İtaliya münasibətləri strateji səviyyəyə yüksəlib // Azərbaycan/- 2020, 25 fevral.

17. Məlikzadə, S.M. İtalyan “Karmelitlərin xronikası”: Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2022. - 25 s.

Summary

Orkhan Musa

Azerbaijan-Italy cultural ties and humanitarian cooperation

The paper clarifies the political-legal-normative base of cultural links and humanitarian cooperation between Azerbaijan and Italy; investigates the reasons; opportunities (potential) are disclosed; areas, directions, forms are analyzed; The place of the Heydar Aliyev Foundation in its activity is assessed; The results are summarized and the prospects are considered.

Keywords: Azerbaijan, Italy, cultural relations, humanitarian cooperation, base, factors, potential, areas, results, perspectives.

Резюме

Орхан Муса

Азербайджано – итальянские культурные связи и гуманитарное сотрудничество

В статье исследуются вопросы культурных связей и гуманитарного сотрудничества между республиками Азербайджан и Италия. Так как, в ней раскрываются причины двухсторонних отношений в этой сфере. Далее анализируются возможности (потенциал) республик по развитию культурно – гуманитарных связей. В исследовании также обосновывается их политико – правовая – нормативная база. Особое внимание уделяется анализу областей, направлений и форм культурно – гуманитарного сотрудничества. Оценивается место азербайджано – итальянских культурных связей и гуманитарного сотрудничества в многогранной деятельности Фонда Гейдара Алиева. В конце подводятся итоги проделанной работы и рассматриваются перспективы двухстороннего культурно – гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: Азербайджан, Италия, культурные связи, гуманитарное сотрудничество, база, факторы, потенциал, направления, результаты, перспективы.

UOT 321.01

RƏHİMƏ TALIBLI

*Bakı Slavyan Universitetinin Diplomatiya və xarici siyasət kafedrasının baş müəllimi,
Azərbaycan
trehime@mail.ru*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, gənclər siyasəti, dövlət proqramı, Azərbaycançılıq, müasirləşmə

Giriş

Dövlətlər üçün gənc nəslin hərtərəfli inkişafı onların gələcəkdə sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafının qarantı hesab edilir. Bir çox elmi və siyasi tədqiqat mərkəzləri ölkələrin global rəqabətə davamlılığını qiymətləndirərkən ölkələrin gənclər siyasətinin ayrıca kateqoriya kimi analiz edilməsini vacib hesab edirlər. Burada gənclər siyasətinə ölkələrin milli təhlükəsizliyinin vacib şərtlərindən biri kimi yanaşılır. Bu həm də demokratik inkişafın başlıca təmin edilməsi vasitələrindən biri kimi qeyd olunur. Hesab edilir ki, yeni nəslin inkişafının əsas vasitəsi - gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin olunmasıdır. Son onilliklərin təcrübəsi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, sürətlə dəyişən dünyada əsas daşıyıcısı gənclər olan inkişafın innovativ potensialından səmərəli inkişaf edə və məhsuldar istifadə edə bilən dövlətlər strateji üstünlüklərə malik olacaqlar.

I. Dövlət gənclər siyasəti anlayışı

Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətinin başlıca istiqamətlərinin və qarşıda duran vəzifələrin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə dövlətin “gənclər siyasəti” anlayışının özünün mahiyyətinə diqqət yetirmək zəruridir. “Gənclər siyasəti” ifadəsinin ilk sözü bizi “gənclik” termininin müxtəlif kontekstlərdə başa düşülməsi haqqında düşünməyə vadar edir: gənclər siyasətinin aktual məzmununu əsasən bu konsepsiyanın şərhı müəyyən edir. “Gənclik” termininin hamının razılaşacağı bir tərifi yoxdur. Gənclik asılılıq vəziyyətindən müstəqilliyə, uşaqlıqdan yetkinliyə çoxölçülü keçid dövrü ilə əlaqəli sosial fenomendir. Müxtəlif ölkələrdə gənclik fərqli şəkildə müəyyən edilir.

Aİ səviyyəsində statistik məqsədlər üçün istifadə olunan yaş aralığı adətən 15-29 yaş arasındadır. Avropa Şurası gənclər sektorunun fəaliyyətini təşkil edərkən, müəyyən əsaslandırılmış hallar istisna olmaqla, 18-30 yaşlı şəxsləri nəzərdə tutur.

“Gənclər siyasəti” ifadəsinin ikinci sözü “siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün ictimai resurslardan istifadə prosesi”ni ifadə edir. Gənclər siyasəti haqqında danışarkən hər bir konkret halda nəyin nəzərdə tutulduğunu bilmək lazımdır. Bura gənclər siyasətinin formalaşması prosesi, onun istiqaməti, əhatə dairəsi və ya həyata keçirilməsi, yəni gənclərə yönəlmiş konkret fəaliyyətlər daxil edilə bilər [8, s. 7].

II. Gənclər siyasəti anlayışı: Azərbaycan və dünya təcrübəsi

Azərbaycan Respublikasının gənclər siyasəti sahəsində qəbul edilmiş ən müxtəlif sənədlərinin və proqramlarının kontent təhlili bu anlayışla bağlı bir neçə məqamın aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Azərbaycan Respublikasının gənclər siyasəti sahəsində hazırlanmış müvafiq sənədlərində dövlət gənclər siyasəti dedikdə elə bir siyasət nəzərdə tutulur ki, o, gənclərin öz bilik və bacarıqlarını, təbii potensialını effektiv şəkildə reallaşdırılmasını təmin etsin, bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəmiyyətdə layiqli yer tutmasını təmin edən şərait yaratsın. Bu siyasət dövlət tərəfindən müəyyən edilməli, ölkənin inkişaf prioritetlərinə uyğun olmalı, sisteməlik xarakter daşmalıdır. Bu sisteməliklik özünü gənclər siyasətinin reallaşdırılmasında, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdə göstərməlidir.

Bəs beynəlxalq təşkilatların sənədlərində, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində gənclər siyasəti dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Təhlillər göstərir ki, bir çox ölkələr 2000-ci ilədək və sonrakı dövrdə Gənclər üçün Ümumdünya Fəaliyyət Proqramından bələdçi kimi istifadə edərək gənclər siyasətini müəyyən etmişlər. Qlobal əhəmiyyətli BMT tərəfindən dəstəklənən bu proqram sənədində qeyd edilir ki, hökumətlər və gənclər təşkilatları “bütün siyasət və proqramlarda gender perspektivini əsaslandırmaq üçün aktiv və görünən siyasəti” təşviq etməlidirlər. İstənilən gənclər siyasətinin, xüsusən də milli planın formalaşdırılması prosesində hökumətlər və digər maraqlı tərəflərə bir sıra təlimatların nəzərə alınması tövsiyyə edilir [11].

Avropa Şurasının sənədlərində gənclər siyasəti dedikdə gənclərə cəmiyyətə uğurla inteqrasiya etmək, öz cəmiyyətlərinin aktiv və məsuliyyətli üzvləri və dəyişiklik agentləri kimi fəaliyyət göstərmək üçün zəruri imkanlar və praktiki təcrübə təmin etmək məqsədilə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən strategiya nəzərdə tutulur [9]. Bu siyasət mahiyyətcə gənclərin həyatının bütün aspektlərinə aid olan dörd meyardan ibarətdir:

- a) yaxşı formada olmaq (fiziki və əqli cəhətdən);
- b) öyrənmə (qeyri-rəsmi, qeyri-formal və formal);
- c) iştirakçılıq
- d) proseslərə daxiletmə.

Hesab edilir ki, gənclər siyasəti müxtəlif müdaxilə vasitələrini (qanunvericilik, xüsusi proqramlar və s.) və uzunmüddətli təhsil perspektivini birləşdirə bilər. Gənclər siyasətinin hədəf kütləsi bütün gənclər olsa da, burada sosial, iqtisadi və ya mədəni cəhətdən həssas olanlara xüsusi diqqət yetirməlidir [10, s. 25].

Amerika Birləşmiş Ştatlarında gənclər siyasəti dedikdə gənclərlə bağlı müxtəlif proqramların, təşəbbüslərin dəstəklənməsi nəzərdə tutulur. Birləşmiş Ştatlarda gənclər proqramlarının əksəriyyəti ştat və yerli səviyyədə idarə olunur.

Rusiya Federasiyasında dövlət gənclər siyasəti dedikdə gənclərlə iş sahəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirilən tənzimləyici, maliyyə, iqtisadi, təşkilati və idarəetmə, informasiya-analitik, kadr və elmi xarakterli tədbirlər sistemiindən ibarət

olan fəaliyyət istiqaməti nəzərdə tutulur. Bu elə bir siyasətdir ki, o ölkənin davamlı sosial - iqtisadi inkişafına, qlobal rəqabətə davamlılığına, milli təhlükəsizliyinə töhfə verməli, onun dünya miqyasında liderlik mövqelərini möhkəmləndirilməsinə faydalı olmalıdır [7]. Rusiya Federasiyasında dövlət gənclər siyasətinin məqsədi gənclərin uğurlu sosiallaşması və səmərəli özünüdərkini şərait yaratmaq, gənclərin potensialını inkişaf etdirmək və onlardan ölkənin innovativ inkişafı maraqlarında istifadə etməkdir.

III. Azərbaycan Respublikasının dövlət gənclər siyasətinin başlıca istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasının dövlət gənclər siyasətinin başlıca istiqamətləri ölkədə müxtəlif illərdə qəbul edilmiş hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. 2002-ci il aprel ayının 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış Gənclər siyasəti haqqında” qanunun ikinci fəslində bu istiqamətlər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi və mədəni həyatda iştirakının təmin edilməsi;
- 2) İstedadlı gənclərə dövlət qayğısının göstərilməsi;
- 3) Gənclərin sağlamlığının qorunması və fiziki inkişafının təmin edilməsi;
- 4) Gənclərin məşğulluğunun təmin olunması;
- 5) Gənc ailələrə dövlət yardımının göstərilməsi;
- 6) Gənclər təşkilatlarına dövlət dəstəyinin göstərilməsi [4].

Sonrakı dövrdə bu istiqamətlərin daha da genişlənməsi baş vermiş, bu istiqamətlərə uyğun olaraq Gənclərlə bağlı qəbul edilən müxtəlif dövlət proqramlarında qarşıda duran vəzifələr də dəyişmişdir. Məsələn, 2005-ci ildə dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış 2005-2009-cu illər üzrə “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı”nda müəyyənləşdirilən başlıca vəzifələr vətənə məhəbbət ruhunda, milli mənəvi dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyyəsi, onlar arasında hərbi vətənpərvərlik işinin gücləndirilməsi, hüquq pozuntularının narkomanıyanın və digər zərərli vərdişlərin yayılmasının qarşısının alınması, bu sahədə profilaktiki tədbirlərin həyata keçirilməsi, istedadlı gənclərin öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərai-

tin yaradılması, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində onların sahibkarlıq fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi, yeni iqtisadi sistemə dair bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, gənc ailələrin problemlərinin həllinə kömək göstərilməsi, gənc nəslin sağlamlığının qorunması istiqamətində tədbirlərin reallaşdırılması, gənclər təşkilatlarının formalaşması üçün şəraitin yaradılması, onların beynəlxalq əməkdaşlığa cəlbinə şəraitin yaradılması ilə bağlı idi [3].

“Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramına diqət yetirdikdə isə qarşıda duran vəzifələrin həm miqyasca, həm məzmunca xeyli dəyişdiyini, təkmilləşdiyini, daha inkişaf etmiş məqsədlərə yönəldiyini görmək mümkündür.

Bu dövlət proqramında qarşıya qoyulan ilk vəzifə gənclərin hərtərəfli inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır. İlk baxışdan xeyli dərəcədə ümumi xarakterli görünən bu vəzifə əslində çox mühüm məsələləri özündə ehtiva edir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi ilə elə bir şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur ki, ən müxtəlif kateqoriyadan olan gənclər özlərini cəmiyyətdə reallaşdırmağa bilsinlər, hərtərəfli inkişaf etsinlər və nəinki ölkənin ümumilikdə yeni dünyanın formalaşmasına töhfə versinlər, ölkənin rəqabətqabiliyyətini möhkəmləndirsinlər.

Sənəddə nəzərdə tutulan ikincü mühüm vəzifə gənclərin azərbaycançılıq və dövlətçilik prinsipləri əsasında vətəndaşlıq və vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsidir [2]. Bəllidir ki, müstəqilliyin ilk illərində yaranan ideoloji boşluq ölkənin ağır böhrana sürüklənməsinin, parçalanmaq, dağılmaq, yox olmaq həddinə gəlib çatmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Kommunist ideologiyalı cəmiyyətdən plüralist cəmiyyətə keçid prosesindəki ideoloji boşluq müxtəlif xarici təsir qruplarının gənclər arasında ultra-milliyətçiliyi, separatizmi, dini təməlçiliyi yaymaq cəhdləri ilə müşahidə edilmişdi. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra isə bu ağır fəsadların səbəblərinin aradan qaldırılması istiqamətində həm ideoloji, həm praktiki işlər həyata keçirilmiş Azərbaycançılıq ümummilli ideologiya səviyyəsinə qaldırılmış, onun siyasi ideologiya kimi konseptual əsaslarının hazırlanması istiqamətində məqsədyönlü iş

aparılmışdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycançılığın əhəmiyyəti məsələsinə toxunarkən deyirdi: *“Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı - Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini daim yaşatmalıyıq”* [5, s. 26].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2015-ci ilin yanvar ayında verdiyi xüsusi sərəncamla təsdiqlənən “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nda isə azərbaycançılıq ideologiyasının əhəmiyyəti ilə bağlı yazılır: *“Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda öz layiqli yerini tutması gənclərin üzərinə də müəyyən vəzifələr qoyur. Belə ki, ölkəmizi xaricdə yüksək səviyyədə təmsil etmək üçün onların xarici dillərə mükəmməl yiyələnməsi, vətənpərvər olması və azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə edilməsi vacib şərtlərdir”* [1].

Bu vəzifənin müasir mərhələdə də aktuallığının səbəbi dünyada aparılan mübarizənin hazırda daha çox ideoloji zəmin üzərinə köklənməsi, müxtəlif güc mərkəzlərinin Azərbaycan Respublikasının da yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda ideoloji məsələlərdən faydalanmaq cəhdləridir.

“Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramında mühüm vəzifələrdən biri kimi gənclər arasında milli-dini dözümlülük, sülhsevərlik, humanizm dəyərlərinin təbliğ edilməsini müəyyənləşdirilmişdir [2]. Bəllidir ki, milli və dini dözümlülük Azərbaycan xalqının əsrlər boyunca sahib olduğu ən böyük dəyərlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanda tarix boyunca multikultural və tolerant mühit hökm sürmüşdür. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Yaxın Şərqdə və qonşuluqda yerləşən bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq radikalizmə qarşı davamlılığının əsasında məhz bu amil dayanmaqdadır.

Təhlillər göstərir ki, 2017-2021-ci illər üzrə dövlət proqramında əvvəllər analoji istiqamətlərdə qəbul edilmiş proqramlarda qarşıya qoyulan və təkrarlanan bəzi vəzifələr də vardır. Gənclərin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, sağlam həyat tərzinin təbliğ edilməsi və narkomaniya, toksikomaniya, alkoqolizm və digər neqativ halların profilaktikası bu kimi vəzifələr bu baxımdan qeyd etmək olar.

Müasir dünyada cərəyan edən inkişaf meylləri ölkələrin elmtutumlu inkişafını zərurətə çevirir. 2017-2021-ci illər üzrə qəbul edilmiş proqramda gənc alim və tədqiqatçıların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, gənclərin elmə həvəsləndirilməsi, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrin mütərəqqi ideya və təşəbbüslərinin dəstəklənməsi kimi vəzifələr bu baxımdan diqqəti cəlb edirdi [1]. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2015-ci ilin yanvar ayının 26-da təsdiqlənən “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan Gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nda da yeniyetmələrdə və gənclərdə elmə maraq yaradılması ilə bağlı xüsusi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu [1].

Bundan əlavə “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramında gənclərin bilik və bacarıqlarının inkişafı, sahibkarlıq və məşğulluq imkanlarının artırılması, gənclər arasında ixtisas və peşə seçimi, əmək bazarı və məşğulluq haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi, gənclər siyasəti sahəsində çalışan mütəxəssislərin bilik və bacarıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların hazırlığı və yenidən hazırlığı üçün mütəmadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclər təşkilatlarının ictimai həyatda təşəbbüskarlığının və iştirakının stimullaşdırılması kimi mühüm vəzifələrə də diqqət yetirilmişdi. Proqramda yerinə yetirilməsi xüsusi vurğulanan vəzifələrdən biri ölkədə gənclərin könüllülük hərəkətinin stimullaşdırılması və yerlərdə intensivləşdirilməsi olmuşdur. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün proqramın qəbulundan ötən müddətdə xeyli işlər görülmüş, 2020-ci il “Könüllü ili” elan edilmişdir. Gənc könüllülərin seçimlərindən asılı olaraq, sosial, iqtisadi, siyasi, diaspor, idman, incəsənət və digər müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərmələrinə yaradılan şərait həm də onların gələcəkdə peşəkar kadrlar kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan “ASAN Könüllüləri” Təşkilatı, “Bir Könüllü” Tələbələrin Əməkdaşlığı İctimai Birliyi, “Könüllü DOST” Proqramı, “Aqrar İnkişaf Könüllüləri” İctimai Birliyi, “İslahat Könüllüləri” Təşkilatı, “Nəqliyyat Könüllüləri” Proqramı, Könüllülük Proqramı, “Miqrasiya Könüllüsü” İctimai Birliyi, “Könüllü gömrükçü” Dəstəsi, “Turizm Könüllüləri” Təşkilatı, “Eko könüllüləri” Qrupu, Könüllülər Proqramı, Qrupu, “Gənc Könüllülər” Hərəkəti, “Azərbaycan Di-

aspor Könüllüləri” Proqramı, “Ədliyyə Könüllüləri” İctimai Birliyi, “Könüllü Qida Nəzarətçisi” “eSAS” Könüllülük proqramı və digər təşkilatların fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir [6].

“Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramında gənclərin beynəlxalq mübadilə və mədəniyyətlərarası dialoqda iştirakının dəstəklənməsi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin olunması, gənclərin insan hüquqları, gender bərabərliyi haqqında, eyni zamanda, insan alverinə, zorakılığa qarşı mübarizə ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması, ekologiya və ətraf mühitlə bağlı biliklərinin artırılması, əhalinin bu qrupundan olan şəxslər arasında ailə dəyərləri haqqında və erkən nikahlara qarşı profilaktik maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi, onların İKT-dən səmərəli istifadəsinin təşviq edilməsi kimi mühüm vəzifələr də nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə

Beləliklə aparılan təhlillər göstərir ki, dövlət gənclər siyasəti Azərbaycan Respublikasının innovativ inkişafı üçün zəruri sosial şəraitin formalaşdırılmasını təmin edən, vətəndaş cəmiyyəti institutları, ictimai birliklər və gənclər təşkilatları ilə fəal qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirilən dövlət fəaliyyətinin müstəqil istiqamətidir. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü gəncləri sosial fəaliyyətlərə cəlb edilməsi, onların özünüinkişaf üçün potensial imkanlar barədə məlumatlandırılması, gənclərin elmi, yaradıcılıq və sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək verilməsi vacib hesab edilir. Təhlillər göstərir ki, cəmiyyətdə gənclərlə bağlı ən müxtəlif problemlərin aradan qaldırılması, problemlərin həlli üçün informasiya sistemlərinin və sosial təhsil proqramlarının reallaşdırılması effektiv nəticələr verə bilər. Bundan əlavə gənclərlə iş müəssisələrinin maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi, onların şəbəkəsinin genişləndirilməsi, təlim sisteminin müasirləşdirilməsi və gənclər işçilərinin fasiləsiz təhsili mexanizmlərinin formalaşdırılması, gənclərə informasiya və konsultativ yardımın göstərilməsi, kənd və ucqar ərazilərdə yaşayan gənclərin müvafiq məlumatların axtarışı, tətbiqi və yayılması imkanlarını bərabərləşdirən xüsusi layihələrin hazırlanması, gənclərin onlar üçün yaradılan şərait haqqında məlumatların əlçatanlığının təmin edilməsi də zəruridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. 2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, - 2015. URL: <https://president.az/az/articles/view/14132>
2. “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı: [Elektron resurs] / E-Qanun, -2017. URL: <https://e-qanun.az/framework/36474>
3. Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramının (2005-2009-cu illər): [Elektron resurs] / E-Qanun, - 2005. URL: <https://e-qanun.az/framework/10692>
4. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / E-Qanun, - 2002. URL: <https://e-qanun.az/framework/1619>
5. Xəlilov, B. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi /B.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2002. 232 s.
6. Rəhimli, N. Azərbaycanda könüllü hərəkəti: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin internet saytı, -201. URL:

<https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/azerbaycanda-konullu-herekati-8>

7. Основы государственной молодежной политики РФ на период до 2025 года : [Электронный ресурс] / Российская газета, - 2014. URL: <https://rg.ru/documents/2014/12/08/molodej-site-dok.html>
8. Основы молодежной политики. The publishing of EU, - 2019. -24 p.
9. Рекомендация CM/Rec(2017)4: [Электронный ресурс] / COE, URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cmrec-2017-4-rus/16808d4377>
10. Access of young people from disadvantaged neighbourhoods to social rights. Recommendation CM/Rec(2015)3 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe. –Strasbourg: Council of Europe, - 2015. – 30 p.
11. Formulate national youth policies: [Electronic resource] / UN Department of Economic and Social Affairs Youth. -2021. URL: www.un.org/development/desa/youth/what-we-do/what-can-you-do/formulate-national-youth-policies.html

Summary

Rahima Talibly

Main directions and tasks of the state youth policy in the Republic of Azerbaijan

The perspective development of the states consists in the correct formation of the young people, who are the most mobile and energetic part of the population, and in the correct direction of their orientation in the relevant directions of socio-economic life. In this regard, according to many researchers, the correct definition of the main directions of state youth policy, the tasks ahead to ensure development in this area is as important as the development of national security strategies. In this regard, the study of the main directions of the state youth policy of the Republic of Azerbaijan, which regained its independence on October 18, 1991, their geopolitical processes, development trends of the state, how they changed in accordance with domestic political changes, various legislative documents, state programs content analysis and assessment of relevance are relevant.

The compilation of the current scientific article is based on the use of comparative analysis and content analysis methods in the research.

The main result is that the dynamic development of the Republic of Azerbaijan has brought dynamism to the process of changing the main directions of state youth policy. It is necessary to constantly improve this policy while maintaining strategic directions.

Keywords: Azerbaijan, youth policy, state program, Azerbaijanism, modernization

Резюме

Рагима Талыблы

Основные направления и задачи государственной молодежной политики в Азербайджанской Республике

Перспективное развитие государств состоит в правильном формировании молодежи, которая является наиболее мобильной и энергичной частью общества, и в правильном направлении ее ориентации на соответствующие направления социально-экономической жизни. В связи с этим, по мнению многих исследователей, правильное определение основных направлений государственной молодежной политики, стоящих перед ними задач по обеспечению развития в этих сферах не менее важно, чем разработка стратегий национальной безопасности государств. В связи с этим исследование основных направлений государственной молодежной политики Азербайджанской Республики, восстановившей свою независимость 18 октября 1991 года, геополитических процессов, тенденций развития государства, как они менялись в соответствии с внутривнутриполитическими изменениями актуальны различные законодательные документы, анализ содержания государственных программ и оценка их эволюционной значимости.

Написание данной научной статьи продиктовано в ходе исследования необходимостью составления в основном методов сравнительного анализа и контент-анализа.

Таким образом, анализ заключается в том, что динамичное развитие Азербайджанской Республики внесло динамизм в процесс изменения основных направлений государственной молодежной политики. Необходимо постоянно совершенствовать эту политику при сохранении стратегических направлений.

Ключевые слова: *Азербайджан, молодежная политика, государственная программа, азербайджанство, модернизация*

УДК 327.5

САИДА АХМЕДОВА

*Аспирант Дипломатической академии при Министерстве Иностранных
Дел Российской Федерации
bayramovasaida@gmail.com*

РАСПАД СССР И НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Международные отношения, СССР, Геополитика, Внешняя политика, Геополитические игроки, Россия, Армения, США, Независимые государства*

Введение

Для понимания современного состояния геополитической среды и сложившегося расклада сил на международной арене, а также динамических изменений в самой архитектуре миропорядка необходим анализ причинно-следственных взаимоотношений, помогающий раскрыть сегодняшние тенденции развития. Глобальные изменения, происходящие на политической карте и являющиеся результатом геополитического противостояния великих держав, требуют своего анализа на основе новых теорий, технологий и методов оценки. При этом нельзя забывать про необходимость учета исторического опыта, который может корректировать умозрительные схемы приближая их к реалиям. Распад СССР вызвал глобальные изменения не только в системе международных отношений, поскольку с окончанием Холодной войны был уничтожен биполярный мировой порядок, продержавшийся с момента окончания Второй Мировой войны, но и в истории народов, некогда входивших в его состав, поскольку на протяжении многих сотен лет они составляли единое политическое, культурное и экономическое пространство. В новых условиях Азербайджану, как и другим бывшим советским республикам, приходилось искать альтернативные пути развития и определять своё место и роль в глобализирующемся мире [8].

Основы коммунистической системы СССР

Исторически сложившийся как союзное государство СССР состоял из 15 республик, подписавших союзный договор. Какими же были реальные характеристики, описывающие форму правления и политического режима? Советский строй справедливо оценивают, как разновидность тоталитарной партократической диктатуры. Оснований для данной характеристики несколько. Во-первых, в СССР была однопартийная система, исключавшая появление легальной оппозиции. Во-вторых, отсутствие плюрализма мнений. В-третьих, жесткая национальная политика и дискриминация малых народов посредством культурной экспансии. В-четвертых, отсутствие свободного предпринимательства. В-пятых, ограничение деятельности религиозных конфессий. В-шестых, ограничение передвижения, означающее запрет на свободное посещение других стран и беспрепятственный выезд из страны [3,с.116].

В работе Ф.Хайека «Дорога к рабству» приведен сравнительный анализ двух политических систем: капиталистической и коммунистической, противостоявших на тот исторический период друг другу на геополитическом уровне. Доминирование одной системы над другой превратило соперничество в «холодную войну». Как справедливо отмечает Хайек, борьба за передел мира была настолько жесткой, что соперники опасались друг друга больше, чем других игроков

геополитической сцены. Антагонизм взаимоотношений между двумя системами вылился в ряд конфликтов на мировой арене [10, с.196-210]. Анализируя геополитическое положение, сложившееся в годы Холодной войны, можно заметить, что между сторонами противостояния сохранялся баланс сил и четко прочерченные зоны влияния. Пожалуй, только Латинская Америка, Африка и Азия являлись зоной открытого противостояния, выливавшегося в конфликты типа Вьетнамской войны.

Политическое устройство бывшего СССР базировалось на коллективном аппарате управления. Основы такого управления были заложены в фундамент при образовании самого государства. Возникает вполне обоснованный вопрос: почему управление государством должно носить коллективный характер? Коллективный характер управления был необходим для подчёркивания демократических принципов управления, хотя на самом деле он был нарушен вследствие узурпации власти Сталиным, когда коллективное принятие решений в период массовых репрессий было заменено единоличным диктатом вождя. Несмотря на внешнюю демократичность структуры управления, фактически решения принимались с подачи генерального секретаря, являвшегося лидером государства. В период Хрущевской оттепели, а затем, в годы правления Брежнева, в СССР сформировался конкретный механизм управления в лице Политбюро ЦК КПСС. Членами данного органа являлись некоторые первые секретари центральных комитетов компартий республик, а также руководители различных центральных партийных и государственных органов. Данная структура являлась вершиной системы управления, а на местах были сформированы схожие по структуре и функциям органы власти, позволявшие тоталитарному режиму оперативно получать информацию и принимать решения. В целях недопущения инакомыслия и подавления инициативы система управления была строго централизованной и большинство решений принималось в Москве. Выборы народных депутатов носили скорее формальный характер и обычно

выбирались депутаты, отличившиеся на «достойной службе» идеалам коммунизма. Несмотря на наличие репрессивного аппарата, социальное обеспечение населения было вполне приемлемым до горбачевского периода правления. В период политической реформации начатой Горбачевым в 1985 году, и характеризующейся сегодня как перестройка, государственное управление было дезорганизовано. Приоритеты государства во внешней политике потеряли здравый смысл, а сама социалистическая система в мировом масштабе перестала играть роль в обеспечении баланса сил [9, с.329-334].

Этнический конфликт

Управление таким политико-географическим пространством как СССР, в котором проживало много этнических групп, требовало создания эффективного государственного механизма и проведения осторожной национальной политики. В период существования СССР (до начала правления Горбачева) межнациональные и межэтнические конфликты, как правило, быстро подавлялись и только тлели, но они периодически давали о себе знать. Однако необходимо отметить тот факт, что политика по отношению к различным этническим группам была достаточно осторожной. Последний период СССР в эпоху правления М.С. Горбачева выявил и продемонстрировал ошибки в области национальной политики. Начавшиеся в эпоху развала СССР этнические конфликты отличались особой жестокостью. Кровавые этнические конфликты на постсоветском пространстве происходили при полном попустительстве руководства страны. До сих пор неизвестно было ли это следствием целенаправленной политики верхушки руководства страны или ее части или спонтанной вспышкой ненависти этнических групп. Откуда возникла в СССР национальная нетерпимость, давно подавляемая государственными институтами? Ряд подобных вопросов до сих пор вызывают сомнения и упреки в адрес руководства СССР. Сложный этнический состав населения СССР вовсе не означал неминуемого межэтнического взрыва. Конфликты к концу 80-х стали возникать с такой амплитудой, что невозможно было

мобилизовать необходимые ресурсы с тем, чтобы локализовать их. Кризис государственного управления был налицо и не только в СССР, а также и в самих союзных республиках, т.е. субъектах данного государственного устройства. Полиэтнический состав населения, бывшего СССР создавал уникальную этническую общность, однако социально-экономические проблемы, территориальные претензии этнических групп в эпоху «гласности» поспособствовали появлению на данной территории всех видов и форм этнического противостояния. Тавадов Г.Т. в учебнике этнология приводит хронологию развития этнических конфликтов начиная с первых этнических столкновений в Якутии и Казахстане и заканчивая Северным Кавказом. Он приводит печальную статистику данных конфликтов в течение 3 лет на основе которой по подсчетам в данный период времени с 1988 по 1991 год на территории бывшего СССР произошло 150 этнических столкновений, в двадцати из которых были человеческие жертвы[6, с.312-315]. Следует отметить, что с самого начала руководство бывшего СССР не стало пресекать сепаратистские настроения и межэтнический мир не был восстановлен.

Следует отметить тот факт, что большинство ученых этнологов не упоминают, что, начиная с 1987 года тогдашнее руководство страны фактически не предпринимало никаких действий по локализации этнических конфликтов. Именно в результате этого цепные реакции межэтнических конфликтов прошли по всей территории бывшего СССР. В этот период времени впервые в СССР начался массовый исход беженцев из одной союзной республики в другую. Руководство Армянской ССР на практике осуществляло депортацию своих граждан азербайджанцев в соседний Азербайджан по этническому признаку. Если мы обратимся к статистике малого атласа СССР чтобы подсчитать количество азербайджанцев, проживавших на территории нынешней Армении, то станет совершенно ясно, что межнациональные столкновения были подготовлены заранее и тщательно спланированы. В результате межэтнического конфликта стали

беженцами 260 тысяч азербайджанцев из 185 сел, было присвоено и разграблено более 31000 домов, 165 колхозов и совхозов, большое количество крупного и мелкого рогатого скота[2].

Кровавые события, связанные с этническими конфликтами, полностью подорвало доверие и отношение союзных субъектов к центру. Распад СССР в результате разгоревшегося пожара межнациональных столкновений был неминуем, начавшись с массового перехода сотрудников силовых органов в отряды самообороны вместе с арсеналом он завершился формальным провозглашением независимости от союзного центра. Развал силовых структур стал первым фактором, свидетельствовавшим о крушении государственных механизмов управления.

Эпоха независимости

В условиях распада системы государственного управления и экономических связей между республиками наступила «эра парада независимостей». Юридическим обоснованием развала стали Беловежские соглашения, заключенные между руководителями трех славянских республик Белоруссии, Украины и России. Фактическое отстранение президента СССР от выполнения обязанностей привело к демонтажу всей политической системы. В данных условиях стало естественным формирование новых государственных образований. В условиях отсутствия механизмов дележа общесоюзной собственности было решено оставить ее в национально-территориальных границах, кроме определенных видов вооружения. Россия объявила себя правопреемницей СССР. Все обязательства и преференции перешли к ней.

Весь 1991 год стал для новообразованных государств, поднимавших новые государственные флаги и спускавших старые, республиканские времен СССР, временем, когда все пространство бывшего СССР превратилось в переселенческий лагерь, потоки советских граждан массового покидали обжитые края и направлялись по национальным квартирам. Геополитическая ситуация в мире стремительно менялась, система взаи-

моотношений между мировыми державами переходила в новое измерение. Складывался однополярный мир, в котором центр доминирования сместился в США.

Присутствие США ощущалась повсеместно на постсоветском пространстве, позиции России сильно пошатнулись и традиционное присутствие сменилось закулисными играми кремлёвских политиков, формирующих внешнеполитические приоритеты в отсутствие системного подхода, что заметно проявилось в дистанцировании новых элит от Москвы. Зона геополитического воздействия Москвы заметно сокращалась, а авторитет бывшего центра создавал условия спешного изменения векторов взаимодействия с региональными державами. В сложившихся условиях Азербайджан ориентировался на внешнеполитическое сближение с Турцией. Динамика и области сотрудничества двух тюркских государств стали все больше углубляться и расширяться. Основы для построения стратегических партнерских взаимоотношений были заложены в 90-е годы, но на тот период времени Турция подходила к данному вопросу декларативно. После обретения независимости Азербайджан дистанцировался от центра и стал строить свою внешнюю политику таким образом, что центральное место в ней занимали страны Запада[5].

Стремительному социально-экономическому развитию Азербайджана в данный период времени препятствовал конфликт вспыхнувший в 1987 году в Карабахе. После этнической чистки на территории Армении и массового исхода азербайджанцев в Азербайджан, руководство страны все еще надеялось на благосклонность советских кремлевских начальников. Надежды стали таять в момент, когда областной совет Нагорно-Карабахской автономной области без учета мнения всех граждан, проживающих на данной территории принял решение о выходе из состава Азербайджанской ССР и перехода в состав Армянской ССР. Механизмы государственного управления в период распада Советского Союза уже не действовали. Горбачев и его команда не стали пресекать националистические лозунги, вы-

двигаемые армянскими сепаратистами. Советская власть не боролась с лагерями подготовки вооружённых групп, а силовые структуры активно вооружали данные группировки необходимыми ресурсами. Несмотря на массовые митинги протеста, проходившие с требованиями остановить насилие в отношении мирного населения, власть никак не реагировала на действие вооружённых групп сепаратистов.

Азербайджан в период обретения независимости находился в состоянии войны с соседней республикой, наблюдался социально-экономический спад, связанный с разрывом экономических связей и кризисом плановой экономики, усугубившийся необходимостью перехода к рыночным отношениям. Институты власти еще не сформировались, приоритеты развития государства не утвердились, территориальная целостность была под угрозой в отсутствие армии, добровольческие отряды были неуправляемые. В такой сложной обстановке был все же принят законопроект о независимости и суверенитете Азербайджанской Республики. Азербайджан вступил в новую фазу исторического развития[4].

Заинтересованные стороны

Исторически основными геополитическими акторами в регионе выступали Россия, Иран, Турция, Великобритания и США. Регион Южного Кавказа был постоянным местом столкновения интересов этих государств.

Экспансия Красной Армии и подчинение трех закавказских республик создали новую реальность, отделив регион от происходящих в мире процессов. После развала СССР Иран попытался реализовать свои интересы, направленные на восстановление присутствия в регионе. Геополитические интересы Ирана требовали поддержания хрупкого баланса сил между Азербайджаном и Арменией. Идеологические разногласия, возникшие между Азербайджаном и Ираном, привели к конфликтной ситуации и разногласиям между ними. В период нахождения Азербайджана в составе СССР граница между Ираном и Азербайджаном была

плотна закрыта, но в декабре 1989 года местные жители разрушили пограничные заграждения, и азербайджанцы с обеих берегов Аракса смогли впервые за 70 лет свободно общаться друг с другом. Позиция Ирана, занимаемая в армяно-азербайджанском конфликте, отдалила Баку от Тегерана и поэтому в своих внешнеполитических предпочтениях первый был более нацелен на Анкару.

В последние годы, предшествовавшие развалу СССР, особенно в период после кровавых январских событий 1990 года турецкий фактор стал играть ключевую роль в политической жизни Азербайджана. Родственность языка и культуры позволили турецким политикам сформировать стратегическую линию взаимоотношений между странами. Националистические партии выдвигали требования к правительству о заключение межгосударственных договоров, направленных на укрепление независимости Азербайджана. Не случайно, что первой страной, признавшей суверенитет Азербайджана стала Турция. Геополитическая ситуация сложилась таким образом, что национальные интересы стали доминировать, а сложившиеся дипломатические взаимоотношения позволили турецкому бизнесу присутствовать в различных областях экономики. Поддержка Турцией Азербайджана во всех социально-экономических областях не только упрочила сотрудничество, но и в дальнейшем способствовала построению стратегических партнерских отношений [7, с.4].

Пакистан стал вторым государством, признавшим суверенитет Азербайджана. Взаимоотношения между двумя государствами стремительно развивались, несмотря на сложную внутри- и внешнеполитическую ситуацию. Внешняя политика была выстроена таким образом, что оба государства не особо афишировали свои взаимоотношения. Несмотря на отдаленность Пакистана от региона налаживание двухсторонних взаимоотношений на основе стратегического партнерства было заложено именно в последние годы перед развалом СССР. Развитие взаимоотношений в основном охватывают воен-

но-техническое и энергетическое сотрудничество. Поддержка Азербайджана, его суверенитета и территориальной целостности являлись ключевыми факторами для тесного дружеского сотрудничества между странами на различных международных площадках.

Россия является наиболее активным геополитическим актором в регионе. Традиционное доминирование на Южном Кавказе и постоянное военно-политическое присутствие сформировало особое отношение во взаимоотношениях между нею и странами региона. Исторически сложившиеся взаимозависимости тем не менее, не привели к выстраиванию единой системы взаимоотношений и безопасности. Приход к власти младореформаторов в России в отсутствие продуманной и системной внешней политики привёл к коллапсу во взаимоотношениях между странами. Разрастающийся армяно-азербайджанский конфликт в конце концов привел к ошибке в выборе потенциального стратегического партнера. Подписание договора о взаимовыручке между Россией и Арменией в период ожесточённых боев в Карабахе предопределило внешнеполитическую линию взаимоотношений между Россией и Азербайджаном. Напряженность в отношениях складывалась на основе целого комплекса претензий, сформировавшихся в последние годы развала СССР. Поток беженцев из Армении в Азербайджан и неспособность остановить этническую чистку, кровавые события января 1990 года, геноцид в Ходжалы, передача командирами армейских частей, дислоцированных на территории Армении и Карабаха вооружения и амуниции незаконным вооружённым формированиям отдалила пришедшее к власти после свободных выборов новое правительство Азербайджана от бывшего центра.

Великобритания и США активно стали искать пути налаживания контактов с Азербайджаном еще до развала СССР, так как страна представляла особый интерес в качестве важного транспортного узла, связывающего коммуникациями Европу с Азией. Частые визиты высокопоставленных представителей высших внешнеполитических органов Великобритании и США преследо-

вали цель активного привлечения Азербайджана к участию в планах, инициированных этими странами и направленных на защиту и продвижение ими собственных национальных интересов. Пожалуй, самым примечательным событием первых лет после получения независимости был визит премьер-министра Великобритании «железной леди» М.Тэтчер в ходе которого стороны обсуждали перспективы дальнейшего сотрудничества. Таким образом, первые контакты были налажены еще до открытия посольств двух государств и основные направления сотрудничества были заложены до установления формальных дипломатических взаимоотношений. Необходимо отметить, что в этот исторический момент Азербайджан был в центре внимания стратегических политико-экономических интересов данных стран. Противостояние между Западом, наиболее консолидировано выступающим в лице Великобритании и США и Россией продолжается на Южном Кавказе и на современном этапе. Внешнеполитические ошибки руководства России привели к переориентированию Азербайджана на сотрудничество со странами НАТО и реформированию вооружённых сил по принципам и стандартам этой организации, несмотря на наличие советского и российского вооружения в его арсеналах. Дальнейшее развитие взаимоотношений с Великобританией и США продемонстрировало правильность выбранного внешнеполитического курса, что никоим образом не повлияло на взаимоотношения с Россией. Многовекторность и многоукладность внешнеполитического курса позволили маневрировать между крупнейшими акторами, преследуя собственные национальные интересы [1, с.118-139].

Выводы

Развал СССР начался не с заключения Беловежского соглашения, а намного раньше, после прихода к власти М. Горбачева, когда выбранный им политический курс стал приводить институты власти к состоянию полной недееспособности. Распад государства состоялся именно в результате полного паралича органов центральной власти и

в конечном счете был зафиксирован заключением Беловежского соглашения между руководителями трех республик, которые де-юре не могли решать судьбу огромного государства, однако развал все же состоялся, а ведущий субъект бывшего СССР, Российская Федерация, постаралась воспользоваться наследием оставшимся от СССР в своих собственных интересах, в том числе – сохранить безусловное влияние на другие бывшие республики, ставшие независимыми государственными образованиями. Распад СССР, таким образом, был в интересах новорожденной российской элиты, которая сняла с себя обязательства связанные с модернизацией и реформированием национальных окраин, при этом не отказавшись от инструментов политического влияния на них. Насколько же реалистичны планы по реанимированию Советской империи в той или иной форме? Кровавые следы оставшиеся от развала СССР до сих пор невозможно ликвидировать на постсоветском пространстве. Неразрешенные этнические конфликты пятнами остались на его карте. Разрешение конфликтов и интеграционные процессы между странами бывшего СССР до сих пор не могут быть предметом обсуждения. В республиках бывшего СССР по отношению к России до сих пор царит чувство недоверия и обиды.

Можно ли было избежать развала СССР без конфликтов и дезинтеграции? Такой процесс не смог бы, пожалуй, пройти по данному сценарию, так как устремления российской политической элиты были сконцентрированы на установление тесных отношений с бывшим капиталистическим «враждебным окружением», а союзные республики в тоже время должны были остаться в сфере интересов российских национальных интересов. Но способности России содействовать их экономической, политической и культурной интеграции в глобализирующийся мир явно оказались недостаточными. В итоге остальные субъекты бывшего СССР разделились на два лагеря интеграционных процессов, в котором одни устремили свои взоры на Запад, а другие предпочли оставаться в тесном союзе с Россией.

Список литературы

1. Аватков В.А. Основы внешнеполитического курса Азербайджанской Республики на современном этапе. Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. 2020;13(3):118-139.
2. Борьба за укрепление независимости азербайджанской республики. [Электронный ресурс] URL: http://https://republic.preslib.az/ru_a3.html.
3. Егорова Н.И. Новая история “холодной войны” в современных зарубежных исследованиях // Новая и новейшая история. 2009. № 4. С. 116.
4. Период независимости. [Электронный ресурс] URL: <https://bakucity.preslib.az/ru/page/zh5vd7PT4L>.
5. Сулейманов Р.В. Турецкий фактор азербайджанской государственности. [Электронный ресурс]. URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_758.htm.
6. Тавадов Г.Т. Этнология Учебник для вузов М.: Проект, 2002, с. 312-314 с. 352
7. Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Москва Текст 2005. стр.251
8. Узнародов И.М. СССР и окончание холодной войны. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sssri-okonchanie-holodnoy-voyny/viewer>.
9. Уткин А.И. Мировая холодная война. М.: Эксмо, Алгоритм, 2005. 574 с.
10. Хайек, Фридрих Август фон Х12 Дорога к рабству / Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2005 с.464

Xülasə

Səidə Əhmədova

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin formalaşmasının başlanğıcı

Məqalədə Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşma tarixindən, SSRİ-nin dağılması zamanı Dağlıq Qarabağda alovlanan etnik münaqişənin bu prosesə təsirindən bəhs edilir.

Qeyd edilir ki, keçmiş SSRİ ərazisində etnik münaqişələr bütün hakimiyyət sistemini bürüyən ümumi böhran dövründə kəskinləşib və bir çox cəhətdən onun birbaşa nəticələri olub. Daha sonra qeyd edilir ki, SSRİ ərazisində etnik münaqişələr onun süqutu nəticəsində yaranmış yeni müstəqil dövlətlərdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun illər ərzində Azərbaycanın həm ən yaxın qonşuları ilə, həm də Cənubi Qafqaz regionunda maraqları yalnız son bir neçə onillikdə müəyyən edilmiş ölkələrlə münasibətlərini əvvəlcədən müəyyən edib.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Beynəlxalq əlaqələr, SSRİ, Geosiyast, Xarici siyasət, Geosiyəsi oyunları, Rusiya, Ermənistan, ABŞ, Müstəqil dövlətlər*

Summary

Saida Akhmedova

The collapse of the USSR and the beginning of the formation of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan

The article discusses the history of the formation of Azerbaijan's foreign policy, the impact on this process of the ethnic conflict in Nagorno-Karabakh, which flared up during the collapse of the USSR.

It is indicated that ethnic conflicts throughout the former USSR escalated during the period of the general crisis that hit the entire system of government and were in many ways its direct consequences. Further, it is noted that ethnic conflicts on the territory of the USSR significantly influenced the socio-political processes that took place in the new independent states formed as a result of its collapse. In particular, the Nagorno-Karabakh conflict for many years predetermined Azerbaijan's relations both with its closest neighbors and with countries whose interests have been identified in the South Caucasus region only over the past few decades.

Keywords: *Azerbaijan Republic, International relations, USSR, Geopolitics, Foreign policy, Geopolitical Players, Russia, Armenia, USA, Independent states*

UOT 327

SEYMUR TALIBOV

*Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Naxçıvan Universitetinin prorektoru, Azərbaycan*

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİN İNKİŞAFI VƏ REGIONAL LİDERLİYİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Açar sözlər: milli, regional, qlobal, müstəqillik, lider, yeni lider, münafişə, yeni dünya düzəni, regional liderlik.

Giriş

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qlobal siyasətdə və geosiyasətdə baş verən ciddi dəyişikliklər politologiya qarşısında da yeni aktual məsələlər qoydu. Xüsusilə, keçən yüzilin 70-90-cı illərində dünya miqyasında “millət”, “milli dövlət”, “dövlətçilik”, millət və dövlət” və s. kimi anlayışların yeni siyasi-nəzəri anlamına böyük ehtiyacın yarandığı aydın oldu. Ola bilsin ki, məhz bu kimi məsələlərin təsiri ilə Avropa politoloji elmində “liderliyin böhranı” anlayışı da yeni səviyyədə aktualıq kəsb etdi. Sovetlərin çöküşü ilə bu məsələ daha actual siyasi əhəmiyyət daşımağa başladı.

Burada nəzəri olaraq Avropada “yeni regionçuluq” (New Regionalism Theory) nəzəriyyəsinin meydana çıxmasını da vurğulayaq bilərik. Onun müəllifləri, İsveç alimləri B.Hettne və F.Soderbaum keçən əsrin 80-ci illərində hesab edirdilər ki, artıq Avropanın müxtəlif regionlar istiqamətində həyata keçirdiyi siyasət “köhnə regionçuluq”dur. Yəni qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa, demokratik prinsiplərə və dayanıqlı təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına xidmət etmir. Dünyanın müxtəlif regionlarında münafişələr alovlanır. Onların daxil etdikləri “region” və “regionlaşma” anlayışlarında bölgənin birliyi və regional quruculuq səviyyələri mərkəzi yer tutur [4, s. 7-20.].

Lakin elə həmin dövrdə də aydın oldu ki, hətta Qərbi ölkələrinin liderləri belə yeni regionalizmə uyğun siyasət yeritməkdə çətinlik çəkirlər ki, bu da qlobal miqyasda dövlətçilik və milli dövlətçiliyin taleyi ilə bağlı xeyli sayda suallar meydana çıxarırdı. Onların sırasında sosialist düşərgənin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında meydana gəlmiş dövlətlərdə müxtə-

lif təbiətli münafişələrin yaranması və onların həllinin reallaşmaması xüsusi yer tuturdu. “Yeni regionçuluq” təliminə görə, bu, belə olmalı idi.

Bunlardan avtomatik olaraq siyasi-nəzəri kontekstdə milli dövlətçiliyin inkişafı, milli liderlər, regional əməkdaşlıq (o cümlədən, həmrəylik) və təhlükəsizliyin təmini kimi siyasi və geosiyasi-iqtisadi-mədəni əhəmiyyəti böyük olan problemlərin həlli daha da aktuallaşdı. Bu tendensiyanın məntiqi nəticələrindən biri də, təbii ki, politoloqların müxtəlif regionlarda münafişələrin meydana gəlməsinə geniş aspektdə yanaşması ola bilərdi. Bununla siyasi-nəzəri təlimlərdə faktiki olaraq XXI əsrin başlanğıcına dünya miqyasında əmələ gəlmiş qlobal geosiyasi mənzərənin vacib bir tərəfini ön sıraya çıxarmaq və onun həlli yollarını axtarmaq şansı artmış olardı. Həmin aspektdə, şübhəsiz ki, keçən əsrin 80-90-cı illərində baş verən geosiyasi dəyişikliklərə vurğulanan fikir çərçivəsində yanaşanda regional münafişələrin mənbəyi, səbəbi, gedişatı və məqsədləri ilə əlaqədar siyasi cəhətdən maraqlı və aktual olan qənaətlər əldə etmək mümkündür ki, həmin əlaqədə konkret siyasi liderlərin fəaliyyətinə də politoloji qiymət vermək şansı yaranır.

Digər tərəfdən, həmin mərhələdə postsovet məkanında müstəqilliyini əldə etmiş dövlətlərə başçılıq edən siyasi liderlərin fəaliyyətini tarixi-siyasi rəqəsdə və artıq mövcud olan dövlət quruculuğu təcrübəsi işığında araşdırmaq mümkündür.

Bu cəhətdən amerikalı politoloq C. Nordstromun bir fikri diqqətimizi çəkməkdədir. O, 1997-ci ildə Sülh məsələsinə həsr edilmiş bir tədbir üçün yazdığı məqalədə qeyd edirdi ki,

biz insan faktorunun nəzərə alınmadığı bir siyasi dövrün sonuna yaxınlaşırıq. Lakin insansız dövlət, real gerçəklik (kültürdən kənar “təbii gerçəklik mövcud deyildir”) və liderlərin fəaliyyəti yoxdur. Bütün insanların, o cümlədən siyasi liderlərin şəxsi bioqrafiyası “onların münəqişəni yatırtmaq və ya alovlandırmaq istiqamətində atdıqları addımlara, davranışlara və etdikləri seçimə görə məsuliyyət daşıyır”. Çünki bu davranışlar böyük ölçüdə milyonlarla insanı siyasi gerçəklik qarşısında seçim etməyə təhrik edir. Ona görə də münəqişəni dərk etmək və onu həll etmək insan təcrübəsinin mürəkkəb kulturoloji qatına nüfuz etməyi tələb edir [5, s. 91-105].

XXI əsrdə siyasi araşdırmaçılar məsələnin bu tərəfinə daha çox diqqət yetirirlər. O, cümlədən, Qafqazda meydana gəlmiş münəqişələrin mənbəyi, səbəbləri, siyasi və geosiyasi şərtləri arasında hansı əlaqənin olmasını liderlərin fəaliyyəti prizmasında tədqiq etməyə cəhdlər göstərirlər. Bu məqalədə biz məsələnin məhz bu aspektini tədqiqat hədəfi kimi seçmişik. Konkret olaraq, Cənubi Qafqazda keçən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərindən özünü göstərən münəqişələrin həllinə liderlərin yavaşması və bu gedişatın regional və qlobal miqyasda sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətləri ilə əlaqədar olub-olmaması çərçivəsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti prizmasında baxmağa çalışacağıq.

Bu zaman metodologiya olaraq geosiyasi, siyasi-tarixi sistemlərə sistem-integrativ yanaşmadan istifadə edəcəyik. Metod kimi isə tarixi-siyasi analiz və sintezə baş vuracağıq.

1. XX əsrin son onilliyi: postsovet məkanında xaos və milli dövlət quruculuğu problemi

Politoloqlar keçən əsrin 90-cı illərini dünya siyasətinin XX əsrdə ən həssas, mürəkkəb və riskli mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirirlər. Ayrıca, postsovet məkanı ölkələrində müxtəlif təsirlər nəticəsində xaosun artması, risklərin çoxalması və münəqişələrin meydana gəlməsi regional və qlobal səviyyədə xeyli təhlükələr yaradırdı. Maraqlıdır ki, Qərb politoloji fikrində bu yaranmış vəziyyəti adekvat ifadə bi-

lən təlimlər də gözə dəymirdi. O cümlədən, etnik faktorun həmin dövr geosiyasi və siyasi mənzərəsinin yaranmasındakı ciddi rolu lazımi səviyyədə analiz edilməmişdir. Bu bağlıqda rusiyalı politoloqlar V.A.Avksentyev və B.V.Aksyumovun bir maraqlı məqamı vurğulamaları diqqəti çəkir. Onlar Balkanlar və Qafqazdakı münəqişələrin meydana gəlməsində etnik faktorun roluna baxarkən keçən əsrin 70-ci illərindən Qərbdə problemin bu cəhətinin politoloji tədqiqinin mövcud olduğunu qeyd edirlər [6, s. 152-153]. Lakin həmin dövrdə tədqiqatçılar etnik faktorun geosiyasi və siyasi proseslərlə bağlılığını lazımi səviyyədə görməmişlər. M.Brecher və J.Wilkenfeldin qiymətləndirməsinə görə isə, yalnız soyuq savaş bitəndən sonra Qərbdə etnik faktorun siyasi kontekstdə rolu məsələsinə diqqət artmışdır [bax: 3, s. 164-190].

Bu fikirlərin fonunda Balkanlar və Qafqazda regional münəqişələrə böyük dövlətlərin geosiyasi nüfuz uğrunda mübarizələrinin ciddi təsir etməsi tezisi tamamilə təbii görünür. Həmin təsirin iki aspektinin olduğunu vurğulamaq olar: sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətləri və qlobal geosiyasi düzənin transformasiyasının siyasi özəllikləri [6, s. 153-154].

Deməli, başlanğıcdan Cənubi Qafqazdakı münəqişələr, ilk növbədə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ konfliktini, qlobal miqyasda sivilizasiyaların “toqquşması” və bütövlükdə dünyanın yeni geosiyasi nizama transformasiyası ilə birbaşa əlaqəli olmuşdur. Lakin həmin dövrdə bu reallığı müstəqilliyini əldə etmiş keçmiş sovet respublikalarında heç də hər bir siyasi lider lazımi səviyyədə və dərinlikdə görə bilmirdi. Siyasi təcrübə göstərdi ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev bu bağlıqda istisnadır.

Heydər Əliyev hətta postsovet məkanında yuxarıda vurğulanan geosiyasi və siyasi özəlliyi ən dərinə, əhatəli və dəqiq görə Lider olmuşdur. Məhz Heydər Əliyevin bu yüksək siyasi uzaqgörənliyi və qətiyyəti sayəsində Azərbaycanın uğurlu müstəqil dövlət quruculuğu kursu müəyyən edildi, regionda əməkdaşlığa qapı açılı və Azərbaycan müstəqil dövlət kimi münəqişəni siyasi-hərbi yolla təkbəşinə həll edə bildi. Politoloji baxımdan çox əhəmiyyəti olan

fakt ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın münafişənini təkbaşına həll etməsi bütövlükdə regionda barış, sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üçün yeni imkanların yaranmasına təkən vermişdir.

Bunun politoloji mənası ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu kursu, ölkədaxili, regional və qlobal miqyasda XXI əsrin tələbləri və çağırışlarına tam cavab verə bilməmişdir. Təbii ki, bu kursun layiqincə inkişaf etdirilməsində Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti danılmaz və əvəz edilməzdir.

Lakin XXI əsrin başlanğıcına qədər olan müddətdə Ulu Öndərin münafişəninin həlli istiqamətində atdığı addımların sivilizasiyaların münasibətləri və yeni qlobal geosiyasi düzənin formalaşması aspektlərində olduqca ibrətvericidir. Hətta Qərbin yüksək inkişaf etmiş ölkələrinin liderlərinin görə bilmədiyi (və ya görmək istəmədikləri) incə geosiyasi, siyasi, iqtisadi, enerji, mədəni-ideoloji məqamları nəzərə alan Ulu Öndər inam və qətiyyətlə yoluna davam etmişdir.

Ümummillii Liderin 1994 və 1995-ci illərdə BMT-nin ali tribunasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin başlıca prioritetlərini bəyan etməsi bu baxımdan çox əlamətdar hadisə olmuşdur. Dünya onda duydu ki, Azərbaycan dövləti üçün əməkdaşlıq, demokratiya, təhlükəsizlik və Respublika üsul-idarəsi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, Heydər Əliyev müstəqil dövlətlərin bu istiqamətdə uğurlu olmalarında böyük dövlətlərin beynəlxalq hüquqa, ədalətə və barışa real olaraq xidmət etmələrinin əhəmiyyətli rolu olduğu tezisini irəli sürmüşdür. Həmin bağlılıqda isə beynəlxalq təşkilatlarda, ilk növbədə BMT Təhlükəsizlik Şurasında islahatların aparılması zərurətini diqqətə çatdırmışdır [bax: 1, s. 193-197 və 2, 1998, s. 162-164]. Ulu Öndər BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Azərbaycanın “hüquqi, demokratik, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu yolunu” seçdiyini xüsusi qeyd edərək, bu yolda ölkəmizin qətiyyətlə davam etdiyini ifadə etmişdir. Bu hadisədən bir il sonra, 1995-ci il oktyabrın 6-da isə Azərbaycanın paytaxtında BMT-nin 50 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirdəki nitqində bəyan etmişdir ki,

“...tarixdə ilk dəfə müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünya birliyində bərabərhüquqlu yer tutduğuna görə...” azərbaycanlılar fəxr edirlər [1, s. 163].

Heydər Əliyevin BMT-də bəyan etdiyi bu fikirlər həyata keçirdiyi daxili siyasətin məzmunu və məqsədlərinə tam uyğun idi. Ümummillii Lider Azərbaycan cəmiyyətində multikultural dəyərlərin bərqərar olması, siyasi sabitliyə nail olunması, toplumda həmrəyliyin yaranması kimi faktorları müstəqil dövlət quruculuğu çərçivəsində uğurla reallaşdırırdı. Bu xüsusiyyət Ulu Öndərin regional miqyasda sabitlik, əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin baş tutması xətti ilə davam etdirilirdi. Məhz Heydər Əliyevin siyasi qətiyyəti, sülhsevər kursu və əməkdaşlığa istiqamətlənmiş liderlik fəaliyyəti sayəsində “Əsrin Müqaviləsi”, Bakı-Ceyhan, Şərqi-Qərb nəqliyyat dəhlizi və bir çox regional və beynəlxalq xarakterli layihələr həyata keçməyə başlamışdır.

Bu faktlara sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibətləri və yeni dünya nizamına transformasiya prosesi prizmasında baxanda görünür ki, Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda yeganə lider olmuşdur ki, yerli-regional-qlobal miqyasların başlıca geosiyasi və siyasi xüsusiyyətlərini harmoniyada nəzərə almaqla barışa, əməkdaşlığa və sülhə aparan siyasəti qətiyyətlə reallaşdırmışdır. Bu xətt Azərbaycanda demokratik, müstəqil və milli dövlət quruculuğu prosesinin fonunda olduqca faydalı faktora çevrilmişdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, siyasi-ideoloji yöndən Ulu Öndərin azərbaycançılıq ideologiyası çərçivəsində həyata keçirdiyi xətt son dərəcə qiymətli idi. Çünki azərbaycançılıqda milliliklə bəşəriyyətin, yerliliklə beynəlmiləçiliyin müasir tələblər səviyyəsində harmoniyası mövcuddur. Heydər Əliyev Azərbaycan cəmiyyətində həmrəyliyə, birliyə nali olmağı, qəti şəkildə beynəlmiləçiliklə, başqa mədəniyyətlərə açıq olmaqla, bəşəri dəyərlərdən daim faydalanmaqla sıx bağlılıqda görmüşdür.

Azərbaycan müstəqil dövlətçilik kursunda sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsinə birbaşa cəmiyyət daxilində əsl multikultural, barışçıl, humanist mühitin yaradılması prizmasında yanaşmaq əsas xətti təşkil etmişdir. Siyasi baxımdan şübhə yoxdur ki, məhz bu kimi qiymətli siyasi

məqamlar sayəsində Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu tam baş tutmuş və hazırda ölkəmiz Cənubi Qafqazın bütün aspektlərdə lideri kimi qəbul edilməkdədir.

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin uğurlu olmasında Ulu Öndərin siyasi varislik prinsipini tətbiq etməsinin milli və regional miqyaslarda ciddi əhəmiyyəti olduğunu politoloqlar vurğulayırlar. Bu məsələyə müstəqil dövlət quruculuğu və regional təhlükəsizliklə əməkdaşlığın qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində analiz etməyə çalışırlar. Şübhə yoxdur ki, bütövlükdə götürdükdə siyasi varislik postsovet məkanı üçün xüsusi elmi-siyasi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bunu son 32 ilin postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsində görmək mümkündür. Həmin bağlılıqda siyasi-politoloji araşdırmalar göstərir ki, problemin ayrı-ayrı dövlətlər üçün xüsusi fərqli siyasi çaraları mövcuddur. Vurğulanan məsələ Prezident üsul-idarəsinin formalaşması aspektində də özəl olaraq aktualıq kəsb etməkdədir [bax: 7, s. 3-24].

Məsələ ondan ibarətdir ki, politoloqlar postsovet məkanı ölkələrində prezident institutunda özünü göstərən siyasi böhranın sürətlə bütün cəmiyyətdə kəskin böhran yaratdığı qənaətinədir. Bununla bağlı amerikalı politoloq Huan Linsin hələ 1989-cu ildə Qərb dövlətləri üçün ifadə etdiyi hipotezanın postsovet məkanı üçün keçərli olması ilə əlaqədar aparılan politoloji araşdırmalar maraqlıdır [8, s. 26-32]. Onun hipotezası kontekstində O.İ.Zaznayev və V.V.Sidorov postsovet məkanı ölkələri üçün siyasi analiz apararaq belə qənaətə gəlirlər ki, Ə.Elçibəydən sonra Azərbaycanda prezident institutunda siyasi böhran müşahidə edilməmişdir [8, s. 26-35].

Bir sıra postsovet məkanı ölkələri, o cümlədən, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna, Belarus, Moldova, Qırğızıstan, Qazaxıstanda isə bunun əksi müşahidə edilmişdir və ya edilməkdədir. Məsələn, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna və Belorusda həmin məsələ 2022-ci ildə belə daha da aktuallaşmışdır. Azərbaycan sözün həqiqi politoloji mənasında istisnalıq təşkil edir. Bunu bir neçə siyasi faktor və faktlarla təsbit etmək olar.

Birincisi, Azərbaycan postsovet məkanında yeganə dövlətdir ki, 1993-cü ilin iyunundan bu

yana bir dəfə də olsun siyasi böhrana düşməmişdir.

İkincisi, Azərbaycan ardıcıl olaraq bu müddətdə siyasi, iqtisadi, energetik, nəqliyyat və sosial-mədəni inkişafa nail olmuşdur.

Üçüncüsü, Azərbaycan milli və regional miqyaslarda daim geosiyasi və siyasi tarazlığı təmin edə bilmişdir ki, dünyanın heç bir böyük gücü ilə ziddiyyət baş verməmişdir.

Dördüncüsü, Azərbaycan postsovet məkanında yeganə dövlətdir ki, daxili siyasətin başlıca prinsiplərini – multikulturalizmi, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı, enerji təhlükəsizliyini milli təhlükəsizliyin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf etdirməyi, sosial-iqtisadi və mədəni islahatları bütövlükdə cəmiyyətin və ayrılıqda hər bir vətəndaşın rifahına yönəltməyi regional miqyasa proyeksiya edə bilmişdir.

Beşincisi, Azərbaycan postsovet məkanında yeganə müstəqil dövlətdir ki, 30 illik münaqişəni təkbaşına siyasi-hərbi yolla həll etmişdir.

Altıncısı, Azərbaycan postsovet məkanında yeganə dövlətdir ki, vitse-prezidentlik institutunu ziddiyyətsiz tətbiq edə bilmişdir. Onu deyək ki, vitse-prezidentliyin Rusiya və Qazaxıstandakı tətbiqi uzursuz olmuşdur.

Bu faktlar Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu prezident institutunun müstəqillik mərhələsində qüsursuz islədiyini təsdiq edir. Vurğulanan tezis məntiqindən siyasi və geosiyasi vacibliyi şübhə doğurmayan üç nəticə çıxarmaq olar.

Nəticə

Birincisi, Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın təkidi və dəvəti ilə hakimiyyətə qayıdıandan sonra Azərbaycanı sivilizasiyaların toqquşması tendensiyasından siyasi, geosiyasi, hərbi və iqtisadi olaraq kənarında tuta bildi.

İkincisi, Ulu Öndər Azərbaycanda milli müstəqil demokrartik dövlət quruculuğunu ölkədaxili mühitin yeniləşməsi fonunda regional miqyasda geosiyasi dinamikanın xüsusiyyətləri ilə tam uyğunlaşdırdı. Nəticədə Azərbaycanda idarəetmədə, sosial-iqtisadi, energetik və mədəni inkişafda ciddi ziddiyyətlər əmələ gəlmədi.

Üçüncüsü, Umummilli Lider Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi daxili sosial, iqtisadi, mə-

dəni, energetik və hərbi inkişafını elə mexanizm üzərində inkişaf etdirdi ki, ölkəmiz Cənubi Qafqazın lideri səviyyəsinə yüksələ bildi. Bu nailiyyətdə Ulu Öndərin və Prezident İlham Əliyevin sivilizasiyalararası münasibətləri və dünyanın yeni düzəninə formalaşması dinamikasını regional miqyasda Azərbaycanın milli maraqları ilə balanslaşdırma bilməsi xüsusi rol oynadı.

Qeyd edilən qənaətlər Ulu Öndərin siyasi varislik prinsipini çox uğurla həyata keçirdiyini ifadə edir. Postsovet məkanında Azərbaycan yeganə dövlətdir ki, əsası çox düzgün qoyulmuş müstəqil dövlət quruculuğunda səmərəli surətdə siyasi varisliyi realpolitika çərçivəsində tətbiq edə bilmişdir.

Beləliklə, 1993-cü ilin iyun ayından Azərbaycanda Ulu Öndər Heydər Əliyevin liderliyi ilə müstəqil və demokratik milli dövlət quruculuğu tamamilə yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Siyasi aspektdə bu prosesin başlıca məqamlarından birini milli, regional və qlobal geosiyasi, siyasi, ideoloji, mədəni və təhlükəsizlik faktorlarının səmərəli nisbətdə nəzərə alınması təşkil edirdi.

Həmin mərhələdə nəinki postsovet məkanında, hətta dünyanın aparıcı dövlətlərinin siyasi elitasında görə bilmədikləri reallıqları Ümummilli Lider aydın görürdü və həmin reallığa uyğun Azərbaycanın inkişaf kursunu müəyyən edirdi.

Bu prosesdə müstəqil, demokratik, milli güclü dövlətdən regional liderliyə keçid xüsusi siyasi-nəzəri aktualıq daşıyır. Onun yalnız regional deyil, qlobal əhəmiyyəti də analiz edilə bilər. Azərbaycan postsovet məkanında həmin məqsədə çatmış yeganə müstəqil dövlətdir.

Ulu Öndərin vurğulanan dövlət quruculuğu strategiyası Prezident İlham Əliyevin nümunəsində XXI əsrdə böyük uğurlara imza atmaqdadır. Həmin xəttin çox mühüm töhfələrindən biri Azərbaycanda XXI əsrin Yeni Lider nümunəsinin formalaşması olmuşdur!

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. İkinci kitab: may, 1994 – dekabr, 1994 / bur. məsul R. Mehdiyev. – Bakı: Azər-nəşr, - 1997. – 604 s.

2. Əliyev, Heydər Əlirza oğlu. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. İyun, 1995 - noyabr, 1995. Dördüncü kitab /H.Ə.Əliyev; Buraxılışa məsul: Ramiz Mehdiyev. - B.: Azər-nəşr, - 1998, - 511 s.

3. Brecher, M., Wilkenfeld, J. The Ethnic Dimension of International Crisis // – Carment D., James P. (eds.) Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict . - Pittsburg, – 1997, pp. 164-193.

4. Hettne, B., Söderbaum, F. The New Regionalism Approach / Hettne B., Söderbaum F. // Politeia, Vol 17, No 3, - 1998, pp. 6-21.

5. Nordstrom, C. The Eye of the Storm: From War to Peace – Examples from Sri Lanka and Mozambique, p. 91-105 // – Cultural variations in Conflict Resolution: Alternatives to Violence (Eds. D.P.Fry, K.Bjorkqvist). - Mahwah, NJ (USA). – 1997, - 274 p.

6. Авксентьев, В. А., Аксюмов, Б. В. «Конфликт цивилизаций» в региональном преломлении: Кавказ и Балканы // – Полис. Политические исследования. – 2007, – № 4, – с. 146-157.

7. Гаджиев, Х.А. Институт президента на постсоветском пространстве как фактор политической стабильности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Специальность 23.00.02. - Политические институты, процессы и технологии. Москва, 2018, 26 с.

8. Зазнаев, О.И., Сидоров, В.В. Президентские системы на постсоветском пространстве: верна ли гипотеза Хуана Линца? // - Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения». - 2018, - № 4 (14), - с. 24–35.

Summary

Seymur Talibov

The development of national statehood and the relationship of regional leadership: the example of Azerbaijan

The article provides a political analysis of the development of national statehood in Azerbaijan against the background of the general picture of the construction of a national state in countries that have gained independence. This process has been viewed since 1993 in the context of domestic, regional and global political dynamics. It is noted that the course towards building an independent state, set by the Great Leader Heydar Aliyev, raised Azerbaijan to the level of a regional leader. This process is still going on.

The analysis also takes into account the role of intercivilizational processes and the dynamics of the formation of a new world geopolitical order of that period. The thesis is made that the problem considered in the article is politically relevant for the post-Soviet countries from the point of view of statehood. In this context, this is relevant in terms of the absence of contradictions between the development of national statehood in Azerbaijan and the geopolitical processes taking place at the regional and global levels. The article draws a number of conclusions in the selected context.

The main scientific goal of the article is to study the process of building a national independent state in Azerbaijan from the point of view of regional leadership.

The article uses an interdisciplinary methodology within the framework of a systematic approach.

Historical-political analysis and synthesis, comparative analysis were used as methods.

The scientific novelty consists in substantiating the thesis about the decisive role of the Leader factor in the rise of Azerbaijan to regional leadership based on the effectiveness of the course towards building an independent state since mid-1993.

Keywords: *national, regional, global, independence, leader, new leader, conflict, new world order, regional leadership.*

Резюме

Сеймур Талыбов

Развитие национальной государственности и взаимоотношения регионального руководства: пример Азербайджана

В статье проводится политический анализ развития национальной государственности в Азербайджане на фоне общей картины строительства национального государства в странах, получивших независимость. Этот процесс рассматривается с 1993 года в контексте внутренней, региональной и глобальной политической динамики. Отмечается, что курс на построение независимого государства, заданный Великим Лидером Гейдаром Алиевым, поднял Азербайджан на уровень регионального лидера. Этот процесс продолжается до сих пор.

Анализ также учитывает роль межцивилизационных процессов и динамику формирования нового мирового геополитического порядка того периода. Делается тезис о том, что рассматриваемая в статье проблема политически актуальна для постсоветских стран с точки зрения государственности. В данном контексте это актуально в плане отсутствия противоречий между развитием национальной государственности в Азербайджане и геополитическими

процессами, происходящими на региональном и глобальном уровнях. В статье делается ряд выводов в выделенном контексте.

Основной научной целью статьи является изучение процесса строительства национального независимого государства в Азербайджане с точки зрения регионального лидерства.

В статье используется междисциплинарная методология в рамках системного подхода.

В качестве методов использовались историко-политический анализ и синтез, сравнительный анализ.

Научная новизна заключается в обосновании тезиса о решающей роли фактора Лидера в подъеме Азербайджана к региональному лидерству на основе эффективности курса на строительство независимого государства с середины 1993 года.

Ключевые слова: *национальный, региональный, глобальный, независимость, лидер, новый лидер, конфликт, новый мировой порядок, региональное лидерство.*

UOT 32(327.39)

YEGANƏ BAXŞIYEVƏ

*AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
Qafqaz siyasəti şöbəsi, elmi işçi, Azərbaycan
ybahshiyeva@gmail.com*

İSRAİL DÖVLƏTİ İLƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA TİCARƏT - İQTİSADI ƏLAQƏLƏR

Giriş

Dünya təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. 1929-1933-cü illərdə dünya iqtisadi böhranının sosial-iqtisadi reallıqlarına əsasən ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin nəzəriyyəsi yarandı. O, ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsinin nəzəri-konseptual əsaslarını işləyib hazırlayaraq sübut etdi ki, dövlət tələb səviyyəsinə təsir göstərməklə bütünlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. “Keyns inqilabı”nın əsasında onun irəli sürdüyü “səmərəli tələb” ideyası dayanırdı. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keyns modeli hər şeydən əvvəl, tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətinə əsaslanırdı. O, belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün tələbi formalaşdırın və milli gəliri artırın amillərə təsir etmək kifayətdir. Bu məqsədlə milli gəlirin artımı şəraitində tam məşğulluğu təmin etmək üçün istehlak, investisiya və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı funksional asılılığı aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu konsepsiyanın mülahizələrinə əsaslanaraq demək olar ki, tədqiq olunan İsrail-Ermənistan arasında ticari-iqtisadi əlaqələr mövzusunun iki başlıca obyektindən biri olan İsrail məhdud təbii sərvətlər ölkəsi olmasına baxmayaraq, milli gəlirin səmərəli idarəçiliyi sistemini qurmuş, dövlət və özəl müəssisələrin yaradılması hesabına sahibkarlığın inkişafına nail olmuşdur [4]. Bu gün İsrail Dövləti iqtisadi mühiti üçün tsiklik enib-qalxma və sabitləşmə meyilliliyini qo-

ruyub saxlama xarakterikdir. Belə bir şəraitdə ölkə milli məhsulun yüksək artım sürətini təmin edir. İsrail iqtisadiyyata tənzimləyici müdaxilələr etməklə böhran hallarını aradan qaldırır, maksimum məşğulluğu təmin edir, nəticə etibarilə iqtisadi artımın sürətini yüksəldir [4].

İqtisadi əməkdaşlığın səviyyəsi və başlıca problemləri

Yaxın Şərqdə, Aralıq dənizinin şərq sahilində yerləşən İsrail məhdud təbii ehtiyatlarına və idxal olunan resurslardan (karbohidrogen ehtiyatları, taxıl məhsulları) güclü asılılığa baxmayaraq, inkişaf etmiş sənaye və kənd təsərrüfatı ölkəsidir. İsrail həmçinin texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, Yaxın Şərqlin ən böyük bazarlarından biridir. Ölkədə təxminən 8,3 milyon nəfər əhali yaşayır. İsrail adambaşına düşən gəlirə görə dünya ölkələri sırasında ən varlı ölkələrdən biri hesab olunur. Dünya Bankının 2017-ci il məlumatına görə, adambaşına təxminən 40 min dollar düşür. İsrail 2018-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Beynəlxalq Ticarət Assosiasiyasının hesabatında 44 milyard dollarlıq ixracatı ilə 5-ci dövlət olmuşdur [18].

Ermənistan iqtisadi sistemi monetarizm konsepsiyası əsasında qurulmuşdur. Monetarizm nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi, Ermənistan iqtisadiyyatında mərkəzi yeri işsizlik və inflyasiya problemi ilə mübarizə tutur. Rəsmi hesablamalar 1991-1992-ci illər arasında Ermənistanda real ümumi daxili məhsulun (ÜDM-in) 52,3%, 1992-1993-cü illərdə isə daha 14,9% azaldığını təsdiq edir. 1993-cü ildə inflyasiyanın illik səviyyəsi 2000%, 1994-cü ilin ilk altı ayında isə 800%-dən çox olmuşdur. 1993-cü ilin noyabrında Ermənistan hökuməti iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün öz valyutasını dramı dövriyyəyə buraxdı. Qısa müddət ötdük-

dən sonra 1 ABŞ dolları - 14,5 dram məzənnəsi sürətlə devalvasiyaya uğradı və 1 ABŞ dolları = 430 dram təşkil etdi. Ermənistanda inflyasiya və işsizliyin təbii səviyyəsini prinsipcə bazar mexanizmi müəyyən etdiyindən, məşğulluq dövlətin makroiqtisadi siyasətinin məqsədlərinə daxildir [5].

Ölkədə əslində azad bazar iqtisadiyyatının olmaması, eləcə də regional layihələrdən təcrid olunması 2008-ci ildə dünyada baş vermiş iqtisadi böhran zamanı Ermənistan iqtisadiyyatında tənəzzül yaratdı. ÜDM 2009-cu ildə 15% azaldı. Həmin ildə Ermənistan ÜDM azalmasına görə dünyada ikinci yeri tutdu. Ölkədəki bir çox müəssisələr işini dayandırdı, bəziləri isə ziyanla işlədi. Buna görə də Rusiya Ermənistanın ziyanla işləyən sənaye müəssisələrini borc əvəzində əldə etmək təkliflərindən imtina etdi. Nəticədə ölkədəki bir çox sənaye müəssisələri iflas etməyə başladı. 2010-cu ildə Ermənistandakı ən böyük kimya zavodu olan Nairit borclara görə öz fəaliyyətini dayandırdı. 2011-ci ildə dünyadakı nüfuzlu *Forbes* jurnalı Ermənistanı dünyada ən pis iqtisadiyyata malik ölkələr siyahısında ikinci yerdə olduğunu göstərdi. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Kəlbizadə yazır ki, İrəvan şəhərində yerləşən “Nairit” Sintetik Kauçuk Zavodunun 1991-ci ildən sonrakı illərdə avadanlıqlarının köhnəlməsi, xlorepen rezin istehsalının ətraf mühitə zəhərli maddələr yayması, zavodun qalmaqallı maliyyə və siyasi sövdələşmələrə cəlb edilməsi onun işinin xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Şəhər mərkəzindən 7 km məsafədə yerləşən zavodun ərazisi 160 hektardan çoxdur. Zavodda 1990-cı il aprelin 14-də, 1996-cı il mayın 14-də, 2006-cı ilin sentyabr, noyabr və dekabr aylarında, 2009-cu ilin mayın 14-də, 2017-ci il avqustun 28-də baş verən qəzalar ətraf mühitə kifayət qədər ciddi ziyan vurmuşdur [2]. 2017-ci il 28 avqust tarixində baş verən qəza zamanı zavodun laklı etanol anbarında yanğınlı nəticələnən partlayış baş verdi və saatlarla yanğının qarşısı alınma bilmədi [15]. Hələ o zaman Fövqəladə Hallar Nazirliyinin məlumatlarında yazılırdı ki, İrəvan şəhərindəki zavodun anbarındakı 1223 ton təhlükəli maddə ən böyük təhlükə mənbəyidir [2].

İsrail Ermənistanın ticarət tərəfdaşları sırasında Rusiya, Almaniya, İran, ABŞ, Çin, Ukrayna, Türkiyədən sonra gəlir. 2020-ci ildə Ermənistanın dünya ölkələri ilə idxal əməliyyatlarında İsrail 9 milyon dollar (0,20% ticarət dövriyyəsi) olmaqla 40-cı yerdədir. 2010-2020-ci illər ərzində isə İsrail və Ermənistan arasında ikitərəfli ticarət dövriyyəsi təxminən 245 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu statistik göstərici Ermənistanın Rusiya ilə ticarət mübadiləsinin həcmindən bir qədər azdır. Hökumətin məlumatına görə, eyni dövrdə ABŞ və Ermənistan arasında ticarət dövriyyəsi təxminən 130 milyon dollar məbləğindədir [2].

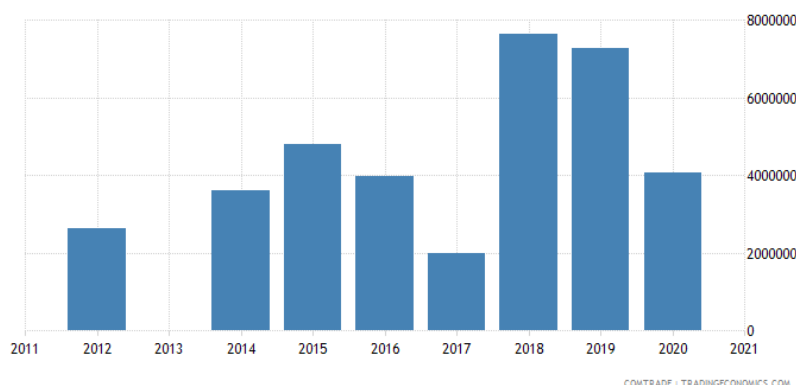
Ermənistan təbii ehtiyatlarından filiz mədənləri ilə nisbətən zəngin ölkədir. Ölkədə qurğuşun, qızıl, mis, molibden və sink ehtiyatları vardır. Ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin böyük hissəsi, təxminən 40%-i Metsamor Atom Elektrik Stansiyasında istehsal olunur.

Ermənistanın əsas ixrac potensialı məhsulları qiymətli metallar, təbii mineral sular və meyvə-tərəvəz təşkil edir. Ermənistanın idxal məhsulları neft, təbii qaz, meşə məmulatları, taxıl məhsulları, texniki avadanlıqlardır [17]. Ermənistan 12,1 milyard kilovatsaat elektrik enerjisi istehlakının 86%-i, əsasən idxal olunan neft və təbii qazdan hasil olunur. Digər istehsal etdiyi elektrik enerjisinin 15%-i su elektrik stansiyalarının payına düşür [17].

Ermənistan ərazisinin 47%-i kənd təsərrüfatı torpaqları təşkil edir. Lakin Ermənistanda 0,8 milyon hektara yaxın olan otlaq sahələrinin nəzarətsiz otarılması və düzgün idarə edilməməsi səbəbindən kənd təsərrüfatında eroziyalaşma əsas problem olaraq qalır [11]. Baxmayaraq ki, 1993-cü ildə kənd təsərrüfatı sektoru ÜDM-in təqribən 31%-ni təşkil edirdi, 2021-ci ildə isə eroziyalaşma prosesi kənd təsərrüfatı torpaqlarının demək olar ki, 60% hissəsində müşahidə edildi [10]. Ermənistanda ətraf mühitə təsir və eroziyadan qorunma nəzərə alındıqda meşə sektoru ÜDM-in 1%-dən azını təşkil edir.

Müxtəlif illərdə İsrail və Ermənistan arasında iqtisadi statistikanın təhlili ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi barədə aydın təsəvvür yaradır.

Ermənistandan İsrailə ixracat

Diqramdan göründüyü kimi, Ermənistan-dan İsrailə ixracat 2012-ci ildən 2015-ci ilədək 4 milyon dollara çatmışdır. Daha sonra ticarət dövriyyəsi azalaraq 2017-ci ildə 2 milyon dollar təşkil etmişdir. 2018 və 2019-cu illərdə yenidən artaraq 7 milyon dollar təşkil etmişdir. 2020-ci il hesabatına əsasən Ermənistanın İsrailə ixrac əməliyyatlarının həcmi 4,08 milyon dollar dəyərində olmuşdur [7].

Ümumiyyətlə, 2017-2020-ci illərdə İsrail-Ermənistan ixrac əməliyyatlarında İsraildən Ermənistanı ixrac artımı 11,1 milyon dollar təşkil etmişdir.

İsrailin iqtisadi sistemində ağır sənaye, xüsusilə dağ-mədən sənayesi ölkə iqtisadiyyatının böyük hissəsini təşkil edir. Dünyada cilalanan almazların 40%-i İsrailin payına düşür. 2012-ci ildən etibarən xeyli genişlənən almaz emalı sənayesində almaz dilerlərinin artan iştirakı ilə İsrail Ermənistanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri kimi yüksəlir. Ermənistanın xarici ticarət dövriyyəsində 2019-cu ildə demək olar ki, nəzərə çarpmayan İsrail Ermənistanın idxalında yeganə ən böyük paya sahib idi və 2021-ci ilin ilk doqquz ayında ixracatının ikinci ən mühüm istiqamətinə çevrilmişdir. Ermənistanda hasil olunan almazın demək olar ki, böyük əksəriyyəti xaricə satılır. Ermənistan sənayesində xeyli genişlənən almaz dilerlərinin artan iştirakı ilə İsrail Ermənistan istehsalı olan qiymətli daşların əsas alıcısı kimi dünyada almaz biznesinin ənənəvi mərkəzi olan Belçikanı əvəzləmişdir [18].

İsrailin İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin 2019-cu il hesabatında qeyd olunur ki, İsrailin almaz sənayesi ilin ilk iki rübündə bütün dörd

əsas ticarət kateqoriyasında əhəmiyyətli artımlarla böyüməsini davam etdirir. 2019-cu ildə İsraildən Ermənistanı ixrac olunan almaz 41,9%, ümumi ticarət həcmi 4,43 milyon dollar, ümumi ticarət mübadiləsinin 41%-ni təşkil etdi [7]. İsrailə xam almazların xalis idxalı 2020-ci ildən 165 % artaraq təxminən 1,39 milyard dollara, ixracı isə 177 % artaraq 1,16 milyard dollara çatdı. Xalis cilalanmış almaz idxalı 136% artaraq 1,88 milyard dollara, ixracı isə 71% artaraq 2,37 milyard dollara çatmışdır. Həmin ildə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə kobud almaz ixracı təxminən 11,5 milyon dollar təşkil edib ki, bu da İsrailin 2020-ci ilin avqust ayında ümumi xam almaz ixracının təxminən 9,5%-ni təşkil edirdi [7]. Ümumilikdə 17 milyon dollar dəyərində xam almaz BƏƏ-dən idxal edilmişdir. Bu da avqust ayında İsrailə idxal edilən ümumi xam almazların təxminən 7%-ni təşkil edir [6].

Ermənistandan İsrailə ixrac olunan almaz məhsulları digər illərlə müqayisədə 2004-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında daha böyük hasilat həcmi ilə müşahidə olundu. Həmin ildə Ermənistanın almaz hasilatı 226 milyon dollar təşkil etmişdi ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 37 % çox idi [13].

Eləcə də bir neçə israili iş adamı Ermənistanı almaz biznesi sahəsində çalışırlar. Xüsusən israili milyarder Lev Leviev 2019-cu ildən bəri ölkədə dükan açmışdır, kobud almaz gətirir, onları ölkədə təmizləyib cilalayır, sonra isə beynəlxalq bazarlarda satışa çıxarır. İrəvandan 15 kilometr şimalda yerləşən və hazırda min nəfərə yaxın işçisi olan L.Leviev Şoqakn zavodu Ermənistanın ən böyük almaz firmalarından biridir [13].

İki ölkə arasında ağır sənaye sahəsində ixrac-idxal əməliyyatlarında həcmə görə ikinci yerdə brilyant istehsalı dayanır. 2004-cü ilin sonunda İsrail Ermənistanın üçüncü ən böyük brilyant tədarükçüsü olmuşdur. 2005-ci ildə İsraildən Ermənistana brilyant ixracı 98 %, ticarət həcmi 101 milyon dollar olmuşdur. 2005-ci ildə Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı həcmi 112 milyon dollar təşkil etmişdir. 2008-ci ildə Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı 3,77 milyon dollar olmaqla 71,2%, İsraildən Ermənistana brilyant ixracı 15,6 milyon dollar olmaqla 51,1% təşkil etmişdir [13].

2019-cu ildə İsrail Ermənistana 10,6 milyon dollar ixrac edib. İsrailin Ermənistana ixrac etdiyi əsas məhsullar brilyant (4,43 milyon dollar), tibbi alətlər (810 min dollar) və meyvə şirəsidir (725 min dollar). Son 24 il ərzində İsrailin Ermənistana ixracı illik 32,2% artaraq 1995-ci ildəki 13 min dollardan 2019-cu ildə 10,6 milyon dollara yüksəlib [11].

2019-cu ildə Ermənistan İsrailə 7,86 milyon dollar ixrac edib. Ermənistanın İsrailə ixrac etdiyi əsas məhsullar brilyant (5,26 milyon dollar), optik liflər (358 min dollar) və sərt içki (314 min dollar) olub. Son 24 il ərzində Ermənistanın İsrailə ixracı illik 26,3% artaraq 1995-ci ildəki 28,9 min dollardan 2019-cu ildə 7,86 milyon dollaradək artmışdır [11].

2019-cu ildə İsrail Ermənistana 10,6 milyon dollar məbləğində məhsul ixrac etmişdir. İsraildən Ermənistana ixrac edilən əsas məhsul brilyantdır (4,43 milyon dollar yəni 41,9% artım). Həmin ildə Ermənistandan İsrailə brilyant ixracı həcmi 5,6 milyon dollar 66% artım təşkil etmişdir [11]. Digər çox ixrac olunan məhsullar tibbi alətlər (810 min dollar) və meyvə şirələri (725 min dollar) olub. Son 24 il ərzində İsrailin Ermənistana ixracı illik 32,2% artaraq 1995-ci ildəki 13 min dollardan 2019-cu ildə 10,6 milyon dollara yüksəlmişdir [11].

2019-cu ildə Ermənistan İsrailə 7,86 milyon dollar məbləğində məhsul ixrac etmişdir. Ermənistandan İsrailə ixrac edilən əsas məhsullar brilyant (5,26 milyon dollar), optik liflər

(358 min dollar) və alkaqollu içkilər (314 min dollar) olmuşdur. Son 22 il ərzində Ermənistanın İsrailə ixracı illik 26,3% artaraq 1997-ci ildəki 28,9 min dollardan 2019-cu ildə 7,86 milyon dollara yüksəlmişdir [11].

2019-cu ildə Ermənistandan İsrailə daxil olan ən yüksək idxal tariflərini ödəmiş məhsullar şirinləşdirilməmiş və ya dadsız mineral və qazlı sular (1,02 milyon%) və alkoqolsuz içkilərdir (70,3 min%) [12].

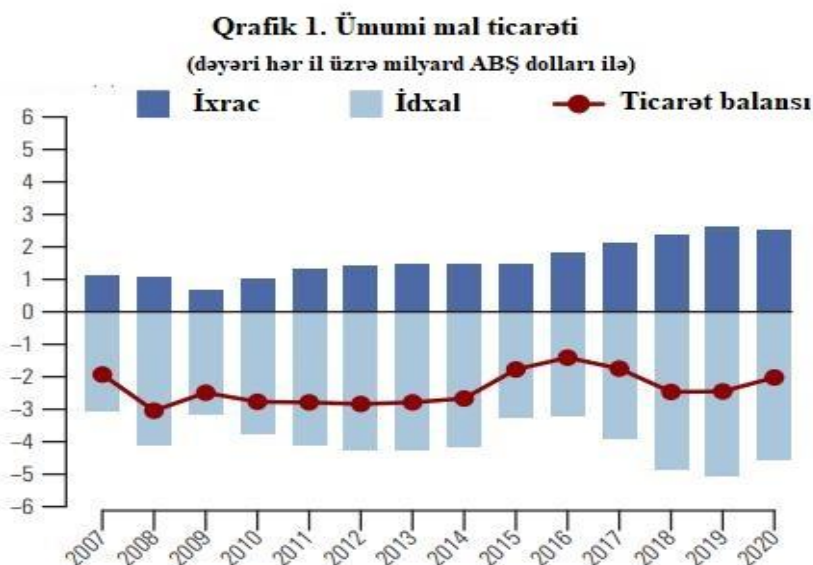
2019-cu ildə İsrail İqtisadi Mürəkkəblilik İndeksində (ECI 1.23) 20-ci, ümumi ixracatda (56 milyard dollar) 50-ci yerdə qərarlaşmışdır. Həmin il Ermənistan İqtisadi Mürəkkəblilik İndeksində (ECI -0,31) 85-ci, ümumi ixracatda (3,34 milyard dollar) 129-cu yeri tutmuşdu [11].

2019-cu ildə Ermənistan iqtisadiyyatının artım surəti təxminən 7,6 % olmuşdur. Onun böyük hissəsi (5,2%) xidmət sektorunun (əsasən avtomobil idxalı) payına və yalnız 1,9% isə sənayenin payına düşmüşdür. 2019-cu ildə emal sənayesi (5%) xammal sənayesindən (4,1%) daha sürətlə artmışdır. 2019-cu ildə Ermənistandan ixracat isə 10,3% artmışdır [11].

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, 2016-2019-cu illər ərzində İsraildən Ermənistana ixracın ümumi artımı 10,6 milyon dollar təşkil etmişdir. İxrac olunan məhsullardan brilyant ixracı 4,43 milyon dollar, 2018-ci ildə 5,63 milyon dollar, 2016-cı ildə 1,47 milyon dollar, 2021-ci ildə ixrac azalmış və -21% azalma ilə 1,2 milyon dəyərində olmuşdur [11].

2021-ci ildə İsraildən Ermənistanı olan ümumi ixrac əməliyyatları 689 min dollar, Ermənistandan İsrailə 343 min dollar dəyərində həyata keçirilmişdir [11].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Comtrade” beynəlxalq ticarət məlumat bazasına görə, Ermənistanın İsrailə ixracı 2020-ci ildə 4,08 milyon ABŞ dolları təşkil edib [11]. Ümumilikdə 2020-ci ildə Ermənistanın əmtəə ixracının dəyəri 3,8 % azalaraq 2,5 milyard ABŞ dollarına, idxal 10,5 % əhəmiyyətli dərəcədə azalaraq 4,5 milyard ABŞ dollarına çatmışdır (Bax qrafik 1).

2015-2020-ci illərdə Ermənistanın İsrailə ixrac etdiyi məhsulların həcmi [7]

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində Ermənistan SSR-də səhiyyə sisteminə də böhranlı vəziyyət yaranmışdı. Bütün Sovet İttifaqında olduğu kimi həkimlərin sayını qorumaq üçün çarpayıcı fondu əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. 1986-1989-cu illərdə ölkədə 4089 yerlik xəstəxanalar fəaliyyət göstərdiyi və bunların sayının azalması planlaşdırıldığı halda 1990-cı ildə Ermənistan SSR-də bir xəstəxana binası belə istifadəyə verilməmişdi. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan müstəqilliyini elan etdiyi zaman da bu sahədə göstəricilər əvvəlki həddə gəlib çatmamışdı. Məsələn, 2011-2015-ci illərdə Ermənistanda yalnız 211 çarpayıcı istifadəyə verilmişdi [1].

NƏTİCƏ

Məqalədə araşdırılan məsələlərdən aydın olur ki, İsrail Qərbi Avropa ölkələrinin təcrübəsindən maksimum istifadə etməklə yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkədir. Eləcə də istehsal qüvvələrinin sosial-iqtisadi strukturuna və istehsalın xarakterinə görə İsrail öncül mövqedədir. Ölkənin qısa müddət ərzində sürətli inkişaf etməsinin əsas səbəbləri ölkəyə güclü maliyyə, iqtisadi, texniki və siyasi yardımların edilməsi, immiqrantlar arasında çox savadlı mütəxəssislər olmasıdır.

İsraildən fərqli olaraq Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra dərin iqtisadi böhran

içərisindədir. Ölkə mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşma prosesində ciddi mənfi təsirlərə məruz qalıb. Təhlillər göstərir ki, 1992 və 1993-cü illərdə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) enerji çatışmazlığı səbəbindən aşağı düşmüş və yürütdüyü işğalçılıq siyasəti səbəbindən Ermənistan sənayesinin demək olar ki, bütün sektorları iflic vəziyyətinə gəlib çatmışdı. 1991-2001-ci illərdə Ermənistandan xarici ölkələrə 5-5,5 milyard ABŞ dolları kapital axını olmuşdu. Bu vəziyyət onu deməyə əsas verir ki, Ermənistan iqtisadiyyatı hələ də lazımı şəkildə milliləşməmiş və iqtisadi sistem tam qurulmamışdır. Ermənistan iqtisadiyyatının geriləmə səbəblərindən biri istehsal ilə daxili xammal bazası arasında əlaqənin zəif olmasıdır. Belə ki, bu gün Ermənistanda ÜDM-in 70%-i xarici bazardan asılı vəziyyətdədir, ölkənin ixracatı isə 2,6% təşkil edir.

İsrail Ermənistan iqtisadi əlaqələri bütün sahələrdə deyil, əsasən kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye sahəsində qurulmuşdur. Ermənistanın dünya dövlətləri ilə idxal əməliyyatlarında İsrail 9 milyon dollar (0,20% ticarət dövriyyəsi) olmaqla 40-cı yerdədir. Ticarət kəsiri Ermənistanın İsrail ilə iqtisadi münasibətlərində böyük maneə olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E. və b. Ermənistan: Daxili sosial-iqtisadi və siyasi şərait. - s 116.
2. İrəvanda 1223 ton təhlükəli maddə - ŞOK AÇIQLAMA: [Elektron resurs] / Milliinfo, -2020. URL: <http://milliinfo.az/dunya/2198-rvanda-1223-ton-thkli-madd-ok-aiqlama.html>
3. İsrail Ermənistana silah satmağa hazırdır. [Elektron resurs] / 2017, 26 iyun. URL: www.yeniavaz.com/az/news/45481/israil-ermenistana-silah-satmaga-hazirdir
4. Keynsçilik və onun metodoloji prinsipləri. [Elektron resurs] / 20 sentyabr, 2018. URL: <https://genderi.org/keynsçilik-ve-onun-metodoloji-prinsipleri.html>
5. Müasir Monetarizm. [Elektron resurs] / 20 yanvar, 2022. URL: <https://1ppa.ru/az/reporting/sovremennyi-monetarizm-monetarizm-teoriya-monetarizma/>
6. Armenia AM: Trade Balance: Advanced Economies: Israel [Electronic resource] / CEİC DATA, -2020, February 28. URL: www.ceicdata.com/en/armenia/trade-balance-by-country-annual/am-trade-balance-advanced-economies-israel.
7. Armenia Exports By Country [Electronic resource] / 10 january, 2022. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports-by-country>.
8. Armenia Exports By Country [Electronic resource] / Trading economics, -2022, February 28. URL: <https://tradingeconomics.com/armenia/exports-by-country>.
9. Business İnnovation Forum-Armenia [Electronic resource] / 2015, November 10. URL: <https://armacad.info/business-innovation-forum-armenia-among-20-most-innovative-countries-in-the-world-by-2018-armenia>
10. Diamonds Turn Israel Into Key Trading Partner of Armenia [Electronic resource] / 2003, 25 december. URL: www.azatutyun.am/a/1572831.html.
11. İsrail-Armenia. [Electronic resource] / 2022, 10 january. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateralcountry/isr/partner/arm?dateAvailableSelectorCountry1=exportDateCountry1Available47>.
12. İsraili minister seeks closer ties with Armenia [Electronic resource] / Azatutyun, -2017, July 26. URL: <https://www.azatutyun.am/a/28641349.html>.
13. İsrail's diamond industry continues to grow in 2021. [Electronic resource] / The Jerusalem Post. -2021, September 21. URL: www.jpost.com/israel-news/israels-diamond-industry-continues-to-grow-in-2021-679267.
14. İsrail and Armenia bilateral trade by products [Electronic resource] / OEC, -2022, February 28. URL: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/isr/partner/arm>.
15. Kelbizadəh, E.H. The Dynamics of the development of Armenian-Iranian relations in the post-soviet period // -Дагестан: История, археология и этнография Кавказа, - 2019. Т. 15, № 4, - с. 644.
16. Solar power in Armenia. [Electronic resource] / 2022, 28 february. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Solar_power_in_Armenia.
17. Ter-Gazarian, K. Geneva Timber and Forest Study Papers Forest and forest products country profile: Republic of Armenia: V. Karapetian, M. Barseghian United Nations New York and Geneva, 1995. [Electronic resource] / UNECE, -2022, 12 january. URL: <https://unece.org/DAM/timber/docs/sp/SP8-ARMENIA.pdf>
18. World trade statistical review. [Electronic resource] / The official site of World Trade Organization, January 20, 2022. URL: www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2019_e/wts2019_e.pdf

Summary

Yegana Bakhshiyeva

Trade and economic relations between the state of Israel and Armenia

The article examines the establishment and development of Israeli-Armenian trade and economic relations. Armenia, whose economic system is based on the concept of monetarism, mainly exports to Israel in the light and food industries. The State of Israel, which belongs to the developed world economy, carries out export and import operations in both heavy industry and light industry. However, unemployment and inflation are still central to the Armenian economy. Armenia continues to create a crisis in its economic relations by pursuing a policy of isolation in the region.

Keywords: economy, cooperation, diamond, commodity, export

Резюме

Егяна Бахшиева

Торгово-экономические отношения между Израильским государством и Арменией

В статье рассматривается становление и развитие израильско-армянских торгово-экономических отношений. Армения, экономическая система которой основана на концепции монетаризма, в основном экспортирует в Израиль продукцию легкой и пищевой промышленности. Государство Израиль, относящееся к развитой мировой экономике, осуществляет экспортно-импортные операции как в тяжелой, так и в легкой промышленности. Однако безработица и инфляция по-прежнему играют центральную роль в экономике Армении. Армения продолжает создавать кризис в своих экономических отношениях, проводя политику изоляции в регионе.

Ключевые слова: экономика, кооперация, алмазы, товары, экспорт

RESENZIYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

Review of the book

"History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence"

by doctor of Philosophy Khatira Guliyeva

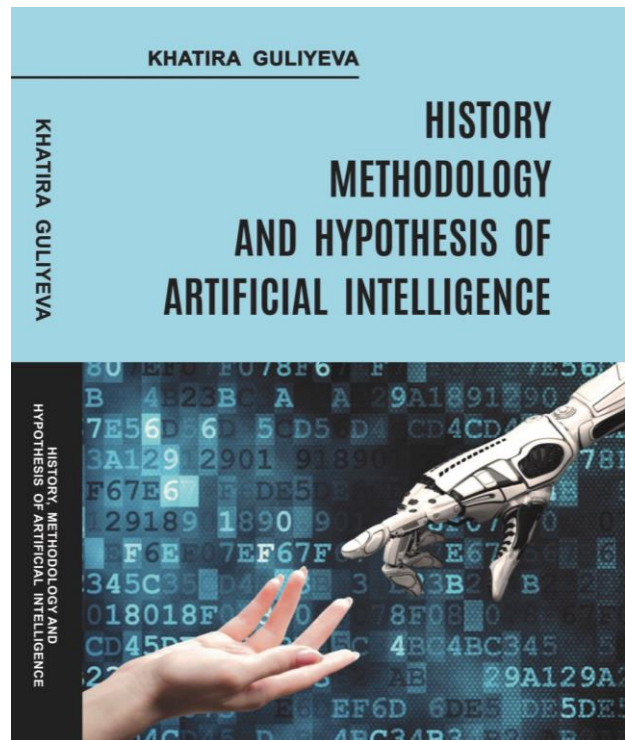
A Book Dedicated to Conceptual Issues in Philosophy

Everyone has an answer to the question of what real creativity is - to create. What about creation? Historical experience confirms that creation is a «dialogue» or a divine mission between the Creator of Heaven and the Creator of the earth, that is, an artist, a scientist. Whether it is music, poetry or science, all this is creativity, and there is evidence of synthetic creativity. And although each area has its own creator, «its own work», there are two characteristics that unite creative individuals - missionaries - diligence and determination! Thus, a real work will be created that knows no boundaries, and at the behest of the Creator in Heaven, the creators on earth will fulfill their mission... The biography and bibliography of Khatira Guliyeva, doctor of philosophical sciences, associate professor, who has been working at the National Academy of Sciences of Azerbaijan since 1985 and has published 7 scientific monographs, 5 scientific books and more than 100 scientific articles during her 37 of working, is a mirror of this creative mission.

The book «History, Methodology and Hypothesis of Artificial Intelligence» is the 3th collection of scientific articles by doctor of sciences in philosophy, associate professor Khatira Guliyeva.

Doctor of sciences in philosophy, associate professor Khatira Guliyeva's first article in the collection of scientific articles «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» dedicated to the 99th anniversary of the great leader of the Azerbaijani people, historical figure Heydar Aliyev is called: «Triumph

Of Haydar Aliyev Political Course: Confirmation Of Great Faith».

This topic includes such a vital event as the borders of the homeland - the historic victory of the Azerbaijani people, who liberated the homeland occupied by Armenians for 30 years under the high political leadership of President Ilham Aliyev. At the same time, the scientist scientifically and objectively assessed the rational basis of this victory - the great leader, historical figure, political successor of Heydar Aliyev, great confidence in the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

Commenting on the new collection of articles on conceptual issues of philosophical sciences

ce, we would first like to note that the book's title «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» is not accidental. In addition to being the title of an article published in the United States by the author but also as can be seen from the title of the article expresses his scientific and philosophical interest in the system of artificial intelligence, which is one of the most important topical and conceptual topics of modern scientific thought. In his article «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence», the philosopher-scientist analyzes the history, methodology and hypothesis of artificial intelligence, as well as the analogy of this field, the philosophy of A. Turing's theory and the of modern problems of artificial intelligence as also interdisciplinary discussions of this philosophical phenomenon. Quote: «First of all, it should be noted that artificial intelligence, one of the most important areas of research in the multidisciplinary system that forms the basis of modern science, stands out in the context of theoretical and methodological approaches to mathematics, logic, physiology, neurophysiology, psychology, cognition, epistemology, philosophy and many other sciences. It is a fact that the methodology of artificial intelligence is understood and imagined through philosophical analysis and evaluation because it is related to the theory of these sciences, including consciousness. For many years, these two sciences - artificial intelligence and philosophy - created a new and comprehensive multidisciplinary methodology with the influences of epistemology and qneseologiya. Of course, no matter how old the history and methodology of philosophy, the methodology of the artificial intelligence system has been developing specifically since 1936. The artificial intelligence system, based on the work of British mathematician and logician Alan Turing, has been successfully observed both theoretically and experimentally for 85 years. Practice without methodology, methodology without experience is impossible. From this point of view, the evaluation of new theoretical topics in the context of scientific multidisciplinary research of intelligent machine systems has accelerated the development of this scientific philosophy of artificial intelligence and its methodology. The-

ir assessment determines the development of artificial intelligence scientific philosophy and methodology.

Based on this, we can say that A. Turing gave the world thinking the methodology of «smart» computers in the face of millions of human questions. This was the revolutionary progress of the new civilization. At the same time, artificial intelligence has brought about the collapse of modernism, which is based on the enormous potential of the human mind and its practical activity»¹.

Of course, the system of artificial intelligence, which forms the general view of the current stage of globalization, is characteristic and inevitable, along with its progressive development, as it encompasses all beings from the earth to the end of the universe. At the same time, as in the field of progress in this system, development in regression is rapid, and both reflect a strong socio-psychological, socio-cultural, and even anthropological connection to the human problem. The socio-philosophical aspects of this topic are widely and scientifically-objectively assessed in the sub-chapter «Issues of progressive and regressive development of the philosophy of artificial intelligence» by the philosopher Khatira Guliyeva in the book «Interdisciplinary approach to the management of organizations» published in Poland.

In her article «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» sub-chapter doctor of Sciences in Philosophy Khatira Guliyeva analyzes the problem in the experience of three leading countries - the United States, China and the United Kingdom.

At the same time, scientific and theoretical assessments determine the place of artificial intelligence in the worldview of the human, the synthesis of natural intelligence with artificial intelligence, the successes and failures of knowledge engineering in this area. Quote: «Man is an eternal being, and it seems impossible for artificial intelligence to completely replace him. Here, the development of artificial intelligence is unequal in the example of the in-

¹ Khatira Guliyeva. History, Methodology and Hypothesis of Artificial Intelligence. China-USA Business Review .V.4.3.p.167176.http:// www.david publisher.com/index.php. Home/Article/index?id=45874.

tegration of 195 countries of the world. Even the most developed countries are at such a competitive level. This represents an ongoing regression, and the faster the improvement, the stronger the regression. Rather, there are countless «intelligences» - convincing scientific evidence that a logical, living person's intelligence is superior to an artificial intelligence system. Artificial Intelligence, for example, needs 3 million words for the author of this article to speak only in their native - Azerbaijan language. If we multiply this number by 6,900 world languages, the success of artificial intelligence in this area is impossible. At the same time, artificial algorithmic systems do not seem convincing enough to replace the emotional intelligence of the creative people of the nations .

Thus, based on all this, we draw the following conclusion from our analysis: the creation of the most advanced model of artificial intelligence machine to replace man and its full operation in at least 3 countries is currently theoretically and empirically unsubstantiated and probable. The main reason for this is the parallel movement of progressive and regressive development, which constitutes the opposite»¹.

Of course, every scientific theory and methodology is based on concrete experience. At the same time, the source of all experimental results is cognition and theory. doctor of sciences in philosophy, associate professor Khatira Guliyeva's article «Lotfi A.Zadeh phenomenon in the development of the world artificial intelligence (AI) system. LOTFIZADEH - 100 years old» published in the Pakistani magazine JASS (Journal of Arts and Social Sciences pk.Vol.8.1.p201-208), is noteworthy in this regard.

Khatira Guliyeva not only provides her reader with detailed biographical and bibliographic information about the famous scientist of Azerbaijani origin A. Lotfi Zadeh, but also analyzes and evaluates his worldview and philosophical views. The scholar's views in the following quote are important from the point in terms of perception of view of the world-famous Lotfi Zadeh. Quote: «Famous Azerbaijani scientist

Lotfi A. Zadeh is equally revered as Harry Norkisti, the world's first scientist in television communications, Richard Belman, a scientist in dynamic programs and computer technology, Rudolf Kalman, one of the founders of management theory, and Karl Astrom. Lotfi A. Zadeh is the winner of the most prestigious Honda and Okawa awards. He was awarded the highest awards of such well-known organizations as Gregor Moasil, Rudolf Oldenburger, Richard W. Hamming, and Kempe de Feriye. Lotfi A. Zadeh is also a member of the US National Academy of Engineering, the Russian Academy of Natural Sciences, and an honorary academician of the Azerbaijan National Academy of Sciences. In addition, in 2016, Japanese scientists developed the first robot with artificial intelligence based on the theory of Lotfi A. Zadeh. This robot named Alter is on display at the International Science Museum in Tokyo. The world-famous scientist Lotfi A. Zadeh said in an interview: «You may not know anything about Lotfi A. Zadeh and his fuzzy logic theory for the rest of your life. But if you have at least modern cars in your house, my thoughts and I are always and invisibly with you. For example, if you bought an air conditioner from Hitachi, Sharp, know that it is thanks to this theory that the levels of temperature change are maintained. If the same companies sell you a microwave oven, know that the right cooking strategy is provided by fuzzy logic theory. If you come across a Canon photocopier, a Matsushita dishwasher or dryer, or a Daewoo or Samsung washing machine, or a Sony TV, or a computer, know that all of these technologies are to some extent born of Lotfi A. Zadeh's fuzzy set theory»².

It is known that the current global cultural program has set for science such tasks as «philosophy of knowledge», integration of science and technology, «scientific unity».

As the development of artificial intelligence strengthens the level of natural intelligence in society in parallel, socio-cultural moderniza-

¹ An Interdisciplinary Approach to the Management of Organizations. ISBN number 978-83-953142-2-3 © E-BWN - Bialystok, Poland 2021. pag.109-121. 164 pag.

² Khatira Guliyeva."Lotfi A.Zadeh phenomenon in the development of the world artificial intelligence (AI) system. LOTFIZADEH - 100 years old" Journal of Arts and Social Sciences pk.Vol.8.1.p201-208. <https://ojs.jass.pk/ojs/index.php/jass/article/view/152>

tion of the public consciousness accelerates. In order to preserve psychological and moral values during the transition to postmodernism - human postism, one of the main goals is to strengthen relations between all members of society, nations and states in the broadest sense, to achieve intercultural dialogue and tolerance.

From this point of view, the Azerbaijani model of multiculturalism, which is currently recognized and supported in 20 countries around the world, is both theoretical and practical.

It is no coincidence that the analysis of conceptual problems of modern philosophy such as identity, multiculturalism, philosophy of dialogue, as well as the ideology of Azerbaijanism is met with interest in the new book by the head of the Department of Multiculturalism and Tolerance Khatira Guliyeva. Institute of Philosophy and Sociology of ANAS. For example, the following articles are of particular scientific importance: «On the application by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, of the political model of multiculturalism as a scientific concept of the philosophy of life»; «Priorities of life philosophy of multiculturalism in the Republic of Azerbaijan»; «Scientific relations in the context of the philosophy of multiculturalism and intercultural dialogue (Azerbaijan, Slovakia)»; «Migration and education in the context of multiculturalism»; «The problem of «human morality» in the context of the philosophy of intercultural dialogue (in Azerbaijani society)»; «Scientific - methodological aspects for application of multiculturalism to the «Dialogue Philosophy (formulation of the problem)»; «The ethics of multiculturalism as conception of progress»; «Strategy for the development of ethno-national and regional identity in Azerbaijan»; «Our philosophy of national intercultural dialogue from the ideology of Azerbaijanism to multiculturalism»; «Life philosophy priorities of multiculturalism in the independent Republic of Azerbaijan»; «Migration and education in the context of multiculturalism».

In these articles, the author substantiates the implementation of the policy of multiculturalism during the multi-year political leadership of the great leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, the continuation and develop-

ment of this tradition by President Ilham Aliyev. The Azerbaijani Model of Multiculturalism is based on the political idea of Mr. Ilham Aliyev.

We can prove our point with concrete examples. Khatira Guliyeva, doctor of sciences in Philosophy, in her article «Our philosophy of national intercultural dialogue from the ideology of Azerbaijanism to multiculturalism» writes: «The President of the Independent Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev has been supporting the Azerbaijani model of multiculturalism in the world political arena by applying the ideology of Azerbaijanism in synthesis with the idea of multiculturalism for at 18 years. The reality confirms that systematic work has been done in this area in our country. The teaching of the Azerbaijani model of multiculturalism in 19 countries of the world is a clear result of the contribution of our people to the phenomenon humanistky of multiculturalism and the science of «philosophy of dialogue» in the broadest sense.

All this confirms that the model of multiculturalism in the Independent Republic of Azerbaijan, to which the rulers of the world attach special importance among the countries with significant power in the Caspian-Black Sea basin and the South Caucasus region, stems from the traditions of human dialogue, humanism and tolerance.

At the same time, the model of Azerbaijan's multiculturalism is primarily based on the ideology of Azerbaijanism, which is based on and applied by the great leader of our people Heydar Aliyev in political governance.

Which comes first: the ideology of Azerbaijanism or the model of Azerbaijan's multiculturalism? In our opinion, it is impossible to find the first or second place among them. Because both of these phenomena are constantly evolving as a way of life in synthesis in the Independent Republic of Azerbaijan»¹.

In the book «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» the author came to an objective conclusion with lo-

¹ Khatira Guliyeva. Our National Intercultural Dialogue Philosophy from Azerbaijani Ideology to Multiculturalism writes. *China-US Business Review*, March-April 2021, Vol. 20, №2, doi: 10.17265 /1537-1514/.p. 99-105

gical arguments to substantiate Azerbaijan's Multiculturalism. One of the interesting articles in this context is «Azerbaijan-Pakistan relations in the context of Islamic solidarity and intercultural dialogue». The article examines the relations between the two peoples in terms of history and modernity, and assesses the current development of intercultural relations.

One of the topics of scientific interest in this book is the issue of Identity, which appears on the opposite side of multiculturalism, but in content and essence complements it. Kh. Guliyeva's «The principles of the letter system of Hurufism and philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi» «The legacy of XIV century Azerbaijani poetry and Hurufism master Imadaddin Nasimi in European studies»; «Life philosophy priorities of multiculturalism in the independent Republic of Azerbaijan» and other articles assess the topic with new analytical and scientific approaches from historical comparative aspects.

For example, in the article «The principles of the letter system of Hurufism and philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi» he studied the poetic-mystical nature of the science of «an-al-haqq», the national-regional identity and pseudonym of the poet, made a philosophical analysis of historical sources and the new scientific and objective analysis of the genius poet's regional identity in Azerbaijan and Nasimi's pseudonym. «... historical sources prove that religious sects in Iraq were mainly in Baghdad. The formation and development of Hurufism here, the absence of Nasimi's name among the main representatives, once again confirms that this famous Hurufi caliph is not from Iraq and his village of Nasimi. Quote: «Dervish Emir Ali Keyvan, Dervish Sadr-i Ziya, Dervish Hamd-i Natic, Haji Assa Bitlisi, Hasan Haydari, Hasan Tirger, Seyyid Tajeddin and Seyyid Muzaffar are the main representatives of the alphabet in Iraq.» Apparently, Nasimi's name is not among these names.

In addition, Nasimi's name is not mentioned in the same source in the information about other letters that came to Iraq. Quote: «Then Aziz-i Jani and Muhammad Tirger came to Iraq with Amir Nurullah (Shaybi, II, 163). They pre-

ached in Baghdad and continued their relations with other Hurufs. Even the evidence presented after these sentences unequivocally proves that Imadeddin Nasimi is not from Iraq. We read in the Turkish Islamic Encyclopedia: «Seyyid Nasimi, a well-known representative of the Syrian alphabet, propagated the alphabet not only in Syria, but also in various parts of Anatolia».

At this point, it should be emphasized that in this article of the Turkish Islamic Encyclopedia, the centers of Hufism are indicated by the names of countries, such as Isfahan, Tabriz, Egypt, «Iraq-Syria», Anatolia. He is not mentioned in the «Iraq-Syria» and «Anatolia» sections.

Another fact is that most of the articles dedicated to Hurufili, Naimi, as well as Nasimi, are superficially indicating that he is from Baghdad and that he is from Azerbaijan.

For example, if Nasimi was from Iraq, it would not have left a trace in historical sources that after Fazlullah's execution, Ali-il-Ala, who is said to be his and Fazlullah's closest caliph and son-in-law, left Azerbaijan for Anatolia¹.

In addition, as can be seen from the title of the article «Scientific and methodological aspects of the application of multiculturalism to the philosophy of dialogue» (problem introduction), the philosophical scholar analyzes a conceptual problem in the context of the philosophy of «dialogue».

His scientific conclusions, based on extensive facts and sources, are interesting for their novelty and relevance. He writes: «At the stage of globalization, a global policy is being pursued with the capabilities of global culture, in which the identity of many nations, the existence of historical memory is facing a very difficult situation, the moral consciousness of mankind as a whole is inevitably changed they-others «experimental enlightenment breaks out of its course. Thus, the idea of «they-others» contradicts the logic of «we», and the dialogue of

¹ Khatira Guliyeva. The Principles of the Letter System of Hurufism and A Philosophical Look at the Regional Identity and Pseudonym of Imadeddin Nesimi. Kaygi. Bursa Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy Author Panel1026391 21/1 (Mart 2022): 432-447 . <https://doi.org/10.20981/kaygi.1026391>.

cultures, including religions, languages, the philosophy of life «we» in all contexts occurs, which results in strong communication. ... following Buber and Bakhtin, as well after «Philosophy of Dialogue», the scientific traditions emerged and were recognized through the «Universal dialogue» of M. Kaqan, «cultural dialogue of the world» of Pomerans, «Polyp-hony of culture». But multiculturalism wasn't mentioned in these concepts.

Mass communication theory realized the idea «global unity» stepwise while aiming at formulation and receipt of impressive feedbacks from the beginning of public opinion outspread among various groups in the context of dialogue – me and you correlation. However multiculturalism can not be regarded as pure area of communications theory or its follower. It is also truth that its methodology is not completely described in the literature about multiculturalism. Thinkers do not remember communications theory not a bit although they conduct analysis based on scientific-objectivity with liberalism once in a while (multiculturalism as an infirm model of liberalism).

Though multiculturalism is not far away from liberalism in terms of social-political approaches, it is in conflict with it in respect of its establishment history, development directions, as well as its assimilation, isolation and apartheid principles.

Not surprisingly, liberals distinguish multiculturalism from their ideas and even treat it as a conservative position. Thus, multiculturalism has not yet defined its position in the «Philosophy of Dialogue» to which it belongs. Also, no philosopher in the world has ever raised the issue of applying multiculturalism to the «Philosophy of Dialogue». ... But the fact is that the main idea of multiculturalism, in its content and essence, unconditionally belongs to the «philosophy of dialogue»¹.

One of the topics of scientific interest in this book is Identity, which seems to be on the opposite side of multiculturalism, but and which is complementary in content and essen-

ce. Kh.Guliyeva's «Life philosophy priorities of multiculturalism in the independent Republic of Azerbaijan»; «Strategy for the development of ethno-national and regional identity in Azerbaijan»; «The issue «Human - Morality» in the context philosophy of intercultural dialogu»; «The principles of the letter system of Hurufism and philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi»; «The legacy of XIV century Azerbaijani poetry and Hurufism master Imadaddin Nasimi in European studies»- articles are specifically devoted to the study and evaluation of this problem on the basis of very rich scientific sources.

Finally, one of the topics on the scientist's mind is today's reality - the nightmare of Covid-19. As you know, the 2019-2020 pandemic shook the whole world with its severe manifestations, and the world demonstrated «scientific unity» - communication - to solve the myriad problems of this terrible event, which caused great loss of life. The positive results of this union are obvious and the process is continuing successfully. Just as the world's medical scientists are working together to prevent a large-scale pandemic, social scientists are analyzing the modern philosophical, ethical-psychological, as well as demographic and socio-cultural problems of this terrible event of the 21st century.

Azerbaijani scientist Khatira Guliyeva shared her new scientific ideas with readers and listeners in her articles and lectures on «Philosophical scientific aspects of life during the pandemic», «Covid-19» in the context of artificial intelligence: Successes and Challenges» and others.

It is also a fact that the publication of the scientist's works abroad, as well as his lectures, acquaints him with the wider world scientific environment, and thus he is invited to the world of international scientific exchange.

Thus, the scientific adviser of the book «History, Methodology And Hypothesis Of Artificial Intelligence» consisting of articles published abroad by doctor of sciences in philosophy, associate professor Khatira Guliyeva is the academician of ANAS Isa Habibbayli. I am, is the academician Nargiz Akhundova, the sci-

¹K.Guliyeva. Scientific and methodological aspects of the application of multiculturalism to the philosophy of dialogue" (problem introduction), 2018/2, Journal of Reports of ANAS. LX XXIV. p.87-92

entific editor of the book and the author of the foreword.

Our «blessing» for the publication of this book, as well as other works by Khatira Guliyeva, stems from our attention to the education and work of a scientist who dedicated his life to science.

The authors of the reviews Abdulkadir Cucen, professor of the department of Philosophy Bursa Uludag University, Hasan Arslan, professor of the 18 Mays Çanakkale University and Mariusz Turowski professor of the department of Sosial and Political Philosophy at University of Wrocław, Scientific Director of Institute for the Studies of Islam, editor in-chief of «As-Salam» Polish Muslim social-cultural journal are well-known scientists in the United States and Europe.

This «scientific unity» is a wonderful example of the principles of modern scientific integration, as well as the breadth of the author's international relations, and the scientific mission of the department of «Philosophy of

Multiculturalism and Tolerance» under his leadership.

It should be noted that all the works included in the book were translated into English by doctor of sciences in philosophy Khatira Guliyeva herself. At the same time, the book contains a summary for each article in the Azerbaijani language.

Thus, based on our analysis and objective position, we can say that this book once again confirms that Khatira Guliyeva is a philosopher with extensive scientific knowledge, a responsible, purposeful, hard-working scientist-intellectual who promotes Azerbaijani science in the world.

We hope that the new collection of articles by doctor of sciences in philosophy, associate professor Khatira Guliyeva, entitled «History, Methodology and Hypothesis of Artificial Intelligence» dedicated to the conceptual problems of modern philosophy will be useful for researchers, doctoral students, students and the general public and will gain an audience both in Azerbaijan and around the world.

Nargiz Akhundova
Full member of the Azerbaijan
National Academy of Sciences

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSIAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilməyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: <http://aak.gov.az>).
8. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcılıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: <http://aak.gov.az>).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на азербайджанском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 34 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28